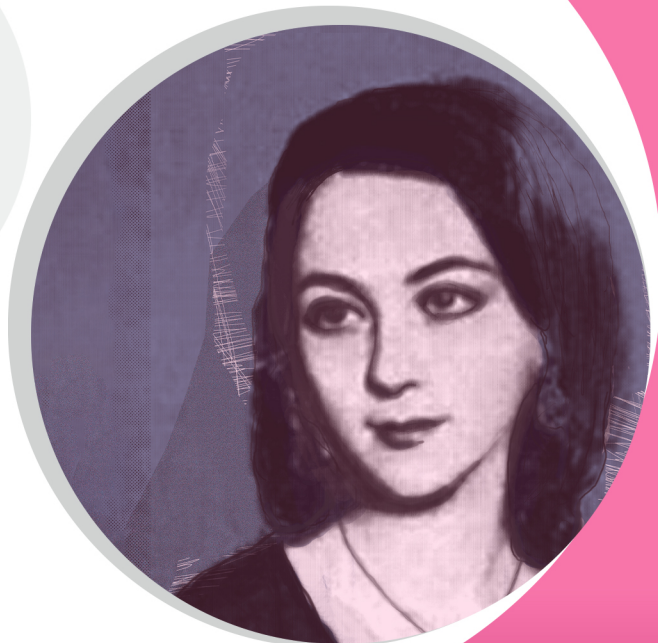
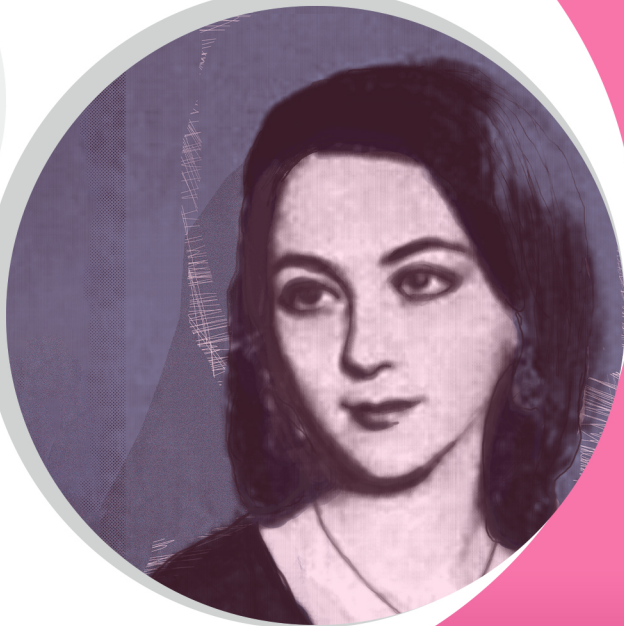

БРОЈ 11
ГОДИШТЕ XI
2021

VOLUME 11
NUMBER XI
2021

11

Уводна реч

Једанаести број часописа *Књиженство* излази на крају друге године пандемије, године која нас је уморила очекивањем завршетка овог болесног стања и прераним одласцима. „Нова нормалност“ продрла је у све поре наших живота.

Да ли нам књижевност коју представљамо говори о оваквим временима? И те како! Показује нам да је одувек било не само периода већ и дуготрајних стања угрожености и страха, с једне, и борбе за достојанствени живот, с друге стране. О таквим делима је реч у десет текстова у овом броју, у рубрици „Женска књижевност и култура“. Почињемо из далека, од кинеске књижевности и приповедака Џанг Аилинг о приватним животима у време великих преокрета и женским ликовима који покушавају да се у тим сударима старог и новог ослободе патријархалних стега. Потом се упознајемо с аутобиографијама далитских жена које су потлачене и од стране кастинског уређења у Индији, али и од патријархата који одређује односе међу самим Далитима.

Следећа три рада настала су у оквиру семинара *Жене у балканској књижевности и култури* одржаног онлајн током 2020. године. Семинар организују и воде Миглена Дикова Миланова с Универзитета у Генту и Аделина Ангушева-Тиханов с Универзитета у Манчестеру. Оне су и уредиле овај мали темат, на чему им захваљујемо. Први рад у темату, а трећи у рубрици „Женска књижевност и култура“, говори о грчкој песникињи Катерини Ангелаки-Рук и њеном читању мита о Пенелопи. Наредни текст се бави радом румунске критичарке Монике Ловинеску и њеним приступом књижевности који је спајао етичко и естетичко. Завршни рад у овом блоку бави се субверзивним стратегијама у делима ауторки које преокрећу традиционални однос уметничког стварања и инспирације представљене ликовима муза. С обзиром на то да је реч о ауторкама из „региона“, овај текст спаја темат о женама у култури Балкана с наредним радом, шестим у рубрици „Женска књижевност и култура“, који се бави транснационалношћу у постјугословенском антиратном женском есеју. Транснационална књижевност тема је и следећег текста: он је посвећен роману Елвире Мујчић о језику и имигрантском искуству стицања новог идентитета. Текст о *Мемоарима* Теодоре Космовске Крајевске упознаје нас с пољском лекарком која је у Босни и Херцеговини настојала да еманципује жене у погледу односа према здрављу и телу, делећи с њима двоструку потлаченост – националну и родну. Претпоследњи текст у овој рубрици јесте резултат истраживања о Лели Давичо и он нас суочава с краткотрајним памћењем друштва када је реч о

достигнућима жена. На самом крају ове рубрике поново одлазимо далеко у географском погледу – реч је о раду о роману Луисе Валенсуеле, аргентинске ауторке која своју јунакињу приказује на фону друштвених преокрета у Аргентини током шездесетих година прошлог века. Попут приповедака кинеске ауторке, представљених у првом тексту, и овде је интимни свет попреште смене идеологија у којима жене увек остају *друго* или бивају још снажније маргинализоване.

И остали радови које доносимо у овом броју сведоче о напорима да се дела жена опишу и упамте да бисмо их претворили у трајно наслеђе. Пети део библиографије часописа *Женски свет: лист добротворних задруга Српкиња*, који је излазио од 1886. до 1914, обухвата четири године излажења часописа, од 1904. до 1907, и део је тих сведочанстава.

У овом броју, у рубрици „Интервју“, упознајемо кроз разговор Сибелан Форестер, преводитељку и професорку славистике с Универзитета у Свортмору, у Пенсилванији.

Прикази и по броју и по темама показују разноврсност продукције о женској култури и стваралаштву. Почињемо од сјајне монографије посвећене Женском друштву; следи књига о радницама и активисткињама у Осијеку између два рата. Три наредне књиге које наше сараднице представљају јесу зборници. Први је сачињен од текстова с конференције о научницама, одржане у САНУ у фебруару 2020, а други је зборник радова о положају удовица у Србији. Следи књига текстова посвећених сећању на Марину Благојевић Хјусон који говоре о њеном раду и животу, или се баве областима које је она отварала и освајала. Књижевном стваралаштву жена посвећене су публицистичка књига заснована на биографији и писмима Милене Павловић Барили, зборник који нас упознаје са словенским књижевницама и пројектом Форума словенских култура, као и дигитални уџбеник о књижевницама. На самом крају ове рубрике представљамо и једну брошуру о изумитељкама.

У рубрици „Догађаји“ кратко извештавамо о два догађаја која су се одиграла уживо, што постаје права реткост – књижевној вечери посвећеној поезији Марије Кнежевић и откривању спомен-плоче Јелици Беловић-Бернациковској.

Толико о тешким временима, о читању и учењу из прошлости, о борбама и памћењу.

Биљана Дојчиновић, главна и одговорна уредница

Introduction

The eleventh number of the journal *Knjiženstvo* is published at the end of the second year of the COVID-19 pandemic, a year during which we have all grown tired waiting for this abnormal state of affairs, marked by many premature deaths, to come to an end. “The new normality” has become an integral part of our everyday lives.

Does the literature we present here tell us of such times? Of course it does! It shows us that there have always been not only periods but also long-lasting states of danger and fear on the one hand, and struggle for a decent life on the other. It is such works that we present in the ten texts of this number, in the section “Women’s Literature and Culture”. We begin from afar, with Chinese literature and the stories of Zhang Ailing which deal with private lives in a time of great upheavals and with female characters who, in those clashes between the old and the new, strive to free themselves from the shackles of patriarchy. Then we acquaint ourselves with the autobiographies of Dalit women who are oppressed by the caste system of India, and also by the patriarchy which determines relationships among the Dalits themselves.

The next three papers were written within the seminar *Women in Balkan Literature and Culture* which was held online over the course of 2020. The seminar is organized and run by Miglena Dikova-Milanova from the University of Ghent and Adelina Angusheva-Tihanov from the University of Manchester. They edited this small thematic subsection, and for this we are grateful to them. The first paper in this thematic subsection and the third in the section “Women’s Literature and Culture” tells of the Greek woman poet Katerina Anghelaki-Rooke and her reading of the myth of Penelope. The next text deals with the work of Romanian literary critic Monica Lovinescu and her approach to literature which was a combination of the ethical and the aesthetic. The last paper in this thematic subsection deals with subversive strategies in the works of women authors who invert the traditional relationship between artistic creation and inspiration as represented by the characters of muses. Given the fact that this paper pertains to the authors from “the region”, and thus covers the theme of women in Balkan culture, it is entirely proper for it to be followed by a paper that deals with transnationality in post-Yugoslav anti-war women’s essays, which is the sixth paper in the section “Women’s Literature and Culture”. Transnational literature is the topic of the seventh text as well: it is dedicated to a novel by Elvira Mujčić about language and an immigrant’s experience of acquiring a new identity. The text about the *Memoirs* of Teodora Kosmowska Krajewska introduces us to a Polish female physician who strove to emancipate women in Bosnia and Herzegovina in terms

of their attitude toward health and toward their bodies while sharing with them the status of someone who is doubly oppressed – on the grounds of national identity and on the grounds of gender. The penultimate text in this section is a result of research into Lela Davičo’s work and life, and it makes us aware of how ephemeral the society’s memory is when it comes to the achievements of women. At the very end of this section, we again go far in geographical terms – in other words, what we have is a paper on a novel by Luisa Valenzuela, an Argentinian author who shows her heroine against the backdrop of social upheavals in Argentina during the 1960s. As with the stories of the Chinese woman writer presented in the first paper, here too the intimate world is a scene of ideological changes with women always remaining the *other* or becoming even more strongly marginalized.

The other pieces that we present to you in this volume are testimonies to efforts towards describing women’s works and saving them from oblivion so that we would be able to turn them into a lasting heritage. The fifth part of the bibliography of the journal *Women’s World: The Journal of the Charity Associations of Serbian Women*, which was published from 1886 to 1914, covers four years of the journal’s publication – from 1904 to 1907 – and is part of those testimonies.

In this volume’s section “Interview”, through a conversation, we meet Sibelan Forrester, a woman translator and professor of Slavic languages and literatures from the University of Swarthmore in Pennsylvania.

In terms of both their number and topics, our reviews show a diversity of production on the topic of women’s culture and creativity. We begin with a splendid monograph devoted to the Women’s Association; and what comes next is a book about women workers and activists in Osijek between the two world wars. The next three books presented by our associates are books of proceedings. The first one is made up of texts from a conference about women scientists, held at the Serbian Academy of Sciences and Arts in February 2020, and the second one is a book of proceedings on the position of widows in Serbia. The third one is a book of texts dedicated to Marina Blagojević Hughson which tell about her work and life or deal with the fields of study that she opened up and conquered. Three of the reviewed books are dedicated to the literary works of women – a journalistic book based on the biography and letters of Milena Pavlović Barili, a book of proceedings which acquaints us with Slavic literary figures and with a project of the Forum of Slavic Cultures, and a digital textbook about women writers. At the very end of this section, we also present a brochure about women inventors.

In the section “Events”, we briefly report on two events that happened alive, which is now becoming a true rarity – a literary evening devoted to the poetry of Marija Knežević and

a ceremony on the occasion of unveiling a memorial plaque dedicated to Jelica Belović-Bernadzikowska.

So much for these hard times, for reading and learning from the past, for struggles and memory.

Biljana Dojčinović, Editor-in-Chief
(Translated by Goran Petrović)

Неромантичне јунакиње у романтичним причама Џанг Аилинг¹

У време када је већина модерних кинеских писаца била заокупљена великим темама као што су револуција, пут националног спаса и отпор јапанској агресији, Џанг Аилинг (张爱玲, 1921–1995) се бави наизглед тривијалним, пре свега интимним дилемама Кинеза током Другог светског рата. У средишту њене пажње налазе се романтична осећања између мушкараца и жена, као и сложени односи унутар патријархалне кинеске породице. Њене јунакиње, разапете између традиционалних моралних стега и сопствених жеља, потреба, али и нагона за самоодржањем у патријархалном друштву суоченом с бурним историјским догађајима, представљене су без имало улепшавања. За разлику од уобичајене представе жене којом се у оновременој књижевности истицао њен еманципаторски потенцијал у освајању женских слобода, једна од најзначајнијих кинеских књижевница 20. века пружила је слику модерне жене која је свесна сопствених ограничења и која покушава да постигне баланс између очувања властитог интегритета и животних компромиса. У овом раду покушаћемо да анализом унутарњег света модерних и урбаних женских ликова у приповеткама Џанг Аилинг „Љубав због које је пао један град“ (倾城之恋) и „Златне кладе“ (金锁记) укажемо на неке од начина на који су Кинескиње покушавале да скину окове патријархалног друштва усред драматичног сусрета традиције и модерности.

Кључне речи: романтичне приче, традиција, модерност, женски ликови, компромис

Модерност чека свој тренутак

Цртеж на предњој корици допуњеног издања збирке приповедака *Необичне романтичне приче* (传奇)² Џанг Аилинг (张爱玲, 1921–1995), објављеног 1946. године,³ који је нацртала списатељица блиска пријатељица Јен Јинг (炎樱, 1920–1997), представља будоарску сцену из периода с краја династије Ћинг (清朝, 1644–1912) у којој традиционално одевена жена седи за столом удубљена у слагање домина док по страни седи дадиља с дететом у наручју (види Сliku 1). Детаљ који урушава спокој и самодовољност на слици јесте несразмерно велик торзо особе прекривеног лица која се, према списатељичином опису у предговору књизи, „попут духа“ уноси кроз прозор и „радознало и помно гвири унутра“ (Zhang 1946). Та сабласна прилика, која по свом обрису, рекли бисмо, личи на жену, „јесте модерна индивидуа“ (Zhang 1946). Љубопитљив поглед модерности која улази кроз прозор и динамичан контраст црвене и

светлозелене боје уносе узбудљив тон, али и осећање немира у слику, што је „атмосфера“ коју је Цанг Аилинг желела „да постигне у својим причама“ (Zhang 1946).

Слика I. Насловна корица другог допуњеног издања *Необичних романтичних прича*, коју је 1946. године у Шангају објавила издавачка кућа Шанхе тушу гунгси (山和图书公司). Дизајн је урадила Јен Јинг.

Извор: Преузето са сајта <https://zhuatlan.zhihu.com/p/61598255>. Приступљено 1. 10. 2021.

Та слика пружа нам, заправо, увид у две перспективе, два погледа на свет, односно, дочарала нам је „сусрет две различите врсте искуства“ (Meng 2003: 106). С

једне стране, посматрано из угла традиције, модерност делује необично, недокучиво и личи на духа, иако особе у соби још нису свесне њеног присуства. С друге стране, гледано из визуре модерности, уобичајени традиционални приказ, напротив, за њу је несвакидашњи, готово измештен из садашњег простора и времена. Иако су сви ликови, са јасно дефинисаним улогама у конфуцијанској друштвеној хијерархији, на слици представљени као складна и компактна целина, стиче се утисак да се прилика на прозору пита у коликој мери су ред, спокој и блаженство којима треба да одише сцена у соби стварни, а колико привидни. Јер, док дадиља погледом прати дете које покушава да додирне домину или мајчину руку, мајка, потпуно удубљена у своје мисли, делује незаинтересовано за свет око себе, па у том смислу чини се да међу ликовима влада одређени степен отуђености, као и зачуђујућа дистанцираност, нарочито на релацији мајка и дете. Управо је тај однос између обичног и необичног, привидног и стварног, традиционалног и модерног у фокусу списатељичиног промишљања света и њене естетске визије.

Четрдесетих година прошлог века када је Џанг Аилинг као врло млада девојка започела књижевну каријеру и готово тренутно постала културна икона окупираног Шангаја,⁴ модерност је сигурним корацима увелико ушла кроз прозоре и врата кинеских кућа, мењајући не само екстеријер њиховог друштва, већ и свест и поглед на живот. За разлику од већине кинеских писаца који су усред ковитлаца политичких и историјских догађања у првој половини 20. века били заокупљени великим темама као што су револуција, пут националног спаса и отпор јапанској агресији, Џанг Аилинг се бави наизглед тривијалним, пре свега интимним дилемама Кинеза захваћених вихором грађанског и Другог светског рата. У средишту њене пажње су романтична осећања између мушкараца и жена, као и сложени односи унутар патријархалне кинеске породице. Под утицајем Фројда и западне књижевности, Џанг Аилинг⁵ дубоко понире у танане нијансе психолошке структуре појединца, нарочито женских ликова. Њене јунакиње, разапете између традиционалних моралних стега и сопствених жеља, потреба, али и нагона за самоодржањем у патријархалном друштву, представљене су без имало улешавања, као прорачунате, неромантичне и пре свега прагматичне жене.

Како су жене у Кини покушавале да изађу из затвореног круга патријархалног морала и на који начин се њихов статус, свест и идентитет мењао усред драматичног сусрета традиције и модерности питања су на која ћемо настојати да дамо одговор

анализом женских ликова у две приповетке Џанг Аилинг: „Љубав због које је пао један град“ (倾城之恋) и „Златне кладе“ (金锁记).

У стегама традиције

Те две приче пружају нам увид у две „алтернативе“ које се, према Џанг Аилинг, нуде Кинескињи модерног доба, а то су поновна удаја или лудило. С једне стране, Лиусу, цинична разведена млада жена, у приповеци „Љубав због које је пао један град“, иако окружена многобројном родбином, осећа финансијску несигурност и егзистенцијалну усамљеност, те спас покушава да пронађе у поновној удаји, по могућству за некога ко би, поред материјалне, могао да јој пружи и емотивну сигурност. С друге стране, у „Златним кладама“, Ћићијао, један од најупечатљивијих женских ликова у модерној кинеској књижевности уопште, фрустрирана је жена скромног порекла, удата за обогљеног сина из угледне чиновничке породице, која током година свог промашеног живота, покушавајући да се избори за своје „место под сунцем“, постепено губи разум и уништава све око себе, укључујући и рођену децу.

Обе жене патријархално друштво осујетило је на неколико равни. На првом месту, и једној и другој ускраћена је могућност да се школује. С обзиром на то да се од жене из угледних конфуцијанских породица није очекивало да буде образована и самостална, већ верна, одмерена у говору, скромна и вешта у ручном раду,⁶ Лиусу је, иако потиче из богате и цењене породице, „од школе једва саставила две године“ (Џанг 2014: 16). Ћићијао пак, као кћерка продавца сусамовог уља, никада није ни била у прилици да се образује. У том погледу, једина разлика између две жене јесте то што је прва отмена и лепо васпитана, а друга изразито проста и непристојна. Друго, управо недостатак образовања овим двема женама укинуо је могућност и право на рад због чега се оне у финансијском смислу осећају врло несигурно. Лиусу, чији је новац проћердао брат спекулацијама на берзи, зависи од добре воље своје породице. Ћићијао је, додуше, сукобивши се с рођацима, успела да издејствује наследство после смрти мужа и свекрве, али је тај новац и једини чврст ослонац у њеном животу, којег се она толико грчевито држи да ће је на крају уништити. Најзад, на трећем месту, обе жене, иако живе заједно са широм фамилијом, у емотивном и духовном смислу изоловане су од осталих чланова породице. Лиусу рођаци доживљавају као финансијски терет који им пада на плећа и који покушавају да реше тако што је убеђују да преузме улогу уцвељене удовице бившег

мужа, од којег се развела чак седам-осам година пре његове смрти, не би ли од његове имућне породице обезбедила себи издржавање. Не обазире се на њена лична осећања и не увиђајући бесмисленост сопственог предлога, цела породица се понаша крајње себично. Зато се Лиусу осећа одбаченом чак и од своје мајке у којој не налази ни очекивано разумевање ни саосећање, те долази до закључка да су „мајка којој се молила и њена стварна мајка биле потпуно различите особе“ (Џанг 2014: 16). Ћићијао је такође отуђена и изолована од остатка многобројне породице чији је, нарочито женски чланови, укључујући и служавке, оговарају и презиру. Но, она је стигматизирана не само због свог ниског порекла, преке нарави и вулгарног говора,⁷ већ и због своје нераскидиве везе с тешко болесним мужем. Питајући се у разговору с девером, који је потајно привлачи, „зашто је лошија од других“ и шта је то што у њој „не ваља“, Ћићијао одговор налази у чињеници што је удата за богаља, „па је његов мирис прешао и на мене, а ви се бојите да не пређе и на вас“ (Џанг 2014: 79). Мирис телесног пропадања који се шири око њеног супруга који болује од „меких костију“⁸ у осталим члановима породице очигледно изазива nelaгоду и немир не зато што се боје да ће се заразити, већ због тога што их природа његове болести симболички свакодневно подсећа на већ започет распад сопствене заједнице, прикљештене у раљама силовитих друштвених и културних промена. У том смислу, Џанг Аилинг је вешто искористила болест, као чест модернистички мотив,⁹ да упечатљиво укаже на неминовни крах старог, патријархалног светоназора и облика понашања.

Ограничавајуће дејство конфуцијанских моралних вредности списатељица даље наглашава тако што своје јунакиње позиционира углавном у скучен простор који их спречава да развију свој идентитет. То су собе у двоспратним кућама западњачког стила с високим засвођеним вратима, дебелим стубовима и балконима које налазимо у типичним шангајским сокацима – *лунганг* (弄堂), и у којима живе и чланови шире породице. Упркос раскошном намештају и декоративним детаљима, у тим кућама, међутим, неретко владају учмалост, тама и суморна атмосфера. Лиусу кућу своје мајке пореди са местом „у ком бораве бесмртници: док овде протекне један једини дан, у спољњем свету прође већ хиљаду година. Али зато, ако проведеш овде хиљаду година, сваки дан ће ти бити малтене исти – једнако монотон и досадан“ (Џанг 2014: 18), док ће се Ћићијао жалити на своју мрачну собу, у коју сунце једва допире (Џанг 2014: 72).¹⁰ Излаз из затвореног простора који их гуши две жене траже на различите начине.

Лиусуина алтернатива

Спутана скученим простором, како у физичком тако и у емотивном и духовном смислу, Лиусу ће оног тренутка када јој се укаже повољна прилика у лику имућног и харизматичног плејбоја Фан Лијуена, који је одрастао у Енглеској, одлучити да окуша срећу и напусти дом. Прихвативши понуду богатог и занимљивог удварача, сели се у нову средину, то јест одлази у Хонгконг који је овде, за разлику од Шангаја, симбол модерног, егзотичног и неспутаног живота. Притом, пространу, али суморну и ограничавајућу породичну кућу замењује хотелском собом. Овај нов животни простор за Лиусу представља уточиште, место које јој нуди алтернативу и на коме може несметано да ствара сопствену причу. Контрастирањем та два стамбена простора списатељица у ствари наглашава „разлику између ‘приватног простора’ у модерном смислу и ‘породичних одаја’ у традиционалном смислу“ (Meng 2003: 102).

Слика II. Фотографија Цанг Аилинг снимљена у фото студију у Хонгконгу 1954. године.

Извор: Преузето са сајта <https://www.scooptw.com/popular/scoopaznpride/50137>.

Приступљено 1. 10. 2021.

Лиусуина одлука да одласком у Хонгконг „стави на коцку своју будућност“ (Цанг 2014: 28) производ је њеног крајње прорачунатог резоновања, јер „ако изгуби, углед ће јој бити уништен... Али ако победи, добиће Фан Лиујуена, предмет жеља свих укућана, па ће се отарасити и овог једа који јој тиња у грудима“ (Цанг 2014: 28). У том размишљању огледа се не само очајнички потез жене да пронађе своје место у друштву, већ и притајена жеља да напакости конзервативној родбини која се више пута огрешила о њу. Иако је махом портретисана као меланхолична традиционална лепотица, чија је нарав „праве Кинескиње“ (Цанг 2014: 33), као оличења искренности, привукла Фан Лиујуена на првом месту, Лиусу поседује и особине модерне жене – чврсту вољу и смелост да пружи отпор традиционалним нормама и разведе се од насилног мужа, као и прикривени бунт који долази до изражаја када на згражавање својих рођака весело заплеше у балској дворани. Али, њен идентитет модерне жене ту још није до краја уобличен. Прекретница у њеном животу упечатљиво је описана у сцени у којој јунакиња плеше уз звук старог кинеског инструмента хућина:

Док је плесала пред огледалом, хућин више није звучао као хућин, већ као флаута или цитра из којих се извија тиха дворска музика за плес. Направила је неколико корака на десну страну, па на леву. Изгледало је као да сваки њен корак прати ритам неке древне изгубљене мелодије. Наједном се насмејала – злокобно и злурадо – и музика је нагло утихнула. Хућин се напољу и даље чуо, али је испредао далеке приче о оданости, синовљој послушности, чедности и исправности које се ње нимало нису тицале. (Цанг 2014: 19)

Док древна мелодија коју Лиусу чује и у чијем ритму заправо плеше епитомизује њен унутарњи глас, жеље и снове, хућин у позадини пак пева о традиционалним вредностима од којих је она сада спремна да се ослободи како би могла да „загњури у нов свет и преузме нову улогу“ (Lee 1999: 294). Управо у том тренутку почиње њена потрага за сопственим идентитетом.

Као жена која је разапета између традиције и модерности, Лиусу има јасан циљ – она жели да увуче Фан Лиујуена у брачну луку, која би требало да јој пружи финансијску и статусну сигурност. Прекаљеног женскарроша и нимало наивног бизнисмена, међутим, није лако задобити. У наставку приче, следи низ сцена са описима флерта између Лиусу и Лиујуена у којима двоје људи испитују намере и искреност оног другог. Из тог романтичног окршаја обележеног бројним калкулацијама Лиусу неће изаћи као потпуна

победница, већ ће морати да направи компромис и пристане да Лиујуену буде љубавница. Тај положај омогућиће јој да не брине макар о материјалној страни своје егзистенције. У празном стану, који Лиујуен изнајмљује за њу у Хонгконгу, њој више не смета ни понижавајући статус љубавнице „која се не показује“ јер јој управо тај друштвени положај обезбеђује неопходан „мир и тишину“ (Цанг 2014: 53). Но, Лиусу није задовољна, и то првенствено због тога што открива да она у ствари жуди за правом интимношћу и емотивном испуњеношћу. Празан стан који може да уреди како жели овде је упечатљив симбол новостечене слободе, али и испразног живота и емотивне пустоши.

Па ипак, Цанг Аилинг је својој јунакињи наменила другачију судбину. Преломни тренутак у животима Лиусу и њеног изабраника ненадано представља пад Хонгконга у јапанске руке. Они схватају да „у овим немирним ратним временима индивидуалиста нема где да се склони“, али ће се „за обичан брачни пар увек наћи места“ (Цанг 2014: 61). Наговештајем да је у ратним околностима „на хиљаде људи погинуло, на хиљаде људи патило“ зато што је Лиусу „била потребна помоћ“ (Цанг 2014: 64) списатељица спаја приватну причу с историјским залеђем и враћа нас на сâм наслов приче – „Љубав због које је пао један град“. Реч је о кинеском изразу који упућује на древну легенду у којој краљ покушава да насмеје своју вољену конкубину тако што је неколико пута лажно узбунио своју војску и послао је да брани Велики кинески зид. Када је, међутим, непријатељ заиста напао, краљу нико није притекао у помоћ, па је његово краљевство лако освојено. Улога конкубине у тој причи допринела је „традиционалној предрасуди према лепим женама као ‘извору свег зла’“ (Lee 1999: 302). У списатељичином ироничном тумачењу старе легенде према којем је „неред у ‘краљевству’ обичној жени донео ред/срећу“, Ли Хаијен (Lee Haiyan) види критику модерности која као једини поштовања вредан извор прихода женама и даље нуди само брак, „док је мушкарцима дозвољено да воде двоструки живот“ (Lee 2007: 136). У том смислу, уз интервенцију историје, „рат је прекинуо љубавне игре које су неправедне према женама“ (Lee 2007: 136). Но, Цанг Аилинг одмах упозорава да у овој причи дугорочног срећног краја ипак нема нити може бити, јер „он је био само један себичан човек, а она себична жена“, те ће им тренутак потпуног разумевања бити довољан да живе складно тек наредних десетак година (Цанг 2014: 61). Тај ироничан глас наратора указује на то да су се ликови само привремено прилагодили силама које делују споља, а да је међусобно разумевање које су постигли резултат њиховог прагматичног компромиса са реалношћу.

Ћићијаоина алтернатива

За разлику од Лиусу која је покушала и, видели смо, успела да изласком у свет и упуштањем у пустоловину неизвесног исхода колико-толико оствари сопствени мир, Ћићијао, јунакиња приповетке „Златне кладе“, захваљујући наследиству успева да стекне економску независност, што је и основни предуслов да жена промени свој положај у друштву. Дан када се Ћићијао ослободила стега породице носио је у себи наду да ће се њена маштања коначно испунити: „Свих ових година, врат су јој стезале златне кладе, али никада није успела чак ни мрвицу злата да глоцне. Сад ће све бити другачије“ (Цанг 2014: 87). Иако се уз помоћ тешко „зарађеног“ новца изборила за сопствену слободу, Ћићијао је, међутим, због параноичног страха да га не изгуби, истовремено постала и његов сужањ. Наставивши да робује сада новом господару, јунакиња није направила готово никакву конструктивну промену у свом животу: клаустрофобичан дом свог мужа заменила је готово истоветном кућом у којој је клаустрофобичну атмосферу овог пута створила сама. Преломна тачка која је обележила почетак Ћићијаоиног психолошког пада, али и моралног суноврата, јесте њен сусрет са девером у кога је од ране младости била заљубљена и који је са њом повремено флертовао. Схвативши да у позадини његовог удварања стоји намера да јој изнуди новац, она ће га заувек одбацити:

Хтела је да га још једном види с прозора. Без обзира на све, некада га је волела. Та љубав задавала јој је неизмеран бол. Само зарад тога вредело је да мисли на њега. Колико ли је пута морала да се спутава све док у костима и зубима не би осетила оштар бол. Ово данас у потпуности је њена грешка. Он није добар човек и она је то знала. Ако га је желела, требало је да се прави као да ништа не зна, морала је да истрпи његов безобразлук. Зашто га је раскринкала? Зар се живот не своди управо на то? На крају крајева, шта је стварно? А шта лажно? (Цанг 2014: 97)

Дубоко разочарана сазнањем да аутентичну емоцију не може добити, Ћићијао се на тренутак ипак запитала да ли је могла да направи компромис сама са собом и пристане макар на привид емотивног испуњења. Чврсто одагнавши ту мисао (можда зато што није хтела и други пут да прихвати лажну љубавну везу, а можда из пукве тврдоглавости), јунакиња ће, међутим, заувек затворити тешке сомотске завесе на својим прозорима и

једино задовољство ће налазити у уживању опијума. Она одбија чак и да машта о љубави, па њен ум полако почиње да губи додир са стварношћу.

Слика III. Фотографија Џанг Аилинг снимљена 1944. године.

Извор: Преузето са сајта <https://zolimacitymag.com/how-hong-kong-shaped-eileen-chang>. Приступљено 1. 10. 2021.

Емотивно ускраћена, сексуално фрустрирана и крајње сумњичава, Тићијао у самонаметнуто заточеништво увлачи и сопствену децу. Патолошки се прибојавајући да ће је неко опљачкати, према сину ће се понашати претерано посесивно, а његову супругу

и конкубину ће кињити у толикој мери да ће их на крају отерати у смрт. Димензије њеног огорчења, али и њене нарцистичке усмерености искључиво на сопствене жеље, можда се најбоље огледају у њеном односу према кћерки Чанган, којој ће окрутним лажима, сплеткама и суманутим понашањем отерати просце и полако уништити сваку наду да пронађе љубав. У извесном смислу, осуђујући на пропаст будућност своје послушне кћерке, што се коси с природним мајчинским инстинктом да помогне детету, Ђићијао у ствари поново проживљава властиту худу судбину и на изопачен начин покушава да учврсти њихову емоционалну повезаност. Тај спој деструктивне силе и тежње да се особа по сваку цену осети емотивно испуњеном овој причи даје посебно мрачан тон, јер је јунакиња, потиснувши „нормалне људске нагоне како у себи тако и у људима око себе, на крају изгубила сваку људскост“ (Hsia 1977: 405).

Па ипак, лудило жене која све до своје смрти није успела да стргне спутавајуће кладе које су је гушиле и која је „тешким ивицама тог свог окова“ (Џанг 2014: 126) уништила неколико људи, Џанг Аилинг директно приписује друштвеном устројству које се налази на размеђи традиције и модерности. Јер, њена „трагична судбина је одређена – ако не и предодређена – оног тренутка када је удајом ушла у ту породицу“ (Wang 2019: 236). На крају приче, у тренутку ретке луцидности, свесна да је њени најближи мрзе, Ђићијао се присећа своје младости:

Погладила је наруквицу од зеленог жада на свом зглобу и полако је подигла уз своју кошчату, као гранчица мршаву руку све до пазуха. Ни сама није могла да верује да је некада, кад је била млада, имала пуначке, обле руке. Чак и неколико година после удаје испод наруквице је било места само да се увуче једна марамица од увозног крепа. [...] Допадала се Чаолуу из месаре, двојици побратима њеног старијег брата, Динг Југену и Џанг Шаоћуену, као и сину кројача Шена. [...] Али да је изабрала било кога од њих, он би, како би време одмицало а деца се рађала, врло вероватно показао мало истинске љубави према њој. Померила је јастуче с карнерићима испод главе и протрљала једну страну лица о њега. На другом образу остала јој је једна суза све док се није сама осушила: просто није имала воље да је обрише. (Џанг 2014: 126)

Наруквица од жада тихи је сведок промашеног живота и снажан симбол неумитног протока времена и физичко-менталног пропадања. Контрастирајући слику веселе и једре младе девојке скромног порекла и троме, безвољни лик старије жене на раскошном

дивану за пушење опијума, преко чије кошчате руке наруквица сада клизи без застоја, Џанг Аилинг указује како на трагичне последице дубоког емоционалног разочарања тако и на разарајуће дејство патријархалног поретка. У том погледу, Ћићијао је жртва сопствене жеље, али и полутрадиционалног друштва које личи на „рибарску мрежу из које се не може побећи и у којој обећавајући изгледи о високом положају господарице куће, племићком домаћинству и луксузном животу служе као мамац“ (Wang 2019: 238).

Закључак: ко се крије иза непрозирне маске?

Вратимо се насловној корици Џанг Аилингине збирке прича. Каква личност се крије иза непрозирне маске особе која гвири кроз прозор? Уколико је реч о жени, онда је то ироничан, каткад суморан портрет самосвесне жене чврсте воље из чијег унутарњег бића традиционални назови ипак нису у потпуности истргнути. Иако измештена из традиционалног дома у којем је жена спутана улогама које јој намеће кинеско друштво, она и даље емотивно и рационално промишља своје место у породици и у средини која је окружује.

У оквиру новостечене слободе коју им је пружио модерно доба, јунакиње Џанг Аилинг само делимично успевају да обликују свој идентитет, јер, за разлику од главног феминистичког дискурса који аутономију личности налази у образовању и професији, оне је траже у љубавним везама и у браку. На том путу, у списатељичиној пројекцији, међутим, правог разрешења нема. Лиусу, која је спремна да направи компромис, успева да пронађе само привремено спокој и задовољство, док пред Ћићијао, непоколебљивом у својој својеглавости, стоји само понор у који она све дубље пада.

За разлику од политички ангажованих писаца који у својим делима настоје да успоставе или пропагирају нове друштвене моделе понашања кинеске жене, Џанг Аилинг нам у својим делима приказује искрене и неулепшане психолошке портрете јунакиња растрзаних између новостечених могућности и слобода, и дубоко укорењених рационалних и емотивних доживљаја сопствених улога у свим ћелијама кинеског друштва. Захваљујући јединственој слици модерности и нарочито портрету модерне жене, проза Џанг Аилинг је урушила границе књижевних конвенција свог доба и представља један од најлепших бисера кинеског модернизма.

¹ Почетне идеје овог текста изнели смо у усменом саопштењу на међународном научном скупу „Шта је књижевство“, одржаном на Филолошком факултету у Београду од 16. до 17. октобра

2015. године. Рад је настао у оквиру пројекта Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије бр. 178019.

² У литератури на енглеском језику наслов ове збирке најчешће се преводи као *Романтичне приче* (*Romances*). Ми смо се ипак определили за мало другачији превод. Наиме, термин *чуанћи* (传奇) у кинеском наслову збирке упућује на прозни жанр из периода династије Танг (唐朝, 618–907) у ком се често с реалистичким описима преплићу фантастични, натприродни и неуобичајени мотиви, као и на драме с љубавном тематиком из династија Минг (明朝, 1368–1644) и Ћинг (清朝, 1644–1911). С обзиром на то што Џанг Аилинг, према сопственом признању, покушава да у „необичном пронађе обично, као и да у обичним приповестима нађе оно необично“ (превод према Lee 1999: 289), одлучили смо да наслов њене збирке преведемо са *Необичне романтичне приче*.

³ Прво издање објављено је 1944. године.

⁴ Прва збирка приповедака *Необичне романтичне приче* коју је Џанг Аилинг објавила 1944. године у својој двадесет и трећој години распродата је за четири дана (Lee 1999: 268). Њена слава ће, међутим, у НР Кини избледети после њеног одласка из те земље прво у Хонгконг 1952. године, а онда и у Сједињене Америчке Државе три године касније. Њена дела нису се објављивала у НР Кини тридесетак година, мада је била радо читана у Хонгконгу и на Тајвану. Крајем осамдесетих година прошлог века њена проза и есеји поново побуђују интересовање како кинеских читалаца тако и критике, захваљујући чему је Џанг Аилинг коначно заузела заслужено место у пантеону кинеских књижевних стваралаца двадесетог века. Осим већег броја приповедака и есеја, написала је и романе *Љубав на голој земљи* (赤地之恋, 1954), *Песма пиринчаних изданака* (秧歌, 1954) и полуаутобиографски роман *Мало окупљање* (小团圆, написан седамдесетих година прошлог века, али постхумно објављен тек 2009. године). Написала је и више филмских сценарија, а бавила се и превођењем. Нека од њених дела адаптирана су за филм, од којих је најпознатији *Пожуда, опрез* (色, 戒, 2007) у режији познатог тајванског редитеља Анг Лија (李安, р. 1954) и који је 2007. године освојио награду Златни лав на међународном филмском фестивалу у Венецији. Више о изузетно занимљивом и необичном животу, књижевној каријери и рецепцији Џанг Аилинг види предговор у Louie 2012 и Huang 2019, Liu 2020.

⁵ Педантни истраживачи у стваралаштву Џанг Аилинг уочили су паралеле с делима Џејн Остин (Jane Austen, 1775–1817) (види Hsia 1971: 415, Chen 2004: 30) и Сомерсета Мома (Somerset Maugham, 1874–1965) (Huang 2019: 8), али и с класичним кинеским романима као што је Цао Сјеуећин (曹雪芹, 1715–1763) *Сан у црвеној одаји* (红楼梦). (Hsia 1971: 397, Chen 2004: 24–26, Wang 2019: 214).

⁶ Реч је о *четири врлине* (四德, *си де*) које, према конфуцијанској традицији, треба да красе жене. Уз то, жена је требало да се повинује и тзв. *трима послушностима* (三从, *сан цунг*), што је подразумевало да се традиционална Кинескиња пре удаје морала покорити вољи оца, после удаје вољи мужа, а уколико би јој супруг преминуо, морала је слушати сина.

⁷ У Ћићијаоиним простачком, често увредљивом и подругљивом језику Реј Чоу (Rey Chow) види „средство помоћу којег она узвраћа ударац свету који је непријатељски расположен према њој, и којим се као таквим немилосрдно оспољава болесно стање њене егзистенције.“ (Chow 1997: 117).

⁸ Реч је о туберкулози костију.

⁹ О тропу болести у енглеској, српској и кинеској модернистичкој књижевности види Дојчиновић 2015.

¹⁰ Лио Оуфан Ли (Leo Ou-fan Lee) сматра да се негативне асоцијације које Џанг Аилинг везује за ову врсту стамбеног простора макар делимично могу објаснити њеним личним искуством у раној младости пошто је и сама с оцем и маћехом живела у таквој кући из које је касније, због очевог насилног понашања, побегла да живи с мајком у стану (Lee 1999: 272–273).

Литература

Chen, Sihe 陈思和. "Dushi li de minjian shijie: 'Qing cheng zhi lian'" 都市里的民间世界: 《倾城之恋》 [Običan gradski svet: „Ljubav zbog koje je pao jedan grad“]. *Hangzhou shifan xueyuan bao* 杭州师范学院学报 4 (2004): 20–32.

Chow, Rey. *Woman and Chinese Modernity: The Politics of Reading between West and East*. Minnesota, London: University of Minnesota Press, 1997.

Dojčinović, Biljana. *Pravo sunca – drugačiji modernizmi*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2015.

Džang, Ailing. *Ljubav zbog koje je pao jedan grad*. Priredile i prevele Mirjana Pavlović i Ana Jovanović. Pogovor napisala Mirjana Pavlović. Beograd: Geopoetika, 2014.

Hsia, Chih-tsing. *A History of Modern Chinese Fiction*. New Haven, CT: Yale University Press, 1971.

Huang, Nicole. *Women, War, Domesticity: Shanghai Literature and Popular Culture of the 1940s*. Leiden: Brill, 2005.

Lee, Haiyan. *Revolution of the Heart – A Genealogy of Love in China, 1900–1950*. Stanford, California: Stanford University Press, 2007.

Lee, Ou-fan Leo. *Shanghai Modern: the Flowering of a New Urban Culture in China, 1930–1945*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1999.

Liu, Chuane 刘川鄂. *Zhang Ailing zhuan* 张爱玲传 [Biografija Džang Ailing]. Wuhan: Changjiang wenyi chubanshe, 1920.

Louie, Kam, ed. *Eileen Chang: Romancing Languages, Cultures and Genres*. Hong Kong: Hong Kong University Press, 2012.

Meng, Yue 孟悦. “Zhongguo wenxue ‘xiandaixing’ yu Zhang Ailing” 中国文学“现代性”与张爱玲 [„Modernost“ u kineskoj književnosti i Džang Ailing]. U *Ersi shiji Zhongguo wenxue shilun*, xiajuan, 二十世纪中国文学史论, 下卷 [O istoriji kineske književnosti 20. veka, Drugi tom], prir. Wang Xiaoming 王晓明, 94–111. Shanghai: Zhongguo chuban jituan, Dongfang chuban zhongxin, 2003.

Wang, Xiaoping. *Contending for the “Chinese Modern”: The Writing of Fiction in the Great Transformative Epoch of Modern China, 1937–1949*. Leiden, Boston: Brill, 2019.

Zhang, Ailing 张爱玲. “You ji ju hua tong duzhe shuo” 有几句话同读者说 [Nekoliko reči upućenih čitaocu], 1946. <http://www.millionbook.net/mj/z/zhangailing/zalj/042.htm> (преузето 19. 9. 2021).

Zhang, Ailing 张爱玲. “Ziji de wenzhang” 自己的文章 [Sopstveno pisanje], 1944. <http://www.millionbook.net/mj/z/zhangailing/zalj/021.htm> (преузето 19. 9. 2021).

Mirjana Pavlović
mirjana.pavlovic@fil.bg.ac.rs
University of Belgrade
Faculty of Philology

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2021.11.11.1>

UDC: 821.581.09-32 ЦаНГ А.
Original scientific article

Unromantic Heroines in the Romantic Stories of Zhang Ailing

At a time when most modern Chinese writers were preoccupied with grand topics such as the revolution, the road to national salvation, and resistance against the Japanese aggression, Zhang Ailing (张爱玲, 1920–1995) deals with seemingly trivial, intimate dilemmas of the Chinese during the Second World War. At the center of her attention are the romantic feelings between men and women, and the complex relations within the patriarchal Chinese family. Her heroines, torn between the traditional moral constrictions and desires of their own, their needs, as well as their self-preservation urge in a patriarchal society faced with tumultuous historical events, are represented without any embellishment. Unlike typical representations of women where the most prominent thing about them is their potential with regard to emancipation and women's liberties, one of the most important Chinese female writers of the twentieth century presented an image of a modern woman who is aware of her limits and tries to strike a balance between preserving her integrity and making compromises in life. In this article, the analysis of the inner world of modern and urbane female characters in two of Zhang Ailing's short stories, "Love in a Fallen City" (倾城之恋) and "The Golden Cangue" (金锁记), will point out some of the ways in which Chinese women are trying to throw off the shackles of patriarchal society during the dramatic encounter of tradition and modernity.

Keywords: romances, tradition, modernity, female characters, compromise

Pradipta Sengupta
pradiptasg.eng@gmail.com
M.U.C. Women's College Burdwan
East Burdwan; West Bengal; India

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2021.11.11.2>

UDC: 821.21.09-94
821.09(540)-055.2
Original scientific article

Major Trends in Dalit Women's Autobiographies in India

The hitherto marginalized peripheral Dalits in India have come up with their own voice to help them assume a central position in literature, and their voice is a voice of protest against their crass marginalization in a caste-ridden society. The most recent offshoot of Dalit literature is the autobiographies of Dalit women who have been subject to a double-edged oppression and exclusion by both the non-Dalit upper-caste people and the Dalit patriarchy. While these autobiographies are unique on more scores than one, they remain as a faithful antenna reflecting the dystopian asphyxiating suffering of Dalit women, and a historical document of it. This essay will try to situate these Dalit autobiographies in the socio-political context of the Indian Dalits, and attempt to identify some of the major trends in them. Finally, by drawing some seminal insights from subaltern studies, this essay will try to substantiate how the Dalit women's individual voices articulated in these autobiographies repudiate Spivak's controversial claim that the subalterns cannot speak.

Keywords: postcolonial, caste, Dalits, autobiographies, subaltern

In many parts of the world, postcolonialism witnessed the articulation of a distinct voice by the hitherto suppressed and oppressed people. A country as rife with a plurality of cultures, languages, and social stratification as India is no exception to that. As far as society is concerned, the hitherto socially marginalized groups began to come up with their distinct individual voices since the beginning of the twentieth century. Broadly speaking, in the Indian context, such an oppressed group is called "Dalit". Despite being marginalized for decades, the Dalits in general and Dalit women in particular remained silent until recent times. For the first time in the history of the Dalits, attempts are being made by some Dalit women to tell their tales through some autobiographical sketches. These autobiographies testify to the fact that the subalterns can indeed speak. While these autobiographies remain as glaring social documents of social discrimination and oppression, they also emerge as a sub-genre in the literary history of the Dalits. Rather than point out the differences between a traditional autobiography and a Dalit woman's autobiography, and rather than enter into any exegeses on autobiography and its theoretical underpinnings, this paper will try to situate these Dalit autobiographies in the socio-political context of the Indian Dalits, briefly dwell on a few Dalit autobiographies (also known as "testimonies") written by Dalit women, try to identify some of the major trends in Dalit women's autobiographies, and finally, offer a critique of them. Since the advent of

subaltern studies in the 1980s in India, fresh perspectives of reassessing the marginal class and their literature began to emerge. While situating these autobiographies within the broad perspective of their sociological context, my further attempt in this paper will be to re-examine some of the representative Dalit women's autobiographies through the lens of subaltern studies.

Theoretical Framework

Broadly speaking, postcolonialism is directed against the Eurocentric propensity to project the West as history. The Subaltern Studies in India – formed roughly around the 1970s during the Indira Gandhi government – were one of the manifestations of postcolonial consciousness in India. The term “subaltern” may be traced to the Marxist critic Antonio Gramsci who, in his “History of the Subaltern Classes: Methodological Criteria”, a section of his book *Notes on Italian History*,¹ later published as *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, used it for the first time. In Gramsci's parlance the term “subaltern” meant something or somebody belonging to inferior rank, and referred to the peasants and the working classes. Gramsci expressed his skepticism about the unity of the subaltern class, and argued that they “are not unified and cannot unite until they are able to become a ‘State’” (1971: 52). Gramsci's concern about the subaltern's “active or passive affiliation to the dominant political formations” (1971: 52) bespeaks his engaging interest in hegemony. Gramsci observes that subaltern classes “are always subject to the activity of ruling groups even when they rebel and rise up; only ‘permanent’ victory breaks their subordination, and that not immediately” (1971: 55).

The first impetus for Subaltern Studies in India was perceived in the great initiative of Ranajit Guha.² Rather than ignore and preclude the dominant elitist groups, the purpose of Subaltern Studies was, as Guha points out, to “rectify the elitist bias” prevailing in South-Asian Studies (1982: vii). Contending that the subaltern had an independent distinct history, never subservient to the dominant elite, Guha identified within the colonized subaltern subject “the politics of the people”, which itself constituted an autonomous domain independent of both the elite politics and colonialism (1982: 3–4). He scoffs at the erroneous notion that Indian nationalism was an achievement of the elites (1982: 1). Criticizing the elitist historiography as “one-sided and blinkered historiography” (1982: 3), and “un-historic historiography” incapable of capturing “the *politics of the people*” (1982: 4), Guha stresses the significance of a distinct subaltern historiography.

Later Gayatri Chakraborty Spivak in her essay “Can the Subaltern Speak?”³ goes against Guha’s views, and persuasively contends that the subaltern cannot articulate his/her voice for himself/herself, inasmuch as the very colonial matrix intrinsically rules out such an attempt. Spivak draws overtly from some of the concepts of Karl Marx, Michel Foucault, and Gilles Deleuze, and proceeds to explore the limitations of the subaltern classes in a social fabric dominated by the elites. Referring to Deleuze’s contention that “Reality is what actually happens in a factory, in a school, in barracks, in a prison, in a police station”,⁴ Spivak warns that “[t]his foreclosing of the necessity of the difficult task of counterhegemonic ideological production has not been salutary” (Morris 2010: 309). In a tone of anticipation Spivak argues: “Neither Deleuze nor Foucault seems aware that the intellectual within socialized capital, brandishing concrete experience, can help consolidate the international division of labor” (Morris 2010: 309). She further argues that the very attempt of subsuming the subaltern within the purview of postcolonial studies, and particularly within Western academia, has been counterproductive, for it has relegated the subaltern to a state of permanent marginality.

Apart from her skeptical views about the counterhegemonic subaltern voice, Spivak also stressed the heterogeneous aspect of subalternity, and categorically asserts that “the colonized subaltern subject is irretrievably heterogeneous” (Morris 2010: 324). And it is this heterogeneity that also accounts for the complexity, plurality, contradiction and difference, integral to the subaltern consciousness. As Spivak puts it: “For the ‘true’ subaltern group, whose identity is its difference, there is no unrepresentable subaltern subject that can know and speak itself; the intellectual’s solution is not to abstain from representation” (Morris 2010: 327). And yet, she is skeptical of such a representation, and therefore asks: “How can we touch the consciousness of the people, even as we investigate their politics? With what voice-consciousness can the subaltern speak?” (Morris 2010: 327). Apprehending that “the assumption and construction of a (subaltern woman’s) consciousness or subject” may “in the long run, cohere with the work of imperialistic subject-constitution, mingling epistemic violence with the advancement of learning and civilization”, Spivak anticipates that “the subaltern woman will be as mute as ever” (Morris 2010: 342–343). Unlike Guha who assigns an autonomous domain to the colonized subaltern discourse,⁵ Spivak refuses to accept such a “full autonomy” of the subaltern subject, for, as she argues, “historiographic exigencies will not allow such endorsements to privilege subaltern consciousness” (Morris 2010: 325). Spivak’s essay ultimately boils down to her bold and rather controversial comment – “The subaltern cannot speak” (Morris 2010: 365).

But the purpose of this essay is to examine how, despite Spivak's anticipation and apprehension, the Dalit women in India – offshoots of Subaltern Studies – are highly capable of registering their autonomous and authentic voice. What is so typical of Spivak is her propensity for assigning absolute power to the elite hegemonic group, and this very assumption has possibly led her to treat the subaltern from a diffident and skeptical angle. As Benita Parry has so wonderfully put it:

Since the native woman is constructed within multiple social relationships and positioned as the product of different class, caste, and cultural specificities, it should be possible to locate traces and testimony of women's voice on those sites where women inscribed themselves as healers, ascetics, singers of sacred songs, artisans and artists, and by this to modify Spivak's model of the silent subaltern. (Parry 1987: 35)

Parry's prescription may also be applicable to those Dalit women who were at once the victims of social oppression, and who turn out to be "healers" of their society. The purpose of this research is "to locate traces and testimony of women's voice", to borrow Parry's words, among a few Dalit women who told their own tales in a searing naturalistic account, and by so doing, belied Spivak's anticipation that the subaltern cannot speak.

Historical Perspective

Etymologically speaking, the word "Dalit"⁶ is derived from the Sanskrit root "dala" (meaning "to oppress"), and thus the word literally means "downtrodden" or "trampled" or "trodden". The word "Dalit" borders on the sense of a marginal group being exploited by a dominant group. Broadly speaking, the Dalits are an offshoot of what is popularly known as the "subalterns" but are essentially rooted in a marginalized tribal caste-based Indian context. Thus, to understand the genesis of Dalits, we need to have a fair idea of the caste system which has existed in India for centuries together. India had a four-tier social structure known as "chaturvarna", comprising four main castes: the Brahmans, the Kshatriyas, the Vaishyas and the Shudras. The Brahmans were considered superior to the other castes, and they were mainly assigned the role of worshipping and learning. Many Brahmans were known for their erudition and their knowledge of Hindu scriptures. The Kshatriyas were usually the kings, rulers, and strong warriors who ruled and protected the society from enemies. The Vaishyas were usually the people associated with trade and business, and financial matters, while the Shudras, the

lowest in this hierarchy, were supposed to be born to serve the remaining three classes. This caste-based society was premised upon the functions they were assigned to perform, and it was believed that, for a smooth functioning of the society, this function-based caste system – or what is known as “Varnashramadharma” (caste-based occupation) – should be maintained. Manu, an ancient Indian sage in his *Manusmriti* (Laws of Manu) strongly recommends the maintenance of this four-tier social structure, and by doing so, has advocated and promoted a social structure of Brahmanical domination. It is the same Manu who virtually denied any freedom to a woman:

Her father protects (her) in her childhood,
her husband protects (her) in youth,
and her sons protect (her) in old age,
and a woman is not fit for independence. (Buhler 1886: 139)⁷

While this rigid patriarchal social structure, along with its four-tier caste system, had existed for centuries, along with the advent of British Raj in India, this caste-system became more intricate and complex with the concept of Aryan-supremacy being added to the old social structure. A fifth category, known as the Atishudras, comprising people below the Shudras, was added. The entire Indian social structure was thus actuated with a fissiparous conflicting prejudice of the dominant Brahmans against the Shudras and the Atishudras. Suffice it to say, this hegemonic Brahman-dominated society became a crucible of social oppression and exploitation of the lower castes. And, if exploitation exists for a prolonged time, dissent and protest cannot be far behind. Jyotirao Phule (1827–1890), a subaltern Maharashtrian social reformer, in his tract on slavery written originally in Marathi as “Gulamgiri” (meaning “Slavery”), crusaded against the Brahminical hegemony and also against the Aryan-supremacy myth, and sought to put an end to both, by demanding a reorientation of this social structure. He took strong exception to the fact that the Shudras and Atishudras, the original inhabitants of this land, were being dispossessed of their privileges by the white European conquerors. He founded “Satyasodhak Samaj” (literally meaning “Society for Truth Seekers”) with a view to alleviating the miseries of downtrodden lower-caste people by laying bare their searing suffering and their dystopian plight. He intuited that education alone can invest women with empowerment, and hence laid emphasis on women education. It was B.R. Ambedkar who emerged almost like a messiah to clamor for the rights and privileges of the socially marginalized people of India. He was critical of both Gandhi and the Indian National Congress

(INC) for their similar indifference to the sufferings of the marginalized classes. Unlike the earlier Congress leaders like W. C. Bonnerjea, Dadabhai Naoroji, Badruddin Tyabji, among others, it was Annie Besant who, as the President of INC, for the first time officially resolved in the Calcutta session in 1917 to eradicate the oppression of the marginalized classes.

There was an upsurge of Dalit writings in India after the advent of Dalit Panthers, a social organization founded by Namdeo Dhasal and J. V. Pawar on 29 May 1972 in Maharashtra, crusading against caste discrimination. The Dalits also founded a journal “Asmitadarsh” edited and founded by Gangadhar Pantawane. In the mid-1980s the Dalit feminists founded their wing called “Mahila Samsad” in Mumbai. By the mid-1990s, the “Samvadini – Dalit Stree Sahitya Maanch” was founded. This was followed by the founding of the “National Federation of Dalit Women”, and “All India Dalit Women’s Forum”. In December 1996 Dr Pramila Leela Sampat organized a “Vikas Vanchit Dalit Mahila Parishad” (literally meaning “a forum for Dalit women deprived of development”). The Dalits assumed a transnational status at the end of the twentieth century and in the wake of the twenty-first century. The identity of the Dalits was no longer confined within India. The first Dalit international conference was held in October 1998 in Malaysia. Another international conference on Dalit human rights was organized by the Voice of Dalit International (VODI) in September 2000. In the “World Conference against Racism, Racial Discrimination, Xenophobia and Related Intolerance” held in Durban in 2001, the Dalits demanded that the UN should include caste as a form of racism, and tried to project themselves as victims of racial discrimination. In May 2003 another international conference of the Dalits – “Dalit Vision for the 21st Century” – was held in Vancouver. The Dalits adopted eleven-point demands known as the “Vancouver Declaration” which sought both the recognition of Dalits and more privileges for them in national and international territories in terms of education, research and employment.

Gradually, Dalit writers began to assert themselves and tell their tales. Ironically and sadly, despite the elapse of more than seven decades of Indian Independence, no government has ever itemized the amelioration of the sufferings of Dalit women in their 5-year plans or national planning policies. However, there have been sporadic government efforts to dish out some doles and donations to the Dalits in general, but the government’s inability to feel and fathom the intensity of accursed Dalit women still persists. Even the women movements which have churned out in India since the 1970s did not accommodate the asphyxiating sordidness of Dalit women in their agenda. While at the initial phases the women movements were geared towards women’s rights, women’s liberation and autonomy, the later phases of their movements stressed, among other things, women empowerment, women employment,

women's participation in democracy and politics, domestic violence, violence at workplace, etc. Thus, Dalit women have remained, as it were, as "invisible women" in the socio-political flux of India. They have been doubly excluded by the governments and also by the so-called feminists of India, relegating them to a non-existent entity. As Raj Kumar rightly points out: "The issues related to Dalit women have hardly been taken up seriously either by political leaders or scholars until very recently" (2010: 211).

Dalit women were subject to a double-edged oppression: the oppression coming from the external society in general, and the patriarchal oppression operating within the very Dalit society. A few Dalit male writers like Namdeo Dhasal, the Telegu lyricist Gummadi Vittal Rao (popularly known by his pseudonym Gaddar), Arun Krushnaji Kamble, Dagdu Maruti Pawar, Jatin Bala, Om Prakash Valmiki, Baburao Bagul, Manoranjan Byapari, among others, even while crusading against the atrocity and discrimination against the Dalit community in general, failed to address the typical problems of Dalit women in particular. Thus, Dalit women were, as it turns out, doubly excluded: by upper-class non-Dalit writers who scarcely wrote about them, and also by their male Dalit counterparts who overlooked their suffering. As Moumita Sarkar so succinctly puts it: "There has been a deliberate erasure of Dalit women's issues from Dalit men's writings [...] If 'Brahmanic patriarchy' oppresses Dalit women because of their caste, then 'Dalit patriarchy' oppresses them too due to their gender" (2016: 211).

One of the significant aspects of the Dalits is the Dalit autobiographies written by Dalit women. Sharmila Rege in her book *Writing Caste/Writing Gender: Narrating Dalit Women's Testimonios* enumerates eight Dalit women writers who wrote their autobiographies or what Rege prefers to call "testimonies", inasmuch as these narratives testify to their searing suffering, and by doing so, remain historical documents of a saga of hitherto unacknowledged and unrecorded exploitation and oppression.

If, on the one hand, these autobiographical narratives become a social document of injustice and inequality, they also act as a triggering force for a better future, and as D. P. Das has rightly suggested, they engender "hope for a Utopia, the expectations of emergence of a just and equitable society based on egalitarian social order" (1985: xi). Apart from these, there are also interesting Tamil Dalit women's autobiographies as Bama's *Karukku* and Viramma's *Viramma* which have arrested the attention of scholars and readers alike. This paper will discuss three representative autobiographies – Bama's *Karukku*, Mukta Sarvagod's *Mitilei Kavaade*, and Kumud Pawade's *Antasphot* – as sample texts to examine the common traits which characterize them, their specificity and distinctness notwithstanding.

Scope of the Study

While critics have shed much light⁸ on exploring the conditions of women in India, very few have really taken up the issues of Dalit autobiographies seriously and comprehensively. The first attempt in this regard was that of the wonderful research by Sharmila Rege in her *Writing Caste/Writing Gender: Narrating Dalit Women's Testimonies*. Suffice it to say, apart from serving as an invaluable primary source for any research on Dalit women's life-narratives, this book offers us vivid glimpses and moving sketches of the eight Maharastrian Dalit women whose tales are translated by Rege with the help of Maya Pandit. But even while it acts as an essential companion to Dalit literature, it neither includes nor discusses anything related to such prominent Tamil Dalit women voices like those of Bama and Viramma. Furthermore, the staple of this book comprises translated excerpts from Marathi into English, and as such, a detailed discussion of these eight life-narratives is largely missing in this book. Later, Raj Kumar in another excellent research work, *Dalit Personal Narratives: Reading Caste, Nation and Identity*, offers a wonderful trajectory of Dalit life-narratives in terms of three crucial factors – caste, nation and identity – to substantiate how these factors chisel and condition the dynamics of their narratives. Kumar argues that “the very emergence of Dalit autobiography is an act of resistance because Dalits are using this opportunity to assert their identities through their writings” (2010: 259). Moumita Sarkar in her article “Redefining Dalit Women's Autobiography” analyzes some of the testimonies included in Rege's book *Writing Caste/Writing Gender*, and infers that each of these testimonies “compels the readers, their community members, and the savarnas⁹ to recognize the contribution of the women's movement, which is not recorded in history” (2016: 218). While Sarkar rightly points out the almost unacknowledged women's movement churned out by these autobiographies, she fails to figure out the ruling traits of these autobiographies. Preeti Dewan in her article “Dalit Women's Autobiographies: From Subjection to Subjecthood” traces the evolution of Dalit women from their erstwhile marginal position to the central position of subjecthood, with particular reference to autobiographical excerpts from Vimal Dadasaheb More and Baby Kamble. But none of these works, while indicating the invaluable role of Dalit women's autobiographies in reconstructing issues of gender, identity, history, and nationhood, maps out all the possible trends in these autobiographies. Furthermore, what has possibly eluded the notice of many of these very competent researchers and scholars is how to examine these autobiographies through the insights derived from subaltern studies, which in the twenty-first century has become as indispensable as it is unavoidable. Given this research gap, this essay

seeks to explore some representative Dalit women's autobiographies, and intends to chart out some of the emerging trends in those autobiographies, and how they provide a wonderful critique of subaltern studies.

Methodology

At the very outset, I must admit the intrinsic problem of researching on this topic: despite many autobiographies written by Dalit women available in the Marathi language, only a very small number of them have been translated fully into English. As Raj Kumar rightly points out:

Dalit autobiographies are so far relatively few in number; many of them have not been translated into English and hence go unnoticed in the eyes of so-called mainstream literary critics. Thus, Dalit autobiography, like Dalit literature, has to go a long way – it has to be written, published, translated, read, and critiqued. (2010: 261)

This essay confronts the same challenge faced by any research work with a translated version of the original. But since the purpose of this paper is not to find out the things lost in translation from the original vernacular language – a topic suitable for further critical exploration – and since my focus is sociological rather than linguistic, I have left out the problematic of translation in this essay.

Against the historical backdrop of the origins and development of Dalits in India, this essay will therefore analyze the autobiographies of Dalit women, and try to offer a critique of them through the seminal insights derived from Subaltern Studies. Furthermore, given the objective of this essay to identify some of the major trends in the autobiographies written by Dalit women, the essay will apply an eclectic methodology – by using historical, theoretical and literary parameters – to critique these autobiographies.

Analysis

Bama's *Kurukku*

The Tamil Dalit feminist Bama's novel *Karukku* – supposed to be the first Tamil Dalit autobiography – was written in 1992 when the demolition of the Babri mosque spewed riots

between the Hindus and the Muslims throughout India. Furthermore, this was a really turbulent time because the Mandal Commission's recommendation for 27 per cent reservation for Backward Classes in Central Government jobs during the then Prime Minister Viswanath Pratap Singh, fomented political violence and students' unrest. Derived from the Tamil word *karu* meaning 'embryo', the Tamil word *karukku* refers to the double-edged palmyra leaf. In the Preface to *Karukku* Bama writes: "Not only did I pick up the scattered palmyra karukku in the days when I was sent out to gather firewood scratching and tearing my skin as I played with them, but *later they also became the embryo and symbol that grew into this book*" (2000: xiii, emphasis added). As Raj Kumar puts it so cogently: "The embryo Bama refers to is the Dalit consciousness and the symbol is the new revolution, which aims at bringing a new social order into the Indian society" (2010: 231–232). Like the metaphor of grass in Whitman's *Leaves of Grass*, Bama's *Karukku* becomes a vital metaphor for the growth of her consciousness and the development of her society.

Bama, the oppressed Dalit protagonist of this autobiography, crusades against the multilayered forms of oppression evident in her society in terms of class, caste, and gender. Like many Dalits, her family members were also converted to Christianity. And yet, this conversion did not bring about any real improvement in the lives of the Dalits. On the contrary, religious conversion added the fourth dimension – religion – to the tripartite discrimination on the basis of class, caste and gender. In spite of her obscure social genesis, Bama inches her way to success by overcoming the arduous obstacles to her life. Passing through the vicissitudes of poverty and social exclusion, she ultimately becomes a teacher in a convent after completing her graduation from a college.

Later her choice of serving the poor and the distressed as a Catholic nun fails to precipitate any blissful change in the society. Even within the Christian Catholic community she notices conspicuous discrimination between the upper caste to which the church authorities belonged and the lower caste to which Bama and other converted Dalits and tribal people belonged. Unable to put up with the continual onslaughts of social harassment and humiliation because of being a Dalit Christian, Bama resigns from her job as a teacher, and devotes herself to altruistic activities in her society. But it was not an easy task even to work within her community. Much to her chagrin, Bama realizes that her society prioritizes caste over education, and thus, her education does not shield her from being socially deprived and even derided as a Dalit woman. Even when Bama joins as a teacher, her society refuses to acknowledge her simply because she belongs to the Dalit community. For example, Bama relates her experience of disgrace in her classroom after her humiliation by a priest: "When I

entered the classroom, the entire class turned to look at me, and I wanted to shrink into myself as I went and sat on my bench, still weeping” (2000: 17). Bama relates how “each day brings new wounds”, and how she has “seen the brutal frenzied and ugly face of society” (2000: 105). And yet, instead of acquiescing in her suffering in a passive way, Bama becomes an active crusader against it and fosters the same message among her fellow-sufferers:

We who are asleep must open our eyes and look about us. We must not accept the injustice of our enslavement by telling ourselves it is our fate, as if we have no true feelings: we must dare to stand up for change. (2000: 25)

This comment attests to her self-dignity, her rationality and her power of leadership.

And yet, Bama feels that she is alienated from her community. Ironically, it is her education that becomes the cause of this alienation, for her education and her previous job – the hallmark of material comfort for many – make it difficult for Bama to get assimilated within the Dalit community marked by precariousness and struggle. Furthermore, to resign from a job that hitherto ensured a prosperous living makes her exposed to the real pangs of poverty and destitution. As Bama puts it so naturalistically:

Today I do know what it is to be hungry, to suffer illness in solitude, to stand and stare without a paisa¹⁰ in one’s hand, to walk along the street without protection, to be embarrassed by a lack of appropriate clothes, to be orphaned and entirely alone, to swim against the tide in this life without position or status or money or authority. (2000: 102–103)

And yet, rather than regret her decision of resignation from her job, she rejoices in being an integral part of her Dalit community. It is through her vital participation in her altruistic work among her community that Bama retrieves her sense of freedom: “I can breathe once again independently and at ease, like a fish that has at last returned to the water, and having been flung outside and suffered distress” (2000: 104). Thus, while her job ensured her material comfort, it robbed her of her essential genial spirit and her characteristic freedom that she regains after her return to her Dalit community.

What makes Bama’s *Karukku* so unique as an autobiography is her strategic attempt to represent her Dalit community through her personal experience. As Raj Kumar puts it: “Instead of her individual self coming to occupy the center stage, she evokes the collective self of the

entire Dalit community suggesting that the autobiographical ‘I’ does not have an autonomous life outside the collective ‘we’” (2010: 232). There is a deliberate attempt of Bama to present herself as the mirror of her Dalit community, and to annex her Dalit community to her personal cause. Her feelings are also reflections of her entire class: “I share the same difficulties and struggles that all the Dalit poor experience. I share to some extent the poverty of the Dalits who toil far more painfully through fierce heat and beating rain...” (Bama 2000: 67–68). Significantly, Bama’s crusade against this social deprivation and exploitation of the Dalits is constructive rather than subversive. Towards the end of this novel, we find that Bama enjoins her fellow beings to do away with all the invisible forms of discrimination in society, and turns out to be a sort of messiah among her Dalit community. Raj Kumar has rightly observed that “*Karukku* signifies both Dalit oppression and Dalit struggle to get out from such an oppressive state” (2010: 232).

The struggle of Bama also points to two crucial facts: the heterogeneity of the subaltern subject, as Spivak envisaged, and her double-edged oppression. When Bama joins as a teacher, she realizes the clear split within her Dalit society from which she feels mentally alienated. Thus, rather than find a uniform Dalit society where every member shares the same sensibility, Bama’s narrative hints at the invisible stratification of a highly complex and heterogeneous social structure. “[T]he exclusion of the margins of even the center-periphery articulation”, Spivak argues, “seems historically, disciplinarily, and practically forbidden by Right and Left alike” (Morris 2010: 342). Spivak categorically observes: “It is not just a question of *double displacement*, as it is not simply the problem of finding a psychoanalytic allegory that can accommodate the third-world woman within the first” (Morris 2010: 342). One may be tempted to add that Spivak’s contention applies, *mutatis mutandis*, to the case of Bama who becomes a victim of “double displacement”, both within and outside her community.

Mukta Sarvagod’s *Mitilei Kavaade*

Mukta Sarvagod’s *Mitilei Kavaade*, translated as *Closed Door*, relates the asphyxiating dystopian tale of Mukta Sarvagod (1922–2004), as well as her eventual liberation from the prison-like existence and the achievement of self-assertion. A Dalit working indefatigably for the improvement of her Dalit community, Muktabai, as she was popularly called, chose to write her life narrative at the instance of the famous veteran leader Yadunath Thate, when she was living in anonymity at Dr. Baba Amte’s ashram in Ananadvan.

Unlike her Dalit counterparts such as Baby Kamble, Kumud Pawade, Urmila Pawar, and Bama, Muktabai did not grow up in a strictly Dalit community. And yet, her very birth in a Dalit family made her exposed to varied forms of social exclusion and humiliation. When, at the age of five, she attended a school at Puntambe, she had the first inklings of social discrimination in her very school. She recollects how her class teacher would maintain a conspicuous distance from her, and did not allow her to touch the teacher's table. She gives vivid accounts of cruel corporeal punishment inflicted upon Dalit students: being pandied by heavy wooden rulers, both for punishment and for avoiding physical contact with Dalit students, was a common practice. She poignantly recalls how, like women in the Dalit community comprising the mahars, the bhils and the mangs, among others, her grandmother would sell piles of grass garnered from hilltops so as to eke out a bare survival.

Hers was arguably a case of double-edged exclusion of a Dalit woman: if the elites excluded her from having the enlightenment of education, her fellow Dalit women only accentuated the cause of such exclusion. Her narration is as much an account of her as it is a reflection of her Dalit community and its culture. She recollects how the big farmers would store their grain in the underground grain cellar, the task of which was assigned to the mahars some of whom would die while discharging this perilous job. The landlords would often deprive the mahars by giving them some rotten or hollow grain, keeping the good grain for their consumption and business. This is but a local micro-variation of the eternal saga of exploitation of the labor class by the capitalists, and a manifestation of hegemony, *mutatis mutandis*. During the months when there was no cultivation, the plight of the impoverished mahars was aggravated. Muktabai delineates their hunger and poverty with moving naturalistic descriptions. She also dishes out elaborate descriptions of her marriage and its concomitant rituals in the mahar community. Her memories of the 'devadasi' practice in which a woman is dedicated to a goddess only attest to the superstitious sensibility of her contemporary society. One must note, her narrative was not confined to the mahar community alone, for it offered a faithful portrait of her society, warts and all.

Muktabai recalls the gradual changes ushering in her society. For example, when they had access to *Bahishkrut Bharata* (literally meaning "India of the Ex-communicated"), a newspaper dedicated to the cause of B. R. Ambedkar, people would throng to her house to listen to the news being read loudly by Muktabai, who was considered to be a good reader. As Muktabai writes: "When it was a holiday, they would pester me to read because I was considered a good reader" (Trans. in Rege 2018: 183).

One of the early influences on Muktabai was that of Palit Pavan Buwa, a holy Brahmin who infused the Dalits with invigorating thoughts of freedom and ideas of resistance and rebelliousness. If this be considered a political provocation or “the politics of the people”, one does not fail to notice how it stems from an unexpected corner – here from a Brahmin holy man, considered to belong to the opposite pole – and *ipso facto*, testifies to Ranajit Guha’s contention that within the subaltern discourse “the politics of the people” is independent of both colonialism and the elites. Such early influences brewed up to form her Ambedkerite women’s groups, known as “mahila mandals” which manifested different forms of resistance.

What Muktabai’s narrative poignantly captures is that the very hallmark of being a Dalit tells not only on one’s personal life at every stage of one’s development, but equally percolates through the succeeding generations, and continues to plague them alike. Thus, even when her husband had a secure economic footing, her son was often derided as a “mahar” by his fellow students at school. She also recalls when her husband was transferred to Islampur, how difficult it was for her to get a house for rent, for most Hindu families would not rent a house to someone belonging to the “untouchable” Dalit people. Here, too, one finds how within one’s religion, one becomes a victim of exclusion because of the prevailing dominance of caste which eclipsed even such a strong denominator like education. Unable to find any housemaid from the upper-caste people, she finally wanted to give this job to people belonging to the Dalit class. Much to her chagrin, even these Dalit women refused to work at her house simply because they preferred their job of cutting grass for fuel to doing household chores. As Rege writes: “At such times, Muktabai recalls feeling very alone – neither the larger society nor her own community was willing to accept her and her family” (2018: 186). This is indisputably another instance of her double displacement. If Partha Chatterjee argues that “subaltern consciousness was split within itself, that it was constituted by elements drawn from the experiences of both dominant and subordinate classes”¹¹ (Morris 2010: 113), the lukewarm and unsteady reaction of Dalit women towards Muktabai because of her better financial position among them, exemplifies such a split.

An acute and insightful observer, Muktabai could see through the apparent happenings of life, and was hence skeptical of the so-called projections of improvement by the other strata of society. She could not but see through the plight of the Dalits despite the vaunting of the nationalist leaders who parried the real problems of the Dalits under the trumpet of nationalism. Thus, rather than rejoice in the Indian Independence on August 15, 1947, she offers a cynical and vitriolic critique of the import of independence:

What did independence mean to them (the Dalits)? They did not know. For they continued to work in the fields for their daily wages, their everyday lives filled with the same humiliations. Their wives wore the same tattered saris. Children continued to roam naked, with stale pieces of bread in their hands. Where was independence reflected in all of these? The nation had become independent but nobody had time to answer these questions. (Trans. in Rege 2018: 187)

She further laid bare the hollowness underlying such an independence which cannot ensure food for the poor, and when “mahars and mangs still had to beg for hours for drinking water” (Trans. in Rege 2018: 188). This may be interpreted in terms of Guha’s attack against the elitist historiography which tended to “represent Indian nationalism as primarily an idealist venture in which the indigenous elite led the people from subjugation to freedom” (1982: 2).

Later, when Muktabai shifted to Mumbai along with her family, she was entrusted with the responsibility of the secretary of a “mahila mandal” (meaning “women’s group”). But as she assumed her responsibility, she noticed, to her dismay, the invisible barriers of regional chauvinism and narrow sectarianism working within the members of this women’s group. This also testifies to the ambivalence and fissiparous tendencies working within the Dalit feminist groups. Muktabai’s unflagging activities among the mahila mandals gathered momentum, leading to the sprouting of more such groups working for the emancipation of Dalit women. Later, when her husband was transferred to Pune, she continued to work indefatigably for the indigent and the distressed, and founded more women’s groups through her competent leadership. She also worked steadily for the rehabilitation of people living in the slums, and for the Harijans (under a scheme called Harijan Cooperative Housing Societies). With the help of the Education Department of Maharashtra, Muktabai also initiated training courses for both young girls and teachers. She also prepared a broad curriculum which accommodated courses in formal education, physical education, vocational courses and sensitization courses for marginalized women and prostitutes.

Little wonder then, in keeping with the significance of her name – “Muktabai”, literally meaning “the free woman” – the life of Muktabai was a continual struggle towards opening the “closed door” of superstition, deprivation and discrimination with the keys of education, justice and social reforms. Ironically, her name is counterpoised against the title of her autobiography, for the embodiment of freedom seems to be writing a tale of imprisonment (indicated by “Closed Door”). Finally, it may be said that Muktabai did succeed in her struggle and did open the “closed doors” for the Dalits towards education, enlightenment and emancipation.

Kumud Pawade's *Antaspot*

Kumud Pawade's *Antaspot* (translated as "Thoughtful Outburst") sketches the life-struggle of a Dalit girl Kumud Somkuwar Pawade who later became a Professor of Sanskrit. Born in 1938 to a Mahar family in Maharashtra, Kumudtai grew up in the house of her maternal grandmother. An undeviating devotee of Hinduism, her grandmother would tell her tales from Hindu puranas. Kumudtai recalls how people working in the mills would often throng in their house to listen to tales from puranas from her grandmother. The tales of some great Indian women – Sita, Savitri, Damayanti, Narmada and Mandodari – exercised an indelible impact on the childhood psyche of Kumudtai. She was particularly drawn to the heroic spirit of Savitri, the embodiment of fidelity and chastity, one who overcame all her hurdles and succeeded in reclaiming the life of her deceased husband from Yama. Kumudtai assimilated the intrepidity and moral integrity of Savitri's character, and this later helped Kumudtai wrestle with the forces of social discrimination and casteism of her society. These mythical women characters of India went a long way to shape her personality, and brought out the strong woman in her.

The advent of her husband's maternal aunt, Mayabai, in their family – following an estrangement from her husband due to his second marriage – gave Kumudtai the first inkling of the sufferings of women in a rigid Hindu family. She came to know from Mayabai the excruciating effects of dowry, resulting not only in constant and consistent mental torture of brides, but also in their killing on certain occasions. She learns from Mayabai how following the unfortunate death of her second child, she was stamped as a barren woman by her in-laws, and how her husband continued with his extramarital liaison with another woman. Kumudtai was surprised to find how Mayabai was the embodiment of an all-tolerant Hindu woman who, despite so much humiliation from her estranged husband, would keep fasting for his weal. When Kumudtai tried to logically convince Mayabai of the stupidity of such fasting, she would justify it saying, "Bai, at least in the next life he will have more sense" (Trans. in Rege 2018: 307). Not only does it reflect the pan-Indian Hindu belief in afterbirth, but, more importantly, it brings out the acquiescent, tolerant, spineless nature of many women who were used to their humiliation, and by doing so, strengthened the patriarchal hold in the society. Later Kumudtai taught Mayabai to see things logically, and to shun fasting for a husband having extramarital liaisons. Mayabai was finally convinced and she gave up fasting for a wrong cause. This simple incident only attests to Kumudtai's incipient potential as a logical speaker, a quality that later became her hallmark as a public speaker and a leader. This also brings out her sense of

modernity through which she could exorcise the invisible spirits of superstition and false beliefs through her reasoning and questioning.

Rege observes that “Kumudtai’s spirit of interrogation led her to examine the practices of women’s organisations and their resistance to focusing on dalit women” (2018: 309). Kumudtai inveighs against the Marxist proponents and Leftist parties for having failed to recognize caste as the root of the suffering of women. In their blind ideological belief in class, she argues, they have overlooked one crucial denominator of society – caste. Having assimilated the philosophies of both Jyotirao Phule and B. R. Ambedkar, Kumudtai rightly identifies education as the means of women emancipation. Referring to the duplicitous attitude of upper-class people, she suggests that while the upper-class people may not publicly castigate the caste-system and its unhappy consequences, they are very much racked by the caste-consciousness. With a rare acuity of insight Kumudtai interrogates the paradox and duplicity of human behavior to offer a sardonic satire of it:

The man from the huts forgets his humble abode when he enters this hall. The man from the masses rejects the masses the moment he becomes the man of the class. He entirely forgets that he owes something to the community where he was born. We sell ourselves for comfort and convenience. That is our tragedy. (Trans. in Rege 2018: 315)

It is an undeniable fact that while women of all classes can feel the sad consequences of oppression and subjugation, it is the Dalit women alone who openly give vent to and inveigh against such forms of oppression, inasmuch as they alone are the victims of such oppression, and they alone are rendered perpetually precarious and vulnerable to the apparatus of suppression. Kumudtai’s life-narrative also offers us vivid flashes of the ruthless violence and mayhem perpetrated on the mahars in Nagpur during 1946, of the sinister panic that prevailed in areas like Malipura and Kostipura, and of the hiding of many Dalit leaders following the murder of the mill worker Ramdas Dongre.

A great orator and a modern thinker, Kumudtai enjoined the young Dalit girl activists who attended the convention in Delhi, to do away with their traditional methods of working, and to adopt modern methods of the upper classes instead, but she also warns them against blind imitation of the attitude of the upper class: “[I]f this tendency to imitate the attitude of the higher class takes root among us, we’ll also become prisoners of class-consciousness” (Trans. in Rege 2018: 313). She also stressed the need to “fight against the three ‘S’s – *Savarnas* (the upper castes), the *Sadhanas* (the rich) and *Sawakars* (the money lenders)”

(Trans. in Rege 2018: 311). One does not fail to notice that Kumudtai's crusade against the higher classes subscribes to Guha's persuasive suggestion in *Subaltern Studies* to shed the elitist bias.

Possessed with a rare ratiocinative faculty, Kumudtai categorically speaks of fighting against the wrong attitude rather than against classes:

Really, this is not a question of caste, nor of class but of attitude and approach. And if the attitude is to oppress, it has to be resisted... If we ourselves are opposing and exploiting somebody, our being dalits does not justify it. That will also have to be resisted. (Trans. in Rege 2018: 311–312)

The above comment brings out the facts that Kumudtai had a rare acuity to harp on the right string of any problem, and that she was very much objective and self-critical of her own people. She could also realize that the community, being an accumulation of individuals, "will progress only if the individual does". But the other side of the picture is equally true, and thus, "if the individual is corrupt, oppressive, violent, and has a repressive and debased attitude, the community will undoubtedly become like that also" (Trans. in Rege 2018: 312). She is aghast to find the lack of sincerity and seriousness among a huge number of members attending the Delhi convention, and particularly at the indifference of Dalit writers:

Well, at least writers could be more sensitive! But even dalit literature is intoxicated with the celebration of the self. They are busy, each one drawing the plaster off the other's wounds. *So does anyone have the capacity to awaken the conscience? Is anyone conscientious?* (Trans. in Rege 2018: 318, emphasis added).

Since conscience is a disciplined refinement of one's consciousness, the last part of her comment, emphasized here, may remind any perceptive reader of Spivak's skepticism: "How can we touch the politics of the consciousness of the (Subaltern) people, even as we investigate their politics?" (Morris 2010: 327).

Given the meaning of the word "dalit" being "oppressed", Kumudtai asserts that it is true that the "entire woman caste is dalit", but the "Indian dalit woman is the most dalit (oppressed) among all women" (Trans. in Rege 2018: 316). Such a projection of Indian marginalized women as being subservient to their counterparts in the world can only reinforce India's subalternity *vis-à-vis* that of its counterparts found elsewhere. Going a step further, one

may argue, if the subaltern is one of the many constituents of history, it critiques the very notion of history and presupposes a reconstruction of history of Indian women in the light of subalternity. In this context we may refer to Dipesh Chakrabarty¹² who contends that, as regards history as an academic discourse, Europe occupies the central sovereign position, and *ipso facto*, “‘Indian’ history itself is in a position of subalternity; one can only articulate subaltern subject positions in the name of this history” (1996: 223).

Kumudtai also relates the struggle of her upbringing in a highly discriminative caste-based society. She relates how she was debarred from learning Sanskrit at school level, how she was continually discouraged by her teachers, and how, despite all her oddities and adversities, she successfully became a Professor of Sanskrit. At every stage of her career – as a little girl, a student, a teacher and a social reformer – what was tellingly common and what had not undergone any change was discrimination against a Dalit woman. As a student she was exposed to taunt and banter from ‘savarna’ or upper-class people during her days in Morris College, and even the same sense of discrimination prevailed during her university days. Kumudtai completed her masters in Sanskrit – a subject she took up in her career chiefly at the instance and continual encouragement of her school teacher Gokhale Guruji – and was felicitated by the Vice-Chancellor of the university.

Later when Kumudtai applied for a job as a lecturer in a college, she had to go through the bitterest moments of discrimination and humiliation from some of the experts on the screening committee. Almost everywhere she became the object of ridicule and prejudice, because the upper-class people were jealous of Kumudtai on account of a rare scholarship of Sanskrit being possessed by a Dalit student, and also because she had applied for a post reserved for scheduled caste candidates. A woman of indomitable mental strength, Kumudtai, instead of pocketing the continual onslaughts of such taunt, wrote a letter of protest to the central minister Babu Jagjivan Ram who forwarded it to the then-Prime Minister Jawaharlal Nehru. Impressed by Kumudtai’s boldness and her invulnerable logic, Nehru offered her a prize money of two hundred and fifty rupees and directed the Chief Minister of Maharashtra, Yeshwantrao Chavan to redress her problem. But when Chavan tried to parry the issue tactfully by suggesting Kumudtai that she should pursue research in order to get a service as a lecturer, Kumudtai offered her waspish rejoinder to him in unambiguous terms:

Saheb, if you cannot give me a job, tell me so frankly. I do not want false promises. False promises give life to false hopes. Research can result from mental well-being.

How do you expect me to have a healthy mind on an empty stomach? (Trans. in Rege 2018: 330–331)

After two years of hardship and humiliation, Kumudtai got a job as a lecturer in Sanskrit in a government college, and later as a Professor of Sanskrit in her alma mater.

As a lecturer, Kumudtai noticed, much to her dismay, how Dalit students were discriminated against by their teachers who gave them poor marks at the internal examinations, so that they may not have the prerequisite marks to apply for the government jobs reserved for marginal candidates. While her scholarship and her appointment as a lecturer were appreciated by people of her Dalit community, the upper-class people scoffed at her for getting a job through the reservation quota, and made snide remarks about her competence. But it was her students whose genuine appreciation overwhelmed her with a sense of satisfaction. Equipped with the gift of the gab, Kumudtai nibbled at every opportunity of replying back to those people who had been unfavorable to her because of her caste. Thus, when requested to introduce Sanskrit pundits in a conference, pat came her sharp sardonic rejoinder:

Where women and shudras have been denied the right to study Sanskrit by the *Smritis*, the fact that a shudra woman from an untouchable caste is introducing Sanskrit pundits heralds the progressive mindset of independent India. (Trans. in Rege 2018: 326)

Yes, Kumudtai indeed embodies the “progressive mindset of independent India”, and her story is that of a Dalit girl’s success, fighting almost single-handedly against the forces of caste and gender discrimination. Significantly, the very title of Kumudtai’s autobiography – “Thoughtful Outburst” – brings out the two governing traits of her character: her rationality, and her ability to unleash her uninhibited protest against social discriminations. It is a tale of a sportive girl who overcame the insurmountable hurdles of casteism and its concomitant discrimination and prejudices to reach the highest ladder of academic achievement, and a tale of her arduous journey from subjugation to subjecthood, to borrow Preeti Dewan’s metaphor, from the margin to the center.

Research Findings

The findings of this essay may be treated as a staple for further research, inasmuch as each of these findings may be further critiqued and contested. Thus, rather than elaborate on

each within the purview of this essay, I will succinctly enumerate the major trends in Dalit women's autobiographies as exemplified through my discussion of three sample autobiographies.

a) The advent of an indigenous literary genre

The very idea of writing Dalit women's narratives provides the advent of an indigenous literary genre never found hitherto. Dalit women's narratives are also meant to counter the narratives written by their male counterparts, and by doing so, provide a suitable alternative to them. Unlike the autobiographies written by upper-class non-Dalit writers where there is a conscious effort of self-fetishism and exhibiting one's accomplishments, these autobiographies, more or less, project the seamy and sordid side of the lives of their authors passing through hardship, struggles, adversities and vicissitudes. Thus, while highlighting the arduous struggle of these Dalit women, these autobiographies delight in a sort of deglamorization and deromanticization of life.

b) Resistance against institutionalized power structures

These narratives register a protest against the traditional power structures, and thus articulate the postcolonial sensibility in terms of refusing to be treated as marginal or peripheral. Thus, these autobiographies register the anti-establishment voice and the voice of dissent, rather than that of conformity and acquiescence. It is this voice of resistance against established institutionalized, hegemonic power structures – the religious Brahmanical power structure, as well as the elite upper-class power structure – that characterizes all the Dalit autobiographies.

c) The self as the replica of society

These autobiographies wonderfully telescope the subjective and the objective to offer us a dystopian chronicle of contemporary Dalit society and Dalit women through the subjective lens of the individual. Dalit narratives negotiate between the self and the community. The self becomes the antenna and reflector of the community. As P. K. Nayar so cogently suggests: "Dalit *testimonio* places the individual's story within the public domain, in a discourse that makes the story shareable with others" (2008: 110). Preeti Dewan follows in Nayar's footsteps, and puts it so wonderfully:

The 'I' of canonical/bourgeois autobiographies, an autonomous, discreet and sovereign self is replaced by a communal 'we' and subjectivity is rendered more complex by the interplay between the individual and the community, without loss of either (2016: 223).

d) Critique of Dalit identity as an “Other”

Almost all the Dalit narratives exemplify how their protagonists revolted against their ostracization, deprivation, exploitation and social exclusion. They strongly protested against their stigmatized identity as ‘Dalits’. But the very consciousness of being a ‘Dalit’ poses an intrinsic problem to these writers who could not but fail to erase their identity as a ‘Dalit’, i.e., as being intrinsically subservient to a more powerful group, and as being treated as the ‘other’. Thus, through these autobiographies the Dalit writers tried to blur this binary between ‘this’ and the ‘other’, and to defy and even subvert the very notion of otherness.

e) Tripartite roles assumed by Dalit writers

Every Dalit writer assumes three-dimensional roles in these autobiographies – (a) as a writer and chronicler; (b) as a social critic and analyzer; and (c) as a social reformer. The writings interrogate the role of the community at large. They interrogate the deliberate erasure of their issues in men’s narratives.

f) Double-edged oppression

The Dalit women’s autobiographies engender their vulnerability to double-edged oppression, or, to use Spivak’s phrase, “double displacement”, which I have already referred to. As Raj Kumar puts it: “While Dalit men are victims of caste and class oppression, Dalit women find themselves as the victims of double oppression – by the upper-caste men as well as by the men of their own community” (2010: 6). And this “double displacement” is manifested at the varied levels of caste, class, religion, gender, and even personal relationship, so that these autobiographies may be read as complex sites of ambivalence, contestation, and plurality.

g) Verisimilitude

Verisimilitude is the hallmark of these autobiographies where there is a candid and unabashed disclosure of the crude and harsh realities of life, and where one does not find any attempt at hushing up a naked truth (say, for instance, domestic violence), as may sometimes be found in autobiographies written by non-Dalits. Rooted in the excruciating physical sufferings of the marginalized group, the Dalit literature in general is geared to “giving extraordinary pain” engendered in the real lives of an oppressed community (Limbale 2004: 108).

h) Language of clinical realism

The language in which these autobiographies are rendered subverts the conventional language of traditional autobiographies. Since most of these Dalit writers, barring a very few, did not enjoy the fruits of education, their tales are told in colloquial, informal language devoid

of any rhetorical ornamentation. Furthermore, scorched in the searing heat of poverty and deprivation, it is quite natural that they cannot be invested with a poetic or even formal idiom of expression. As Kumud Pawade in her autobiography so pertinently observes, “[i]t is impossible to expect soft language when dalit women’s honour and self-respect is being dragged into the mud” (Trans. in Rege 2018: 313). Thus, these autobiographies are often couched in frank clinical realism, and sometimes steeped in snide, scurrilous, tabooed expressions with which the Dalits actually conversed among themselves. As Raj Kumar rightly observes:

The vehicle is often the brute, coarse, and crude language of the slum, springing from a life of poverty, ignorance and violence. The jaggedness of word, the granulated structure, the rough-hewn expression, the scarcely muted anger – anger which may spit fire like wrath, burn lambently like satire, scorch like cynicism, kindle like anguish, and enflame like tragedy... (2010: 148)

i) An alternative historiography

These autobiographies tend to subvert the established historiographical representation of women by offering an alternative historiography. “Subaltern historiography in India”, argues P.K. Nayar, “draws attention to the way the supposedly democratic Indian nation has been constructed through a process of exclusion and marginalization of the Dalitbahujan,¹³ women, and the working classes” (2008: 11). Following in the footsteps of Ranajit Guha, one may safely infer that these autobiographies constitute a typical distinctive and autonomous domain independent of both the colonial masters and the native elites. Contrary to Dipesh Chakraborty’s claim that historical knowledge in the third world is produced under Eurocentric dominance, these Dalit women have a distinct historical genesis and growth.

j) Critique of cultural representation

These autobiographies also interrogate, subvert and dismantle the culture of the nation by laying bare the dirty spots on the brow of an otherwise glorious cultural heritage.

k) Critique of feminist representations

Dalit narratives tend to subvert the predominant cultural representations of Indian women chiseled by non-Dalit feminists, and therefore demand a distinct idiom and space of articulation. Coupled with the denominator of caste, the gender issues of Dalit narratives have become a contested zone of debates and research.¹⁴

l) Critique of nationalism

These autobiographies prick the bubble of the inflated nationalism and its inevitable corollary: independence. Kumud Sarvagod's autobiography, for example, offers a stinging and cynical critique of Indian independence which fails to guarantee any improvement to the Dalits who have to eke out a bare survival by sweating their guts out.

m) Sites of contestation and complexities

Dalit autobiographies are more than autobiographies. They emerge from a socio-political context, and are politically engaged, and open up vistas of what Debjani Ganguly calls "ever-expanding lexicon of political modernity" (2005: 129). Thus, these narratives cannot be divorced from the political crucible from which they emerge. These life-narratives subscribe to Benita Parry's observation that "the native woman is constructed within multiple social relationships and positioned as the product of different class, caste, and cultural specificities" (1987: 35), and thus they become sites where contestations, ambiguities, complexities and conflicting voices clash and coalesce.

Conclusions

By telling their own tales – an act analogous to the slave narratives written by slaves in the context of American slavery – the Dalit women offer us faithful chronicles of suffering, deprivation and oppression, but more importantly, emerge as writers-cum-reformers. Furthermore, rather than being armchair accounts of an age of social discrimination, these narratives are filtered through real, and often excruciating, life experiences of these Dalit women, which is why these narratives are marked by both verisimilitude and vividness. The dual roles played by the Dalit women in these autobiographies – that of a writer writing from her experiences distilled through her life, and that of a social reformer critiquing the conditions of women during the author's contemporary times – give their narratives a uniqueness in that in them one finds a perfect conflation of the subjective and the objective. These autobiographies also serve as faithful antennas to reflect the angst of the contemporary caste-ridden Indian society through the painful chronicles of these women.

Although Dipesh Chakrabarty argues that "Europe works as a silent referent in historical knowledge", and that "[t]he dominance of 'Europe' as the subject of all histories is a part of a much more profound theoretical condition under which historical knowledge is produced in the third world" (1996: 224), it goes without saying that the autobiographies of these Dalit women would repudiate such a claim. Suffice it to say, these autobiographies have distinct geneses of their own, and are absolutely independent of both Europe and colonialism.

This independent and autonomous status of these autobiographies subscribes to Ranajit Guha's contention expressed in the earlier part of this essay. Finally, one may conclude that in stark contrast to Spivak's shibboleth that the subalterns cannot speak, these autobiographies have repudiated such a claim, and have substantiated that the subalterns can speak, that they have spoken, and whenever and wherever there is social discrimination against them, they will speak again.

¹ Written during 1934–1935 when Gramsci was imprisoned in Fascist Italy under Mussolini, many of his comments are presented in such a way as to avert suspicion of his authority.

² For a more informed view of Guha's contribution to Subaltern Studies, see Ranajit Guha, ed. *Subaltern Studies*. 5 Vols. New Delhi: Oxford University Press, 1982–1986.

³ The essay originally appeared in Cary Nelson and Lawrence Grossberg, eds. *Marxism and the Interpretation of Culture*, Urbana: University of Illinois Press, 1988, 271–313. Much later in 2010, this paper was republished by Columbia University Press and edited by Rosalind C. Morris. In this paper I have used the citation from Rosalind Morris, ed. *Can the Subaltern Speak?: Reflections on the History of an Idea*. (New York: Columbia University Press, 2010), <http://www.jstor.org/stable/10.7312/morr14384>. Accessed September 30, 2021.

⁴ Quoted by Spivak from Michel Foucault, *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews*, trans. Donald F. Bouchard and Sherry Simon (Ithaca: Cornell University Press, 1970), p. 212.

⁵ Ranajit Guha, ed. *Subaltern Studies I*, p. 4.

⁶ In the Marathi language the word “Dalit” also means belonging to the soil, and thus borders on a sense of something which has been made to lie down on the ground. The semantic resonances of the term “Dalit” have extended its scope to subsume any oppressed group, and also the landless land farm laborers and the tribal in India.

⁷ This verse occurs in *Manusmriti* (translated by George Buhler as *The Laws of Manu*), chapter 9, verse number 3. See, George Buhler, (trans.). *The Laws of Manu*. (Oxford: Clarendon Press, 1886), chapter 9, verse number 3.

⁸ For an informed view of such works one may consult Padmini Swaminathan, ed. *Women and Work* (Hyderabad: Orient Black Swan, 2012); Bratati Biswas, and Ranjana Kaul, eds. *Women and Empowerment in Contemporary India* (New Delhi: Worldview, 2016); Debjani Ganguly, *Caste and Dalit Lifeworlds: Postcolonial Perspectives* (Hyderabad: Orient Black Swan, 2005); Kumkum Sangari, and Sudesh Vaid, eds. *Recasting Women: Essays in Colonial History* (New Delhi: Zubaan, 2006); Sumit Sarkar, and Tanika Sarkar, eds. *Women and Social Reforms in Modern India: A Reader*, 2 vols. (New Delhi: Permanent Black, 2007); Sanchari Roy Mukherjee, ed. *Indian Women: Broken Words, Distant Dreams* (Kolkata: Levant Books, 2007).

⁹ “Savarna” means belonging to the upper caste.

¹⁰ Rupee is the standard unit of the Indian currency. One rupee is made of one hundred paise or paisa.

¹¹ “Partha Chatterjee, Reflections on Can the Subaltern Speak?” in Morris, pp. 110–116.

¹² See Dipesh Chakrabarty, “Postcoloniality and the Artifice of History: Who Speaks for the ‘Indian’ Pasts?”, in Padmini Mongia, ed., *Contemporary Postcolonial Theory: A Reader* (New Delhi: O.U.P., 1996), 223–247.

¹³ The word “bahujan” is a Pali word meaning many. The Dalits were also sometimes known as “bahujans” or “Dalitbahujans” as they reflected the sensibility of most of the oppressed marginalized people. In India there is also a political Party called Bahujan Samaj Party (BSP) founded by Kanshi Ram in 1984, comprising the people belonging to the minority groups.

¹⁴ In fact, much light has been shed on this area. Dalit feminism itself has become a separate branch of potential research. It was Gopal Guru's essay “Dalit Women Talk Differently” (1995) that mooted the point that Dalit women have an idiom of expression which is different from that of their non-Dalit counterparts, and it created a whirlwind of critical debates, spawning later research. For recent stimulating research in this area, see F. Franco, J. Macwan, and S. Ramanathan, eds. *The Silken Swing*:

the Cultural Universe of Dalit Women (Calcutta: Stree, 2000); & Zelliott, Eleanor, “Dr. Ambedkar and the Empowerment of Women”, in Anupama Rao, ed. *Gender and Caste* (New Delhi: Kali for Women, 2003), 204–217.

References

- Bama. *Karukku*. Translated by Lakshmi Holmstrom. Chennai: Macmillan, 2000.
- Biswas, Bratati and Ranjana Kaul, eds. *Women and Empowerment in Contemporary India*. New Delhi: Worldview, 2016.
- Buhler, George. (trans.). *The Laws of Manu*. Oxford: Clarendon Press, 1886.
- Chakrabarty, Dipesh. "Postcoloniality and the Artifice of History: Who Speaks for the 'Indian' Pasts?," Padmini Mongia, ed., 223–247. *Contemporary Postcolonial Theory: A Reader*. New Delhi: O.U.P., 1996.
- Das, D. P. *The Untouchable Story*. New Delhi: Allied Publishers Private Limited, 1985.
- Dewan, Preeti. "Dalit Women's Autobiographies: From Subjection to Subjecthood". In *Women and Empowerment in Contemporary India*, eds. Bratati Biswas and Ranjana Kaul, 221–238. New Delhi: Worldview, 2016.
- Foucault, Michel. *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews*, trans. Donald F. Bouchard and Sherry Simon. Ithaca: Cornell University Press, 1970.
- Franco, Fernando, Jyotsna Macwan, and Seguna Ramanathan, eds. *The Silken Swing: The Cultural Universe of Dalit Women*. Calcutta: Stree, 2000.
- Ganguly, Debjani. *Caste and Dalit Lifeworlds: Postcolonial Perspectives*. Hyderabad: Orient Black Swan, 2005.
- Gramsci, Antonio. *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*. Hoare, Quintin and Nowell Smith, Geoffrey (eds. and trans.). London: Lawrence & Wishart, 1971.
- Guha, Ranajit ed. *Subaltern Studies*. 5 vols. New Delhi: Oxford University Press, 1982–1986.

Kumar, Raj. *Dalit Personal Narratives: Reading Caste, Nation and Identity*. Hyderabad: Orient Black Swan, 2010.

Limbale, Sharankumar. *Towards an Aesthetic of Dalit Literature: History, Controversies and Considerations*. Translated by Alok Mukherjee. Hyderabad: Orient Longman, 2004.

Nayar, Pramod K. *Postcolonial Literature: An Introduction*. New Delhi: Pearson, 2008.

Morris, Rosalind C., ed. *Can the Subaltern Speak?: Reflections on the History of an Idea*. New York: Columbia University Press, 2010.
<http://www.jstor.org/stable/10.7312/morr14384>. Accessed September 30, 2021.

Parry, Benita. "Problems in Current Theories of Colonial Discourse". *Oxford Literary Review* 9.1–2 (1987): 27–57.

Rege, Sharmila. *Writing Caste/Writing Gender: Narrating Dalit Women's Testimonios*. New Delhi: Zubaan, 2018.

Roy Mukherjee, Sanchari, ed. *Indian Women: Broken Words, Distant Dreams*. Kolkata: Levant Books, 2007.

Sangari, Kumkum and Sudesh Vaid, eds. *Recasting Women: Essays in Colonial History*. New Delhi: Zubaan, 2006.

Sarkar, Moumita. "Refining Dalit Women's Autobiographies". In *Women and Empowerment in Contemporary India*, eds. Bratati Biswas and Ranjana Kaul, 208–220. New Delhi: Worldview, 2016.

Sarkar, Sumit and Tanika Sarkar, eds. *Women and Social Reforms in Modern India: A Reader*, 2 vols. New Delhi: Permanent Black, 2007.

Swaminathan, Padmini, ed. *Women and Work*. Hyderabad: Orient Black Swan, 2012.

Zelliot, Eleanor. "Dr. Ambedkar and the Empowerment of Women". In Anupama Rao, ed. *Gender and Caste*, 204–217. New Delhi: Kali for Women, 2003.

Прадипта Сенгупта
pradiptasg.eng@gmail.com
М. У. Ч. Женски колеџ Бурдван
Источни Бурдван; Западни Бенгал;
Индија

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2021.11.11.2>

УДК: 821.21.09-94
821.09(540)-055.2
Оригинални научни чланак

Главни токови у аутобиографијама далитских жена у Индији

Далити, који су у Индији на периферији друштва, створили су сопствени глас протестујући против очите маргинализације у друштву заснованом на кастама, што им је помогло да освоје централну позицију у књижевности. Најновији издаци далитске књижевности јесу аутобиографије далитских жена које су биле жртве двоструке опресије, од стране виших каста и услед патријархалног уређења међу Далитима. Ове аутобиографије су јединствене на много начина и веран су одраз дистопијске патње далитских жена, као и историјски запис о тој патњи. Овај рад настоји да смести њихове аутобиографије у друштвено-политички контекст индијских Далита, као и да утврди главне токове унутар њих. На крају долазимо до важних закључака на основу субалтерних студија и покушавамо да утврдимо како индивидуални гласови далитских жена артикулисани у овим аутобиографијама одбацују контроверзну тврдњу Гајатри Спивак да подређени не могу да говоре.

Кључне речи: постколонијално, каста, Далити, аутобиографије, субалтерне студије

‘Cutting the Threads with Words’: the Figure of Penelope in the Poetry of Katerina Anghelaki-Rooke¹

Katerina Anghelaki-Rooke (1939–2020) is one of Greece’s leading female poetic voices with a work that spans over thirty years. She was also a linguist and an acclaimed translator. Her work is widely read in Greece and it has also received official recognition: it has been awarded the Greek National Poetry Prize in 1985 and the Greek Academy’s Poetry Prize in 2000. The body, myth and nature but above all language and its ability to convey emotions and experiences are central features of her poetry. This essay discusses Katerina Anghelaki-Rooke’s poetics with reference to her revision of the character of Penelope in three seminal poems. Her original reworking of the myth shows her knowledge of feminist discourse such as the writing of Adrienne Rich and Hélène Cixous. Above all, it reveals that she was a careful poet-reader. I discuss her affinities with Elisaveta Bagryana’s ‘Penelope of the 20th Century’ (1934) and, perhaps surprisingly, her dialogue with Wallace Stevens’ brilliant poem ‘The World as Meditation’ (1952). The essay also addresses the wider question of the use of ancient Greek myth in feminist writing and by women poets in Greece.

Keywords: Penelope, myth, poetry, women’s writing, feminism, modern Greek literature

Oh, these invisible and terrifying threads,
which you snag then slacken yet never snap,
which manipulate our fates, and permanently bind us
to unborn offspring and dead progenitors!

With one leap into infinity I’d like
to snap off each knot – so as to glimpse,
free, separate – myself – my image,
with no past, no rank, no age, no name!

(Bagryana 1993: 57–63)

In this poem of 1934, the Bulgarian poet Elisaveta Bagryana bemoaned the way in which people, and women especially, are tied in a tight net of relationships and expectations which restrict freedom and obscure self-knowledge. In the lines quoted above as an epigraph to this essay, the poetic persona wishes to disentangle herself from these binding threads, to “snap off each knot,” in order to allow her unmediated self to emerge free of any constraints.

In the following sections of this poem, these constraints are addressed in greater detail: inherited mentalities (“It [the past] lends the violet or scarlet colour to our blood,” 1.3) and culture (“It gives the lighter or darker shading to our soul,” 1.4) shape personal identities, and both are very powerful and difficult ties to break. She also bemoans the mixed blessing that is the past (“Oh, the past! You – inevitable evil or good;/you – bright gift or burdening blackness,” 1.9–10). Bagryana wants modern women to be different from Penelope, not (as she sees her) passive and restricted but active and engaging in the thrill that is life. Her Penelope is very Odyssean: she has the same thirst for life, for adventure and for new experiences as her famous husband. She embraces travel; *she* will be the one to return to the family hearth after many adventures to become the “devoted wife” but also “an immortal woman”.

We find in this poem one of the earliest engagements with the figure of Penelope by a woman poet.² Bagryana challenges the traditional popularised story of the *Odyssey* with its stereotypically perceived gender roles;³ for it is true that Penelope is one of the mythical figures who lent themselves to what we now call revisionist mythmaking as women poets attempted to challenge traditional gender roles and especially the role of women in the arts and society. Revisionist examples accumulate, unsurprisingly so, from the 1970s onwards as the feminist movement gains momentum and becomes theorized in well-known writings such as those of Adrienne Rich, who, in her seminal essay “When We Dead Awaken” (1971) focuses on the importance of re-vision in the process of awakening of the female consciousness; (Rich 1972: 18–30) or Cixous who spoke of *écriture féminine* and the need to create a new language to express the female experience (Cixous 1976: 875–893). But in 1934 this momentum had not gathered yet. Bagryana’s poem was, in this sense, ahead of its time and prophetic of the way that feminist writers would seek to explore a feminine identity through myth by questioning traditional representations of women and putting forward a new narrative, a re-telling of the old story.

This is the aim too of the poems by Anghelaki-Rooke (1939–2020) that I will discuss in this essay and which are appended at the end for the reader’s convenience. Two of those poems were published in 1977 in a collection entitled *The Scattered Papers of Penelope*.⁴ The title itself, which was adopted by Anghelaki-Rooke’s translator, Karen Van Dyck, in her translations of selected poems, clearly shows that Penelope’s figure was instrumental in the fashioning of Anghelaki-Rooke’s poetic persona. The picture is completed in 1996 with ‘The Other Penelope’ in the collection *Flesh Is a Beautiful Desert* (1996) which, as I will claim, closes Anghelaki-Rooke’s engagement with classical myth. What is it, however, that begins this engagement? There is no doubt that Anghelaki-Rooke is determined to offer a new female

and feminist voice in the context of the male-dominated world of modern Greek poetry.⁵ Outside her poetic work, this becomes clear in essays that she has written, and especially so in “Sex Roles in Modern Greek Poetry”, written during her phase of greatest attention to myth. It highlights the tradition of women’s poetry in Greece and reveals Anghelaki-Rooke’s concern with this tradition’s characteristics and goals. It is clear that she was aiming at creating a genealogy of women poets, looking back at the work of those who came before her. At the same time, the intertextual web of her poetry places the Greek poet at an international crossroads of influential voices which help her shape her vision. Her knowledge of many languages including Russian⁶ acts as a liberating force in this endeavour, allowing her to draw from outside the modern Greek canon.

That she should choose a mythical figure to do so is not without significance:⁷ it underlines Anghelaki-Rooke’s determination to challenge the tradition from within and in its own terms. Indeed, Greek women poets face a double challenge when it comes to using classical allusions and myth in their poetry. The awareness of an illustrious tradition set aside, they are faced with the additional dimension of gender roles, as Christopher Robinson succinctly puts it: with the unflattering depiction of women in classical literature, and, on the other hand, with the patriarchal values that this tradition has helped sustain and the literary tradition that it has supported (Robinson 1996: 109–120). That Anghelaki-Rooke makes these choices, therefore, reflects the ambition of a young female writer to enter the Greek literary stage dynamically and on her own terms.

Before Katerina Anghelaki-Rooke it was mainly male poets (or minor women poets who embraced traditional perceptions of women) who have used the figure of Penelope to either assert traditional gender roles (as in the case of Kostis Palamas or Nikos Kazantzakis) or to offer, in the case of Kostas Varnalis, writing from the perspective of the Left, a highly subversive, sexually predatory, version of this character.⁸ Kazantzakis’ case may be relevant for Anghelaki-Rooke’s Penelope poems, because he was Anghelaki-Rooke’s godfather and an early admirer of her poetic output that began when she was only 17 years old (1956). As I will discuss, her reworking of Penelope is very much in the spirit of second-wave feminism, and the image of Penelope emerging from these earlier poets could not have satisfied an ambitious woman poet: both Varnalis and Kazantzakis express extremes that emerged from a male imagination according to which a woman may be either submissive and compliant or aggressive and violent and they missed all the nuance and subtlety of female consciousness and experience.

If the work of male poets and traditional female voices form the establishment against which Anghelaki-Rooke reacts, looking outside Greece provides important precedents that may have offered her more positive examples. Bagryana may be a case in point and one Anghelaki-Rooke could well be familiar with.⁹ The idea of the binding threads in relation to feminine identity is an intriguing parallel, important for both these women poets. In Bagryana's poem, however, Penelope becomes a female Odysseus and her choices copy his own actions. This modern Penelope of the twentieth century rejects Penelope's patient waiting and weaving; she also rejects her perceived restriction in space and is eager to 'drink life to the lees', as Tennyson wrote of his own 'Ulysses':

Oh, take me, you, countless roads,
winding serpents hissing in the sky,
and on earth, and at sea.

Take my uncalm and bright thirst
and from one end of the world to the other, take
them and shake up the oceans,

so that an ocean of human masses
could overflow its shores
and clean up the hearth of this earth,

to shake up the fortified,
ossified soullessness
of this century submerged in dark greed! (3.1–12)¹⁰

Bagryana's character aims at reforming the world. Following in Odysseus' footsteps, the modern Penelope is putting her thirst for life in the service of social change but with an agenda informed by the kind of political affiliation that Anghelaki-Rooke did not have: restless, ambitious, with fiery determination, she represents women's passion and the hope that it will fuel radical change in a world that has lost its moral compass.

Although Anghelaki-Rooke's Penelope is no less passionate, she is on the path of another tradition in which female identity develops in the space left by Odysseus' absence. This becomes clear in all three poems devoted to the retelling of the myth. In 'Penelope Says'

the poetic persona states that ‘absence is the theme of my life’ (7). In ‘The Other Penelope,’ Odysseus remains an idea on the margins of Penelope’s world. In ‘The Suitors’ this idea is developed in greater length. The poem begins with a set of recognisable *topoi* of women’s writing (see Appendix, 1–19), the motifs of the closed space, of passivity and of silence. Penelope is “upstairs” and looks at the world from the window, besieged by the suitors who are presented as having control over her life whereas the grille of the window suggests entrapment.

What begins, however, as an enclosure in which the female subject is objectified under the male gaze and control,¹¹ develops into something quite different. The closed room turns into “a room of one’s own”, as described by Virginia Woolf; a space of self-discovery and self-knowledge. The references to “a change” (24), to “a shining thread” (25) or again to “the essence of myself” (27) frame the emergence of a “kernel” (29) devoid, just as in the lines from Bagryana’s poem in the epigraph, of all the layers of externally imposed conventions (29–34). The thread that usually marks Penelope’s weaving, becomes a sort of Ariadne’s thread, leading her towards the depths of her own consciousness.¹² She is gradually becoming an independent individual that promises to be so powerful that “even death will have value” (38). This is an important statement, because it underlines the increasing control that she foresees having over her own life.

The suitors here represent external constraints and others’ expectations and perceptions of the female subject imposed on her by a traditional, patriarchal society. But the subtle Homeric references in the poem already announce their demise: they are “cut into slices” (8) just like so many formulaic references to food in the *Odyssey*, an image that alludes to their slaughter;¹³ they are “dazzled by the light” (15) just as their dead souls are spellbound by Hermes’ golden wand at the beginning of book XXIV.¹⁴ The hardest bonds to break, however, are those of internalized behaviours and expectations considered to be one’s own free choice. It is clear from the following lines that feminist theory and activism on their own cannot secure the formation of a complete female consciousness:

I too once had
mud in my hair
lemon blossoms behind my ears
and would cry passionately
‘Free yourself of your bonds!’
but the bonds go deep:

a way of being
where the self plays itself. (40–47)

What is required is a self-awareness that consciously keeps Odysseus at bay despite the passions of the flesh. This dimension of the “poetics of absence” gives Penelope agency and choice which emerge at the end of the poem, where Anghelaki-Rooke toys with the question of whether Penelope had recognized her husband or not (“my flesh waits for you/but my mind saw you coming/long ago/and has accompanied you to the door.” 61–63). These ideas are more comprehensively developed in Anghelaki-Rooke’s best-known poem, ‘Penelope Says’. And it is not solely the feminist tradition that defines its meaning but also the subtle exploration of the image of the artist from the perspective of Penelope in Wallace Stevens’ seminal poem ‘The World as Meditation’ (1952). Stevens’ poem engages with key features of the *Odyssey* that made it into modern poems: absence, waiting, weaving, love and creation, and the constant postponement of Odysseus’ return. Only here, however and in Anghelaki-Rooke’s ‘Penelope Says’ do we find them all woven together to create a comprehensive poetic stance.

‘The World as Meditation’¹⁵ begins with an epigraph, a quote from the Romanian-French composer Georges Enesco. This already introduces to the reader the different values on which the poem develops: travelling (as did Odysseus) and performance are secondary to the essential process of meditation, the workings of the mind. The “dream,” that is, creative imagination, is what lies at the foundation of every creative process, and it is not linear, like the journey, but circular, an exercise that follows the cycle of day and night. A contrast emerges here between two different kinds of travelling (physical and of the mind) which, in the main body of the poem, correspond to Odysseus and Penelope.

Stevens’ reworking of the myth leaves Odysseus at the periphery of the poem and focuses on Penelope. His identity is questioned right from the beginning as he changes from “Ulysses” (1) to “someone” (3) and then becomes “a form of fire” (5) and a “savage presence” (6). Later he is identified with “the warmth of the sun” (16) and “a barbarous strength” (21). In other words, Odysseus merges with the natural world. Penelope, on the other hand stands out as the receding of her husband opens up the space for her to compose her own self. The choice of words is not random: it harks back at the epigraph and implies that the process of the composition of a subjectivity may be compared to that of a musical piece – it comprises many movements and moods, it is dynamic and changes with each performance. It is also internalised, the work of the mind.

Stevens is closer to Homer when he refuses to restrict Penelope to a room or to one activity, weaving. There is a “deep-founded sheltering” (9) that she has imagined but she is not trapped in it. Her weaving is mentioned in the second stanza, but the poem also suggests that she was managing the estate and looking after her trees.¹⁶ Penelope is not objectified either. Characteristically, she is not combing her hair in front of a mirror but remains inward-looking, opening up the space of the mind as a space of artistic creation. It is indeed in the mind that “thoughts beat in her like her heart” (17), a metaphorical image of pregnancy that gives birth later to the word, the syllables that she pronounces. She creates her world, creates *the* world and through it, her own self. She becomes the archetypal artist. The internalized physical desire is sublimated into art.

The poem challenges the duality of active male vs passive female, a typical one in feminist criticism of traditional attitudes, because it stages the level of activity that develops in a condition of apparent stillness and passivity, replacing the physical *déplacement* with a mental one. Stillness is the suspension of physical movement, a vortex that maximises the potential of the mind. In the final stanza the product of creation is uttered syllable after syllable, the logos of a woman who is creating her man, her story.¹⁷ It also puts emphasis on the process rather than the final product (“kept coming constantly so near”, 24), another important concept of feminist criticism. With Odysseus’ absence Stevens underlines the importance of deprivation in fuelling creativity. It is the hero who becomes a Muse, in a rearrangement of the traditional roles.

Penelope does not break the bonds of her marriage, however, and therefore her stance is not radical enough. The perception of the self remains dependent on that excellent virtue of the ideal couple, *homophrosyne* (like-mindedness): οὐ μὲν γὰρ τοῦ γε κρεῖσσον καὶ ἄρειον, ἢ ὄθ’ ὁμοφρονέοντε νοήμασιν οἶκον ἔχρητον/ἀνὴρ ἠδὲ γυνή.¹⁸ Many images in the poem reflect the love of the famous couple (see Appendix stanza 3 and 5). Unlike Anghelaki-Rooke in ‘The Suitors’ discussed above, she does not close the door to him, quite the opposite: “His arms would be her necklace/And her belt, the final fortune of their desire” (14–15). More importantly, she never forgets him (24) and in doing so, guarantees Odysseus’ *kleos*, his royal power and his successful *nostos*.¹⁹

Clearly Stevens’ Penelope does not wish to emancipate herself altogether despite her exercise in autonomy. What is more, her production remains in the sphere of the mind leaving out the female body which, as we shall see, is crucial to the image of the female artist as Anghelaki-Rooke wanted it. And she has no voice – the *sotto voce* and Penelope’s compliance in Stevens’ poem are points that Anghelaki-Rooke addresses using the form of the dramatic

monologue in her signature poem, 'Penelope Says'. The voice, however, has none of the anger, frustration, or irony that we find in other reworkings of the myth by women.²⁰

We can identify the usual motifs here: Penelope's weaving, and the absence of Odysseus. It is clear however that in the hands of Anghelaki-Rooke they become means of exploring female creative and artistic consciousness.²¹ For example, the poem rejects traditionally accepted activities of women from the outset (needlework, etc.); the double negation with which the poem begins leaves no doubt that it is *writing* that this specific Penelope is engaged with. What is more, the weaving and un-weaving, typical again of Penelope's trickery, has now become the artist's struggle with words, the writing, erasing, and rewriting at the heart of literature. In the same vein, Odysseus' absence which caused the complications that led to Penelope's weaving in the epic, is given a radical treatment: it allows the foregrounding of the female body suffering from the deprivation of a beloved presence, which in turn makes the speaker aware of the complementarity of the physical and the intellectual in the process of artistic creation:

tears and the natural suffering
of the deprived body
appear on the page (8–10)

This absence, however, just as in the case of Stevens, is what opens up the very space in which the female speaker is able to reflect and develop as an artist. The epigraph Anghelaki-Rooke chooses to forward her poem with, the last two lines from Daniel Weissbort's poem 'Have Faith,' underline the instrumental role of absence, reminding us of a similar treatment of deprivation in the poem by Stevens:

Have faith. There have been signs enough.
But faith is an alien thing to me.
Remember, though, that love was too.
I have begun to read the signs
and your absence teaches me
what art could not.²²

One learns to have faith just as one learns to love, and absence, according to Weissbort's poem, triggers a process of learning how to have faith. In the context of Anghelaki-Rooke's

poem, I claim that absence teaches the female voice in the poem how to get to know and have faith in herself. “She has composed so long a self,” wrote Stevens. This process of self-discovery is as painful as it is rewarding and fulfilling:

It is a hard and thankless job.
My only reward is that I understand
in the end what human presence is
what absence is
or how the self functions
in such desolation, in so much time (41–46)

But how is this process of self-discovery staged and explored in the poem?

It is clear from the outset that the speaker sets herself apart and against the old *status quo* that wants women to be silent and passive observers of life. The character of Penelope that Anghelaki-Rooke develops is outspoken, active, and unambiguous in her wishes and actions:

and I will cut
with words
the threads that bind me (29–31)

This is a masterly metaphorical use of the weaving imagery, which recalls again Bagryana’s poem. Bagryana’s powerful lines explore, as I wrote at the beginning, the complex tangle of threads that bind the female subject restricting freedom but also rendering it a puppet in the power relations that define patriarchy. Cutting the threads is therefore an act of freedom, of emancipation, but it also turns this modern Penelope into a different mythical figure altogether, giving her the features of an Atropos. Atropos was one of the three Fates, and it was she who ended life by cutting the threads that bound people to it. Cutting the threads of tradition, therefore, could be a fateful act because it puts the very survival of the modern woman artist in danger, as she can no longer draw from the rich (but patriarchal) well of tradition. An alternative tradition of women’s writing, on the other hand, has not taken shape yet.²³ As we shall see with ‘The Other Penelope’, the violence and risks such a decision entails do not go unacknowledged.

The poet is using words to cut herself off the ties that bind her to her husband but also the tradition that binds women within a male worldview. Words are a powerful tool for freedom

but one that is not earned easily. Indeed, as we read in the first section of the poem, their weight is a struggle to manage. This is not a simple reassertion of the traditional idea of expressive difficulty and the challenges of mastering language. For a female author, we should add an additional dimension explored at length in feminist criticism: that words have already been used so extensively in male-dominated discourse that they have become heavy with acquired meanings of a patriarchally defined tradition (Ostriker 1982: 68–90). A woman artist has to go back to the original word, purified of all the cultural admixtures it has acquired in its successive appropriations and uses – a wish that has been dynamically expressed by Bagryana when she speaks of “the most primitive discoveries” (2.25).

‘Penelope Says’ engages indeed with such a process of purification by foregrounding female initiative and action in denying two things which have traditionally framed women’s lives: domesticity and attachment to a husband. Indeed, words and phrases such as “I stifle/the living cries” (12–13) “I will cut” (29) and, above all, “I passionately forget you” (37) emphasize the conscious choice of this course of action:

Each day
I passionately forget you
that you may be washed of the sins
of fragrance and sweetness
and finally all clean
enter immortality. (36–41)

Unlike Stevens’ Penelope who never forgets Odysseus, or Bagryana’s, who returns to the family hearth, Anghelaki-Rooke’s heroine refuses to play the traditional role that secures the fame of her husband.²⁴ She also turns her back to the memory of the sensuality of her husband’s presence symbolically captured in the imagery of lines such as these: “with new birds and white sheets,” “the old ceiling dripping/under the weight of the rain.” She appears determined to live without one of the most typical characteristics of Penelope’s relationship to Odysseus, *homophrosyne*. The merging of personalities must be abandoned if the woman artist is to discover her own individuality and voice. This ‘conscious uncoupling’ changes radically the image of Odysseus in the poem. He is gradually divested of his physical substance and the sensuality attached to it (“that you may be washed of the sins/of fragrance and sweetness”) and becomes a symbol, comparable to the idea of him in the poem by Stevens.

Anghelaki-Rooke's subversion of Odysseus is all the more admirable for imposing on him what the hero himself rejected in the Homeric epic, immortality (40–41). His surprising choice is discussed by Wilson in the introduction of her translation. She explains that “the hero wants to maintain his dominant position in his household” and that “Odysseus’ choice to be with Penelope is associated [...] with [...] an insistence that a man (it has to be a man) might be able to claim or reclaim a permanent position at the head of his social ladder” (Wilson 2018: 60). It is about the preservation of patriarchy again and Anghelaki-Rooke creates a heroine who refuses to bow to this tradition. Penelope stays with her writing and keeps Odysseus at bay in the divine sphere. This is a masterstroke in the inversion of traditional motifs, because instead of the female figure as a Muse and inspiration, Anghelaki-Rooke turns Odysseus into such a symbol in the female journey of self-discovery.²⁵ As the poem clearly states, Odysseus is no longer a particular man but becomes a symbol of nostalgia in everyone’s mind – a symbol that sets off a creative journey, a spiritual adventure for the discovery of the self.

It would be misleading, however, to claim that this voyage of self-knowledge remains in the sphere of the mind (another feature distinguishing this poem from Stevens). As mentioned above, it is the inclusion of the physical aspect that makes this poetic exploration a distinctively female one – after all, “writing the body” was a key aspect of *écriture féminine*.²⁶ The physical and the intellectual are bound together from the very beginning of the poem: just as physical pain affects poetic expression, it is also defined and shaped by it as life and art permeate each other. The female body, however, offers a lot more than a powerful source of or direct contact with emotion and feelings. The ability to give birth (“the body keeps remaking itself,” 49) and the cyclicity which is, by definition, a female physical experience sets the body against the inexorable passing of time and death. The body regenerates itself through pain, illness and love, and is shaped by life and experience just as it becomes the means through which this life and experience are transformed into art: “hoping that what it loses in touch/it gains in essence.” (53-4).²⁷ In the case of Anghelaki-Rooke this is more than a mere literary device since she spoke openly of the health problems that marked her from birth and which have accompanied her throughout her life causing increasing disability. What is more, cyclicity is associated with the open-endedness of writing, of a desire, in the case of female writers, to resist closed meanings, the linear authority of patriarchal discourse.

*

The last poem Katerina Anghelaki-Rooke wrote using the figure of Penelope comes twenty years later (1996) and bears the title 'The Other Penelope'. What could have triggered the return to the myth after all this time? Is it a kind of 'Rereading the *Odyssey* in Middle Age', reassessing the symbolic weight of the myth in the light of new life experiences?²⁸ Does it mark the completion of a poetic journey in relation to myth? Does the poet's attitude towards myth change? What is certainly the case is that 'The Other Penelope' is the last poem in which Anghelaki-Rooke makes explicit use of ancient Greek myth in her poetry, using it to explore poetic creation and female identity in relation to it.²⁹

'The Other Penelope' is a complex poem because of its dense expression and original imagery, but its abrupt ending, the slamming of the door, suggests that the moment has come for closure. The fact that the poem belongs in a group entitled 'Personifications of an Ending' encourages this reading. But what kind of ending could this be? I believe that the poem stages the end of myth as a space and as a tool of self-discovery; it dramatizes the limitations of the language³⁰ of myth and the tradition that it embodies in the articulation of a new female identity as well as revealing the lure of this tradition and how deeply ingrained it is in the woman poet's consciousness. Through its imagery (the painting on the wall, 15–20), the poem also presents both the difficulty of ridding oneself from the old order which is deeply ingrained in the definition of the self and the realisation of the challenges and restrictions of representation precisely when one wishes to leave the traditional route. And I think that the music imagery in the second part of the poem (33–40) implies just that, how vulnerable one is to the music of convention.

Penelope is no longer restricted in the closed space of a room, as was the case with 'The Suitors,' although her roaming among the olive trees with dishevelled hair (no doubt an image that has its roots in actual experiences on the island of Aegina where Katerina Anghelaki-Rooke spent her summers in the family home) is comparable to the activist that appears in that poem. Does her freedom from the enclosure of her room reflect her liberation as a woman and an artist? What could the "other" in the title possibly mean?

Freedom from the old patriarchal order requires a process of 'othering' of the self through new associations. But how does one become 'other' if the traditional referents are no longer there? Knowing oneself, as Plato vividly explained in *Alcibiades*, can only happen in a community and in communion with friends – we look at the friend's eyes and we see our soul (the love and like-mindedness that we saw in Stevens poem).³¹ We are constantly in a web of relationships, and 'weaving' who we are cannot take place in a vacuum. The power of such bonds is at its strongest in love. What is left of the self, then, when these bonds are severed?

Whereas in 'Penelope Says' emphasis is put on the body's uplifting power, 'The Other Penelope' turns to the effects of this violent separation. It explores, therefore, the consequences of the previous poem's determination to cut the threads and forget Odysseus with passion.

The poem shows this through references to visual representation and, in turn, music. Although Odysseus is no longer there, he has become an idea, relegated as in the case of Stevens in the periphery of the poem. His image, painted by herself, reminds Penelope of the powerful bonds (love, domesticity) that she strives to cut.

There in the island's palace –
with the fake horizons
of a saccharine love
and only the bird in the window
comprehending the infinite –
she had painted with nature's colours
the portrait of love.
Seated, one leg crossed over the other,
holding a cup of coffee
up early, a little grumpy, smiling a little
he emerges warm from the down of sleep.
His shadow on the wall:
trace of a piece of furniture just taken away
blood of an ancient murder
a lone performance of Karaghiozi
on the screen, pain always behind him.
Love and pain indivisible [...] (10–26)

Love's ekphrasis recalls portraits of winged males by the well-known painter Yannis Tsarouchis [see plate] and it is so ingrained in her identity that removing it is an act of violence that cannot leave the self unscathed. The reference to the ancient murder – perhaps that of Agamemnon by Clytemnestra; or of the suitors by Odysseus – reminds the reader that radical acts are never without consequences, and even when they aim at liberating the subject, they always leave a mark (a shadow on the wall, a stain). The choice of Karaghiozi, the indomitable trickster-hero, underlines Anghelaki-Rooke's determination and the subversiveness of her

stance but also reminds us that the performance of the self requires an audience to become effective.

Yannis Tsarouchis, *To Teleion* (1967), available via

<https://www.artbasel.com/catalog/artwork/67498/Yannis-Tsarouchis-To-Teleion> (accessed 30 September 2021)

Then in a typographically separated new section, we have a reference to music whose sounds seem to lure this Penelope back to the comforts and conventions she struggles to distance herself from (see Appendix, 33–47). Phrases such as “saccharine love” or “fake horizons” in the extract above, and here words such as “resignation”, “fear”, “evocative” underline the critical awareness of the dangers of a tradition which still holds a strong emotional appeal on the female subject for the supposed security and quietude it offers. And both with the ecphrasis and with the successive negations of the end of the poem quoted above, the powerful hold of what must be rejected is explored as in a paradox. The image of Eros is

removed but its description ironically represents again what is no longer there; the music is rejected but the successive negations only imprint on the page what is supposed to be left out. In 'The Other Penelope' these lines also describe what must be left behind if the poetic consciousness is to develop independently and the wound that this process causes. The language of love becomes traumatising in its effort to exist without its referent. The decisive action to slam the door is as much a sign of determination as it is of fear that one may not be able to resist. But it is a necessary step that must be taken if the self is to become independent and self-sufficient. Katerina Anghelaki-Rooke gives a nod here to Emily Dickinson and her poem 'The Soul Selects Her Own Society' (1890)³² where the shutting of the door marks the female subject's resolve to become free of convention and to favour introspection:

The Soul selects her own Society –
Then – shuts the Door –
To her divine Majority –
Present no more – (Dickinson 1970: 143)

Cutting the threads, therefore, implies cutting the ties with the mythical representation of love relationships and engaging with a language that, through new referents, will create new myths, and will give a new agency to women. Penelope has developed quite differently from her epic counterpart: she is more dynamic, her body and her sexuality are no longer indeterminate or ambiguous – above all, this Penelope breaks *homophrosyne* and forgets Odysseus, challenging in this way the cornerstones of the 'oikos' that hold up the traditional patriarchal values. This creates a wound that is emphasized in Anghelaki-Rooke's poetry hereafter because in subsequent poems she often returns to the theme of violence in the severing of the bonds of love, the wounds and pain that this entails. Unlike the poem of Stevens, Anghelaki-Rooke's feminist poetics is radical as becomes clear also in a later essay, where she clearly speaks of the need of "the 'enemy,' the 'opposition,' even the wound, i.e. something that gives birth to vision. Indeed, there must be an adversary element in the life of a poet [...] a punch in the stomach, something more or less violent [...]" (Anghelaki-Rooke 2000: 29–30). But the vision that will come out of this is certainly worthwhile according to Anghelaki-Rooke's own admission in "Sex Roles in Modern Greek Poetry:"

Female poets have learned poetry from men and not from women; it is only the younger generation which tries to shake off the burden of the role that they have always been

playing for men. It is a long and difficult process which will be greatly aided by the exploration of a feminine poetic language. Considerable different experiences will then be expressed and new ones concerning matters as basic as life, death, and time. And it is through this language again that a new woman will emerge, a complete being, containing and contained, acting and acted upon and a not a half entity where one half is desperately looking for its other half which is always situated somewhere outside herself (Anghelaki-Rooke 1983: 146).

To conclude: the use of the figure of Penelope helps Katerina Anghelaki-Rooke explore female artistic consciousness and put forward a female-centred poetic that distinguishes itself from traditional perceptions of women. Her stance is indebted to Bagryana's dynamic assertiveness and to the poetics of absence as explored in Wallace Stevens' seminal poem but becomes fully developed thanks to the principles of feminism and her careful reading and ingenious subversion of the Homeric text. Using myth, however, also helps her realize the limitations of Ancient Greek myth in the development of a female consciousness. Writing within the mythical tradition preserves the shadow of this very tradition despite the author's ambition to challenge it from within. In 'The Other Penelope,' this limitation is expressed through references to painting and music, but the poem also acknowledges how traumatic and violent the experience of severing oneself from this tradition can be. The violent imagery that dominates the poem underlines the strength of this bond but also the poet's determination to "slam" the door and explore alternative referents in the fashioning of a new female self, a new language and a new mythology.

¹ A version of this paper was presented at the lecture series "Women in Balkan Literature and Culture: Subversive Readings and Identity Challenges" organized by the universities of Ghent and Manchester. I would like to thank the organisers Dr Miglena Dikova-Milanova and Dr Adelina Angusheva-Tihanov for their invitation. I would like to thank the reviewers and David Ricks for their constructive observations.

² See Barbara Clayton. *A Penelopean Poetics. Reweaving the Feminine in Homer's Odyssey* (Oxford: Lexington, 2004). Clayton's overview in chapter 4 discusses some early cases such as Stephen Phillips' 'Penelope to Ulysses' (1915) and Roselle Montgomery's 'Ulysses Returns' where one can see an emerging female consciousness in Penelope's character and the promotion of her creative imagination. Better known examples before Bagryana are: H. D.'s 'At Ithaca' (1924) and Dorothy Parker's 'Penelope' (1928). Bagryana's stance is much stronger and clearer and anticipates later developments of the theme in the seventies and eighties.

³ Unlike what is widely claimed, for example, Penelope was not weaving in isolation. Her loom was set in the halls of the palace. See, for example, Homer, *Od.* II.94: *στησάμενη μέγαν ἴσθον ἐνὶ μεγάροισιν ὕφαινε* ('She fixed a mighty loom inside the palace hall', trans. Emily Wilson). Indeed, Seth L. Schein alerts us against confusing the image of Penelope as appropriated by later authors and thinkers and her image in Homer: "it would be simplistic to adopt the standard, patriarchal reading of Penelope and of the roles of women and other females in the *Odyssey* generally without recognizing how the poem

partly undoes this reading.” See “Female Representation and Interpreting the *Odyssey*,” in *The Distaff Side. Representing the Female in Homer’s Odyssey*, ed. Beth Cohen (Oxford: Oxford University Press, 1995), 17–27.

⁴ See Katerina Anghelaki-Rooke, *The Scattered Papers of Penelope*, trans. Karen Van Dyck (London: Anvil, 2008).

⁵ She speaks of “the male totalitarianism of Greek society” reflected in the poetry of the women she reviews and anthologises. See “Sex Roles in Modern Greek Poetry,” *Journal of Modern Greek Studies* 1, no. 1 (May 1983): 141–155 (146).

⁶ Anghelaki-Rooke was an acclaimed translator of Pushkin and Akhmatova.

⁷ Not using myth or other allusions to the classical past was, according to Karen Van Dyck, a form of resistance in the seventies, not only to the traditional trends and themes of the male-dominated modern Greek canon but also, especially so from 1967 onwards, a resistance to the abuse of the classical tradition by the regime of the Colonels. This, however, is only partially true, because many women poets do actually make extremely creative use of myth for the same purpose. For Van Dyck’s argument see “Bruised Necks and Crumpled Petticoats: What’s Left of Myth in Contemporary Greek Women’s Poetry,” in *Ancient Greek Myth in Modern Greek Poetry*, ed. Peter Mackridge, 121–130 (London: Frank Cass, 1996).

⁸ For an overview see Angela Kastrinaki, “Η Πηνελόπη στον 20^ο αιώνα,” in *Η Λογοτεχνία, μια σκανταλιά, μια διαφωγή ελευθερίας* (Athens: Polis, 2003), 191–215. This is a brief overview of modern Greek poems focusing on the figure of Penelope.

⁹ Anghelaki-Rooke knew Russian very well and this may have given her access to Bulgarian poetry. What is more, Aris Diktaios had published an anthology of Bulgarian poetry in translation including Bagryana: *Ανθολογία Βουλγαρικής Ποίησης* (Αθήνα: Δωδώνη, 1971). Finally, Rita Boumi-Papa (1906–1984) published a selection of Bagryana’s poetry in translation: *Ελισαβέτα Μπαγκριάνα, Ποιήματα* (Αθήνα: Γρηγόρης, 1973).

¹⁰ See Bagryana 1993.

¹¹ Anghelaki-Rooke discusses John Berger’s book *Ways of Seeing* (London: Harmondsworth, 1977) at the beginning of “Sex Roles in Modern Greek Poetry” with regards to the objectification of women in the visual arts.

¹² Anghelaki-Rooke herself comments on this idea in relation to another Greek poet, Maria Kyrtzaki and the use of Ariadne’s thread as a tool to explore female consciousness. See “Notes on Modern Greek poetry,” *Gramma* 8, (2000): 29. <https://doi.org/10.26262/gramma.v8i0.7295> (retrieved 23. 9. 2021)

¹³ *Od.* XII.359–60: *αὐτὰρ ἐπεὶ ῥ’ εὖξαντο καὶ ἔσφαζαν καὶ ἔδειραν, μῆρούς τ’ ἐξέταμον* (‘They prayed, then killed them, skinned them, and cut off /the thighs,’ tr. Wilson)

¹⁴ *Od.* XXIV.3: *τῆ τ’ ἀνδρῶν ὄμματα θέλγει* (‘with which he casts a spell to close men’s eyes,’ tr. Wilson).

¹⁵ My reading is informed by Lauren Rusk’s insightful analysis in her paper “Penelope’s Creative Desiring: ‘The World as Meditation’,” *The Wallace Stevens Journal* 9, no 1 (Spring 1985): 15–25.

¹⁶ See *Od.* IV.735–37: *ἀλλὰ τις ὀτρηνῶς Δολίον καλέσειε γέροντα, [...]/καὶ μοι κῆπον ἔχει πολυδένδρεον* (‘Now call old Dolius, my gardener,/the slave who cares for all my trees.’ tr. Wilson).

¹⁷ This is a motif that will dominate again later feminist revisions of the myth, not least Carol Ann Duffy’s version of Penelope in *The World’s Wife* (London: Picador, 1999): 70–71.

¹⁸ Homer *Od.* VI.180–4: ‘for nothing could be better than when two/live in one house, their minds in harmony’ (trans. Wilson).

¹⁹ This is extensively discussed in all modern scholarship on the figure of Penelope. See indicatively Barbara Dell’Abate-Çelebi, *Penelope’s Daughters* (Nebraska: Zea Books, 2016): 84–94.

²⁰ Penelope poems by Hilda Doolittle, Bagryana or Dorothy Parker have such tones.

²¹ Victoria Reuter offers a detailed reading of this poem in the light of gender theory and especially Butler’s theory of the subject. See her unpublished thesis “Penelope Differently. Feminist Re-visions of Myth” (PhD diss., University of Oxford, 2014): 185–193.

²² See: <http://poetrymagazines.org.uk/magazine/recordc942.html?id=2340> (Accessed 30 September 2021).

²³ Feminists regret this lack of alternative sources that keep them trapped to the language of patriarchy.

²⁴ Reuter is right in emphasizing this in her discussion. See “Penelope Differently,” 191.

²⁵ Anghelaki-Rooke discusses this passive role of women in the work of male artists in “Sex Roles”. See p. 141 for example.

²⁶ See indicatively Ann Rosalind Jones, “Writing the Body: Towards an Understanding of L’ Écriture Féminine,” *Feminist Studies* 7, no. 2 (1981).

²⁷ For a detailed discussion of the centrality of the body in Anghelaki-Rooke’s poetry see Reuter, “Penelope Differently,” 165-180 and S. Bohandy, “Defining the Self through the Body in Four Poems by Katerina Anghelaki-Rooke and Sylvia Plath,” *Journal of Modern Greek Studies* 12, no. 1 (1994).

²⁸ The title is of a poem by Linda Pastan in *Carnival Evening. New and Selected Poems 1968–1998*, (New York: Norton, 1998), 202.

²⁹ Indeed, after ‘The Other Penelope’ Anghelaki-Rooke will not return to ancient Greek mythology again, preferring to focus on her own ‘mythology’ of female figures: Lypiu, Magdalen etc.

³⁰ Although her interpretation of the poem differs from the one proposed here, Reuter reaches a similar conclusion regarding the centrality of the language of poetry in Anghelaki-Rooke’s feminist poetics.

³¹ Plato, *Alcibiades*, 133b.

³² I would like to thank here David Ricks for bringing this poem to my attention.

References

Anghelaki-Rooke, Katerina. "Sex Roles in Modern Greek Poetry." *Journal of Modern Greek Studies* 1, no. 1 (May 1983).

———. *The Scattered Papers of Penelope*, trans. Karen Van Dyck. London: Anvil, 2008.

———. "Notes on Modern Greek poetry," *Gramma* 8 (2000): 25–31.
<https://doi.org/10.26262/gramma.v8i0.7295> (retrieved 23. 9. 2021)

Bagryana, Elisaveta. "Penelope of the Twentieth Century". In *Selected Poems of Elisaveta Bagryana*, trans. Brenda Walker with Valentine Borrisov and Belin Tonchev. London & Boston: Forest Books, 1993: 57–63.

Bohandy, S. "Defining the Self through the Body in Four Poems by Katerina Anghelaki-Rooke and Sylvia Plath." *Journal of Modern Greek Studies* 12, no. 1 (1994): 1–36.

Cixous, Hélène. "The Laugh of Medusa," *Signs* 1, no. 4 (Summer 1976): 875–893.

Clayton, Barbara. *A Penelopean Poetics. Reweaving the Feminine in Homer's Odyssey* Oxford: Lexington, 2004.

Dell'Abate-Çelebi, Barbara. *Penelope's Daughters*. Nebraska: Zea Books, 2016.

Emily Dickinson, *The Complete Poems*, ed. Thomas H. Johnson. London: Faber, 1970: 143.

Jones, Ann Rosalind. "Writing the Body: Towards an Understanding of L' Écriture Féminine," *Feminist Studies* 7, no. 2 (1981): 247–263.

Kastrinaki, Angela. "Η Πηνελόπη στον 20^ο αιώνα," in *Η Λογοτεχνία, μια σκανταλιά, μια διαφρογή ελευθερίας*. Athens: Polis, 2003.

Ostriker, Alicia. "The Thieves of Language: Women Poets and Revisionist Mythmaking." *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 8, no. 1 (1982): 68–90.

Reuter, Victoria. "Penelope Differently. Feminist Re-visions of Myth." PhD diss., University of Oxford, 2014.

Rich, Adrienne. "When We Dead Awaken. Writing as Re-Vision." *College English* 34, no. 1 (1972): 18–30.

Robinson, Christopher. "'Helen or Penelope?' Women Writers, Myth and the Problem of Gender Roles." In *Ancient Greek Myth in Modern Greek Poetry*, ed. Peter Mackridge, 109–120. London: Frank Cass, 1996.

Rusk, Lauren. "Penelope's Creative Desiring: 'The World as Meditation'." *The Wallace Stevens Journal* 9, no 1 (Spring 1985): 15–25.

Schein, Seth L. "Female Representations and Interpreting the *Odyssey*." In *The Distaff Side. Representing the Female in Homer's Odyssey*, ed. Beth Cohen, 17–27. Oxford: Oxford University Press, 1995.

Tsarouchis, Yannis. To τέλειον. <https://www.artbasel.com/catalog/artwork/67498/Yannis-Tsarouchis-To-Teleion> (accessed 30 September 2021)

Van Dyck, Karen. "Bruised Necks and Crumpled Petticoats: What's Left of Myth in Contemporary Greek Women's Poetry." In *Ancient Greek Myth in Modern Greek Poetry*, ed. Peter Mackridge, 121–130. London: Frank Cass, 1996.

Wilson, Emily. "Introduction," in *Homer. The Odyssey*, trans. Emily Wilson. New York: Norton, 2018.

APPENDIX OF POEMS DISCUSSED

Wallace Stevens, 'The World as Meditation' (1952)

In *The Collected Poems Of Wallace Stevens*, 520–521. New York: 1954.

<https://ezp.lib.cam.ac.uk/login?url=https://www.proquest.com/books/world-as-meditation/docview/2141229921/se-2?accountid=9851>

J'ai passé trop de temps à travailler mon violon, à voyager. Mais l'exercice essentiel du compositeur – la méditation – rien ne l'a jamais suspendu en moi... Je vis un rêve permanent, qui ne s'arrête ni nuit ni jour. – Georges Enesco

Is it Ulysses that approaches from the east,
The interminable adventurer? The trees are mended.
That winter is washed away. Someone is moving

On the horizon and lifting himself up above it.
A form of fire approaches the cretonnes of Penelope, 5
Whose mere savage presence awakens the world in which she dwells.

She has composed, so long, a self with which to welcome him,
Companion to his self for her, which she imagined,
Two in a deep-founded sheltering, friend and dear friend.

The trees had been mended, as an essential exercise 10
In an inhuman meditation, larger than her own.
No winds like dogs watched over her at night.

She wanted nothing he could not bring her by coming alone.
She wanted no fetchings. His arms would be her necklace
And her belt, the final fortune of their desire. 15

But was it Ulysses? Or was it only the warmth of the sun
On her pillow? The thought kept beating in her like her heart.
The two kept beating together. It was only day.

It was Ulysses and it was not. Yet they had met,
Friend and dear friend and a planet's encouragement. 20
The barbarous strength within her would never fail.

She would talk a little to herself as she combed her hair,
Repeating his name with its patient syllables,
Never forgetting him that kept coming constantly so near.

Katerina Anghelaki-Rooke

In *The Scattered Papers of Penelope*, ed. Karen Van Dyck. London: Anvil, 2008.

<https://academiccommons.columbia.edu/doi/10.7916/D8K936RW>

'Penelope Says' (1977)

And your absence teaches me

What art could not

Daniel Weissbort

I wasn't weaving, I wasn't knitting
I was writing something
erasing and being erased
under the weight of the word
because perfect expression is blocked 5
when the inside is pressured by pain.
And while absence is the theme of my life
– absence from life –
tears and the natural suffering
of the deprived body 10
appear on the page.

I erase, I tear up, I stifle
the living cries
'Where are you, come, I'm waiting for you

this spring is not like other springs' 15
and I begin again in the morning
with new birds and white sheets
drying in the sun.
You will never be here
to water the flowers 20
the old ceiling dripping
under the weight of the rain
with my personality
dissolving into yours
quietly, autumn-like... 25
Your choice heart
– choice because I have chosen it –
will always be elsewhere
and I will cut
with words 30
the threads that bind me
to the particular man
I long for
until Odysseus becomes the symbol of Nostalgia
sailing the seas of every mind. 35
Each day
I passionately forget you
that you may be washed of the sins
of fragrance and sweetness
and finally all clean 40
enter immortality.
It is a hard and thankless job.
My only reward is that I understand
in the end what human presence is
what absence is 45
or how the self functions
in such desolation, in so much time
how nothing can stop tomorrow

the body keeps remaking itself
rising and falling on the bed 50
as if axed down
sometimes sick, sometimes in love
hoping that what it loses in touch
it gains in essence.

Translated by Karen Van Dyck

‘The Suitors’ (1977)

From the window
the garden seems to belong
elsewhere
and the house to travel
on a leaf. 5

Through the window grille
the suitors of my silence
are cut into slices;
they meet and organize my life
as if it were a party 10
and the smell of cooking
from all those years of waiting
reaches me upstairs.

The suitors fly around me
dazzled by the light 15
of my blinging loneliness;
when I look at them from above
it is because I am in a room
filled with Odysseus.

I won’t talk again 20
about his sublime voice
his slight originality
that from the beginning made him eternal

but about a change
 a shining thread 25
 inside me.
 I reach the essence of myself
 by waiting.
 How can I describe the kernel
 when it is no longer surrounded by anything 30
 when it is naked, but not scared
 when it shakes, but doesn't flail
 when it imposes on me the steadfastness
 of time?
 A seriousness begins with me 35
 and takes over all of nature.
 If this continues
 even death will have value.

 I hear the shouting downstairs,
 I too once had 40
 mud in my hair
 lemon blossoms behind my ears
 and would cry passionately
 'Free yourself of your bonds!'
 but the bonds go deep: 45
 a way of being
 where the self plays itself.
 Now there's only one window;
 behind it my little private shadow
 my natural world. 50
 Shut up in the house
 as if in time
 I look at the tree
 as if it were God:
 outside of time. 55
 I understand something

about my presence
here
with you and separate from you;
my flesh waits for you 60
but my mind saw you coming
long ago
and has already accompanied you to the door.
Faces only exist
inside us 65
their eyes rowing
in our body fluids.

Translated by Karen Van Dyck

‘The Other Penelope’ (1996)

Penelope emerges from the olive trees
her hair more or less tidy
her dress from the neighbourhood market
navy blue with white flowers.
She tells us it wasn’t obsession 5
with the idea of ‘Odysseus’
that pressed her to let the suitors
wait for years in the forecourts
of her body’s secret habits.
There in the island’s palace – 10
with the fake horizons
of a saccharine love
and only the bird in the window
comprehending the infinite –
she had painted with nature’s colours 15
the portrait of love.
Seated, one leg crossed over the other,
holding up a cup of coffee

up early, a little grumpy, smiling a little
 he emerges warm from the down of sleep. 20
 His shadow on the wall:
 trace of a piece of furniture just taken away
 blood of an ancient murder
 a lone performance of Karaghiozi
 on the screen, pain always behind him. 25
 Love and pain indivisible
 like the pail and the child
 on the sandy beach
 the ah! and a crystal glass that slipped from one's hand
 the green fly and the slaughtered animal 30
 the soil and the shovel
 the naked body and the single sheet in July.
 And Penelope who now hears
 the evocative music of fear
 the cymbals of resignation 35
 the sweet song of a quiet day
 without sudden changes of weather and tone
 the complex chords
 of an infinite gratitude
 for what did not happen, was not said, cannot be uttered 40
 now signals no, no, no more loving
 no more words and whispers
 caresses and bites
 small cries in the darkness
 scent of flesh that burns in the light. 45
 Pain was the most exquisite suitor
 and she slammed the door on him.

Translated by Edmund and Mary Keeley

Љана Јанакопулу
ag585@cam.ac.uk
Универзитет у Кембриџу
Факултет за модерне и
средњовековне језике

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2021.11.11.3>

УДК: 821.14'06.09-1 Ангелаки-Рук К.

Оригинални научни чланак

„Пресећи нити речима“: Пенелопа у поезији Катерине Ангелаки-Рук

Катерина Ангелаки-Рук (1939–2020) припада најважнијим поетским гласовима Грчке. Она је била и цењена лингвисткиња и преводитељка. Стварала је преко три деценије и њена дела се читају широм Грчке. Добила је многа званична признања, укључујући Грчку националну награду за поезију 1985. године и Награду за поезију коју додељује Грчка академија, 2000. године. У средишту њене поезије су тело, мит и природа, али нарасе језик и његова способност да пренесе осећања и искуства. Овај текст се бави поетиком Катерине Ангелаки Рук уз осврт на њену ревизију лика Пенелопе у три важне песме. Оригиналан начин на који је користила овај мит у својим делима показује њено познавање феминистичког дискурса, а нарочито дела Адријен Рич и Елен Сиксу. Поврх свега, открива нам да се она пажљиво посвећивала писању и читању. Разматраћемо сличности са „Пенелопом 20. века“ (1934) Јелисавете Багријане и ауторкин дијалог са генијалном песмом Воласа Стивенса, „Свет као медитација“ (1952). Текст се такође бави ширим питањем коришћења старогрчких митова у феминистичким делима песникиња у Грчкој.

Кључне речи: Пенелопа, мит, поезија, женска књижевност, феминизам, модерна грчка књижевност

Towards an Ethical Canon of Postwar Romanian Literature: Monica Lovinescu on Women Writers¹

This paper looks into Romanian critic Monica Lovinescu's writings in order to identify the criteria she employs for the analysis of Romanian women writers after World War II. Covering mostly fiction and memorialistic literature, Monica Lovinescu played an important role in launching the careers of contemporary women writers, while also revisiting forgotten or marginal texts authored by members of older generations. Her value system brings together aesthetic and ethical frameworks that take into account the larger socio-political context which the writers relate to. Even though the critic's way of reading is not an explicitly feminist one, her analyses and hermeneutical technique still consider the writer's gender, especially as she thinks that Romanian women writers were often marginalized by male scholars who dominated the literary field during and after communism.

Keywords: Monica Lovinescu, literary criticism, women writers, ethics, literary value

Portrait of the Critic as an Exile

For many Romanians who were secretly listening to Radio Free Europe's broadcasts during the 1970s and 1980s, Monica Lovinescu (1923–2008) was just a voice and a name, with no recognizable face. The name was familiar from the school textbooks that were in use after the political and cultural liberalization at the beginning of the '60s (the so-called Thaw), or from personal libraries – those in which forbidden books had survived, before their gradual and partial reintegration into the public circuit. The literary critic and historian Eugen (E.) Lovinescu (1881–1943), Monica's father, was one of the most prominent creators of the modernist literary canon during the interwar period and also the most active promoter of Romanian culture's synchronization with Western culture.

Monica Lovinescu's voice was familiar to Romanian audiences from her weekly radio broadcasts "Theses and Antitheses in Paris" (Teze și antiteze la Paris, since 1962) and "Romanian Cultural News" (Actualitatea culturală românească, since 1967). A bit hoarse, it was the voice of a heavy smoker, penetrating and firm yet pleasant, with a charming French accent.² Monica Lovinescu's public image was rather stereotypically masculine, from her habitual outfit (she used to wear blue jeans and shirts) to her legendary courageous attitude,

tough and uncompromising, first and foremost towards herself. The almost mythical dimension of her image in the eyes of most Romanian writers and radio audiences who had not met her in person are alluded to in a humorous tone in a diary entry (dated 7 October 1985), where she recalled how the group of dissidents at the *Dialog* (Dialogue) magazine in Iași had pictured her. They imagined she must be “big and imposing” (mare și impunătoare) and were curious about her clothing decisions, “guessing about some formal *tailleur*” (bănuind cine știe ce *tailleur* sever). When told that she preferred blue jeans, “they burst out with joy and kept on talking only about it” (i-a apucat bucuria pe toți, de nu mai vorbeau decât de asta (Lovinescu 2010a: 166).³

Yet despite this image, women occupied a special place in her writing and her life, starting with her mother whom she had to leave behind in 1947, the year she settled in France. Ecaterina Bălăcioiu Lovinescu was arrested and imprisoned at 71, and died in prison due to lack of medical care – a tragedy that would haunt her daughter all her life. Then there were numerous feminine presences in Lovinescu’s diaries, memoirs, and radio pieces about books which she later gathered and published in the series *Unde scurte* (Short Waves).⁴ The readers encounter a variety of such feminine types in her writings: the activist/dissident, the artist, the intellectual, the journalist (trained as a theater director, she gave up this passion in favor of a journalistic career).⁵ Many of these women she actually met in Paris over the years, as exiles or visitors. Others she would meet only after 1989, during her visits to Romania.

The echoes of these personalities are followed on different levels: political, ethical, social, cultural. Monica Lovinescu designed for her own use a personal pantheon of courage, whose legendary figures were Nadezhda Mandelstam, Anna Akhmatova, and Lidia Ciukovskaia. If the presence of the first two writers could be easily anticipated, and Monica Lovinescu did not feel the need for additional explanations, about Lidia Ciukovskaia she wrote some poignant, moving pages that introduced to Romanian readers a less known figure, endowed with an exemplary moral consciousness. The Romanian critic pictures her in several scenes: when repeating Akhmatova’s poems in order to learn them by heart and thus preserve them in a “critical edition of oral memory” (ediție critică a amintirii orale, Lovinescu 2010b: 484), which Monica Lovinescu would compare to the poems memorized by the inmates of Romania’s political prisons;⁶ or when Ciukovskaia was the only one to protest against Solzhenitsyn’s exclusion from the Soviet Writers’ Union. This is typical for the way in which Monica Lovinescu usually envisions the mission of contemporary writers, whom she always validates from two perspectives, talent and conscience. To her, such models as Ciukovskaia’s set a high standard for any gesture in the literary field, especially under a totalitarian regime, a

standard that Romanian writers would be measured up against. This also explains why the impressions left by someone's literary work and communicated in a radio chronicle have to be confirmed by that writer's civic and ethical actions.

There are clearly important differences in tone (not in attitude, though) among the genres that Monica Lovinescu practices in her writing. Her diary which encompasses, in the published form,⁷ two decades reflects the same themes, doubts, reactions as the literary critical pieces she read into the microphone, but in a transparent manner. Her memoirs, *La apa Vavilonului* (By the Waters of Babylon) are written more freely, without constraints, letting the affective logic insert longer or shorter parentheses, thus conflicting with the temporal order to achieve coherence at the level of ethical significance. The chronicles carefully and elaborately approach their subjects (be it a book, a public gesture or action, a cultural event, etc.), in their inner structure and the socio-political implications alike, the latter pertaining to the immediate context or being explained by historical circumstances. Usually, her discourse would avoid feminine adjectives and first-person singular pronouns in criticism but would make use of them in her diaries or memoirs. A more personal, subjective tone would come up in her literary criticism only after 1990. In the *Short Waves* pieces, the first person plural, frequently employed, refers to a *topos* of the scholarly discourse of the interwar period, when she grew up and completed her studies; it could also signal an attempt to build up a sense of solidarity with the listeners, with whom she maintains the feeling of a permanent dialogue and a liberating complicity; but it can also be viewed as an expression of the consonance in attitude and *east-ethic* vision (a term she coined to emphasize the solidarity of the aesthetic and ethical principles) of the couple she formed with Virgil Ierunca.⁸

Beyond the differences in stylistic register, one can notice a permanent transfer among these texts that belong to various genres. Phrases from chronicles can often be found in her diaries (the impact of which is exerted here before they are developed and polished in the spoken text). A lot of contextual information, meant to explain the selection of topics as well as a reaction towards one writer or another, are to be found in the diaries, where Lovinescu puts down details of visits and discussions with writers who had just arrived from Romania, plans she and Ierunca were making with members of the Parisian diaspora (protest meetings, various campaigns for the benefit of dissidents), or details of the often intricate negotiations she had to conduct with the management of Radio Free Europe based in Munich. For a general panorama of the time (Cold War and its effects at the cultural level) and of the milieu in which her critical action had taken effect for more than four decades, in Romania and in the Parisian exile, the memoirs are a valuable guide.⁹ The same themes can be identified in everything she

wrote: first, the emphasis on the similarity between left-wing and right-wing totalitarianism. Lovinescu bitterly notices the resistance with which the first of them was acknowledged in Western political and intellectual circles, especially in France. The theoretical ground for her analysis in this respect could be found in books by the philosophers Jeanne Hersch and Hannah Arendt, both barely known to Romanian readers at that time, whom Lovinescu often mentions in her critical pieces and diary entries. These references may be viewed as an attempt to revisit and underline important feminine contributions to European knowledge and culture.

Reading Contemporary Women Writers against the Grain

Although the critical essays on Romanian women writers, living in Romania or in exile, are not very numerous (for several reasons), they are important through what they reveal concerning the critic's view on the role of literature in general, and on works by women writers in particular, in a totalitarian society. Monica Lovinescu was not engaged directly in feminist theory and criticism; actually, she strongly disliked outstanding feminist scholars such as Simone de Beauvoir and Julia Kristeva because of their commitment to leftist ideology. Another reason might be the reactive quality of her criticism, always ready to get involved in urgent issues with political relevance. And last but not least, women writers of the postwar period until the fall of communism were more interesting as poets than novelists.

The choice of names and titles about which Lovinescu writes is made according to complex criteria: the illustration of a theoretical or historical issue, the referencing of a literary novelty whose lasting impact is foreshadowed, the sanctioning of a compromise, etc. As for women writers' literature, Monica Lovinescu remarks, in an extensive analysis from 1972 (which she first published in 1978, in an exile press from Madrid), that it was systematically ignored because of the writers' marginal social position, among other reasons. Women writers often remained outside the literary power game, as they were rarely in charge of a publishing house, or a literary journal, or a writers' association, etc.¹⁰ Some of Lovinescu's chronicles written after 1989 will mark the reconsidering of forgotten or unpublished writers active during the communist period, such as Jeni Acterian or Alice Voinescu, and the recognition and assessment of some recently published memorialists (Annie Benteoiu, Anița Nandriș-Cudla, and others). Other pieces are dedicated to writers in exile who were less familiar to Romanian readers at home (Ioana Cantacuzino/Oana Orlea, Adriana Georgescu-Cosmovici). Still others draw attention to Romanian authors who received less critical interest than their male colleagues of the same generation (Gabriela Adameșteanu, Adriana Bittel). All these instances

prove Lovinescu's trained critical taste, the accuracy and soundness of her judgments, which would be later confirmed by the writers' reception in the Romanian literary field. At the level of axiological criteria, her interest in qualities such as complexity and authenticity (both of writers and their works) is apparent.

In what follows I will analyze some of Lovinescu's critical essays on women writers, in parallel with her remarks from the diaries and memoirs, so as to identify the coordinates that sustain her critical value system. At the same time, I will look into the role of gender differences in ensuring a canonical status for a writer, in the larger perspective of a literary historiography that deals with a period strongly affected by the communist ideology. It is precisely this political context that makes it impossible, in Monica Lovinescu's view, to maintain a purely aesthetic system of validation, as it had prevailed in Romanian literary field before the Second World War (largely due to her father's critical action). Therefore, she called for the need to supplement aesthetic criteria with ethical requirements that refer to a writer's conduct when faced with political/ideological constraints. The issue of an ethical version of the literary canon (a canon defined solely from an aesthetic perspective by Romanian critics of the autonomist tradition) would be later approached by the theorist Sorin Alexandrescu, who attempted to find its sources in a less prominent literary trend of the interwar period.¹¹ For Alexandrescu, influenced by the deconstructive paradigm, the obsession with the aesthetic canon in Romanian criticism and historiography was damaging because of its hierarchical and conservative assumptions.

Among the writers living in Romania, those that drew Monica Lovinescu's constant interest were Gabriela Adameșteanu, Ana Blandiana, and Adriana Bittel, all three of them members of a generation that had reached maturity at the time of the political thaw (after 1965, the year Nicolae Ceaușescu came to power). Ana Blandiana was the first to make her *début* in the literary world as a poet, at an auspicious moment for the revival of a lyrical discourse in the modernist vein, centered on the values of subjectivity and symbolism. The prose writers Gabriela Adameșteanu and Adriana Bittel started their careers later, in 1975 and 1980, respectively. This circumstance brought them closer to the '80s generation in terms of literary orientation, having been influenced by textualism and postmodernism. Monica Lovinescu wrote enthusiastically about Gabriela Adameșteanu in 1984, a few months after the publication of the novel which would bring her critical acclaim, *Dimineața pierdută* (Wasted Morning). The chronicle starts by registering the critic's surprise when reading Adameșteanu for the first time, immediately followed by the affirmation of a critical verdict which text-based arguments will later demonstrate. This verdict will be fully confirmed after 1989, when Adameșteanu

becomes one of the most translated and appreciated Romanian writers. Lovinescu discovers a writer who is to be placed among “not only the greatest contemporary novelists, but also among the best of our entire literature” (nu numai printre cei mai mari romancierii contemporani, dar și printre cei mai buni din întreaga noastră literatură; Lovinescu 2014: 371–372). In a diary entry that records the meeting with the writer in Paris, on 13 November 1987, the praise goes even further: Adameșteanu’s novel is considered the best in Romanian postwar literature, alongside Marin Preda’s *Moromeții* (The Moromete Family, Preda was the absolute celebrity of the time). The writer as a person made an excellent impression on the Ierunca-Lovinescu couple: “We both liked her a lot. No surprise in that (after reading the book it’s hard to feel different), but still a reason for joy” (Ne place la amândoi nespus. Nu e o surpriză [după carte era greu să fie altfel], e totuși o bucurie; Lovinescu 2010a: 227).

Coming back to the novel, the criteria for its appreciation are twofold: on the one hand, it is considered a “truly modern novel” (roman cu adevărat modern) by its composition and style; on the other hand,

despite the fact that it is in no way a political novel, the verisimilitude of all the details, as well as the unmatched freedom of the tone make it one of the most truthful novels we had the chance to read (în ciuda faptului că nu e în nici un fel vorba de un roman politic, veracitatea tuturor detaliilor, cât și libertatea inimitabilă a tonului fac din el unul din romanele cele mai adevărate din câte ne-a fost dat să citim) (Lovinescu 2014: 373).

Here, “truthful” means authenticity of the characters and of the writer’s perception, honesty, and lack of compromise with the ruling ideology. The unforgettable protagonist, Vica Delcă, embodies these qualities, as she is “at odds with grammar, but not with the truth, notwithstanding her primitivism” (certată cu gramatica dar, în ciuda primitivității sale, nu și cu adevărul; Lovinescu 2014: 376). Truly impressive is the critic’s ability to empathize with the fictional world and to establish a sense of solidarity with her Romanian audience. The novel is interpreted from a mobile perspective, in which “we, the readers of today” (noi, cititorii de acum; Lovinescu 2014: 373), able to see what the characters ignore, are somehow part of the narrative fabric.¹² The only critic from Romania to whom she refers in this chronicle (actually, in many others) is Nicolae Manolescu, the most important representative and defender of the aesthetic/autonomist direction in the Romanian literary criticism of the ‘60s–‘80s period, and with whom she generally agrees. Manolescu had read this narrative as a “women’s novel” (un

roman al femeilor) because of the gossipy environment where feminine conversations prevail. Monica Lovinescu subtly corrects him and draws attention to other distinctive features:

Wasted Morning is probably a novel of decrepitude in the first place, the characters' decrepitude, the time's, its disintegration, its mouldiness (*Dimineață pierdută* e, poate, în primul rând un roman al bătrâneții, bătrânețea personajelor, bătrânețea timpului, destrămarea, mucegăiala lui) (Lovinescu 2014: 373).

Even though the critic's way of reading is not an explicitly feminist one, here as in other essays, her value judgments and hermeneutics still take into account the writers' gender, especially as she thinks that women writers in Romania are more often than not marginalized if not excluded by (male) literary critics and historians. Other important stake is the writers' inclination towards a strong ethical attitude. For instance, Lovinescu reacted to the general enthusiasm with which Romanian critics had greeted a historical and political novel such as Marin Preda's *Delirium* (Delirul). She based her argument on a moral ground, by quoting from Nadezhda Mandelstam's *Memoirs* and also referring to Solzhenitsyn as beacons to be followed in such matters.¹³

About the other prose writer who became known in the '80s, Adriana Bittel, Monica Lovinescu wrote two chronicles, six years apart. The first was titled "Can one live in this historical time?" (Se poate trăi în istorie?), and the writer's work is set against that of Ștefan Agopian, an important male novelist of the '80s generation, generally associated with the Balkan and aestheticist style in Romanian fiction. The structure of the argument is similar to the case of Gabriela Adameșteanu's novel: the chronicle begins in a (partial) agreement with the remarks of an important Romanian critic, who was also the editor of a collective volume of short stories, *Landing 83* (Desant 83), viewed as the manifesto of a new literary generation, affiliated to postmodernism – the 1980s generation. This critic did not write about Adriana Bittel, who was not included in the collective volume; yet Lovinescu transfers his comments to her work and places her "at the antipode of Ștefan Agopian's textual nonrealism" (la antipodul irealismului textual al lui Ștefan Agopian; Lovinescu 2014: 379) by her negative reaction to the times. Commenting on Bittel's radicalism, Monica Lovinescu anticipates the novelist she would become, a promise that was fulfilled by the novel *Fototeca* (The Photo Library). This novel will be published in 1989, and Lovinescu discusses it from the angle of the French Nouveau Roman, the influence of which was perceptible in Romanian literature starting from the '70s. Only that, with Adriana Bittel, the theme of vision (Fr. *regard*) acquires

ethical and political connotations of the “memory-vision” type (privire-memorie). The feminine protagonist of the novel works at the photo library of a magazine, where she is in charge of retouching the photos. Thus, she becomes part of the general process of “constant fake” (falsul permanent), with the exception that this character’s struggle is to reinforce the truth, so the critic writes, and then she leads the readers towards a general picture of totalitarian society, where the fake rules “not only the economic field, the political one, the media” [nu doar economicul, politicul, mass-media], but also lives of ordinary people (Lovinescu 2014: 382). Lovinescu expresses her strong belief in a critical judgment that is based on the reception of a work rather than on textual structures, as it was customary at the time. From this vantage point, she is convinced that the novel can stand a post-totalitarian reading very well. *The Photo Library*’s second edition came out in 2015 and it enjoyed critical acclaim. The diary entries from the spring of 1990, when Monica Lovinescu visited Romania for the first time in 43 years, confirm the positive impression left by Bittel’s books. During a period when Lovinescu declared her disappointment with the new pact signed by Romanian writers with the state authority, Bittel kept her strong moral opinions and valid intuitions.¹⁴

Adameșteanu and Bittel are not the only writers appreciated by Monica Lovinescu for the balance they were able to maintain between writing and moral/civic attitude: Ana Blandiana, whom I have already mentioned, a famous dissident and after 1989, one of the intellectuals actively involved in politics and the public sphere; the poet Ileana Mălăncioiu;¹⁵ the novelist Dana Dumitriu, whose historical/political novel *Prințul Ghica* (Prince Ghica) Lovinescu reviewed on 26 November 1986. To them one could add several personalities of the Romanian cultural world, such as the legendary piano player Cella Delavrancea¹⁶ or the editor Georgeta Dimisianu, praised for their courageous attitude during the communist period.

About Ana Blandiana, one of the most celebrated poets of the ‘60s generation, Monica Lovinescu wrote less frequently and mostly on her prose pieces, as she had an agreement with her husband, Virgil Ierunca, to cover different genres: for the Radio Free Europe broadcasts he wrote on poetry and philosophy books, while she dealt with fiction and criticism. One of these chronicles on Blandiana’s books comments upon the writer’s travel diary (23 March 1979). The travelogue was titled *Cea mai frumoasă dintre lumile posibile* (The Most Beautiful of All Possible Worlds)¹⁷ and narrated a trip in Romania. The critic starts by expressing her mistrust in the text’s genre: “I am no big supporter of travelogues or travel guides published in Romania” (nu sunt mare amatoare de jurnale și cărți de călătorie ce apar în România; Lovinescu 2014: 358). (Here one can find a feminine form of the adjective, quite rare in Monica Lovinescu’s writings.) Another mistrust refers to the readers’ anticipated reactions, as the

majority of them were totally denied the experience of travelling abroad, so presumably they were less likely to indulge in such a reading. Though she is keen on noticing the authenticity of the writer's perception, as well as her erudition, and the tone of the chronicle is generally positive yet unenthusiastic, the critic takes some distance regarding a significance attributed to a central motif in the book. The author employs an oneiric image (quite conventional, actually) of a stucco Atlas carrying a rotten globe, which the critic insists on reading in a political key:

Even if we assign to this image a different meaning than the one suggested by Ana Blandiana, if this globe seems to us to be rotten because of what it had to support in terms of injustices and tyrannies, if we picture it surrounded on its whole diameter by some kind of a fire circle of ideologies, tied up in its strap made of iron and suffering, the Atlas in the writer's mind has also other reasons to torment itself (Chiar dacă dăm acestei imagini un alt sens decât cel sugerat de Ana Blandiana, dacă globul acesta ni se pare nouă măcinat mai ales de tot ce are de suportat ca în Justiții și tiranii, dacă-l vedem înconjurat pe întregul său diametru de un fel de cerc de foc al ideologiilor, prins în chinga lui de fier și suferințe, Atlasul din închipuirea autoarei mai are și alte motive de a se chinui) (Lovinescu 2014: 359).

Reading on the Margins of Literature

Such caution in interpretation, generated by the permanent watch on demises of integrity – as Monica Lovinescu practices a close hermeneutical reading not only of books, but of authors too – will disappear from the chronicles about women writers that publish their books after 1989 (such as Annie Benteoiu, the wife of the modernist composer Pascal Benteoiu, and her memoirs titled *Timpul ce ni s-a dat* (The Time that is Given to Us), 2000; or Anița Nandriș-Cudla, a peasant from Bukovina deported to Siberia who had survived there for twenty years).

Monica Lovinescu wrote passionately on the overwhelming memoirs of Nandriș-Cudla (*20 de ani în Siberia* [20 Years in Siberia], 1991), and on Elisabeta Rizea's fate¹⁸ – another victim of communist persecution. At the same time, Lovinescu underlines the cowardice of professional writers, contrasted with the revelations brought by these women's courage and dignity. The critic is utterly moved by the normality and genuineness of such testimonies, by their profound capacity to understand and accept the trials of fate with a dignity that can do without intellectual motivations. With no literary intentions and no stereotypes either,

displaying a fresh quality seemingly “before the tower of Babel” (înainte de Turnul Babel; Lovinescu 2014: 411), Nandriș-Cudla’s book should not be judged according to some *a priori* literary features, writes the critic (on 14 March 1992), but instead appraised by its affective and moral impact on the readers, by the life lesson it offers to them. It was precisely in such futile debates on the literary status of prison memoirs that Romanian literary critics and historians engaged after 1990. However, this specialized conversation did not affect in any way the extraordinary impact such books have had.

Quite the same strong mark was left by the memoirs of Annie Bentoiu (1927–2015), writer and translator from/into French. Bentoiu was born in a mixed family, her mother was French, so she was perfectly bilingual. Her memoirs, written and published late in her life, in 2000, describe a tragic period of Romanian history, a time when she suffered great hardship which she nevertheless narrates “with moderation, grace, and decency” (cu măsură, cu grație, cu decență; Lovinescu 2014: 438). From an avalanche of thematically similar testimonies, Monica Lovinescu selects this one which she welcomes “with gratitude [as] a book with no tears, no exclamation points, no exhaustive or theoretical pretense” (să întâmpin cu recunoștință această carte fără lacrimi, fără puncte de exclamație, fără pretenții exhaustive sau teoretizante; Lovinescu 2014: 439). This gratitude originates in the avoidance of the pathetic impulse which lends credibility to a book written “as I suspected it would be possible only later” (cum îmi închipuiam că se va face mult mai târziu; Lovinescu 2014: 439). This book succeeds in restoring the truth of a period which many people rush to deem softer than the fascist one, writes Monica Lovinescu.

Perhaps the most personal commentary, in which the borders between chronicle, diary, and memoir are effaced in Monica Lovinescu’s writing, is the one about Adriana Georgescu-Cosmovici’s book, *La început a fost sfârșitul* (In the Beginning Was the End, August 1993). This was also a gesture of restoration since the book had been first published in French in 1951. At that time its purpose was to provide a relevant and credible document on the emergence of the communist regime in Romania. Adriana Georgescu-Cosmovici was an early member of the anti-communist movement in her youth, soon after the end of the war, and one of the first victims. Exiled to France in 1948, in an environment far from friendly to the political refugees from Eastern Europe, Georgescu was encouraged by her close friend Monica Lovinescu to write this testimonial book in which to make her story known. The book was translated by Lovinescu chapter by chapter, as it was written, and will be retranslated into Romanian and published only in 1992. In her essay, the critic brings it into the present of the anti-communist protests in the University Square in Bucharest and uses this opportunity to briefly recall the

political history of the postwar era for the benefit of the contemporary readers of 1993. In the deplorable context of the 1950s (but also in the '90s, defined in Romania by the confused transition towards democracy), M. Lovinescu reminds of Simone Weil's words: "true courage [...] is to fight with no hope" (adevărutul curaj [...] este să lupti fără nădejde; Lovinescu 2014: 415). She emphasizes the quality of such a testimony, as well as its actual value. In the critic's view, this is yet another argument for the strong link between who a writer is and what he/she writes.

Conclusion

How are we supposed to read these texts (chronicles, diary entries, memoirs...) in our own time?¹⁹ Many of them have been written with a sense of urgency, of the necessary gesture that was meant to keep an ethical compass during troubled and menacing times. The so-called direction criticism was more difficult to practice inside the borders of Romania (a mission assumed first and foremost by Nicolae Manolescu); it became a way of life for Monica Lovinescu in her Parisian exile. Following the spirit of a family tradition she not only inherited but also embodied (what the French sociologist Pierre Bourdieu termed as *habitus*),²⁰ Monica Lovinescu placed integrity, ethics, determination, and civility among the first in the catalogue of intellectual virtues. These seemed to her more important and rare than someone's "professional" value: "Talent, in our people, is abundant. Character is infinitely more rare" (Talentul, la noi, prisosește. Caracterul e infinit mai rar; Lovinescu 2010a: 250). To her, one of the most damaging effects that communism had was precisely the moral debasement of people and the vulgarization of society. Under these circumstances, Romanian intellectuals have adopted a strategy called "resistance through culture", which Monica Lovinescu deplores²¹ as too aesthetically oriented and weak, when compared to other Eastern European nations.

More precious are those literary acts and consciences that could compensate for such demise or excuses. They were not just feminine; but some of the brightest examples that Lovinescu discovers are coming from women writers. In Monica Lovinescu's cultural commentaries as well as in her political strategies one can detect the configuration of an alternative canon²² that clearly deserves to be further elaborated and discussed in Romanian literary circles. Generally, the emphasis on the ethical value of writing was placed intermittently inside the Romanian cultural field. For Monica Lovinescu, the value of a literary work and the human quality of its author are inseparable. Her famous parable of the two types

of ink, one used for writing a newspaper article, the other for a “literary work,” which contaminate each other, strongly affirms her stance:

It’s just that the pen remains the same: with only one ink (one conscience) you cannot get two different colors of writing. And I have witnessed an unexpected phenomenon, as simple as the moral of a fable: literary works, even when guarded, privileged in this impossible halving, have withered aesthetically, because they were the outcome of ethical defiance (Numai că penița rămînea aceeași: cu o singură cerneală (de fapt, o singură conștiință) nu poți obține două culori diferite ale scrisului. Și am asistat la un fenomen neașteptat, simplu ca morala unei fabule: operele – chiar așa păzite, privilegiate în această imposibilă dedublare – s-au ofilit din punct de vedere estetic, pentru că erau rezultatul unei sfidări a eticii) (Lovinescu 1994: 340).

A warning that is still valid today.

¹ A version of this paper was presented at the lecture series “Women in Balkan literature and culture: subversive readings and identity challenges” organized by the universities of Ghent and Manchester. I would like to thank the organisers, Dr. Miglena Dikova-Milanova and Dr. Adelina Angusheva-Tihanov for their invitation.

² In April 1990, a young critic named Ion Bogdan Lefter confessed to Monica Lovinescu that it seemed to him her physical appearance did not match her voice at all. He was surprised to see that she was actually “a short and nice lady” (o doamnă mică și bună; Lovinescu 2003 : 88). M. Lovinescu answered jokingly that she had always been compared with Yekaterina Furtseva, “the horrific” minister of culture of the USSR during the 1960–1974 period. (*All translations are mine unless otherwise stated.*)

³ For a discussion on the mythology of blue jeans in Romanian literary and popular culture during the 1980s see Magdalena Răduță, “Blue Jeans, Red Country: Young Writers in Romania in the 1980s”, *Journal of World Literature* 3, No. 1 (2018): 72–93.

⁴ A first and partial edition is printed by an exile press in 1978, then a complete edition is published in Romania, after 1990.

⁵ She comments on the writers who were Party allies in articles on ideological topics. For instance, she disapproved of Nina Cassian (a prominent figure at the time and later an exile in the USA) for “her absurd loyalty to an ideal communism, present only in her own mind” (fidelitățile ei absurde pentru un comunism ideal, sălășluind doar în mintea ei; Lovinescu 2010a: 246).

⁶ A terrible reality to which Lovinescu would always return in her writing. In a diary entry dated 19 September 1995, she put down information on political prisoners in the Romanian Gulag: “There have been 200 places of detention. The verdicts cumulated 25 million years. There were registered 3 million entries to prison (some people being arrested multiple times). Approximately 300,000 deaths in prison. Again approximately, 10,000 women.” (Au existat 200 de locuri de detenție. Pedepsele s-au ridicat la 25 de milioane de ani de detenție. Au fost înregistrate 3 milioane de intrări în închisoare [unii fiind arestați de mai multe ori]. Aproximativ 300.000 de morți în detenție. Tot aproximativ, 10.000 de femei; Lovinescu 2010a : 402).

⁷ Sections of the unpublished diaries will be rewritten and included in her memoirs.

⁸ Virgil Ierunca (1920–2006) married Monica Lovinescu in Paris, in 1952. They knew each other from Bucharest and both left Romania in 1947. Ierunca was a poet, a literary critic, a journalist, and a very active personality of the Romanian diaspora in Paris. He was the editor of several cultural magazines, as well as the author of books of poetry, literary criticism, and essays on political, philosophical, and

cultural topics. He and Monica Lovinescu had a very close partnership in every personal and professional aspect of their lives, imbued with mutual admiration and the sense of a shared vocation.

⁹ They end up in 1980, when she resumes her diary.

¹⁰ See Lovinescu 2014: 135.

¹¹ “Pentru un mai grabnic sfârșit al canonului estetic” (For a quicker end to the aesthetic canon), 1997, included in Sorin Alexandrescu, *Privind înapoi, modernitatea* (Looking Backward, Modernity), 1999.

¹² See also: “But this is obviously our conclusion, the readers’, not the character’s” (Dar aceasta, evident, este concluzia noastră, a cititorilor, nu și a personajului; Lovinescu 2014: 375).

¹³ Nadezhda Mandelstam is mentioned again in contrast with Romanian writers’ compromises, which they would justify by the necessity to get their works published. This attitude led to the thesis of “resistance through culture” that would define the peculiarity of the Romanian dissidence movement (weak as it was) in the Central and East European context: “should I ask myself why this scene, and also Anna Akhmatova’s *Requiem*, and Nadezhda Mandelstam’s memoirs come to my mind every time I hear that one writer or another in Romania explains his ethical demise, concessions, or even his homage to the Court by the necessity to see his work published – the only thing that matters?” (să mă mai întreb de ce scena aceasta, ca și *Requiemul* Annei Ahmatova, ca și paginile de memorii ale Nadejdei Mandelștam îmi revin în minte ori de câte ori aud un scriitor sau altul din România explicându-și demisiile, concesiile sau chiar laudele aduse la Curte prin necesitatea de a-și vedea opera – singura ce contează – publicată?; Lovinescu 1994: 194).

¹⁴ See Lovinescu 2003: 76, 85.

¹⁵ Lovinescu praises her for the stance she took at the 1981 Writers’ Conference: “she was truly bold” (a fost cu adevărat îndrăzneată; Lovinescu 2010a: 23).

¹⁶ Cella Delavrancea (1887–1991), daughter of writer Barbu Ștefănescu Delavrancea, protested against the demolition of monuments and churches by writing a memoir addressed to Nicolae Ceaușescu himself.

¹⁷ It may well be that the patriotic allusion in the title, indicating a possible compromise meant to secure the publication of the book, contributed to the critic’s reserve.

¹⁸ Although she had ceased writing for Radio Free Europe, in August 1992 Monica Lovinescu was so impressed by the courage and resilience shown by Elisabeta Rizea, a peasant woman who had been detained as a political prisoner for 12 years, that she wrote an article and published it in the magazine 22, whose chief editor was Gabriela Adameșteanu (see Lovinescu 2003: 266–267).

¹⁹ The published work has to be corroborated with the impressive archive of the Lovinescu-Ierunca couple, which is currently in Bucharest. Details about this archive can be found here: <http://cultural-opposition.eu/registry/?uri=http://courage.btk.mta.hu/courage/individual/n35700&type=collections>.

²⁰ See Bourdieu 2013.

²¹ Here is one example out of many: “when we saw the Czech and Polish proposals for the issue of *L’Autre Europe* dedicated to culture in the East, we sighed. We barely have anything. Our essayists, even in exile, are doing... literature” (văzând sumarul promis de cehi sau polonezi pentru numărul din *L’Autre Europe* consacrat culturii în Est, suspinăm. Noi nu avem aproape nimic. Eseștii noștri, chiar exilați, fac... literatură, 4 May 1987).

²² Camelia Crăciun remarked that this had happened “by reconsidering forgotten, forbidden, or marginalized texts, intellectuals, groups, and journals” (Crăciun 2009: 288–289).

References

Adameșteanu, Gabriela. *Dimineață pierdută*. București: Cartea Românească, 1983 / *Wasted Morning*. Translated by Patrick Camiller. Evanston: Northwestern University Press, 2011 / *Une matinée perdue*. Traduit par Alain Paruit. Paris: Gallimard, 2015.

Alexandrescu, Sorin. *Privind înapoi, modernitatea* [Looking Backward, Modernity]. București: Univers, 1999.

Bentoiu, Annie. *Timpul ce ni s-a dat* [The Time that is Given to Us]. București: Vitruviu, 2000.

Bittel, Adriana. *Fototeca: temă cu variațiuni* [The Photo Library: Theme and Variations]. București: Cartea Românească, 1989.

Blandiana, Ana. *Cea mai frumoasă dintre lumile posibile* [The Most Beautiful of All Possible Worlds]. București: Cartea Românească, 1978.

Bourdieu, Pierre. *Outline of a Theory of Practice* [1977]. Translated by Richard Nice. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.

Crăciun, Camelia. "Monica Lovinescu at Radio Free Europe". In *The Exile and Return of Writers from East-Central Europe: A Compendium*, editors John Neubauer and Borbála Zsuzsanna, 276-303. Berlin: Walter de Gruyter, 2009.

Georgescu-Cosmovici, Adriana. *Au commencement était la fin: la dictature rouge à Bucarest*. Paris: Hachette, 1951 / *La început a fost sfârșitul*. București: Humanitas, 1992 / *In the Beginning Was the End*. Translated by Dan Golopenția. Boston: ASPERA, 2003.

Lovinescu, Monica. *Jurnal 1990–1993* [Diary 1990–1993]. București: Humanitas, 2003.

Lovinescu, Monica. *Jurnal 1994–1995* [Diary 1994–1995]. București: Humanitas, 2004.

Lovinescu, Monica. *Jurnal esențial* [Essential Diary]. Edited by Cristina Cioabă. Preface by Ioana Pârvulescu. București: Humanitas, 2010a.

Lovinescu, Monica. *La apa Vavilonului* [By the Waters of Babylon]. 2nd ed. București: Humanitas, 2010b.

Lovinescu, Monica. *O istorie a literaturii române pe unde scurte. 1960–2000* [A History of Romanian Literature on the Short Waves. 1960–2000]. Edited and preface by Cristina Cioabă. București: Humanitas, 2014.

Lovinescu, Monica. *Posteritatea contemporană. Unde scurte III* [Contemporary Posterity. Short Waves III]. București: Humanitas, 1994.

Nandriș-Cudla, Anița. *20 de ani în Siberia: destin bucovinean*. București: Humanitas, 1991 / *20 Years in Siberia*. Translated by Mabel Nandris. București: Editura Fundației Culturale Române, 1998 / *20 ans en Sibérie : souvenirs d'une vie*. Paris: L'Harmattan, 2011.

Răduță, Magdalena. "Blue Jeans, Red Country: Young Writers in Romania in the 1980s". *Journal of World Literature*. 3, No. 1 (2018): 72–93.

Оана Фотаке Дубалару
oanaanca.dubalaru@g.unibuc.ro
Универзитет у Букурешту
Филолошки факултет

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2021.11.11.4>

УДК: 821.135.1.09-95 Ловинеску М.
821.135.1-055.2

Оригинални научни чланак

Ка етичком канону послератне румунске књижевности – Моника Ловинеску о књижевницама

Овај текст се бави радом румунске критичарке Монике Ловинеску у намери да утврди критеријуме које користи при анализи дела румунских књижевница након Другог светског рата. Рад Монике Ловинеску је обухватао махом фикцију и мемоаре. Играла је важну улогу на почетку каријера модерних књижевница а бавила се и заборављеним или маргинализованим текстовима старијих генерација. Њен систем вредности спаја естетичке и етичке оквире који у обзир узимају шири друштвенополитички контекст са којим се писци поистовећују. Иако рад ове критичарке није експлицитно феминистички, њене анализе и херменеутички приступ ипак у обзир узимају пол писца, нарочито зато што она сматра да су румунске књижевнице често маргинализовали писци мушког пола који су доминирали књижевним пољем током и након комунизма.

Кључне речи: Моника Ловинеску, књижевна критика, књижевнице, етика, књижевна вредност

Ingeborg Jandl
ingeborg.jandl@univie.ac.at
University of Vienna
Faculty of Philological and Cultural Studies
Department of Slavonic Studies

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2021.11.11.5>

UDC: 821.163.42.09-31 Дракулић С.
821.163.4(497.6).09-31 Башић А.
821.163.4(497.6).09-31 Хасанбеговић Д.
821.163.41(497.6).09-31 Басташић Л.
821:305-055.2

Original scientific article

The Artist and Her Muse: From Female Bodies towards Female Identities (Drakulić, Bašić, Hasanbegović, Bastašić)¹

The paper approaches artistic self-concepts from the perspective of twenty-first-century female writers. Against the background of ancient and modern constellations of the artist and the muse, one main question will concern feminist strategies of coping with this ideal union that has been shaped within a patriarchal tradition of art production for centuries. Slavenka Drakulić, Adisa Bašić, Dijala Hasanbegović, and Lana Bastašić use a variety of subversive strategies to challenge and transform the given constellation. Analysing the difficulties an emancipated modern muse faces when attempting to be recognised as an independent artist is only one possible first step to open this discussion. More active measures proposed in the selected literary examples are to reverse traditional gender roles in love relationships and to discredit male profiteers throughout the literary scene. The usefulness of such an approach shall also be discussed, considering that the ideal relationship between a muse and an artist as one of inspiration and creation must not be destroyed.

Keywords: female identities, artistic self-concepts, concepts of the muse, subversive writing

The Artist and the Muse

Inspired by the classical topos of the artist and his muse as the ideal symbiosis of creation and inspiration, in this article I will answer the question of how this union develops in case of female artists. If creative power is represented by a female subject, will she draw inspiration from a male partner and, more generally, what are the implications of such a change?² To shed light on this question, I will discuss four contemporary examples from post-Yugoslav literature: Slavenka Drakulić's historical novel *Dora i Minotaur* (2015; *Dora and the Minotaur*) deconstructs the classical concept of the male artist and his female muse by highlighting how seduction and psychological violence intertwine. In the fictional story "A ti zaključaj" (2017; *Would You Lock the Door?*), Adisa Bašić reverses the artistic relationship into that of a female artist and a male muse, who, however, does not fulfil his part as a source of inspiration. Toxic masculine surroundings of female artists are present in Dijala Hasanbegović's poem "Moj prvi single" (2017; *My First Single*), in which the lyrical subject

does not even think of relying on a muse. Lana Bastašić's female character in the novel *Uhvati zeca* (2018; *Catch the Rabbit*, 2021) narrates several unfruitful relationships with men, while she finds love and inspiration in the imaginary connection with her childhood sweetheart, whose traces disappeared at the beginning of the Yugoslav war.

The classical relationship between the artist and his muse represents a patriarchal order, in which the creative act is executed by a male protagonist, while the female part is limited to accompanying this process. It is necessary to mention that this constellation originally did not degrade female identity. Since antiquity, poets like Homer have started important epic poems with an invocation of the muse, asking her for inspiration and for the gift of speech. The word 'muse' initially signified the creative product as well as creative power, which is the relevant meaning in the context of this article. Already in ancient times, this power of creation was personified as the 'goddess of creation', whom the poets would address (cf. Bie 1894–1897: 3238f). The early concept of the muse, thus, referred to an inner value of inspiration rather than the sexualised female body that is accentuated in modernity.

The ancient concept stayed productive in European literature and developed according to different contexts. Ivan Gundulić's epic poem *Osman*, written in the first half of the seventeenth century, is only one example from South-Slavic baroque literature where the poet revives this tradition and invokes the muses as a positive and divine power:

O djevice čiste i blage	(Oh maidens pure and gentle
ke vrh gore slavne i svete	who upon the mountain glorious and saint
slatkom vlasti pjesni drage	sweet rule over dear song
svijem pjevôcim naričete,	to all poets lend,
narecite sad i meni [...].	lend it now to me as well [...]. ³
(Gundulić 1990: 24)	

In the given constellation, the maidens stay physically distant. Gundulić implicitly refers to the ancient myth, according to which the muses are situated on Mount Helicon. In addition, he regards them as "a form of remembering" (Tutter 2017: 2), which Adele Tutter emphasises in her conceptualisation of the ancient muses as Mnemosyne's daughters. Furthermore, Gundulić's poem follows the ancient tradition: his lyrical subject asks the muses for inspiration and to lend him the right words. One, thus, may read the (male) poet as a (passive) *medium* of creation through which the (female) muses' *speech* will be materialised.

The topos of the muse changes in modernity, where it becomes closely connected to erotic experience.⁴ The (male) artist is attracted by the sexualised female body and gains inspiration from the physical union with his muse or desperately dreams of possessing her. This leads to a conceptual overlapping between the muse and the *femme fatale*: the female allegory of inspiration is no longer seen simply as divine, pure, and wise but becomes ambiguous, demanding, and unpredictable. Such a trend can especially be observed within the European *Künstlerroman* (cf. Jandl 2016: 494), which replicates the traditional gender roles of a male creator and a female source of inspiration. Important South Slavic examples can be found in Antun Gustav Matoš's story "Helena" (1909) (cf. Jandl 497–499) and in Miroslav Krleža's novel *Povratak Filipa Latinovicza* (1932, *The Return of Philip Latinovicz*).⁵ Both texts show the fatal consequences of replacing the divine muse with an enticing woman: with their appearances, Helena and Bobočka attract the attention of their respective artists and provoke their desire. Nowhere in the texts, however, does one find a remark on their inspiring wisdom. The artists' imaginative powers are not bestowed by these incarnate muses but by the male gaze and, what is more, they are not directed towards the act of creation but lead to a fixation: the wish of possessing the women.

A similar problem provides the setting in Slavenka Drakulić's *Dora*, if we read this novel from Picasso's perspective. The painter's abusive relationships with women are the result of his *artistic* obsession: he encounters them in connection with his arts, that is to say, as muses who promise the gift of creation to him: "Ta fotografija odredila mi je život: kad se u nju zagledao Picasso, zaljubio se u indijansku princezu. U model, ne u mene." (Drakulić 2015: 41) (This photograph determined my fate: when Picasso contemplated it, he fell in love with an Indian princess. With the model, not with me.) This imaginary relationship with a muse is demystified by everyday life, with the result that his metaphysical addressee loses the attributed power of inspiration and becomes an undesirable object. The parallel to texts from the beginning of the twentieth century results from the historical context of the novel, through which Drakulić revives the historical concept of the muse. She has, however, chosen a different focus. Drakulić does not problematize the male artist's conflict of solipsism that arises from his confusion of an attractive woman with an inaccessible muse but emphatically traces the consequences for his misread partner.

Attempts to question the gendered tradition of the artist and his muse are a logical consequence of feminist achievements in the later decades of the twentieth century. Drakulić demonstrates in her novel that the muse is a victim in this early-twentieth-century understanding. Unlike an ancient goddess, the selfish genius forces her into a passive and

subordinate position. At the same time, Drakulić tries to redefine Dora Maar's identity by shedding light on her own artistic ambitions and career. In the following close readings, I will not focus on the female muse but on the female artist and on how contemporary feminist writers challenge and define this concept. Slavenka Drakulić, Adisa Bašić, Dijala Hasanbegović, and Lana Bastašić use historical, fictional, or autofictional contexts to reflect upon the position of the female artist, which is a topic that indirectly also concerns their personal situation. How do they define the female creator, and where does *she* draw her inspiration from?

Male Artist, Female Muse: Stolen Identity in Slavenka Drakulić's *Dora i Minotaur*
(Dora and the Minotaur)

In the novel *Dora i Minotaur*, Slavenka Drakulić deals with the relationship between Dora Maar and Picasso. Drakulić focuses on the destructive part of this love story, elaborating on how Dora loses her own artistic self-concept as a well-educated woman and talented photographer by becoming Picasso's lover. At a reading in the Literary House Graz, Drakulić mentioned that she was interested in the private relationship of couples consisting of two talented partners. She empathically adopts the position of skilled women who are unable to fully actualize their talent or desires because they subordinate their own dreams to their partners' well-being and career. This series of biographically inspired novels also contains one about Frida Kahlo (*Frida, ili o boli*, 2007; *Frida's Bed*, 2008) and one about Mileva Einstein (*Mileva Einstein, teorija tuge*, 2016; *Mileva Einstein, a Theory of Melancholy*).⁶ These examples confirm one of Aage Hansen-Löve's conclusions concerning female poets of Russian modernity: the time was not yet ripe for male muses, and the dual female role of an artist and a muse could lead to identity conflicts (cf. Hansen-Löve 2019: 689).

With Dora Maar's fictional autobiography, Drakulić summarises the gendered identity challenge of artistically gifted women as follows: "[Z]nate li da su samo žene dovedene u situaciju da biraju između toga da budu žene ili umjetnice?" (Drakulić 2015: 199) ([A]re you aware of the fact that only women are urged to make a decision to be either a woman or an artist?) In several constellations, she illustrates the conflict between Dora's part as a muse and as an artist. The main character tries to be both, and at the beginning of her career she successfully reconciles her fame as a photographer with being a *femme fatale*. Drakulić also uses Dora's case to illustrate the dissolute culture in artistic circles at the turn of the last century: "Umišljale smo da smo umjetnice i muze [...]. Bile smo sebične i okrutne." (Drakulić 2015: 58f.) (We assumed that we were artists and muses [...]. We were selfish and cruel.) For Dora,

her identity as an artist takes priority when she is trying to make a name for herself; promiscuity, however, can only be beneficial in this context: “Uskoro sam postala Dora Maar. S promjenom imena promijenio se i moj identitet.” (Drakulić 2015: 40f.) (Soon I became Dora Maar. With the change of name my identity also changed.)

According to Drakulić’s interpretation, Dora refuses to be a muse in the classical way, i.e. a *source* of inspiration or the *subject* of an artwork, and chooses active parts for herself in terms of sexuality as well as in terms of art: “Kamera mi je pružila osjećaj sigurnosti i užitka. Ili možda moći. Užitka u moći, zašto ne?” (Drakulić 2015: 38) (The camera gave me a feeling of security and pleasure. Or maybe of power. The jouissance of power, why not?) The text presents a negative and passive concept of the muse, who is represented as the masochistic (female) complement of a sadistic (male) artist. For Dora, resisting means, on the one hand, to imitate the despotic, selfish behaviour of the artist and, on the other, to avoid a deep emotional involvement in the toxic reality of the bohemian milieu. The camera enables her to do this, but Dora gives in on both levels when she meets Picasso:

Zato jer sam se od svijeta, pa i od svojih prijatelja, morala braniti svojim fotografijama, staklom leće – inače bih postala poput Jacqueline ili Nusch, žena-žrtva. A to sam postala tek onog trenutka kad sam zauvijek odložila kameru. Jer me Picasso na to natjerao. Jer sam mu to dopustila. (Drakulić 2015: 59f.)

(Hence with the help of my photographs, with the glass of the lens, I had to resist the world, and also my friends – otherwise I would have become like Jacqueline or Nusch, a typical female victim. And this is what I became right at that moment when I laid aside my camera. Because Picasso forced me to do so. Because I allowed him to force me to do so.)

With regard to two earlier novels, Dagmar Burkhart (2004: 352) has pointed out that Drakulić avoids repeating a feminist discourse of women as victims: in *Božanska glad* (1995; *The Taste of Men*, 1997),⁷ she subverts traditional power relations and chooses a female first-person narrator who kills her lover out of love and symbolically consumes parts of his body (the skin of his fingertips), invoking a ritual religious subtext. This ‘good deed’ follows a series of literary and filmic models with masculine protagonists and a prevalent *male gaze* that Drakulić transforms into a sexist view of men: Tereza makes her decision to murder José when

she realises her fading desire for him and admits that he has become an object for her (cf. Burkhart 2004: 350).

Has Drakulić changed her position? By lending her voice to Dora, she re-enacts the experience of a woman who is conquered and emotionally destroyed by Picasso, the ‘Minotaur’. On the surface, this constellation recalls the narrative of the woman as a victim. Although the text empathises with the female protagonist, the statement is not as simple as that. In a subtle way, Drakulić blames Dora for her own fate. This becomes especially apparent when she introduces a Venetian mask maker, who recommends the cat mask to her. He explains that this type of mask was originally linked to cross-dressing roles in the theatre, in which men played the roles of amorous women: “*Gatta* vam savršeno pristaje jer vidim u vama seksualnost, ali i muškost. I oholost [...]. Vaša je maska najljepša upravo zato jer nije maska [...].” (Drakulić 2015: 198) (*The cat* fits you perfectly well, because I recognise in you lewdness, but also masculinity. And pride [...]. Your mask is the most beautiful one, because it is not a mask [...].) Like a mirror, this encounter confronts Dora with her failure: she has no authentic personality, only a mask that hides her pain and emphasises her need for love and attention.

Throughout the novel, *male gazes* resolve her unintentional ‘choice’ between being a woman or an artist in the worst possible way. Already Picasso, just like the mask maker, associated her with masculinity, which means that both men call into question her identity as a woman. Furthermore, both attribute lewdness to her and thus move her identity as an artist beyond reach, by framing Dora as a dependent lover. To make matters worse, Dora discovers that she is infertile: “Ruke su mi prazne. Nemam djeteta, nemam kameru, nemam ništa.” (Drakulić 2015: 139) (My hands are empty. I have no child, I have no camera, I have nothing.) In the end, Dora herself believes in the role of a muse that is imposed on her: “Ipak sam ostala *francesa*.” (Drakulić 2015: 205) (I stayed a prostitute, after all.)

Drakulić illustrates how Dora’s regress is initiated by Picasso’s personality but also by his *art* and *creative work*. The novel indicates how art and art production control the relation between a subject (the creator) and an object (the model). According to Drakulić, Picasso knew Man Ray’s photograph of Dora as an Indian princess already before their personal acquaintance (see the quote in the previous chapter). This is what she will stay for him: a piece of art, an object, a muse. What is more, he repeats this approach in his paintings and even seems to reinforce her passiveness and submission: “Žena se ne odupire, ali ne gleda u njega. Pasivna je.” (Drakulić 2015: 75) (The woman does not resist, but she does not look at him. She is passive.) This is how Drakulić’s Dora translates the gestures from Picasso’s painting *Dora and*

the Minotaur (1936). The conquered muse is contrasted with Picasso's portrait of himself as a violent lover, who claims: "Ja sam tvoj gospodar. Pokorit ću te." (Drakulić 2015: 76) (I am your master. I will subdue you.) In retrospect, Dora recognises the suggestive force of Picasso's paintings. The artist unveils in advance, and maybe even causes, her upcoming mental decline: "Sudeći po tim mojim portretima pretvarala sam se u *Ženu koja plače*." (Drakulić 2015: 117) (Judging from my portraits, I was transforming into *The Weeping Woman*.)

Drakulić does not discard a productive love relationship of two artistic partners as impossible, and – like a proposition – depicts a short period of shared happiness. While Picasso is painting *Guernica* (1937), Dora photographs him: "Malo smo govorili. Moje je oko pratilo njegovu ruku u savršenoj harmoniji, u usklađenom ritmu, u tišini, da ne ometamo koncentraciju jedno drugome." (Drakulić 2015: 99) (We hardly talked. My eye followed his hand in perfect harmony, and we worked in a synchronised rhythm, in silence, so as not to disturb each other.) Dora and Picasso reach genuine equality in a setting where both are artistically productive in their own field of expertise. Within this short episode, Dora even seems to be in a position of power, as she depicts Picasso with her camera. This is also when, according to Drakulić's interpretation, it comes to rival claims: Dora desires to reach Picasso's artistic level, while he wants to rank first.

Such a conflict is never made a subject of discussion in the novel but can be read between the lines. Even though he is interested in experimenting with techniques of the photogram that he learns from Dora, Picasso refuses to accept *her* photographing as a discipline of art and tries to prevent her from further developing this talent: "Ostavi se fotoaparata, Doro. Slikaj! Ovo nije umjetnost. Probaj nešto drugo." (Drakulić 2015: 113) (Forget the camera, Dora. Paint! This is not art. Try something new.) Picasso's unfavourable opinion of photography may also be linked to his own ability of producing perfect realist paintings that he had already developed in adolescence. Still, his wish to control Dora's art, on which Drakulić focuses, seems to become apparent in other contexts as well, e.g. in the attempt to monopolise her as his apprentice: "Znaš da su renesansni majstori imali učenike koji su dovršavali slike [...]?" (Drakulić 2015: 99) (Did you know that Renaissance artists had apprentices who finished their paintings [...]?)

Even more subtle, Drakulić uses Dora's perspective to depict Picasso as vain, not only regarding arts but also his appearance: "On se znao odjenuti gotovo svečano, u bijelu košulju, čak je vezao i kravatu. Možda zbog fotografiranja?" (Drakulić 2015: 99) (He would perfectly attire himself in a white shirt, even wear a tie. Maybe in order to be photographed?) Her hidden criticism of men is mainly directed against narcissistic tendencies and a lack of empathy for

women. Similarly, Drakulić subliminally criticises also other male friends of Dora's. One of them is her later therapist Jacques Lacan, who tries to cure her from depression after a stay in the psychiatric hospital Saint Anne but never recommends to her that she should revive her favourite occupation, photography. Through Dora's eyes, Drakulić reproaches him for a masculine worldview and states that he is too busy with his own self-discovery to understand the mental state of his patient. Especially Gustave Courbet's painting *L'Origine du monde* (1866) in his office seems to demonstrate this, as she states: "Da sam muškarac, gledajući *Porijeklo svijeta* pomislila bih: pokoriti, savladati, kontrolirati." (Drakulić 2015: 177) (Looking at *The Origin of the World* as a man, my thoughts would be: subdue, seize, control.)

Picasso's *Guernica* as the Battle of Two Equal Artists

Drakulić substantiates her interpretation of the relationship between Picasso and Dora with reflections upon visual materials. She deduces the following key constellations: Picasso's attraction to an imago (Man Ray's photograph of the Indian princess from 1936), mutual love (an early photograph of the couple in the sea), rape and submission (*Dora and the Minotaur*, 1936), equality, closeness, rivalry between two artists (*Guernica*, June 1937), and finally Picasso's sadistic triumph over Dora's pride (*The Weeping Woman*, 26 October 1937, followed by a whole series of similar paintings). Departing from these materials, the novel sheds light on Dora's emotional states and her response to the transgressive love triangle that her relationship with Picasso turns out to be: unbeknownst to Dora, he has never broken up the love affair with his younger muse Marie-Thérèse Walter, the mother of their one-year-old daughter (cf. Caws 2000: 81). According to Drakulić's polemic interpretation, *The Weeping Woman* does not represent Picasso's allegoric mourning over the Spanish Civil War, as this painting is often interpreted, but a psychograph of Dora's long-lasting inner pain. Drakulić underlines the painter's passive and nearly apolitical view of the war, for which Dora, who has understood her own arts as political from the very beginning (cf. Caws 2000: 9), keeps criticising her famous partner.

Even in *Guernica*, Picasso's epic painting of this war, interdisciplinary studies recognise personal undercurrents, which do not deal with historic circumstances but with private relationships. Ora Attia points to the artist's repeated self-portrait as a bull, Minotaur or warrior: "Picasso's preceding works portraying soldiers or Minotaurs reveal that, apparently, the warrior, too, represents the artist, in addition to the Civil War soldiers" (Attia 2011: 1566). Especially Picasso's sketches for *Guernica* shed light on drastic changes in the relationships

between his protagonists. Raul Hartke states that this “group of works centred on *Guernica* [...] are made up of triangular sexual scenes from which one of the participants is excluded [...]” (Hartke 2000: 124). The main symbolic components of this preselected central scene of the later *Guernica* are the bull, the warrior, the horse, a woman with a light in her hand, and a little Pegasus.

Starting with 1 May 1937, one sequence shows a love scene between the bull and the horse, the little Pegasus is sitting on the bull’s back, the bull is looking into the same direction as the horse. This draft consists of two parts; at the top of the drawing, the woman with the light is extending her arm and head through a window, the bull is trying to approach her, but this seems difficult as the whole scene is flooded with water, only the bull’s torso is visible (Abb. 1 May 1937 II, see the drawing in: Attia 2011: 1576). Hartke refers to another drawing from the same day, in which “the horse has a neck in the shape of a phallus and an opening in its belly” (Hartke 2000: 127; see: *ibid.* 136). In a further drawing from the same day, the horse is having sexual intercourse with the warrior, who is lying on the ground with a lance in his hand; the woman is holding the light directly over this scene, she has wings and her hand is directly above the bull, who is standing close to the horse but looking in the opposite direction, so that there is no eye contact between any of the characters. The horse is pregnant with the little Pegasus, and everyone except the woman seems to be satisfied (Abb. 1 May 1937 VI, see: Attia 2011: 1576). In a subsequent drawing also from this day, “horse and warrior are now dead [the horse might only be hurt – I. J.] – the warrior’s head is severed, and his lance broken [...]. The woman with the lamp is lighting up the scene directly and the bull appears to be fleeing [and is turning its head, so that it is looking directly at the light-bearer woman – I. J.]” (Hartke 2000: 127; see: *ibid.* 136).

Obviously, the love relationship between the horse and the bull is short-lived. Within this cycle, the horse is depicted as the more active partner: in the first example, the bull is following her gaze, while the drafts of erotic scenes with the warrior frame the horse as the dominant and even aggressive part. Who is symbolised by this horse? Attia recalls what Françoise Gilot mentioned in her autobiographical book *Vivre avec Picasso* (1964): Picasso “told Gilot [...] that the horse was her symbol, and the bull, his [...]” (Attia 2011: 1566). As the artist made acquaintance with Françoise Gilot only in 1943, she cannot be depicted in *Guernica*. In light of the contexts, it is plausible to read the horse as a symbol of Picasso’s then lover, Dora. She unites the strong, multi-layered temperament expressed by the horse and shares the self-confidence and identity of being an artist with Gilot. In addition, Picasso will portray Dora’s face fifteen years later with the traits of a haggard and skull-like horse. Aage

Hansen-Löve argues that the horse as a symbol of a woman who represents the anima or muse of the male protagonist was a common topos in canonical realist novels in the nineteenth century (cf. Hansen-Löve 2019: 215–217), which is a plausible background that could have influenced Picasso. In *Guernica* he added a white flash coming out of the horse's mouth, directed at the bull's head: it is reminiscent of a photographic flash and, thus, identifies Dora as a photographer.⁸

Picasso painted *Guernica* at a moment of intimacy and in her presence, one could even say in cooperation with her as a photographer. The most multifaceted character in the drafts of *Guernica* is the horse, which changes from friendly to phallic, fertile, stubborn, and aggressive. The horse is fighting and struggling with all its strength until the warrior's death and, if necessary, until its own breakdown. All this is still present in the final painting, where the horse expresses power, strength, and a claim to dominance.

As mentioned above, Picasso appears in this painting twice, and I would like to emphasise that he painted himself in two different ways, as an *artist* (the bull) and as a *man* (the warrior lying on the ground with a broken sword). The Minotaur that he uses in other contexts as his own symbol represents the unity of both. Especially the separation of the two identities allows him to characterise the relationship between Dora and himself in great detail. The early draft of the horse and the bull with the little Pegasus shows Picasso's initially positive view of their artistic collaboration: he paints the emotional and mental union of two harmonious, loving partners, from which he himself draws inspiration; little Pegasus is on his back, as their creative child, or the result of his creative period. This drawing does not show an artist and a muse but two artists who inspire each other.

If *Dora and the Minotaur* shows the painter violating his entirely passive muse Dora, so only one year later, in the drafts of *Guernica*, excessive sexuality and creation are inversely proportionally attributed to Dora, the horse. The little Pegasus, symbolising creation, is in *her* womb. As the dying warrior illustrates, Dora, the artist, becomes dominant and threatens Picasso's narcissistic masculine identity. The bull (artist) is not directly involved in the sexual act anymore and is standing aside. Picasso, thus, now interprets Dora as an abusive, violent, and superior artist, while he has become the muse, mainly serving as a source of inspiration for *her*. The final painting of *Guernica* shows how Dora is wounding his masculine pride and is threatening Picasso with her artistic self-confidence. The photographic flash marks him as *her* subject. Furthermore, photography seems to be reflected in the predominance of artificial light: while working on the painting, Picasso replaced the sun at the top centre with a lamp, and the light bearer is passing him a source of artificial light, too.

It seems more difficult to determine the light bearer's identity: the women in *Guernica* resemble Marie-Thérèse Walter, as she is depicted in Picasso's other paintings: smoothly rounded traits, fine blond hair, and often a natural, friendly, peaceful, and slightly naïve radiance. Picasso paints Dora's face differently with rough edges, strong colours, sometimes also with male traits in one half of her fragmented face, and she always has a striking facial expression, be it arrogance, criticism, anger, or grief.⁹ In *Guernica*, the prototype of Marie-Thérèse's face appears four times: as a light bearer, a fleeing woman, a burning woman and a woman mourning her dead child. Interestingly, in the process Picasso changed the light bearer's hair from blond to dark so that this woman also becomes linked to Dora.¹⁰ He also changed further details that blend features of both women. A possible interpretation might be that during this period both were his muses and inspired him as parts of a conflictual triangle, confirming his virility and male privileges.

A Female Artist and a Male Muse: Adisa Bašić's story "A ti zaključaj" ("Would You Lock the Door?")

While Drakulić points towards the mental and creative destruction of talented women through their transition from a subject to an object and exposes their growing helplessness and suffering, Adisa Bašić presents a self-confident female artist and a subordinate male lover. Thereby, she reverses the subject-object relation that defines the suffering of Drakulić's Dora on two levels: love and artistic creation. The female protagonist Arnela leaves for Berlin to advance her artistic career. She takes this as an occasion to break up with her gentle lover Samir, who cooks for her and cares for her emotional well-being. For Arnela, the farewell is clear from the very beginning of the story, while Samir can only guess the definite decision at the end of their last date. Once more, Bašić's female character is in the position of power.

Let us now see how Bašić thematises seduction and creation in her story "A ti zaključaj". It is important to know that the author wrote a dissertation on joyful erotic love and humour in South Slavic poetry (defended in 2019). In line with this, she narrates a relationship in which both partners have joyful sex together. At the same time, Bašić's female artist seems to consume her muse similarly to Drakulić's Picasso, who draws inspiration from sexual relationships with women. However, in spite of Arnela's active part in this love affair, Bašić does not give up a rather patriarchal concept of love and pleasure. The narrator seems to reproduce a hierarchy rather in accordance with the *male gaze* than with feminist liberation and underlines the male character's pleasure – not Arnela's or that of both characters: "Ona ima

bezbroy lica i seks s njom je za Samira svaki put otkrivenje.” (Bašić 2017: 104) (She had countless faces, and sex with her was always a discovery for Samir.) This is striking because here we have a text with a very clear feminist intention written by a feminist author. And yet, the quality of female sex is outlined by a man who enjoys it.

The same perspective is found regarding artistic inspiration. Bašić underlines Samir’s lack of artistic performance and understanding. The following quote outlines the part of arts in this relationship between the artist Arnela and her muse Samir:

Samir je ponosan. Zna da na to nema pravo jer ničim ne doprinosi njenoj umjetnosti, ali kad mu priča o svom radu, krizama, dilemama, uspjesima on osjeti da je dio nečeg velikog i važnog. U isto vrijeme zna da tamo ne pripada i plaši se tog njenog svijeta, privlačnog, nestalog i nemilosrdnog. (Bašić 2017: 103)

(Samir is proud. He knows that he has no right to this, as he does not contribute to her art in any way, but when she talks to him about her work, her crises, dilemmas, successes, he feels that he is part of something great and important. At the same time, he knows that he does not belong to this world and fears it as something attractive but unsafe and pitiless.)

Bašić clearly attributes artistic creation as well as artistic identity to her female character only. Like a typical muse around 1900, Samir is used by Arnela as a projection surface: she interacts with him in a rather self-reflective way. However, in contrast to modernity, this contemporary female artist does not idealise her male muse: she is fully aware of and highlights the fact that Samir has no creative talents himself and that he does not entirely understand her world, from which he stays excluded. This has a negative impact on his task of being a source of inspiration for her: although Samir is supposed to be Arnela’s muse, the narrator mentions (as a structural parallel to sexual pleasure) that it is *he* who is inspired by her experiences, and not the other way round. In some way, these changes destroy the union of the artist and the muse; the functional connection between them is split, or more precisely, Bašić’s female artist is so heavily in control of the connection between herself and her muse that she destroys Samir as a possible source of inspiration, if we bear in mind that from the beginning the inspirational power of the muse was based on the artist’s subjective attributing of this power to her.

The fact that Bašić's narrator depicts a male muse without any special erotic appeal or artistic talent may be due to different reasons. On the one hand, the author thereby reinforces her female artist's demonstrative independence of men. On the other hand, this can be seen as a rhetoric strategy to anticipate the heroine's desertion of her partner. Bašić's most important subversive strategy, which contributes to her feminist intention, can, however, be seen in the fact that she allows her female character to have more unshared thoughts. Her narrator even gives Samir less room to think: throughout the story, it is Arnela who knows what she is going to do, without sharing any of her thoughts with him. Thereby, she makes it possible for Samir to overestimate his own part in this artistic relationship, although he can do nothing to save their future.

Arnela watches Samir the way a painter looks at his *model*, not the way a woman looks at a desired man. She studies physiognomic shapes and details of his body, not the individual character of a dear friend. By doing so, she behaves like a female dandy.

Nakon kupanja oboje se ugnijezde ispred televizora. Samir gleda neki dokumentarac o Drugom svjetskom ratu, a Arnela gleda njega. Pamti crte njegovog lica, oblinu čela, krivulju usana, teksturu kože. Proučava ga, kao da je on model koji treba što je vjernije naslikati. Udiše njegov miris i zna da ga nakon nekog vremena više neće moći dozvati u pamćenje. (Bašić 2017: 106)

(After a bath, both make themselves comfortable in front of the television. Samir is watching a documentary about the Second World War, and Arnela is watching him. She is trying to remember his facial features, the round of his forehead, the curves of his lips, the texture of his skin. She is studying him as if he were a model that one has to paint as faithfully as possible. She is inhaling his scent and knows that after some time she will not be able to recall it anymore.)

However, while the narrator is implicitly laughing about Samir, Arnela's secret decision to leave implies her own giving in to a situation she cannot change. In the background, or one might even say in the foreground, of this secret relationship between a female artist and her male muse is Samir's official relationship with his wife, who will soon give birth to their first child. Samir's fatherhood will give him a position as a creator, not erotically or artistically but biologically. Throughout the story, Arnela's dominant part in the relationship is emphasised, although it is actually broken at the very moment he becomes a father. Samir's upcoming

parenthood is framed as *his* anticipated regress: he is about to further develop his caring identity in the context of *his family*. While the emphasis on this imminent ‘degeneration’ is the argumentatively prevalent reason for Arnela’s leaving, the ‘other’ reason, namely her jealousy, is never given, and yet made implicitly obvious by at least one random sentence: “Kada je prvi put čula da je Samirova žena trudna, Arnela je reagovala kao ranjena zvijer razjarena od bola.” (Bašić 2017: 102) (When Arnela came to know that Samir’s wife was pregnant, she reacted like a beast that is hurt and furious with pain.) Samir’s fatherhood will strengthen his family bonds and thereby threaten his loving attention for Arnela. She anticipates that it will be hurtful to receive proudly sent photos of the child, as they will imply the message that she is excluded from this new, most intimate part of his life.

While Bašić tells the story of a female artist possessing her male muse, she also tells the story of a female lover losing her caring partner to another woman. There is an over-emphasis on the female dandy, which contributes to the idea that Bašić tells the story of the male muse to hide how much her female artist is hurt.

Dijala Hasanbegović’s Female Artist in the Poem “Moj prvi single” (“My First Single”)

Adisa Bašić’s story illustrates some potential areas of conflict in a relationship between an independent female artist and a domestic male muse: in the given case, the union is dysfunctional as the artist fails to control her muse, despite her highly emphasised sexual and artistic power. This is only one possible reason for Dijala Hasanbegović’s lyrical subject to refuse any type of cooperation with men – professional as well as private. In the poem “Moj prvi single”, the author discusses the position of a female poet with a rather broad focus on art production and art reception. Her lyrical subject has no male muse, and, in contrast to Bašić, Hasanbegović does not try to represent caring masculinity as weak. She addresses gendered conflicts of power within a system of art production, which she outlines as structured by patriarchally transmitted claims of validity. She speaks with the voice of a female poet who looks down on the self-proclaimed masculine genius, which she denotes as loud, self-publicising, and presumptuous. Like in Bašić’s story, her lyrical subject writes back against a patriarchal system that she is effectively unable to change.

Vi idete na manifestacije

(You go to the demonstrations,

A mi koji se ne manifestiramo	And we, who are not demonstrating,
Čistimo vašu mast s naših laminata	Clean your lard from our floors
Na koje se sliva vaša jetra	On which outpours your liver
Vaša jetra gospodine pjesniče	Your liver, Mister Poet,
Pamti vaše najbolje kreativne dane	Remembers your best creative days
Onako kako to mozak neće nikad.	In a way the brain never will.)

(Hasanbegović 2017: 16)

Hasanbegović attacks the poet's, the editor's, and the professor's masculinity with her satirical comments in a way very different from Bašić's: she declares her competitor's creative abilities as void, his poems as trivial, his wording as corny, and his success as ephemeral. Furthermore, she highlights his self-promotion and frames (female) artistic *quality* as silent, decent, and modest.

The poem has many layers and illustrates different relations within a male-dominated literary scene: it challenges male colleagues, male editors, and male professors who discuss and promote the works of their male protégés. Hasanbegović outlines male characteristics as the only prerequisite for their claim to power and validity and refuses this way of legitimation. She explains mentorship (of exclusively male artists) as the (male) editor's subconscious effort to compensate for a narcissistic injury: the inferiority complex resulting from his own lack of artistic talent and career.

Gospodine sjedokosi uredniče	(Dear grey-haired editor,
javi mi se kad uspiješ u životu!	contact me, if you have time for this in your
Call me maybe!	life! / Call me maybe!
Slobodno se javi i oboje ćemo biti	Feel free to contact me and both of us will be
mali i nesretni	little and unhappy
ti ćeš i dalje biti onaj	you will continue to be the person
koji je htio na mome mjestu	who wanted in my place
neko kvalitetno neko kurčevito	someone with quality, someone with a dick
neko slojevito muško	someone thoroughly male
što se ne srami od svoga pisanja	who is not ashamed of his writing,
cirkus da pravi da šuta da luta	who behaves flamboyantly, who jokes, who
da psuje da bude fanki da bude panki	is crazy, / someone who swears, who is

da bude prostonarodni duhoviti heroj funky, who is punky, / who is an
 Kakav sam nikad nisi bio. unsophisticated and witty hero / That you
 (Hasanbegović 2017: 19–20) yourself never have been.)

What is conceptually interesting in Hasanbegović's statement is that she rudely formulates thoughts that usually remain unarticulated. In her readings, she stages the present poem effectively, sitting next to her real male editor or promoter and other, usually male, poets. Therefore, even though Hasanbegović in some way frames her female subject as subordinate and thematically reproduces a rather traditional narrative of suppression, she overcomes this narrative at the same time, as she herself in fact actively participates in the literary scene and directly faces her opponents. With her performance, she refuses to give in to the problems she evokes.

Refusal also stays the main theme in the concluding statement of this poem, where the lyrical subject prohibits the grey-haired editor from making any changes in her manuscript:

Neću vam napisati još sto pjesama,	(I won't write you another hundred poems,
Gospodine uredniče.	Mister Editor.
Neću uvažiti vašu lektiru, profesore.	I won't respect your readings, professor.
Ovo nije pjesma.	This is not a poem.
Ovo nije zemlja.	This is not the world.
Ja nisam ovdje.	I am not here.
Vi niste istina.	You are not true.)

(Ibid. 20)

Slightly different from the *connection* to a muse, the cooperation between the author and the editor opens up a connection between inspiration and creation, too. In this case, however, the comments – as a possible source of inspiration – do not seem to advance the text as intended but threaten to extinguish the artist. Hasanbegović's conception does not include a typical muse, neither male nor female. Her speaker stages herself alone in front of a patriarchal system with a long-standing tradition. She neither tries to blend into this male-dominated setting by adopting the role of a muse, nor does she revolt against it by outlining her own exuberant sexual or artistic potential. From a certain distance, she satirically discusses the gendered perception and production of artists and insists on the fact that especially female artists are often not measured by their art but defined by a male-dominated literary industry.

Hasanbegović's strategy to write *about* men, however, entails the fact that editors, poets, and grey-haired professors in some way become her muses: they become the subjects of her poetry, unable to define or protect themselves. It cannot be ruled out that their artistic representation in Hasanbegović's poem is shaped by the same distortions with which Picasso decided to depict Dora Maar.

Inspiration and Self-Concept: Lana Bastašić's Novel *Uhvati zeca (Catch the Rabbit)*

All three feminist texts that have been discussed so far depict the failure of the classic union of a female artist and a male muse. In each text, the contact with men initiates moral and artistic destruction, be it on the level of art (Drakulić), on one of partnership and affection (Bašić), or on a structural level (Hasanbegović). Lana Bastašić's novel *Uhvati zeca*, in contrast, shows an ideal imaginary union between the female protagonist Sara and her childhood love Armin. This union has never been realised because of the war in Yugoslavia, where Armin disappeared without a trace. Nonetheless, even 20 years later, he constitutes an important source of inspiration and vital energy for Sara, who is introduced as the author of the novel. Bastašić's book shows clear feminist features: for example, it contains manifold masculine lovers and interested candidates, who are, not without humour, all outlined as clumsy, sexually impotent, boring, aggressive, or slightly perverse. Still, these unflattering studies of men are never hostile or pained as in the texts analysed above. The narrator simply does not take these characters too seriously, a fact that is linked to Sara's persisting feelings for Armin, which outshine any other relationship.

Sara's literary creation is closely linked to Armin. She mentions that, regardless of his absence, he inspired her to write one of her first stories, where she used him as a prototype to shape the main character. However, beside the part he played as a literary motif, Armin is also the person who *awakened* Sara's consciousness, not only of literature but also of herself:

Pita me koja mi je omiljena boja, tek tako. Kažem zelena. Pita me koji mi je omiljeni oblik. Moram da razmislim. Osjetim tanjirić na svom krilu i kažem krug. "To je dobar oblik", kaže mi on, a ja sam odjednom ponosna. [...] [N]isam do prije nekoliko sekundi ni znala da imam *svoj oblik*. On mi postavlja gomilu pitanja, više nego što mi je učiteljica postavila tokom cijele godine. Ali ne glupa pitanja, ne teška pitanja – ne, on

me pita *o meni*. Koje mi je omiljeno godišnje doba, koja mi je omiljena životinja, koji mi je omiljeni broj. (Bastašić 2019: 79)

(He asks me what my favourite colour is, just like that. I say green. He asks me what my favourite shape is. I have to think about it. I feel the small plate on my lap and say “circle.” “This is a good shape,” he tells me, and I feel proud at once. [...] [U]p to a few seconds ago, I did not know that I had *my own shape*. He asks me lots of questions, more than my teacher has asked me during the whole year. But no stupid questions, no difficult questions – no, he asks me *about me*. What is my favourite season, what is my favourite animal, what is my favourite number.)

Since this first encounter at a children’s birthday party, Sara has been searching for her own answers to those questions, which he was able to answer so naturally for himself. The importance of this conversation lies in the reflective process that Armin initiates. For the first time in her life, someone has asked Sara’s subjective opinion, and he thereby awakens her wish to define herself. While in Drakulić’s novel Picasso asks Dora to follow in his own footsteps and Hasanbegović’s male editors transform the lyrical subject’s text beyond recognition, Armin does not suggest anything to Sara but opens her mind to an indefinite world and the manifold ways one may look at it. Consequently, as the first-person narrator of *Uhvati zeca*, she positions herself as a highly subjective and transformative creator of the recounted past: “Osim toga, šta ti znaš o uspomnama? Bacaš ih za sobom kao iskorištene tampone. Ovo ću ja da ispričam, kao i sve. Škola, tmuran dan [...]. I tada te ugledam. Tada počinješ da postojiš. Prava *ti*, bez imena.” (Bastašić 2019: 161–162) (Moreover, what do you know about memories? You throw them away behind yourself like used tampons. I will tell this story, and everything. The school, a cloudy day [...]. And then I saw you. Then you began to exist. The true *you*, without a name.)

Sara randomly meets Armin only a few times before he irreversibly disappears. Each of these encounters cautiously hints at their mutual affection for each other. At one time, Armin, who is four and a half years older than her, undoes her ponytail: “‘Vidiš, tako je bolje. Kao Venera.’ ‘Kao šta?’, pitala sam ga.” (Bastašić 2019: 50) (‘You see, it’s better like that, like a Venus.’ ‘Like what?’, I asked him.) Especially retrospectively, when Sara begins to write, this fragile relationship stays an intellectually challenging and at the same time harmonious union of the artist and her muse, who in this way can be understood as her imaginary communication partner. The self-reflective character of this emotional bond leads back to the original concept

of the muse as an absent source of inspiration that initiates and accompanies the creative act. Through different times of life, the memories of Armin confront Sara with unknown questions that she carefully tries to resolve and that will continue to be her secret source of vital and creative energy. Despite his absence, Sara maintains this relationship on several levels: until graduation, she and his sister Lejla refuse to overtly acknowledge Armin's death, while at the same time the great loss effects a wide range of emotions that includes mourning and gratitude for having made his acquaintance. If nothing else, this ambiguous state between Sara's remembering and redefining him will constitute one main chronotope of the novel *Uhvati zeca*: her fantasy of his return.

The mainly imaginary relationship between Sara and Armin illustrates some key prerequisites for an artistically productive realisation of the union between an artist and a muse. The latter cannot be a source of inspiration by defining the artist's work and path but by opening his or her eyes to important questions or topics and by making room in his or her mind for new insights and thoughts. Physical absence might facilitate such a union as the artist will fill the empty space with expectations, such as the anticipation of a possible reunion, and independently work out unsolved questions, which leads him or her to creation. Even more important, however, is the emotional quality of the relationship: in the previously discussed examples, the relationship of an artist and a muse is constructed along a hierarchical dichotomy, defined by categories of suppression and submission. For this reason, one of the partners – and usually the female creator – will finally be condemned to give in. Bastašić, in contrast, discards the idea of an affectionate connection as a basis for an abiding relationship of mutual love and unity that also empowers her main character to be creative.

Conclusion: Fragile Artist, Fragile Muse

In at least three of the discussed examples, the productive relationship between artistic women and inspiring men is doomed to fail. The respective feminist authors implicitly blame men for this, who are too possessive, too weak, too proud, or too biased by a male-dominated canon. Drakulić reacts to such an insight by emphatically sympathizing with her female protagonist, Bašić's female character proudly looks down on her partner, trying to hide how much she is hurt, and Hasanbegović's subject speaks out to the audience to declare her rejection of patriarchal principles throughout the literary industry.

Although Bastašić does not hide her feminist position when she exposes the moral or personal weakness of men, she clearly depicts Sara's connection with Armin as a loving and

artistically inspiring union: the productive relationship of the artist and the muse resembles the ancient prototype of a muse who stays physically absent but provides the artist with the gift of speech.

One major difficulty that the female artists face in the other settings is linked to an actual relationship, which makes it more difficult to idealise their partner as a potential muse. Drakulić fictionally reconstructs Dora Maar's psychological and artistic destruction by Picasso, who not only refuses to be a muse to her but even restricts her artistic independence. What is more, Picasso's paintings seem to confirm his secret fear of Dora's own artistic performance as do his attempts to bring her down morally and to restrict her identity to that of a woman fully possessed by him. In line with the historical setting, the conception of Dora as a muse follows the topos of modernity that is linked to the *femme fatale*.

As Carola Hilmes (1990: XI) underlines, the *femme fatale* brings seduction and pain to men, but her most frequent fate is to be killed in the end. Picasso's Dora is not killed but emotionally broken, which also entails serious consequences for her health. Hilmes (1990: 65) links aggression against the *femme fatale* to a crisis of male self-confidence, which is provoked by her sensuality: the sexual obsession to possess her is accompanied by the man's fear of her power and by his envying her for the same. This may explain Picasso's jealous and nervous aggression against Dora, which is found in Drakulić's novel as well as in his own paintings.

Furthermore, at this point, a connection to the motif of the 'beautiful dead body', which Elisabeth Bronfen links to the concept of the modern muse, appears. She discusses historical and literary examples where the death of a muse increased her inspiring effect on the artist (cf. Bronfen 1994: 516–552). Picasso's paintings of Dora's *living* body rather show something different: they give proof of the fact that creation can be an aggressive act against the model. Drakulić imagines Dora's possible pain when she is confronted with Picasso's visual deformations of her own body. By exposing her suffering, he even distorts her soul. For the historical Picasso, this may have been one further reason to fear Dora as an artist with a camera: she appropriates his appearance and might even record his weak moments¹¹ in a way that does not correspond to his self-image. As a subject of art, the muse has, thus, to be recognised as exposed and fragile.

Bašić and Hasanbegović define the female artist's identity reactively. Both try to reverse an imaginary patriarchal constellation of power: by depicting an uncreative, caring, and subordinate lover that is about to be abandoned, Bašić constructs and emphasises the fragility of Samir as a muse. Hasanbegović does this even more violently with male editors and colleagues when she frames the latter as self-publicising and overrated and the former as grey-

haired, proud, and driven by their failed attempt to become artists themselves. Both strategies aim to free the female creator by rhetorically reducing her structural dependence on a loving partner and the literary scene. Although Bašić and Hasanbegović hit sensitive spots, their muses, who also resemble enemies or oppressors, seem resistant to their verbal aggression. Even though these texts can fulfil a cathartic function, they do not entirely hide the wounded female subject in their centre. Thus, one may see Bašić's and Hasanbegović's approaches in relation to the modern muse, as they relate to the problem of possessing, dominating, or influencing an autonomous subject who is claimed as the artist's model.

The main structural difference of Bastašić's male muse is Armin's sad absence. He is fragile not as a person but as a victim of war, and Sara's memory does not confront her with his but with her own fragility of searching for someone dear who will stay absent forever. Armin is not as absent as the muses of antiquity but far less close than those of modernity. He cannot be approached and does not have to be defeated: this imaginary relation is introspective, reflection-oriented, and inspiring in a constructive way. The female artist does not remember his death but his warm, intelligent, and mind-opening personality in life.

As is the case with any love relationship, that of an artist and a muse can also develop in a constructive or toxic way. This is already evident by the traditional topos of the male artist and his female muse and its shift from antiquity to modernity. The examples of the female artist and her male muse seem to demonstrate that gender identity is not of primary importance to constitute and frame a relationship between an artist and a muse. At the same time, they reflect historically shaped constructs and developments of relationships: the beginnings of modern women's emancipation in the twentieth century (not least in terms of their identity as artists) and the societal limits they faced, as well as feminist ideas and movements in the twenty-first century. The female artists no longer seem directly oppressed by a hegemonic masculine lover, but they still face a crisis for lack of an ideal union: because of a weak, indefinite partner or an outdated system.

The relationship of an artist and a muse always combines two realities: that within arts and the personal one. Writing about a muse can easily mean to miss the real person (Drakulić, Bašić, Hasanbegović), just as having missed someone (Bastašić) can be one reason to write about him or her. Imaginary shifts between a relationship and a piece of art may be productive. As all examples mention the hidden or overt emotional suffering of the artist or the muse, it seems, however, important – especially within the transgressive context that artistic production represents – to bear in mind the fragility of the artist and the muse.

¹ A version of this paper was presented at the lecture series “Women in Balkan Literature and Culture: Subversive Readings and Identity Challenges” organized by the universities of Ghent and Manchester. I would like to thank the organisers Dr Miglena Dikova-Milanova and Dr Adelina Angusheva-Tihanov for their invitation.

² Aage Hansen-Löve (2019: 681–690) discusses similar questions for poets of the Russian Silver Age.

³ All translations by I. J.

⁴ In the visual arts, the erotic dimension of the relationship between an artist and a muse was a common motif already during the Renaissance (cf. Tutter 2019: 4).

⁵ See *The Return of Philip Latinovicz*. Translated by Zora Depolo. Evanston, Illinois: Northwestern University Press, 1959.

⁶ Translated into English by Christina Pribichevich Zorić.

⁷ The translation into English by Christina P. Zoric.

⁸ For the outlined reasons, I do not share the psychoanalytical interpretation of *Guernica* and the related materials as Picasso’s re-enactment of his childhood trauma, his jealous reaction to the birth of his younger sister, elaborated in the two papers quoted. There the horse is seen as a symbol of his mother, which seems to me to be a misinterpretation of Freud: the symbolic relation between mother and horse is present in the individual case study of ‘little Hans’ in *Analyse der Phobie eines fünfjährigen Knaben* (1909, *Analysis of a Phobia In a Five-Year-Old Boy*), but Freud never claimed it to be a general archetype.

⁹ Cf. also Peter Read’s comment: “Portraits of Marie-Thérèse are often exquisite and often show her as serenely beautiful, but the most powerfully assertive female presence in the exhibition is that of Dora Maar.” (cf. Read 2020:19)

¹⁰ In some sources, the light bearer is identified as Dora Maar (cf. Caws 2000: 9).

¹¹ Cf. e.g. Dora Maar’s photograph of sleeping Picasso (cf. Baring 2017: 170).

References

Attia, Ora. "Separation and individuation in Picasso's Guernica". *The International Journal of Psychoanalysis* No. 92: 6. (2011), 1561–1581.

Baring, Louise. *Dora Maar. Paris in the time of Man Ray, Jean Cocteau, and Picasso*. New York et al.: Rizzoli, 2017.

Bastašić, Lana. *Uhvati zeca*. Sarajevo, Zagreb: Buybook, 2019.

Bašić, Adisa. *A ti zaključaj*. Sarajevo: Buybook, 2017.

Bašić, Adisa. *Komički pristup erotskoj ljubavi u odabranoj južnoslavenskoj lirici*. Graz: Dissertation, 2019.

Bie, Oskar. "Musen". In *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*. Bd 2/2, editor: Wilhelm Heinrich Roscher, Sp. 3238–3295. Leipzig: Teubner, 1894–1897.

Bronfen, Elisabeth. *Nur über ihre Leiche. Tod, Weiblichkeit und Ästhetik*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1994.

Burkhart, Dagmar. "'Göttlicher Hunger'. Slavenka Drakulićs *Literarischer Kannibalismus* als multiple Chiffre". *Südost-Forschungen* No. 63-64 (2004): 339–359.

Caws, Mary Ann. *Dora Maar with & without Picasso. A Biography*. London: Thames & Hudson, 2000.

Drakulić, Slavenka. *Dora i Minotaur. Moj život s Picassom*. Zagreb: Fraktura, 2015.

Freud, Sigmund. *Analyse der Phobie eines fünfjährigen Knaben*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1909.

Gundulić, Ivan. *Osman*. Sarajevo: Svjetlost, 1990.

Hansen-Löve, Aage Ansgar. *Schwangere Musen – Rebelle Helden. Antigenerisches Schreiben. Von Sterne zu Dostoevskij, von Flaubert zu Nabokov*. Paderborn: Wilhelm Fink, 2019.

Hartke, Raul. "The primal scene and Picasso's Guernica". *The International Journal of Psycho-Analysis* No. 81, 1(2000): 121–139.

Hasanbegović, Dijala. *Neće biti djece za rat*. Zenica: Vrijeme, 2017.

Hilmes, Carola. *Die Femme fatale. Ein Weiblichkeitstypus in der nachromantischen Literatur*. Stuttgart: Metzler, 1990.

Homer. *Odyssee*. Stuttgart: Reclam, 1986.

Jandl, Ingeborg. "Ženski likovi kao orijentir u vanjskom svijetu i ogledalo duše. Nepoznata ljepotica u umjetničkom diskursu moderne: Antun Gustav Matoš, Ivo Andrić, Aleksandr Blok i Oscar Wilde". In *Šesti hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanoga u Vukovaru i Vinkovcima od 10. do 13. rujna 2014*, editors: Stipe Botica, Davor Nikolić, Josipa Tomašić, Ivana Vidović Bolt, 493–503. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 2016.

Krleža, Miroslav. *Povratak Filipa Latinovicza*. Zagreb: Minerva, 1932.

Krleža, Miroslav. *The Return of Philip Latinovicz*. Translated by Zora Depolo. Evanston, Illinois: Northwestern University Press, 1959.

Matoš, Antun Gustav. *Utjeha kose. Poezija i proza*. Zagreb: Mladost, 1991.

Read, Peter. "Shadows and shape-shifting. Pablo Picasso and Dora Maar, together and apart". *Times Literary Supplement*. No. 6103 (2020): 18–19.

Tutter, Adele. "Introduction: Mnemosyne, Mother of the Muse". In *The Muse: Psychoanalytic explorations of creative inspiration*, editor: Adele Tutter, 1–10. London, New York: Routledge, 2017.

Ингеборг Јандл
ingeborg.jandl@univie.ac.at
Универзитет у Бечу
Факултет за филологију и студије
културе
Катедра за словенске студије

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2021.11.11.5>

УДК: 821.163.42.09-31 Дракулић С.
821.163.4(497.6).09-31 Башић А.
821.163.4(497.6).09-31 Хасанбеговић Д.
821.163.41(497.6).09-31 Басташић Л.
821:305-055.2

Оригинални научни чланак

Уметница и њена муза: од женских тела ка женским идентитетима (Дракулић, Башић, Хасанбеговић, Басташић)

Овај текст испитује грађење уметничког идентитета кроз призму текстова женских аутора 21. века. Узимајући у обзир античке и модерне конструкције односа између ствараоца и музе, чланак се у првој линији бави феминистичким стратегијама идеалног јединства, вековима обликованим унутар патријархалног контекста стваралаштва. Славенка Дракулић, Адиса Башић, Дијала Хасанбеговић и Лана Басташић користе се различитим субверзивним стратегијама како би испитале и измениле оквире задате тим контекстом. У овој анализи можемо поћи од тешкоћа са којима се еманципована модерна муза сусреће у настојању да буде препозната као самостална уметница. У одабраним књижевним текстовима видимо активније деловање које подразумева преокретање традиционалних родних улога у љубавним односима, или књижевни обрачун са мушким колегама-профитерима са литерарне сцене. Имајући у виду да идеал односа између музе и ствараоца, то јест, између инспирације и креације, не треба бити нарушен, још једно питање које се отвара јесте и то у којој мери је укидање или проширивање ове конструкције оправдано.

Кључне речи: женски идентитети, уметнички идентитет, концепти музе, субверзивно писање

Transnacionalnost u post/jugoslavenskom antiratnom ženskom eseju

Rad je utemeljen na ideji *zajedničkog* reprezentovanoj u esejima post/jugoslavenskih spisateljica i autorki, te odraženoj u angažiranoj: transnacionalnosti, anacionalnosti, antimilitarizmu i feminizmu. Zajednička, transnacionalna tačka esejistkinja Dubravke Ugrešić, Rade Iveković, Jasmine Tešanović, Lepe Mladenović i Alme Lazarevske razotkriva se u opserviranim i kritiziranim društvenim sistemima nacionalizma koji su uslovljeni patrijarhalnim strukturama. Odnosno, jugoslavenski nacionalni ratni sukobi su, utvrđuju esejistkinje, zasnovani na ratovima među spolovima. Angažiranim pisanjem eseja razgrađen je konglomerat stereotipa (*jugoimaginarij*) koji potiču od nacionalizovane i militarizovane konstrukcije spola kao i primarne patrijarhalne potrebe kontrole, posebno vidljive u dimenziji kreirane figure majke nacije, te u eskalaciji različitih oblika ratnog nasilja nad ženama. Posebno mjesto u antiratnom ženskom esejističkom diskursu zauzima pozicija spisateljice s (direktnim) iskustvom rata, na primjeru čega je, što je interpretativno istaknuto, moguće najpreciznije se osvrnuti na devastirajući uticaj ratne traume, ali i narativa koji su doveli do upitnosti egzistencije: tradicije, istorije i ideologije nacionalizma. Post/jugoslavenske esejistkinje su zauzimale skoro istovjetne angažirane pozicije otpora, tvoreći uz pomoć alternativnog diskursa sigurne prostore transnacionalnosti. Stoga, korpus post/jugoslavenskog antiratnog ženskog eseja postaje centar novih znanja o našim, i ratovima uopšte.

Ključne reči: antiratni esej, spisateljice, angažman, post/jugoslavenstvo, feminizam

Spisateljice i autorke protiv rata

Ratnu proizvodnju haosa, užasa, emocija šoka i straha u političkoj dimenziji utemeljuje pooštrena ideologija patrijarhata prožeta projektom nacionalizacije žene. U navedenom procesu Nira Juval Dejvis (Nira Yuval Davis) u *Rodu i naciji* (1997) detektira križanje roda i nacije „polazeći od ‘uobičajenih’ uloga žena u biološkoj reprodukciji nacije, preko njihovih uloga u kulturnim tumačenjima nacija do načina na koji civilni oblici nacionalnog, posredstvom prava i dužnosti građana, dobivaju rodni karakter“ (Yuval Davis 2004: 15). Postupak kontroliranja i formiranja poželjne figure žene u ratu determiniran je fenomenom koji Sintija Enlo (Cynthia Enloe) naziva militarizmom ili opravdavanjem i provođenjem akcija u cilju zaštite nacionalne sigurnosti. U knjizi *Globalizacija i militarizam* (2016) Enlo militarizacijske procese promatra kroz prizmu umanjavanja ili obezvrijeđenja brojnih oblika feminiteta,¹ odnosno marginalizacije žena jer „one su u ovim izrazito militariziranim i maskuliniziranim regijama danas vidljive tek kao nijeme žrtve ili korisne patriotkinje“ (Enloe

2020: 47). Odstupanje od modela žene u naciji i ratu (kao i sferi koja definira društveni položaj) označava ulazak na teren borbe za autonomiju koja uključuje: pomjereni rezon, argumentiranje alternativnih spoznaja i artikuliranje glasova žene uprkos moći i dinamici desubjektivacije.

Navedene društvene okvire nužno je dekonstruisati i na nivou uloge žene, ali i u polju potencijala konstrukcije antiratnog ženskog teksta. Zadatak čitateljke je da, uprkos marginalizaciji, antiratne narative spisateljica i autorki interpretira kao „neophodan vitalni deo celine“, odnosno iz perspektive koju za oblikovanje feminističkih teorija crnkinja uvodi bell hooks (bell hooks), a koja proizlazi iz suprotstavljenog viđenja svijeta koje će nas usmjeravati da „razvijemo ideje i analize koje uključuju različita iskustva“ (hooks 2006: 10). Uprkos monopolu militarističkog narativa, utišani glasovi s margina uzurpiraju prostor bez „dozvole za druge [...] alternativne diskurse“ (Cooper et al. 1989: 19). Promatrani s ovog aspekta, antiratni ženski tekstovi zauzimaju specifičnu poziciju koja se reflektira kroz stvarnost historijskog događaja raspada Jugoslavije, a iz mikrohistorijskog rakursa – ženskog iskustvenog subjekta utisnutog u tijelo teksta. Unutar literarnog korpusa se ističe žanr eseja za koje Tatjana Rosić u radu „Feministički esej u srpskoj književnosti i raspad Jugoslavije“ (2015) navodi da su „rezultat angažovanog ‘rukopisa’ spisateljica i teoretičarki s prostora bivše Jugoslavije, koje u svojim tekstovima na kritičko-polemički i analitički način ukazuju na uzroke političke krize, dolazećeg građanskog rata i dezintegracije ne samo SFRJ, već celokupnog nasleđa jugoslovenstva“ (Rosić 2015: 233–254). Angažirane esejistkinje, svjesne ili ne ženske, autorske pozicije, promišljaju ratne užase i komentiraju kompleksnost ženskog položaja u društvu uopšte. Na bazi hibridnosti feminističke autorske poetike i eseja moguće je za istraživačku osnovu istaknuti *zajedništvo*, a koje u interpretativnim dimenzijama posjeduje jasne konture onog što Tatjana Rosić vidi kao transnacionalni kritičko-esejistički diskurs s feminističkim predznakom.

Polje antiratnog ženskog eseja u post/jugoslavenskom alternativnom i anti/političkom kontekstu obuhvata sklop heterogenih mehanizama koji redefinišu angažiranost ispoljenu kroz determinante transnacionalnog: antiratnog, alternativnog, anti/političkog i ženskog. Angažman producira lično [je] političko² opredjeljenje esejistkinja na dekonstrukciju patrijarhalnih i nacionalnih diskursa. Transnacionalnost se definira primarno kao kulturalni proces prevazilaska granica nacionalnih država, te ga je neophodno kontekstualizirati pojmom nacionalizma.³

Poslednji segment se ne odnosi na *žensko pismo*, već na uključivost i pluralnost ženskog zapisanog iskustva, te odlučnost na društvenu promjenu. U jeziku esejistkinja odvija se fuzija intimnog i javnog, koje je ujedno i anti/političko jer podrazumijeva čin podriivanja ideoloških

svjetonazora na način da se anti/političko etablira kao individualni spisateljski čin protiv nacionalizma i rata kao činova gluposti i zla. Iz direktnog ratnog podražaja na tekst *antiratno žensko pismo* se etablira u neminovnostima simboličkog, te osim što donosi subjektivne isječke individualnog traumatskog iskustva, forma eseja služi za iskaz egzistencijalnih pitanja vezanih za opstanak žene u ratovima. Otpor ratu raščlanjen do najsitnijeg elementa označava borbu protiv srodne patrijarhalne ideologije i obrnuto, jer „iskorjenjivanje patrijarhata neće izliječiti sve društvene boljke, mora se također iskorijeniti povezani ratni sistem“ (Cooper et al. 1989: 21). Post/jugoslavenski antiratni ženski esej označava alternativni diskurs: pluralnih ženskih glasova s različitih strana novouspostavljenih i zaraćenih granica i (pod)svijesti o ženskom položaju unutar nacionalnih korpusa. Kao takav, esej se pojavljuje kao forma ili hibrid⁴ satkan od autonomnih refleksija na personalna iskustva i poziciju političkog kao anti/političkog.

U interpretativnom fokusu rada nalaze se reprezentativni antiratni ženski eseji zasnovani na *razlici* pisanja, dakle ideji transnacionalnog i anacionalnog, kao i na humanističkom i etičkom činu pri čemu spisateljski subjekt funkcionira kao autonomna i kulturološka nositeljka teksta/tekstova u kojima se podudaraju premise u jedinstven kognitivni okvir. S ciljem dokazivanja navedenog naučnog konstrukta koristiće se eseji: Dubravke Ugrešić, Rade Iveković, Jasmine Tešanović, Lepe Mladenović i Alme Lazarevske. Razlog uspostavljanju transnacionalne i anacionalne paradigme je dvostruk. Za razliku od postojećih studija koje se uglavnom odnose na partikularne i jednonacionalne esejističke kanone ili pojedinačna djela ili opuse autorki, primarni zadatak ovog rada je da se napravi iskorak iz takvih ograničenja, da se suoči s potencijalima i izazovima interdisciplinarnih čitanja, te da se kontinuiranim prelaskom utvrđenih barijera izgradi i naučno opiše sintetizirana ideja kod spisateljica i autorki u međudržavnim kontekstima – veza ženskog *zajedništva* kao referentne tačke (feminističkog) otpora zvaničnim razaračko-ratnim diskursima. Esejistkinje su prevazišle granice i učestvovala u uspostavljanju pluralnog prostora antiratnog otpora. Uporište *zajedništvu* potiče iz naslijeđa antifašističke borbe, ranijih emancipacijskih praksi i pristupa znanjima koji su oblikovali žene koje pripadaju generacijama autorki antiratnih ženskih eseja.

Kada su u pitanju antiratni eseji, potrebno je sagledati umreženost problema: kulturološke negativizacije ženskog čina pisanja (kanonskog smještanja u bezopasne, rubne žanrove), zahtjev oponašanja poželjnog feminiteta, asimilacije s nacionalnim identitetom i zauzimanja pozicije nacionalnog pisca. U odnosu na lično iskustvo sataniziranja zbog autonomije u pisanju u ključnim godinama rata, Dubravka Ugrešić s pravom dešifrira profil nacionalnog pisca navodeći da je *najlakše i najprofitabilnije* biti pripadnikom nacionalnog kanona i nacionalnih fantazmi, odnosno biti „književnicom svoga naroda“, ali ipak, „izabrala

sam neprofitabilniji put: ne želim pripadati nikomu, ni narodu, ni naciji, niti nacionalnoj književnosti“ (Ugrešić 2008: 367). Otpor nacionalnoj, ali i književnoj angažiranosti u kontekstu ratova u kojima se raspala Jugoslavija za spisateljice i intelektualke predstavljao je prišivanje etikete narodne neprijateljice, defektnosti i deformiranosti. Žene u javnom prostoru su prokazane kategorizacijom rada (nastalog na etičkim porivima zaštite umjetnosti i odbrane vrijednosti humanizma) kao izdajničkog, zbog čega su doživjele nasilje i progon, čemu je svakako najzorniji prikaz linča filmske dive Mire Furlan ili slučaj *Vještica iz Rija*.⁵ Višedecenijski napad na *Vještice*, koji i danas traje, svjedoči najvišem stepenu tradicionalističkog i instrumentaliziranja žene kojim je zapaljen plamen narodne hajke (iz političkih razloga namjerno ne upotrebljavam riječ histerija, iako se simbolički spaja s inkvizicijskim tehnikama) čiji cilj je: diskreditirati, demonizirati i organizovati lomaču za neposlušne umjetnice i intelektualke. Udar su pretrpjele i žene s drugih nacionalnih strana, koje su se kao *Vještice* ogrješile o nacionalni koncept žene i odbacile patrijarhalno-nacionalno proskribovan feminitet. Spisateljice i autorke prisutne u javnosti imale su (i imaju) izbor: lojalnosti ka ideološkim vrijednostima nacije, odnosno, prema riječima jedne od vještica, Dubravke Ugrešić, izdaje, svrstavajući se uz *jugonostalgiju* kojom se definira izdajica koja ne stoji na braniku novokomponovane nacionalne domovine, već bira prostranstva *lijepa književnosti* i „Slobode Govora“ (Ugrešić, 2008: 130). Većina post/jugoslavenskih antiratnih esejistkinja, kao i sama Dubravka Ugrešić, odabrale su put odbrane anacionalnosti, slobode govora i pisanja, te obaveze drugačije i pravičnije participacije u društvenim tokovima. Esejom „Profesija: intelektualac“ iz zbirke *Kultura laži: antipolitički eseji* (1996), Dubravka Ugrešić je sumirala nasilje i eskomuniciranost kao pesimističnu bespomoćnost, odnosno sumnju u mogućnost i značaj riječi:

Nisam se u znak protesta protiv rata polila benzinom i javno spalila. Nisam obraćala pažnju na postojanu proizvodnju laži, pustila sam da teku niz mene kao prljava voda. Moje su akcije zanemarljive, imale su uglavnom pisanu narav. Pisanom rječju prekasno sam razgnjevila svoju sredinu. Nisam čak, eto, uspjela umrijeti od stida. To što nisu ni drugi ne opravdava me. Da, ja sam kriva! (Ugrešić 2008: 266)

Potresnom autopercepcijom vlastite nedostatnosti pisanja u navedenom citatu razotkriva se skopčanost antiratnog pisanja s težnjom na osmišljavanje egzistencije u ratu. U okviru šokantnog iskaza o samospaljivanju kao konačnom protestu protiv društva rata (smrt kao pečat konačnosti i opomene, ali i završetak postojanja svijeta) i protivteži koja je imanentna pisanju

– generira se pesimistično iskustvo destabiliziranog identiteta suočenog s mržnjom i opasnosti iz čega se formira ženski subjekt u otporu. Ugrešićkin subjekt pregovara za ugroženo etičko Ja i u borbi, opovrgavajući moć riječi, u čemu bi se mogla u recidivima pronaći i strepnja od autorstva. Naime, radi se o tragu kulturološkog obeshrabrenja spisateljice kroz utjerivanje straha koji usvaja, a što funkcionira kao problem „korjenite strepnje da ne umije da stvara, da će je [...] čin pisanja izolovati i uništiti“ (Gilbert i Gubar 1984: 49) usložen napadom na smetajuće devalorizirano tijelo žene koje treba spaliti. Iskazana skepsa u pisanje upućuje na osmišljavanje svrhe pisanja, pogotovo u haosu i bestijalnosti rata i upitnosti egzistencije. U cilju interpretiranja stava Dubravke Ugrešić nužno je posegnuti za dešifriranjem znakova.⁶ Smisao ne može biti determiniran ženskim samo/žrtvovanjem, prije horizont očekivanja treba biti unutar literarno-lucidnog iskazljivog Ja koje se artikulira kao jezički, autonomni, abjektni kulturološki subjekt esejističkih tekstova kao replike povijesti društvenih neprilika. Brutalna autokritika esejistkinje u interpretativnom smislu uslovno može biti istumačena u etičkoj sferi bolne bespomoćnosti da se (ideološko-politički i nacionalno-ratnički) poreci smijene. Ugrešićka ilustrira beskompromisnost pozicije spisateljice što postaje uopšteno mjesto za sve post/jugoslavene antiratne esejistkinje.

Čitateljske strategije pri analizi eseja igraju ključnu ulogu u odbacivanju nacionalne napetosti koja uvjetuje recepciju, to jeste utiče na negiranje alternativnih, ženskih tekstova o ratu. Čitanjem se imanentno traga za vjerom u svrhu tekstova. Naučni pristup integrira poziciju učenja čitanja kao žena, ako se poigramo riječima Anet Kolodni (Annette Kolodny), što determinira generiranje znanja o hipotezi iz domena transnacionalnog *zajedništva* u post/jugoslavenskom antiratnom ženskom eseju. Ukrštanjem diskursa ženskih iskustava s različitim strana novih državnih granica, a koja su iskazana jezikom, ostvaruje se nova „mogućnost da se čita ‘kao žena’“ (Culler 1991: 44), uz nužno osvještavanje da interpretacija služi za izgradnju i učvršćivanje temelja za proizvodnju i kontekstualizaciju drugačijih znanja u sistemima koji pretenduju na cenzuru.

Figura post/jugoslavenske žene: od emancipacije do instrumentalizacije

Procesu ratne zloupotrebe žene kao majke nacije zasnovanom na simbolu etničkog diskursa koji računa na „gensku zalihu nacije“ (Yuval Davis 2004: 36), doprinosi i fakt da se pripadnost određenom kolektivu određuje rođenjem. Nacionalni nadzor nad prokreativnim sposobnostima ženskog tijela, uz ideje o čistoti rase, ali i krvi, pročišćen je iz pamtećeg karaktera kulturalnih naslaga i neravnopravne distribucije moći između spolova. Aktiviranjem

stereotipa iz tradicionalnog seta vrijednosti, kreiraju se preporučeni modeli feminiteta metaforizirani nacijom, pri čemu se modeliranje temelji na ulogama žena „kao simboličkih čuvara granica i utjelovljenja kolektiviteta koji ih istodobno kulturno reproduciraju“ (Yuval Davis 2004: 37). Esejistička kritika manipulacije i instrumentalizacije žene kao tijela na kojem se odvija bitka i na koje se kao na mapu upisuju poruke neprijateljima i putem kojih se mijenja strukturalna čistoća nacije zasnovana je na početnim pretpostavkama koje se vezuju za deemancipacijske prakse posljednje faze socijalizma, a koja se odvila u nacionalpopulističkom ambijentu 80-ih godina 20. vijeka u Jugoslaviji.

U eseju „(Ne)predstavljaljivost ženskog u simboličkoj ekonomiji: Žene, nacija i rat nakon 1989 godine“ (2000) Rada Iveković se osvrće na značaj učestvovanja žena u oslobodilačkom pokretu u Drugom svjetskom ratu, što je poslužilo za temelj (primarno kroz aktivnosti Antifašističkog fronta žena) za postizanje vidljivosti kroz reprezentaciju u političkoj i društvenoj sferi.⁷ Posljednje decenije jugoslavenskog društva su obilježene izrazitim deemancipacijskim pokušajima za koje Rada Iveković daje ocjenu privida ako se uzme u obzir da „vidljivost nije istinski praćena ni podržavana dubokim promjenama u društvu, ponašanju ili uvjerenjima u pogledu žena“ (Iveković 2000: 18). Tokom 80-ih žene su bile „postepeno eliminirane iz javnog života i ono malo posredne političke reprezentacije“ (Iveković 2000: 18). Nada Ler Sofronić u knjizi *Neofeminizam i socijalistička alternativa* (1986) upućuje na potrebu dijalektičko-istorijske analize položaja žene u socijalizmu u odnosu na oslobođenje od patrijarhalnih okova. Kao centralni problem socijalizma navedeno je formiranje žene u svijetu manipulacije materinstvom, odnosno „kroz polnu socijalizaciju i pristajanje na ulogu drugog“ (Ler Sofronić 1986: 121). Protivrječnosti socijalizma prenijete su i u nacionalne sisteme iz razloga njihovog povratka na „istorijske svesti [koje] se fiksiraju, vulgarizuju i funkcionalizuju u službi autoritarne vlasti, ekstremno represivne socijalizacije, hermetičkog osujećenja kritičke svesti i autonomne prakse, totalne ideološke kontrole“ (Ler Sofronić 1986: 131–132). U nacional-populizmu, slika žene je kreirana uz tradiciju, nacionalizam i mizoginiju. Jasmina Tešanović u eseju „Žene i rat“ iz zbirke *Balkan ne postoji* (2004) dekonstruiše mehanizme modeliranja žene koji su se odvijali paralelno u svim krajevima Jugoslavije.

Konstrukcija starog-novog modela može da se definiše u tri reči: instrumentalizacija, tradicionalizacija i naturalizacija žena za vreme rata a naročito za vreme nacionalističkih ratova. Zato što je to trenutak kad se društvo totemizuje: svaki nacionalizam pozitivan ili negativan, konstruisan je na različito konstruisanom muško-

ženskom odnosu ali postoji u svima jedna zajednička tačka: muškost muškarca se forsira kao podređenost žena. (Tešanović 2004: 16)

Preplitanjem procesa instrumentalizacije, tradicionalizacije i naturalizacije generira se poželjna figura žene/nacije otjelovljene njenim biološkim moćima i patrijarhalizovanim feminitetom. S tim procesima dolazi do poimanja žena kao „prirodnih granica“ (Yuval-Dejvis 2015: 122) nacije. Istovremeno, evociran je simbolizam domovine ili istorijsko-kulturološki zalog viktimizacije, što je pojačalo instrumentalizaciju žene u nacionalističkim ratovima. Instrumentalizacija se nameće kao problem odnosa među spolovima koji je duboko politički proces. Jasmina Tešanović s razlogom ukazuje na okidač i rezultat distribucije rodne moći jer je i rat prevashodno izražen u tom hijerarhijskom odnosu – forsiranju muškosti muškarca i podređenosti žene. I Rada Iveković u već pomenutom eseju ističe naturalizaciju kao značajnu za održavanje etnokratijskog poretka. Naturalizacija je zasnovana na subordinaciji žene, te stoga taj ideal postaje osnova svim drugim svođenjima: klasnom, rasnom i nacionalnom. Društvena promjena u smjeru individualnog i kolektivnog esencijaliziranja neprijateljskih Drugih u cilju je ostvarenja dominacije nad njima. Zahvat omogućava filozofska asimetrija definiranja jednih uz pomoć Drugih (*mi* naspram *njih*), odnosno vječito negativna kulturološka slika različitih od normiranih nosioca moći.

Ovi se postižu putem historijskog procesa naturalizacije, esencijalizacije podređenog člana jedne dihotomije koja se početno i apstraktno prikazuje kao simetrička. Podređena klasa, rasa, etnička grupa, nacija (sve redom historijski i društveni konstrukti, i dakle relevantne fikcije) se feminizira (naturalizira) da bi se njeno poređenje učinilo prihvatljivim, da bi izgledalo prirodno. (Iveković 2000: 11)

Obrazac o *feminizaciji* neprijateljskih nacionalnih skupina pitanje je obezvređivanja i podređenog položaja žena. Parafrazirajući Šeri Ortner (Sherry Ortner) moguće je prepoznati univerzalni karakter Sistema povratne sprege, koji ne samo da aspektira fizičke, društvene i psihološke razlike kao bliže prirodi i samim time proporcionalno negativne, već navedeno institucionalizira u svrhu opšte podređenosti i reproduciranja društvenih modela i konstrukata etničke grupe i nacije.⁸

U feminiziranom društvenom ambijentu odvijaju se mikroprocesi ograničavanja i vraćanja žene u privatnu sferu. „Žene su često žrtve načina na koji država definira kulturne potrebe zajednice u pogledu obrazovanja, braka i razvoda i drugih područja“ (Yuval Davis

2004: 103). „Žene su u kolektivnoj imaginaciji povezane s decom i stoga sa budućnošću kako kolektiva, tako i porodice“ (Yuval-Dejvis 2015: 121). Također, razlog shvatanju potiče iz svrhe porodice kao društveno razdrobljavajuće, koja omogućava ženama „partikularističku vrstu preokupacija, nasuprot onima između porodica koji predstavljaju višu, integrativnu, univerzalističku vrstu preokupacija“ (Ortner 2003: 163). Zahvaljujući biološkim vezama žena se obavezuje poslovima rađanja, brige o potomstvu, čuvanju i kivanju. Jasmina Tešanović korijen tradicionalizaciji nalazi u društvenom sistemu i porodici: majčinstvu, domaćinstvu i zadatku supruge. „Tradicionalizacija društava se pojavljuje kao posledica ovog fenomena: žene koje su vraćene u kuću sada bivaju konstruisane kao male žene koje se bave malim stvarima po ceo dan: savršene žene, majke, domaćice“ (Tešanović 2004: 17). Interpretacija ove zabilješke je složena jer uključuje pozitivnu nacionalnu figuru žene koja, s jedne strane, praktikuje ispunjavanje prirodnih zadataka, dok, s druge, znači njenu savršenost na osnovu identifikacije s kolektivnim. Kako se u analizi navedenog ne bi izostavila uloga supruge, potrebno je interpretirati ideju heteronormativnosti vezanu za poimanje žene kao inkubatora nacije i pripadnosti kolektivitetu koja se određuje nadzorom nad „sklapanjem braka, prokreacijom, te, dakle spolnošću“ (Yuval Davis 2004: 36). Riječima Elizabet Badenter (Élisabeth Badinter), brak je temelj patrijarhalnog društva koji legitimizira vlast muškarca nad ženom pri čemu sistem opstaje pod uslovima „da brak zadrži značenje razmjene žena; drugi, koji je preduslov prvoga, da bude održana asimetrija spolova, odnosno [...] da žene i dalje ostanu vezane za kategoriju predmeta“ (Badenter 1986: 113). Jasmina Tešanović u kontekstu rata demontira činjenicu da žene nikad ne pripadaju sebi, nego društvu kojim upravljaju muškarci, a koje žene podržavaju. Stoga, ženski identitet je iz druge ruke, sekundaran ili polovan. U odnosu na društvenu distribuciju uslovljenu patrijarhatom, žena prihvata model i konstituira se kao korisna patriotkinja.

Dakle takva država kao i javni identitet još uvek postoje i to ne samo u našoj podsvesti i u psihološkim razlikama, već i u našim zakonima. [...] To je kod žena nešto sasvim drugačije: zato što je nacionalni, državni i javni identitet kod žena uvek identitet iz druge ruke: polovni. [...] Njihova veza sa društvom, njihov kredo je potpuno filozofski, legalno i psihološki druge vrste i prirode od muškarčeve. One konstruišu svoj identitet podržavajući svog muškarca. I u tom smislu, nacionalizam je, kao i histerija, reifikovana bolest muškarca kroz telo žene. (Tešanović 2004: 12)

Pripadnost žene kolektivnim identitetima je prinudna, stečena rođenjem i vjekovnim tlačenjem, te argumentiranjem u polju nacionalizma. Radi se o militarizaciji koja podrazumijeva odricanje žena od „individualnog rasuđivanja i znatiželje“ (Enloe 2020: 61) u korist muškarca, vlade i rata ili ideologija. Sintija Enlo ističe karakter ženskog prihvatanja bračnog ugovora koji podrazumijeva podržavanje preferiranih doktrina: porodice i militarizovanog braka. *Prisilan identitet* (Chhachhi, prema Yuval Davis) žene povezan je sa svim razinama kulturalnih značenja. Savršenstvo žene u akcijama uključuje ispunjavanje domaćinskih dužnosti čime se potvrđuje involviranost planovima (reprodukciji, konceptima krvi i pripadanja – etničkog porijekla) i odanosti naciji.⁹

Unutar procesa instrumentalitacije žena se pozicionira kao instrument u rukama ratnika. Spolni element je strukturiran tijelom kao esencijalnim simbolom teritorije i granica, što vodi u ideju „nacionalne čistote“. Tragom tih ideja Jasmina Tešanović i Rada Iveković zaključuju da rat postaje povod iza kojeg se nalazi društveni zahtjev stalnog obračuna muškog sa ženskim spolom. Jasmina Tešanović navodi da rat „nema veze samo sa muškim ratom, već je to jedan trajni muško-ženski rat. To je polno nasilje...“ (Tešanović 2004: 18). Tu pretpostavku iznosi i Margaret Higonet (Margaret Higonnet) u knjizi *Civil Wars and Sexual Territories* (Građanski ratovi i seksualne teritorije, 1994) gdje konstatira da je rat „metafora za bitku među spolovima“ (Higonnet 1994: 80). Osim što direktno odražavaju političke relacije, rodni odnosi su poželjni i za analizu „kratkotrajnih ali radikalnih smjena u ženskom položaju koje otkrivaju u kojoj mjeri su arbitrarne naše definicije maskulinog i feminilnog“ (Higonnet 1994: 80). Na temelju patrijarhalnih odrednica maskulinog i feminilnog zasnovana je logika vojništva. Suzan Braunmiller (Susan Brownmiller) u studiji *Against Our Will: Men, Women, and Rape* (*Protiv naše volje: muškarci, žene i silovanje*, 1975) stavlja akcent na karakter maskulinog u vojskama, pojašnjavajući da muškost vojničkog i moć oružja, duhovna povezanost ratnika, disciplina i naredbe (hijerarhija) potvrđuje muškarcima njihovu superiornost i žensku pasivnost i inferiornost. U prilog tezi ide užasna provala nacionalizma na primjeru ratnog silovanja u bivšoj Jugoslaviji, kao izravne poruke tuđim ženama kao „simbolički najsigurnijem načinu osporavanja neprijatelju čiste loze, dakle, granica i teritorija“ (Iveković 2000: 26). Riječima Braunmillerove, tijelo silovane žene postaje ceremonijalno ratište, a sâm čin „poruka muškarca muškarcu, živi dokaz pobjede jednog, a neuspjeha i poraza drugog“ (Braunmiller 2013: 9), ali istovremeno i prilika jer „rat muškarcima pruža savršenu psihološku pozadinu da daju oduška svom preziru prema ženama“ (Braunmiller 2013: 8). Zbog toga, žena postaje subordinirana figura i meta nacije. Dodirnu tačku s premisama Jasmine Tešanović i Rade Iveković imaju i

stavovi Dubravke Ugrešić iznijeti u eseju „Mi smo dečki“ (u: *Kultura laži*, 1996) u kojima kao istinske žrtve ratova navodi žene.

Žene su u ratu izgubile domove, djecu, muževe. Žene su u ratu silovali. Najprije jedni muškarci, zatim često i njihovi muževi („Iz polupane čaše se ne pije“), zatim strani mediji, pa domaći mediji... U ovom trenutku o prognanim i silovanim ženama i njihovoj djeci brinu – druge žene. Ne muškarci. (Ugrešić 2008: 178–179)

Ratni zločin silovanja zasnovan je na brutalnom nasilju usmjerenom ka ženi. Dubravka Ugrešić ukazuje na pogubnost ratnog silovanja koje donosi pluralne traume i nepopravljiv razdor bića, te stigmu radi zločina, odbačenost i repetitivno nasilje. Navođenjem narodne uzrečice se opservira karakter muškog doživljaja silovanja svojih žena kao poniženja. „U ratu, kao i u miru, muževi glavni teret krivnje za taj užasni zločin prebacuju na svoje žene“ (Braunmiller 2013: 9), što im daje opravdanje da sistemski dodatno terorišu i na same žene stavljaju teret krivice za zločin počinjen nad njima. U pozadini reprezentovanih odnosa nalazi se kod po kojem su „patrijarhalne zajednice izmislile brojna lukavstva kako bi muškarac ostao gospodarem ženina trbuha“ (Badenter 1986: 111). I to je u ratovima najvidljivije, „žene u ratu su poštanski sandučići, tijela koja služe za odašiljanje poruka drugim muškarcima, neprijateljima. Pritom neprijateljima koji su još donedavno bili braća“ (Ugrešić 2008: 178–179). Parafrazirajući ogorčenog poznanika (žene kao medij za prenos poruka), esejistkinja pogađa u srž maskuline nacionalne dogme – dekodirajući jezik svojstven muškarcima.

Esejistkinje vs. logika rata i jugoimagarinij

Post/jugoslavenske autorke poput Rade Iveković, Lepe Mladenović i Dubravke Ugrešić u esejima argumentovale su stav o, kako ga Ugrešić imenuje, specifičnom *jugoimagariniju* koji uz dekonstrukciju može poslužiti za iščitavanje logike rata. Osnovu za razumijevanje ratova u bivšoj Jugoslaviji čine vrijednosti koje determiniraju muškocentrični svijet i disbalans u distribuciji moći među spolovima. Utvrdivši da su naši ratovi suštinski bili *bratoubilački*, Rada Iveković implicira da unutar tog poretka nije bilo žena. Potcrtavši ujedinjenje u počinjenju ratničkih brutalnosti (usmjerenih protiv žena), esejistkinja bratoubilačko analizira u feminističkom smislu – jer u našem jeziku čak i pojam „nosi polnu podjelu, čak i porodičnu strukturu“ kroz koju se ogleda moć patrijarhalnog militarizma. U jugoslavenskom toposu bratstvo se artikulira procesima uključivanja (sebi istih muškaraca) i isključivanja i uništavanja

neprijatelja. Bratstvo ojačava nacionalistički konflikt. Dakle, žene su isključene kao primarni neprijatelji jer militarizovani poredak (bratskog) društvenog ugovora je generiran iz patrijarhalnog prava koje muškarci primjenjuju nad ženama. Kerol Pejtmn (Carole Pateman) u *Ženskom neredu* (1990) identificira društveni ugovor kao „bratski savez koji konstituira građansko društvo kao patrijarhalan ili muški poredak“ (Pateman 1998: 38). Društveni ugovor su sklopila (oblikovala) braća kako bi uveli patrijarhalno pravo bratstva. Cilj društvene akcije muškaraca je primjeniti ugovor „koji legitimira njihovo pravo i omogućuje im da izvlače materijalnu i psihološku korist iz podređenosti žena“ (Pateman 1998: 49). Na istim postulatima na kojima je strukturirano bratstvo, kodiran je i rat. Stoga, Rada Iveković zaključuje: „Bratoubilački rat i jeste paradigma svakog rata“ (Iveković 2000: 24). Sukus ugovora predstavlja komunikacija s društvenim resursima i drugim muškarcima. Iznjedreno bratstvo (u) ratovima utemeljeno je na osjećaju maskuline lojalnosti. To je „osjećaj odanosti *svojim dečkima* [koji] igra glavnu ulogu u iskustvu muških boraca. Bez obzira na kontekst i razmjere rata, *ratni drugovi*, ili muška povezanost, gotovo uvijek se naglase kada se govori o tome kako vojnici mogu izdržati nevjerovatne napore što ih donosi rat“ (Yuval Davis 2004: 138). Apsurdno, muškarac se nameće kao jedini zaštitnik koji performira ulogu zaštitnika nacionalne sigurnosti. Na taj način potvrđuje vlastitu superiornost. Prirodni zaštitnik u patrijarhalnom društvu se smatra i idealnim kontrolorom „feminiziranih zaštićenih ne samo zato što su jači nego i (navodno) pametniji“ (Enloe 2020: 65). Legitimirani ideološkom moći, zaštitnici će činiti strašne zločine.

Logiku kulture nasilja u eseju *Prljave ulice* (1995) demistificira Lepa Mladenović polazeći od pretpostavke o rodno uvjetovanom nasilju (muškaraca ka ženama i imaginarnom neprijatelju) podižući je na analoški nivo s ratnim nasiljem. Lepa Mladenović locira transmisiju svakodnevnog rodnog nasilja u ratno nasilje nad ženama. Na binarnom sistemu opozicija generirano je nasilje nad Drugima. „Ako interferencija spolova potiče zebnju naročito kod muškaraca, možemo shvatiti njihovu agresivnost prema ženama i proces spolne segregacije koji se izrođava u konfliktnost“ (Badenter 1986: 142). U vremenu ratne, ideološke neuravnoteženosti provode se strategije nasilja nad počinjenima. U tom smislu, ratno nasilje funkcionira kao bitna vojna strategija uništavanja neprijatelja. Raščlanjen, problem distribucije moći između spolova zasnovane na očuvanju poretka u kojem „jedan od spolova raspolaže cjelokupnom vlašću – a to može biti samo muški spol, siguran u postojanost svoje fizičke sposobnosti – on će vladati u užasnom strahu da će mu vlast preuzeti ono Drugo i njega samog pretvoriti u ništa“ (Badenter 1986: 143). Nasilje se etablira kao ključni mehanizam uspostave

kontrole nad drugima/potčinjenima i trajnijeg očuvanja poretka. Analizom društvene kontrole prioritetne skupine žena je objašnjena logika nasilja.

Sličnosti se mogu videti u logici tlačitelja i ratnika koji razliku stanja Drugosti tretiraju sa mržnjom, razaraju je i zloupotrebljavaju. Sličnosti se vide u iskustvima žena koje su zlostavljane zbog svog pola ili zbog svog etniciteta. [...] Logika rata i logika nasilja prema ženama imaju mnoge zajedničke strategije. Kontrola teritorije Drugog pomoću straha i nasilja jedan je od aspekta ove zajedničke logike. (Mladenović 1995: 5–8)

Primarni aspekt o kojem esejistkinja vodi računa je mapiranje tijela kao mjesta ispisivanja moći. Kontrola kao disciplinirajuća tehnologija Mišela Fukoa, usmjerena je na metode djelovanja moći putem kojih se oblikuje subjektivnost individue. S obzirom na to da je u središtu njegove pažnje protok moći (provedba politike), načini izvršenja moći su konkretni i partikularni. U ratu moć figurira zahvaljujući uspostavi ratne kontrole koja se postiže mučenjem kao nasiljem.¹⁰ Mučenje kao dio rituala usmjereno je na tijelo, na žudnju da se fizičko postojanje (ratnog ili ženskog) neprijatelja javno obilježi i da članovi oba kolektiva – onog u čije ime se provodi kaznena pravda i drugog kažnjeničkog – shvate ko i zašto je žrtva koja se „žigoše sramom – bilo ožiljkom koji ostavlja na telu, bilo prizorom za javnost, jer ionako je svrha mučenja da se iskupi zločin, time se izmiruju računi“ (Fuko 1997: 35). U ime etničkih dugova neprijateljske drugosti – ona/j koja/i posjeduje karakteristike prezrene drugosti biće podvrgnut/a kontroli i kažnjavanju. Cilj javnih nasilnih rituala proističe iz principa osвете zadavanjem boli, izazivanjem straha i respekta spram moćnika. Taj princip skopčan je s idejom krvi i tla koje služe uspostavi dominacije. Rezultat djelovanja ovog principa je mučenje ili smrt. Logike tlačitelja (po spolu) i ratnika (po etnicitetu) postaju identične u efektu. Cilj jeste napad na tijelo kao biološki sklop i kulturološki simbol. Tijelo determinirano biologijom, patrijarhalnom feminilnosti i nacionalnim identitetom postaje sinonim političkog polja moći. Moć se izražava borbom za oblikovanje, kontrolu, dresiranje i slanje poruka preko tijela žene. Također, tijelo je površina za iznuđivanje znakova.¹¹ Muškarci u ratovima koriste žensko tijelo za desubjektivaciju ličnosti, destabilizaciju identiteta i koloniziranje, mučenje i mijenjanje stanja tijela. Ukratko, patrijarhat je sistem discipliniranja žena. Ratnički patrijarhat se služi strategijama slanja poruka neprijateljima putem njihovih žena.

Zar se nismo toliko puta pitale kako čovek u ratu može da siluje ženu koju mrzi? Kako on može da uđe u njeno telo, jer mi smo mislile ako nekoga mrziš, ne možeš ni da ga

dotakneš. Pogrešile smo. [...] Mnogi su zauvek prihvatili da ne postoje granice ulasku u telo onih koji su manje moćni od njih. Tako bolje naoružana armija ulazi na „neprijateljsku“ teritoriju. Tako muškarac ulazi u ženu i siluje je. (Mladenović 1995: 5–8)

Napad na žensko tijelo o kojem diskutira Lepa Mladenović, u navedenom eseju postaje stjecište strateške bitke: napada na neprijateljsku naciju i osvete muškarca nad ženom. U jugoslavenskim, koji su bili i nacionalistički ratovi, korištena je strategija dominacije nad svojinom. Dominacija je zasnovana nad tehnikama i taktikama u kojima je moguće prepoznati splet snažnih veza ili, riječima Mišela Fukoa, model dominacije je uopšte „neprekidna borba“ (Fuko 1997: 29). Pored napada na set nacionalnih vrijednosti reprezentiranih i identificiranih ženom pripadnicom neprijateljskog naroda, žena individualno i duboko intimno ispašta fizičkim postojanjem. Taj čin, kako dokazuju post/jugoslavenske esejistkinje, ali i sama Lepa Mladenović, povod je iskazivanja spolnog neprijateljstva muškarca ka ženi. Usporedbom ratne i mirnodopske realnosti putem patrijarhalnog normiranja, esejistkinja izvodi zaključak o univerzalnom karakteru rata: rat je civilizacijski projekt ozakonjen državom i pravom uz moć ideologije nacije. Iz civilizacijsko-istorijskih setova pojmova (tradicija i religija) muškarci uče kako ratovati, osvajati teritorije, vršiti nasilje i zločine nad drugima, kako kontrolirati, mučiti i ubijati u dimenzijama javne osvete. Lepa Mladenović efektno navodi: „Patrijarhat će ratovati zauvek“ (Mladenović 1995: 5–8). Ovom konstatacijom se razotkriva karakter patrijarhata u dimenziji spolnih politika koje se prenose i na druge oblasti, poput ratova i uopšte na sve društvene relacije.

Neravnopravnost spolova kao karakteristiku ratova u Jugoslaviji kritikuje Dubravka Ugrešić koja prepoznaje kulturu kao mjesto produkcije nasilja. Stoga, *jugoimaginarij* funkcionira kao set kulturoloških mema. Sa sviješću o štetnom karakteru mema i moći inficiranja stereotipima svih društvenih pora, Dubravka Ugrešić se obrušava na kulturu koja definira subordiniran položaj žene u porodici, društvu, naciji i posredno preko identiteta jugo-muškarca (koji se definira u čoporu muškaraca preko ponižene i isključeno-daleke ženskosti, to jeste „žene u statusu nižeg bića“ kako stoji u eseju *Mi smo dečki* [Ugrešić 2008: 169]). Posljedica precizne analize je detekcija svrhe rata između spolova koji služi kao paradigma nacionalističkih ratova, a koja se afirmira u svakodnevnim komunikativnim sistemima: jeziku, muzici, filmu, književnosti i posebno u simboličkom kapitalu vojske.

Rat je samo aktivirao ono što je u muškom imaginariju oduvijek postojalo. Vicevi i zgrade na račun vojske (one bivše) ustupili su mjesto ratnom junaštvu, iskušavanju hrabrosti, a priče o nepobjedivosti na polju kreveta, preselile su se na polje fronta. Ratništvo i seks bogato su se isprepleli. [...] Tradicionalističku ratničko-pornografsku retoriku potvrđuju nazivi oružja (često ženska imena), ratne fotografije (ratnika sa puškom, vojnika koji grle topovsku cijev), ratnička subkulutra (stripovi, „literatura“, šale, humor, „ratnička publicistika“). Ratna propaganda češće prikazuje rat kao privlačnu i uzbudljivu mušku avanturu, rjeđe kao svetu, asketsku borbu za domovinu. (Ugrešić 2008: 174)

U navedenom ulomku Dubravka Ugrešić ukazuje na isprepletenost i zavisnost stereotipa o ženama s politikama ratovanja. *Jugoimaginarij* postaje pitanje kulture rata utemeljene na mizoginiji i seksizmu. U slučaju izbivanja ratova, ta mjesta u kulturi postaju okidači brutalnijeg ratnog nasilja nad ženama. Radi se o militariziranoj kulturi koja je specifično 80-ih godina 20. vijeka u polju filma, muzike, književnosti, kao i viceva i anegdota u kojima su odnjegovani najpoznatiji stereotipi pojačani vulgarizmima na koje apelira esejistkinja. Katarina Luketić u knjizi *Balkan: od geografije do fantazije* (2013) proziva književnost kao „rasadnik stereotipova i maskiranih političkih naracija, i u njoj upravo imaginacije o nama i Drugima imaju povlaštenu ulogu kao konstitutivni elementi teksta i prevoditelji poruka“ (Luketić 2013: 265). Proširenjem Luketićkinog zaključka uz spoznajnu povećanja dinamike društvenosti pri pričanju viceva (uz neizostavan efekt smijeha na iznesene stavove i poente), komentar Dubravke Ugrešić ukazuje na funkcije stereotipa. Relacija po kojoj funkcionira stereotip je dvostrana: drugi pol je reprezent negativne osobine, dok se prvi oblikuje tipskim/pozitivnim uzorcima iz vlastite kulture. Pomenute forme pripovijedanja nude stereotipne istine kao dogmu s ciljem da „ta značenja budu svima razumljiva i naiđu na odobravanje“ (Luketić 2013: 265). U bazi stereotipa ili *jugoimaginariju* uspostavlja se konekcija bratstva i produkcije nasilja. Centralno mjesto potvrde muškaraca u *jugoimaginariju* zauzimala je Jugoslovenska narodna armija na čijim popularnim naracijama se kreirao identitet jugomuškarca. Zahvaljujući patrijarhalnoj moći i konstruktumu rodova formirana je figura jugomuškarca i jugožene. Poseban fokus je stavljen na, za post/jugoslavenske esejistkinje, zajednički tip ratne propagande, onaj koji identificira rat kao muški projekt, to jeste na rat kao brutalni obračun među spolovima. Potenciranjem rata među spolovima kao zajedničke premise post/jugoslavenskih antiratnih eseja, osim što je istaknut karakter rata, istovremeno je relativizirana i snaga patriotizma i nacionalizma. Esajistkinje su pokazale da su nacionalna i ratnička ideologija stvorene patrijarhalnim

strukturama. Iako je ideološka moć neosporna, lakoća s kojom muškarci odlaze u rat i demistificirani okidači privlačnosti i avanturizma pokazuju složenost razloga iz kojih muškarci ratuju.

Rat iz prvog lica ili partikularno esejizirano iskustvo iz Sarajeva

Krajnje brutalno i ogoljeno iskustvo rata, sa samog fronta u mjestu krvavog četverogodišnjeg stradanja – u Sarajevu kao poligonu ratnih okršaja – u esejima *Sarajevski pasijans* (1994) reprezentovala je Alma Lazarevska. Knjigu otvaraju proročki tekstovi nastali u osvit rata (april 1991) u Bosni i Hercegovini. U njima nizom vještih naznaka prepliću se ideje utemeljene na civilizacijskim, političkim i medijskim kodovima. Realnost pooštrena užasom i neizvjesnošću koja paralizira, radikalno je transformirana. Obrasci bez kojih se pisanje o ratu ispostavlja nemogućim ostaju prisutni i obilježavaju zbirku iz stranice u stranicu, a tokom narednih godina¹² i vitalni su dio spisateljičine imaginacije, pisanja, kao i načina re/konstrukcije, te golog preživljavanja ratne realnosti.¹³ Zatočena u „limitnoj situaciji“ kako posvemašnju ograničenost ratnim dejstvima imenuje Ivana Maček, Alma Lazarevska prkosnu borbu Sarajlija za opstanak i težnju da se uspostavi privid normalnosti, uopšte kulturu ljudskog (ne humanog) postojanja, stavlja u drugačiji, egzistencijalnom upitnošću definiran kontekst. Spisateljica ulaže „kulturalne resurse i inventivnost u cilju da osmisli ratnodopsko postojanje“ (Maček 2009: 34) hronološki zapisujući i ironijski komentirajući vlastito prisustvo događajima u tom poretku. Njeno pisanje je obilježeno *novom iskrenošću* – svojevrsnim dokumentiranjem užasa.¹⁴ Uprkos faktu da „haos i paranoja upravljaju danom“ (Maček 2009: 35), esejistkinja gradi smisao oko smrti, nagona za preživljavanjem i probijanja faktora izvan individualne kontrole, koji manipulativno dominiraju ratnim danima. Pred nezaustavljivošću rata, Lazarevska je direktno „suočena sa terorom nasilne smrti i destrukcije“ (Maček 2009: 34). U konfrontaciji s takvim događajima osjeća etičku odgovornost u spisateljskom angažmanu da artikulira vlastitu iskustvenu istinu, kao i spoznaje o svojim sugrađankama/nima.

U tekstovima koji su prethodili ratu, Lazarevska se fokusira na dva komplementarna fenomena: pamćenje i povijest. Razlika individualnog sjećanja i kolektivnog (kulturalnog) pamćenja vezana je za koncepte subjektivnosti i individualnosti doživljavanja – sjećanje, dok je potonje – pamćenje, kolektivno oblikovan fenomen. U eseju *Plombiranje memorije* (april 1991) preispituju se zakoni iskustvenog i kolektivnog, koje će biti ili je smješteno u istoriju, pri čemu se u središtu interpretacije nalazi put od personalizovanog zapisa do opovrgavanja ideologije kolektiva. Autonomna perspektiva esejistkinje se može dekodirati ličnom životnom

istorijom, uz „vlastito mesto sa specifičnim opažajnim položajem“ (Asman, 2011: 23). Njena pozicija je određena umrežavanjem i komunikacijom u zajednici, ali i specifičnim inventarom u posjedu društva. Pripadnost grupi (kulturalnim kodovima) i prelazak s ličnog na kolektivno (i pamćenje) postiže se saglasnošću i kako navodi u *Dugoj senci prošlosti* (2006) Alaida Asman (Aleida Assmann), učešćem u ritualima i ceremonijama, te kapacitetom da se „minuli događaji tumače [...] komuniciraju i praktikuju tako da ostanu sadašnjica“ (Asman, 2011: 269). Prekoračenje navedenih zakonitosti može se prepoznati kao otpor Alme Lazarevske da učestvuje u kolektivnim ritualima, kakvi su dodirivanje, odlaganje i prezerviranje koji vode ka posjedovanju:

Kopanje po margini /neki vole reći – prahu/ povijesti završava se ovih dana publiciranjem slika uredno složenih PVC kesa u kojima su izložene kosti što su decenijama ležale u jamama. ... Agresivna namjena plombiranja u sprezi s politikantskim ciljevima rezultirala je, evo, jezivo banalnom golotinjom, pornografskom obradom tragedije. Hoće li neko na ovaj način posegnuti i za zemnim ostacima žrtava zloglasnih krematorijuma? Hoće li i u tom slučaju instrumenti speleologa biti zamijenjeni usisivačima i detektorima praha, kad baš sve mora rukom da se dotakne i u PVC smjesti, da bi se povijest konačno imala u svojim rukama? (Lazarevska 1994: 15)

Patološka želja za posjedovanjem vlastite (podvučeno: nacionalne) istorije istaknuta je sukladno pravilu očuvanja i prenosa tradicijskog pokretanja sjećanja, te činjenja dostupnim i javnim. To je ključno kad su posrijedi nacionalni narativi iz(s)vođenjem „na prakse zvaničnog sećanja“ (Karge 2014: 245). Kako primjećuje Hajke Karge (Heike Karge) pri analizi socijalnih praksi kulturalnog pamćenja,¹⁵ pored političkih elita i drugih aktera „koji usvajaju zvanično postavljene okvire za razumevanje prošlosti, o njima do izvesne mere pregovaraju i putem tih procesa usvajanja i pregovaranja menjaju im oblik“ (Karge 2014: 245). Radi se o narativima tradicije i istorije koje su službi nametanja zvaničnog mita o prošlosti ili kako bi to precizirala Alaida Asman, u proizvodnji emocije i naknadnog doživljaja stradanja svojih – pa i sunarodnika. Lična perspektiva Alme Lazarevske ponajbolje je izražena ciničnim komentarem kojim je sintetizirana trauma ratnog stradanja sa viktimizacijskim (i/ili herojskim) diskursom, i na kraju opozita između kapitala počinioca i žrtava. Uprkos kontinuitetu patnje spisateljica svjedoči, što znači „napet odnos između procedura objektivne rekonstrukcije [koliko sadašnjeg trenutka nasilja, toliko] prošlosti i empatičnog odgovora“ (LaCapra 2001: 87). I s druge strane,

nemogućnost bilo kakve distance, jer „jezičke funkcije obezbjeđuju mjere svjesne kontrole, kritičke distance i perspektive“ (LaCapra 2001: 90). Iako se doima nemogućim, esejistkinja je posjedovala racionalnu osnovu u ekspresiji ratnog šoka. Rita Felski u knjizi *Namjene književnosti* (2008) utvrđuje karakter šoka na način da smatra da „šok postupno gubi svoju emotivnu snagu i moć mijenjanja svijesti“ (Felski 2016: 152). Preciznije, šok čine dezorijentacija (Felski) i gubitak smisla o postojanju i djelovanju (LaCapra) koji utiču ne samo na percepciju, nego i na pisanje. Antiratne ženske eseje, pa partikularno i ove Alme Lazarevske, treba sagledati kroz optiku šoka reprezentovanog u tekstu – drame proživljenih užasa, rata, destruktivnosti, nasilja i mržnje, direktne patnje. Izražena patnja omogućava „posvjedočiti joj izbliza, uvećanoj na entu, katkad do groznih i krvlju poprskanih tančina“ (Felski 2016: 151). To potvrđuje pojam *pasije* iz naslova esejske zbirke Alme Lazarevske, a koji ima dvostruko značenje: kartaške igre kao sinonima za ratno poigravanje s civilnim stanovništvom, kao i za ratnu traumu kroz proces trpljenja „koje prelazi u patnju, pasivnost u pasiju, u mučenje“ (Asman 2011: 116). Tekstualizirana trauma i šok neminovno su realizirani pod znakom angažiranosti – konstrukcije pripovjedačkog Ja u eseju. Zapravo, postajanje svrhe pisanja „samo planiranjem promjene“ (Sartre 1947: 23) determinirano je bitkom za slobodu, odbranu i čuvanje određenog (personalnog) ideala vrijednosti. U antiratnim esejima angažiranost na pitanju očuvanja života, te pre/vrednovanja mira kao vrhunaravne vrijednosti jesu fundamentalni okidači otpora političkoj i ideološkoj dominaciji. Bunt izražen esejima Alme Lazarevske nije samo pitanje odbijanja učešća u kolektivnim ritualima (relacioniranim s nacionalnim politikama razora), već i generiranja autonomnog, antipolitičkog i humanističkog stava. Istovremeno, humanizam spisateljice sadrži i kritiku nacionalističkih elita i procesa formiranja povijesnosti. Lazarevska konfrontira individualno, bolno iskustvo kolektivnim mehanizmima pamćenja. Njenu perspektivu određuje autonomija (uprkos cijeni izlaganja progonu od strane vlastitog kolektiva, jer strane se moraju odabrati i zauzeti), te moć prokazivanja štetnosti bilo kojeg nacionalnog, ideološkog opredjeljenja.

Ogolivši ljudski barbarizam, esejistkinja *Plombiranjem memorije* osim što razotkriva mračnu stranu propagande (medijske i političke), također, upućuje i na kolektivne mehanizme pamćenja metaforiziranih popravkom pokvarenog zuba, tom neizbježnom (privremenom) fazom koja djeluje pogrešnom snagom kojom neminovno otuđuje pojedince od koncepata sjećanog, preživljenog i humanog. U dramatičnoj borbi za prevlast između iskustvenog i konstruisanog, Lazarevska direktno suočava čitateljku sa činjenicom da moć koju proizvodi ideologija daje primat kolektivnim mehanizmima i povijesnosti, nad ostacima ljudskih tijela žrtvovanih ratu. Zvanični kanon pamćenja na priznaje pojedinačne žrtve (ostatke pakirane u

PVC), on ih instrumentalizira, omasovljuje u diskurse tumačenja rata. Ovim esejom Alma Lazarevska problematizira to razmeđe tragične individualnosti i zvaničnih politika, koje Hajke Karge uopšte kao fenomen dekonstruiše cjeneći zvanični narativ kao oruđe „represije koji se upotrebljava od ‘gore’“ (Karge 2014: 246). Leševi koje je proizvela nacionalna politika postaju idealno oruđe za manipulaciju nacionalnim i istorijskim toposom, identitetom i prisilnim procesom identifikacije s kolektivnim. Posjedovanje povijesti esejistkinja dovodi u vezu s ideološkim prioritetima kao uslovima uhodanog sistema plombiranja. Jezički prizor surovog operiranja s mrtvima spisateljica sumira na sljedeći način:

Iz njenog zemnog praha, iz njenih sasušenih kostiju, alhemičari nacionalne povijesti će potom spravljati efikasne plombe. Ko ne zna ili ko loše poznaje tragediju ovdašnjih jama, dobijati će ko terapiju dozu PVC vulgarnosti. Da nije tužan i zastrašujući, prizor bi bio zarazno komičan. Ovako oskrnavljene kosti, nasilno izuzete iz znakovite tišine jama, podsjećaju me da je neko negdje definirao humor kao ono što blamira imanentnost odvajajući je od transcendentalnosti. Nad ovako izloženim kostima bogohulno je recitirati, dapače i pomenuti Goranovu *Jamu*. (Lazarevska 1994: 15)

Ulog žrtava u stvaranju nacionalne povijesti u takvim okolnostima postaje primarni zadatak države jer se putem memorijskih znakova: simbola mitologije, tradicije, kulture i istorije stvara pamćenje. Identifikacije sa zajednicom i izgradnja zajedništva znače zamjenu intimnog sjećanja kolektivnim. Ili preciznije, kako to vidi Suzan Sontag (Susan Sontag), a prenosi Alaida Asman – kolektivno (pamćenje) može se tumačiti kao ideološko jer se sastoji od „od skladišta sugestivnih slika koje utiču na verovanja, osećanja i mišljenja ljudi i usmeravaju ih. Reč ideologija implicira da se posredstvom uticajnih slika prenose istovremeno opasni i lažni misaoni i vredonosni sistemi koje bezuslovno treba kritikovati i zatirati“ (Asman 2011: 31). Spisateljica dekonstrukcijom procesa *Plombiranja memorije* tvori opozitni diskurs koji negira i viktimološku i herojsku (nacionalnu) prošlost, obe zasnovane na ljudskom stradanju.

Alma Lazarevska u esejima pokušava naći „balans između priznavanja i ignoriranja okolnosti u kojima postojimo, a koje su prijeteće po život“ (Maček 2009: 35). Esej *La morte di Šatropolis* (decembar 1992) otvara pitanje svijesti građanki i građana o ratu koji nije shvaćen u totalitetu. Smrt u nazovi-gradu koji je izgubio civilizacijske aspekte urbane sredine – odrednice *polis* u filozofskom smislu i *šatro* u slengu, upućuju na jezik (koji upotrebljava esejistkinja) u zbirci eseja radeći na opstanku dinamičnog sistema sporazumijevanja obremenjenog ratnim iskustvom traume i preživljavanja. U šatrovačkom kontekstu Sarajevo

p/ostaje 'ko fol' grad u kojem životne stilove diktira smrtna prijetnja. Iz individualnog doživljaja traume i grada kao klanice, Alma Lazarevska spoznaje, bilježi i upozorava na iščašenje civilizacije. Direktan susret sa realnošću ratnog nasilja, kako smatra Katerina Kolozova, isključuje identitet u odnosu na politički subjekt nametanjem pritiskajućih moći nasilja. Tim procesom se simbolički izokreće poznati (normalni, civilizacijski) univerzum ovaploćen različitim kodovima grada. Urbani prostor Sarajeva ima moć oblikovanja političkog i diskursivnog, a priroda ovih moći jeste restriktivna. U kontekstu ratnog ograničavanja funkcioniranja grada „traumatizirajuće fizičke restrikcije kretanja u prostoru – umetnuto je ili se samo umeće u ‘eteričnu’ delikatnu prirodu identiteta i njegove osetljivosti“ (Kolozova 2007). U takvom kontekstu ograničenosti traumom, Lazarevska može jedino da se obrati svojoj zajednici, kao i sebi samoj, ukazujući na pogubnost naivne nesvjesnosti i kratkovidosti pred snagom rata.

Osim iskustva klanice, ovdašnji čovjek danas spoznaje skoro pa nadrealno iskustvo iščašenja iz dostignutog civilizacijskog konteksta. U već degutantnom licitiranju kad je rat u Bosni počeo /Ravno, pod tri vodoravno/ preferiram datiranje koje uvažava pomenuti aspekt. Zar baš mora granata da pukne, da bismo u redovima za benzin kojeg nema, prepoznali rat. Shvatili, ne shvatili Sarajlije se za nastupajuću zimu moraju snaći. Traje bjesomučna potraga za čvrstim gorivom, u gradu u čijim je žilama presahla električna energija. Potraga bi se mogla, utjehe radi, ludistički preformulirati. Tek toliko da bismo puku borbu za opstanak formulirali na civilizacijski zahtjevnijem nivou. Da bismo ostali stanovnici Grada. [...] Šta ste, cijenjene Sarajlije, danas spremne žrtvovati za plamen na kojem nam se zimus valja ugrijati? Kad smo već kod taština, na vatru bi prvo trebalo baciti sve sarajevske mirnodopske umišljaje i zablude, specifičnu sarajevsku taštinu koja je tako kratkovidno i uporno odbijala svijest o ratu. (Lazarevska 1994: 73)

Suočavanje civila sa svakodnevnim potrebama (npr. toplina za vrijeme zimskih hladnoća)¹⁶ u haosu i sveopštoj devastiranosti, esejistkinja uzdiže na nivo spaljivanja taštine. Preživljavanje time postaje ne samo osujećeno naivnošću, već i samo smanjenje potencijala za borbu za opstanak ovisi o „snalaženju od trenutka do sljedećeg“ (Maček 2009: 35). Također, u eseju *Stvar temperamenta* Alma Lazarevska pogađa u sujetu – parodiranjem političke vlasti, kao i u individualnoj dimenziji cinizmom preživljavanja, koje u opskurnim okolnostima dosežu vrhunac gluposti i besmisla.

Stoji neuništivi Sarajlija pored obećanja spomenice i onaj datum na njoj ga opominje da je red da se dotle i preživi, da eventualni smrtnik u ime spomenice mora odložiti čas izlaska Bogu na istinu. A tako mu se žuri, baš kao i onom Sarajliji koji je uspio srediti sve papire za Ameriku te sad odlaže svoj put ka svjetlosti na kraju tunela, odlaže u ime želje da i on dobije spomenicu. Ovo je jedinstvena prilika da svaki čovjek u ovom gradu u vidu spomenice visi na sopstvenom zidu. Ko preživi visit će! (Lazarevska 1994: 140)

Cinizam prožima tekstove u kojima spisateljica pravi otklon od lične pozicije i kritikuje stavove posmatrača bestijalnog rata. Dokidanje života u najbrutalnijem smislu označava postojanje nasilja usmjerenog „protiv (nečije) ‘fizičkosti’“ (Kolozova 2007). Osuđeni na svoje neželjene identitete, suočeni sa i pred istrebljivačkom mašinerijom satanovnici/e Sarajeva ne mogu pobjeći od realnog, nezauzdanog momenta krize traume i straha pred neizvjesnošću rata. U iskazu rat zadobija obrise simboličkog jer se performira u jeziku i diskursu. Katerina Kolozova interpretirajući ratnu traumu, smatra da se realno oprisućuje i znakom i preformativom, odnosno neizbježnošću nasilja koje prati diskurs. Proizvodi poput identiteta i diskursa su izvedeni iz Realnog – koje je specifično traumatično. Paradoksalno, Alma Lazarevska ukazuje na sveprisutnost traume koja u vidu prilike za preživljavanje daje samo novu, realnu šansu za smrt.

Sarajevski pasijans se zatvara esejom *All that Pasijans* u kome se iz autentične autsajderske perspektive potencijalne ratne žrtve i žene, ali i antiratnog angažmana – isprepliću nadrealna trauma i smrt. U kartaškoj igri bespomoćnosti i čekanja na pravu (i krivu) dodjeljenu kartu, tačnije na spontano angažiranje, ili na sigurnosne intervencije i ličnu nemoć – obuhvaćeni su snovi o miru i slobodi.

Očekujući da se stvari što prije i povoljno /da bude kao nekad!/ riješe, prvih su mjeseci gotovo zarazno igrali pasijans. Između ostalog igru čekanja! Čekanje vojne intervencije, druge Olimpijade, kenijade, deblokade, riječju – čekanja. [...] U ovom slučaju uvažavamo da knjiga nosi naziv ne samo po igri strpljenja, već po igri osamljenika, samotnjaka... Ovdje je bio po srijedi splet okolnosti u kojima je svaka riječ postala izlišna te se zato izbjegavao razgovor koji uvijek traži rješenja i obećanja. (Lazarevska 1994: 146)

U igri pasije ili borbe za opstanak sa moći esejističkog iskaza, Alma Lazarevska reprezentira moć rekonstrukcije ženskog (destabiliziranog) identiteta. Poznati zapadnoevropski kulturološki motiv za kojim poseže je figura žene koja odbija nasilje i zauzima etički stav – oličen u figuri antičke heroine Kasandre, junakinje Homerove *Ilijade*. Proričući tragičan kraj Troje proglašena je ludom, zatočenom i odbačenom, onom koja je izrekla istinu kako bi postala „tuđinkom, izgnanom među svojimima“ (*Antimilitarizam i žene* 2009: 47). Posezanjem za modelom kasandrijskog svjedočenja protiv rata, opomene i javnosti Lazarevska identificira bosansku ženu u kompleksnosti antiratnog i humanog stava. Kako u okolnostima rata da djeluje žena? „Bosanska Kasandra, kao svaka Kasandra, plače nad svojim pasijansom“ (Lazarevska 1994: 147). Uprkos pesimizmu – iskazanom plačem nad bespomoćnošću i gubitkom kontrole nad igrom rata koju igraju drugi (nacionalni ideolozi i političke elite u naše ime), nasuprot iznimnoj moći destabilizacije identiteta, esejistkinja zazivajući Kasandrinu mudrost osvještava princip akcije – zasnovan na moći autonomnog i kritičkog govora. Takvim govorom se negira romantizovan povod rata – otmica lijepe Helene, a argumentira sukob između Grčke i Troje, borba u kojoj „muškarci ratuju da bi na vlasti očuvali muški princip življenja“ (*Antimilitarizam i žene* 2009: 48). U maniru odbijanja muškog ratničkog principa uništavanja, Lazarevska zna da joj u okolnostima egzistencijalne prijetnje preostaje pisanje kao dokumentiranje užasa, pisanje kao svjedočenje iz ugrožene ženske pozicije o postojanju alternativne antiratne politike. Esejskim iskazom u stanju šoka „trauma se jezičkom artikulacijom oslobađa svoje kapsule“ i postaje „deo svesnog identiteta“ (Asman 2011: 115). Esejističko pisanje problematizira neprivilegiranost i opasnost militarizma u okolnostima gubitka kormila sopstvenog života, te na taj način pisanje radi na očuvanju života (tekst postoji nakon potencijalne smrti). Putem angažmana u osmišljavanju života stvaraju se značenja „u duboko alteriranim situacijama“ (Maček 2009: 34). Esejistika Alme Lazarevske nad užasom reprezentuje, ono što Dominik LaCapra uopšte naziva „empatičnim neraspoloženjem“ (LaCapra 2001: 37–42) kao odgovornošću za traumatsko iskustvo drugih. Empatija ne funkcioniše sa identifikacijom, već afektnim odgovorom na nehumanost čovječanstva. Jedan od afektivnih postupaka je i interpretacija. Čitanje eseja iz zbirke *Sarajevski pasijans* uvlači nas u proces koji autsajderu omogućava odgovornost da sasluša tuđa traumatska i ratna iskustva. Britki i duhoviti eseji Alme Lazarevske s jasnim moralnim stavom, ne samo da donose nove ironijske uvide u civilizacijska dostignuća u prizmi rata, oni predstavljaju vrijedan doprinos *herstoriji* i stvaranju paradigme ženskih znanja o ratu koja su *a priori* podvrgnuta cenzuri koju dominantni narativi sprovode nad nepoželjnim i neprihvatljivim alternativnim pričama.

Završna promišljanja

Teza ovog rada generirana je na osnovu esejskih materijala spisateljica i autorki iz različitih nacionalnih korpusa. S fokusom na ideološki aspekt nacionalizma i militarizma koji su doveli do ratnog raspada Jugoslavije esejistkinje su tekstualno oblikovale zapažanja nastala iz osvještene perspektive o kulturološkom kontekstu – refleksije društvenih procesa na spolove. S obzirom da se u dosadašnjim istraživanjima malo vodilo računa o prevazilasku nacionalnih granica i odbijanju dogmi, otvorilo se polje za novi interpretativni pristup utemeljen na razlici: ženskog alternativnog pisanja o ratu, kreiranju novih znanja, kritici patrijarhalnih i nacionalnih sistema vrijednosti i rata kao odnosa među spolovima.

Esejski zapisi Dubravke Ugrešić, Rade Iveković, Jasmine Tešanović, Lepe Mladenović i Alme Lazarevske koji su poslužili kao paradigmatički uzorak, iskristalizirali su se s potencijalom za rekonstrukciju kulture rata promatranu iz Drugog (neminovno ženskog i feminističkog) ugla. Problematiziranje rata, osim što je iskustveno diferencirano, te stoga donosi značajna znanja sa suprotstavljenih i zaraćenih strana, označava uključivost koja se kreće u rasponu od teorijske do kritičke analize rata. Esejistkinje dekonstruiraju mizogini i seksistički (patrijarhalni) učinak rata, te argumentiraju tezu da su ratovi u Jugoslaviji koncipirani i realizirani kao ratovi među spolovima,¹⁷ ali i simultano s neizbježnom nacionalističkom ideologijom i na koncu u sferama konkretnog iskustva rata s fronta. Interpretacija eseja u radu pokazala je da su post/jugoslavenske esejistkinje, uprkos potrganim kontaktima i zvaničnom neprijateljstvu, zauzimale skoro istovjetne antinacionalne i proženske pozicije otpora. Svojim pisanjem one su demontirale opšta i specifična, tradicionalna mjesta i norme s kojima su naše žene suočavane i suočene. U određenim aspektima njihova sa/znanja moguće je proučavati kroz naučno sintetizirano *zajedništvo*. U usporednim čitanjima ti tekstovi komuniciraju i nadopunjavaju, tvoreći prostor transnacionalnosti, alternative i angažiranosti, te antipolitičnosti kojima se de(kon)struiraju nacionalni i kolektivni narativi.

Posebnu pažnju esejistkinje posvećuju položaju žene u ratu na način da dekodiraju tradiciju ukazujući na opasnost modela i načina instrumentalizacije spolnog i kolektivnog nacionalnog aspekta identiteta. Istovremeno, dokazana je pretpostavka da patrijarhat u kontekstu rata nije samo u službi borbe protiv neprijatelja, već i društvenog discipliniranja neprijateljskih i žena pripadnica vlastite etničke skupine. Antiratni ženski eseji post/jugoslavenskog korpusa su mjesto otpora setovima vrijednosti: militarističkog patrijarhata i nacionalizma usmjerenim na žene. Eseji, kao i antiratna književnost su „sjajan izvor moći u borbi protiv represije“ (Cooper et al. 1989: 13). Na nivou diskursa i rat i rod mijenjaju značenja,

„što znači da promjena kao kulturalna kodificira značenje drugačije“ (Cooper et al. 1989: 19). Značenje kao konstrukt alternativnog i antipolitičkog, etičkog tipa pisanja reprezentuje ozakonjenje ženske razlike čime se „proizvode drugačije figuracije orodnjenog značenja rata u modernom i postmodernom pisanju“ (Cooper et al. 1989: 19). Unutar spoznajnog prostora post/jugoslavenskog antiratnog ženskog eseja razotkriva se i svjedoči blago centrirajućeg znanja o istorijskom značenju kako naših, tako i ratova uopšte.

¹ U binarnom društvenom konstruktivnom feminitet se percipira kroz subordiniranost, nered i inferiornost.

² Svako lično žensko iskustvo može biti locirano unutar sistema i hijerarhije moći, to jeste kao dijela dominantne politike, te se radi navedenog trpljenja opresije u privatnoj sferi nameće kao značajno političko.

³ Usp. *Encyclopædia Britannica* (2021). Tekst dostupan na veb-stranici Encyclopædie Britannice: <https://www.britannica.com/topic/transnationalism> (preuzeto: 17. 6. 2021)

⁴ Pri interpretaciji feminističkog eseja u srpskoj književnosti Tatjana Rosić precizno određuje karakter „hibridizacije u kojoj se na kraju dvadesetog veka preispitaju disciplinarnost i diskurzivne granice, pri čemu književno i teoretsko-filozofsko mišljenje često zamenjuju mesta, preplićući se“ (Rosić 2015: 233–254).

⁵ Indikativan pokazatelj položaja žene u otporu u nacionalističkom kontekstu predstavlja i slučaj *Vještica iz Rija*. Rada Iveković, Dubravka Ugrešić, Slavenka Drakulić, Vesna Kesić i Jelena Lovrić su oštro i krvavo prozване i odbačene kao trivijalne autorke i nepatriotkinje jugo-oficirskog porijekla, kao neprijateljice hrvatstva, žene koje su slavu stekle na sumnjivim junakinjama, potom kao frustrirane žene koje su izgubile intelektualnu orijentaciju, bez osjećaja za domoljublje, profiterke jugonostalgije i komunizma. Zapravo, radilo se o otvorenom pozivu na linčovanje, protjerivanje i spaljivanje ljevičarki, feministkinja i antimilitaristkinja, komunistkinja u ime njihovog javnog angažmana – radi kojeg su bile izložene govoru mržnje, seksizmu, mizoginiji i senzacionalizmu. U radikalno nacionalističkom okruženju autorke su beskompromisno udarile na temelje novog demokratskog poretka. *Vještice iz Rija*, kao i uopšte ostale esejistkinje beskompromisno su stale u stranu odbijanja i borbe protiv nacionalističkog modela žene kodiranog jezikom, istorijom, tradicijom i modelom nacionalnog pisca, i s druge strane, krotke žene koja čuti (a nacionalizirana je simbolima doma/domovine i majčinstva/nacije). Čin etičkog i antipolitičkog angažmana u javnom djelovanju i pisanju prije svega praćen je neprestanom borbom s okruženjem: intelektualnim elitama, institucijama i partikularno s medijima.

⁶ Moć riječi leži u njihovom smislu, kombiniranju i tvorbi značenja i prevodu u alfabetski prostor. Prema Mišelu Fukou (Michel Foucault) jezičke znakove treba „saznati, prema tome [...] interpretirati: krenuti od vidljivog obilježja ka onome što je iskazano u tom obilježju i što bi bez njega ostala nijema riječ, uspravna u mraku stvari“ (Fuko 1971: 99).

⁷ O dinamičnijoj emancipaciji žena u našim društvima moguće je govoriti tek sa Drugim svjetskim ratom, kada se osvijestila potreba za doprinosom i učešćem žena. U kritičnim trenucima pokulturanja rata, patrijarhalni nagoni okvir o položaju (ali ne i o ulozi) žene biva, kako to primjećuje Sintija Enlo, kao karakteristiku svih ratova – gurnut u stranu, kako bi se podnijele dodatne društvene žrtve kojima su predodređene. U formi ravnopravnog uključivanja u borbu protiv fašizma, heroine Drugog svjetskog rata su izašle u prvi plan boreći se za izgradnju novog, te ravnopravnijeg društva, posebno uz brigu o ženskim pravima i vlastitoj osporenosti u dotadašnjim društvima. AFŽ, osim preimenovanja (1953) je preusmjeren dodatno na porodična pitanja, ograničen aspektima rada i sveden na skoro manifestacijski karakter. Bio je to prvi, ali ključni potez države protiv žena, koji je usmjeren na de emancipaciju i koji je dugoročno odredio njihov daljnji položaj i borbu.

⁸ Usp. Ortner, Šeri. „Žena spram muškarca kao priroda spram kulture“. U: *Antropologija žene*, ur. Žarana Papić i Lydia Sklevicky, 146–177. Beograd: Biblioteka XX vek, 2003.

⁹ Devalvirani potencijali žene proističu iz kulturološkog (maskulinocentričnog) nadziranja i kontrole ženske biologije.

¹⁰ Iako Fuko u *Nadziranju i kažnjavanju* (1975) istražuje kaznenu moć, moguće je povući paralelu između načina funkcioniranja ove moći sa ratnim kažnjavanjem jer obje posjeduju elemente teatralnosti, montaže, javnosti, iskupa počinjenog i osuđenog zločina žrtve, te želje da se izmire računi i postigne ritualnost.

¹¹ Primjer takve prakse je prisilna trudnoća kao rezultat organiziranog čina discipliniranja tijela kroz reproduktivnost. Po eugeničkom diskursu obilježena kao inkubator nacije, žena je predodređena za ponižavanje i manipulativnu izmjenu strukture neprijateljske nacionalne grupe.

¹² Esejski zapisi i komentari društveno-političke realnosti u *Sarajevskom pasijansu* koje iznosi Alma Lazarevska, a koji se prelamaju kroz prizmu njenog života i iskustvo utopljeno u ratu, uključuju period od maja 1990. do septembra 1994. godine.

¹³ Pri čemu se sam čin pisanja nameće u askijanskim okvirima – ples za život i opstanak pod granatama.

¹⁴ U tekstu *Ratno pismo Alme Lazarevske: nova iskrenost ili dokumentiranje užasa* (2013) Azijada Zahirović polazi od tvrdnji Trvtka Kulenovića i Envera Kazaza da književnost o ratu funkcionira kao dokument stvarnosti. Prilikom razumijevanja prosedea Alme Lazarevske, a na primjeru navedene zbirke, kritičarka primjećuje da je *Sarajevski pasijans* utemeljen na poetici dokumentarizma ratnih strahota, urbicida, masovnih ubistava, logora, nasilja, grobnica, granatiranja, gladi i slično. Literarizacija ratnih događaja postaje pitanje mapiranja užasa sa zadatkom da sâm/a narator/ka „postavlja pitanje i istovremeno dolazi do spoznaje da se historija, možda, ponavlja“ (Zahirović 2013: 63–79). Informacije o događajima i tragovima postojanja ljudi postaju autentične svjedočeći, ali i materijalni dokumenti ratnog užasa i stradanja.

¹⁵ Na Drugi svjetski rat u kontekstu Jugoslavije, što može poslužiti kao indikator.

¹⁶ Poznati topos ratnih sarajevskih zima je grijanje na vlastitim knjigama. I Dubravka Ugrešić u eseju *Priča o geleri i knjizi* (u: *Kultura laži – antipolitički eseji*) u paragrafima naslovljenim kao smrt knjige navodi iskustva Sarajlija koji su se grijali na vlastitim kućnim bibliotekama, posebice sabranim djelima: „Kad se takva sabrana djela čvrsto povežu žicom, gore polako, bez žurbe, poput najboljeg ugljena“ (Ugrešić, 2008: 218).

¹⁷ Uz odgovornost muškaraca za politiku i rat.

Literatura

Antimilitarizam i žene. Uredila: Staša Zajović. Beograd: Žene u crnom, 2009.

Asman, Alaida. *Duga senka prošlosti. Kultura sjećanja i politika povesti*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2011.

Badenter, Elizabet. *Jedno je drugo*. Sarajevo: Svjetlost, 1988.

Braunmiller, Suzan. „Protiv naše volje: muškarci, žene, silovanje“. U: *Ratni zločin silovanja*, ur. Staša Zajović i Miloš Urošević, 7–14. Beograd: Žene u crnom, 2013.

Cooper, Helen; Munich Adrienne i Squier Susan. „The Con[tra]ception of the War Text“. U: *Arms and Woman: War, Gender, and Literary Representation.*, ur. Helen M. Cooper, Adrienne A. Munich i Susan M. Squier, 9–24. Chapel Hill & London: The University of North Carolina Press, 1989.

Culler, Johnatan. „Čitati kao žena“. U: *O dekonstrukciji: Teorija i kritika poslije strukturalizma*, str. 37–56, Zagreb: Globus, 1991.

Encyclopædia Britannica (2021). Tekst dostupan na web stranici Encyclopædie Britannice: <https://www.britannica.com/topic/transnationalism> (preuzeto: 17. 6. 2021)

Enloe, Cynthia. *Globalizacija i militarizam*. Sarajevo: Mreža za izgradnju mira, 2020.

Fuko, Mišel. *Nadzirati i kažnjavati: nastanak zatvora*. Sremski Karlovci i Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1997.

Fuko, Mišel. *Riječi i stvari: arheologija humanističkih nauka*. Beograd: Nolit, 1971.

Gilbert, Sandra i Susan Gubar. *The Madwoman in the Attic*. New Haven & London: Yale University Press, 1984.

Hanisch, Carol. *The Personal Is Political*. 2006. Tekst dostupan na veb-stranici: <https://webhome.cs.uvic.ca/~mserra/AttachedFiles/PersonalPolitical.pdf> (preuzeto: 13. 6. 2021)

Nanisch, Carol. „The Personal Is Political“. In: *Radical Feminism: A Documentary Reader*, ed. Barbara A. Crow, 113–116. New York: NYU Press, 2000.

Higonnet, Margaret R. „Civil Wars and Sexual Territories“. In: *Writing after War: American War Fiction from Realism to Postmodernism*, ed. John Limon, 80–96. Oxford: Oxford University Press, 1994.

hooks, bell. *Od margine ka centru*. Beograd: Feministička 94, 2006.

Iveković, Rada. „(Ne)predstavljaljivost ženskog u simboličkoj ekonomiji: žene, nacija i rat nakon 1989“. U: *Žene, slike, izmišljaji*, ur. Branka Arsić, 9–31. Beograd: Centar za ženske studije i istraživanja roda, 2000.

Juval-Davis, Nira. *Politika pripadanja – intersekcijka sporenja*. Novi Sad: Alumnistkinje rodnih studija i Futura publikacije, 2015.

Karge, Haike. *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?* Beograd: Biblioteka XX vek, 2014.

Kolodni, Anet. „Mapa ponovnog čitanja: Rod i interpretacija književnih tekstova“. *Genero*, br. 1 (2002): 55–68.

Kolozova, Katerina. „Zamišljanje lica „Realnog“: neka razmatranja o ratu i nasilju“. Elektronsko izdanje časopisa *Genero*, br. 1 (2007): 1–13. Tekst dostupan na web stranici Centra za ženske studije: <http://www.zenskestudie.edu.rs/pdf/katerina.pdf> (preuzeto: 17. 6. 2021)

Kurspahić, Nermina. *Sarajevski ratni pogledi*. Sarajevo: OKO, 1996.

LaCapra, Dominick. *Writing History, Writing Trauma*. Baltimore i London: Johns Hopkins University Press, 2001.

Lazarevska, Alma. *Sarajevski pasijans*. Sarajevo: ZID, 1994.

Ler Sofronić, Nada. *Neofeminizam i socijalistička alternativa*. Beograd: Radnička štampa, 1986.

Luketić, Katarina. *Balkan: od geografije do fantazije*. Zagreb i Mostar: Algoritam, 2013.

Maček, Ivana. *Sarajevo Under Siege: Anthropology in Wartime*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2009.

Mladenović, Lepa. „Prljave ulice“. *Ženske studije: časopis za feminističku teoriju*, br. 2–3 (1995): 5–8.

Omeragić, Merima. „Kao da me nema: militaristička cenzura ženskog roda“. *Zeničke sveske-Časopis za društvenu fenomenologiju i kulturnu dijalogiku*, br. 21 (2015): 278–296.

Ortner, Šeri. „Žena spram muškarca kao priroda spram kulture“. U: *Antropologija žene*, ur. Žarana Papić i Lydia Sklevicky, 146–177. Beograd: Biblioteka XX vek, 2003.

Pateman, Carole. *Ženski nered: demokracija, feminizam i politička teorija*. Zagreb: Ženska infoteka, 1998.

Rosić, Tatjana. „Feministički esej u srpskoj književnosti i raspad Jugoslavije“. *Књижевна историја*, 47(157) (2015): 233–254.

Sartre, Jean-Paul. *What is Literature?* New York: Philosophical Library, 1947.

Siksu, Elen. „Smeh meduze“. *ARS: Časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja*, OKF Cetinje, god. 14, br. 5–6 (2010): 18–31.

Tešanović, Jasmina. *Balkan ne postoji*. Beograd: Feministička 94, 2004.

Ugrešić, Dubravka. *Kultura laži – antipolitički eseji*. Beograd: Edicija Reč, 2008.

Yuval Davis, Nira. *Rod i nacija*. Zagreb: Ženska infoteka, 2004.

Zahirović, Azijada. „Ratno pismo Alme Lazarevske: nova iskrenost ili dokumentiranje užasa“ (Sarajevski pasijans)“. *Bosanski jezik, časopis za kulturu bosanskoga književnog jezika*, br. 10 (2013): 63–79.

Merima Omeragić
merima.omeragic@unsa.ba
University of Sarajevo
Centre for Interdisciplinary Studies

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2021.11.11.6>

UDC: 172.4:355.106
821.09(497.1-89)-055.2
Original scientific article

Transnationality in Post-Yugoslav Anti-War Women's Essays

The work is based on the idea of the *common* represented in the essays of post-Yugoslav women writers and authors, and reflected in the socially engaged transnationality, anationality, antimilitarism and feminism. The common, transnational viewpoint of essayists Dubravka Ugrešić, Rada Iveković, Jasmina Tešanović, Lepa Mladenović and Alma Lazarevska is revealed in the observed and critiqued societal systems of nationalism, which are conditioned by patriarchal structures. In other words, the Yugoslav national armed conflicts were based on the war of the sexes, according to these authors. Their activist essays break down the cluster of stereotypes (*Yugoimaginarium*) that stems from a nationalised and militarised construction of sexes, as well as a primary patriarchal need for control, especially visible in the figure of the mother-nation and in the escalation of different forms of conflict-related violence against women. A special place in the anti-war women's essayist discourse belongs to those women authors who experienced war (directly), and are in a position that allows for the most precise reflection on the devastating effect of the war trauma but also of the narratives that led to threatened existence: tradition, history, and nationalism. Post-Yugoslav women essayists wrote from nearly identical activist vantage points of resistance, using an alternative discourse to build safe spaces of transnationality. Therefore, the corpus of post-Yugoslav anti-war women's essays became a centre of new discovery about our and other wars.

Keywords: anti-war essay, women authors, social engagement, post-Yugoslav, feminism

Језик и идентитет у роману Елвире Мујчић

У раду се бавимо питањем транснационалне књижевности кроз случај ауторке босанскохерцеговачког поријекла Елвире Мујчић која, као представница такозване друге генерације имигрантских писаца у Италији, пише и објављује искључиво на италијанском језику. Посебна пажња је посвећена питању језика у изградњи идентитета којим се ауторка бави у једном од својих најважнијих романа *La lingua di Ana. Chi sei quando perdi radici e parole* (Анин језик. Ко си када изгубиш коријене и ријечи), објављеном 2012. године. У теоријском смислу, оквир за анализу овог романа представља утицајна студија *Mappings* (Мапирања) Сузан Стенфорд Фридман, једне од најзначајнијих критичарки транснационалне књижевности и локацијског феминизма. Њена идеја да књижевни текст ствара теорију подразумијева да роман *La lingua di Ana* можемо сматрати програмским дјелом у којем је јасно дефинисано питање језика и његове везе с идентитетом, али и кључним Другим. У роману је доминантна идеја о коезистенцији двају језика као могућности креирања односа према Другом, различитом од нас, што омогућава флуидност идентитета јунакиње, али и њено одбијање бинарних категорија постојања, што је у линији с основним поставкама локацијског феминизма. Како ћемо покушати показати у раду, језик домаћина има додатну функцију поновног рађања након трауматског егзила из језика поријекла. Како се Елвира Мујчић активно бави и књижевним превођењем, узећемо у разматрање њен есеј симболичног наслова „L’Altra“ (Друга) у којем објашњава властито схватање коезистенције два језика, те значаја и функције превода. Такође, овим радом се покушава указати на потребу за даљим мапирањем књижевних гласова дијаспоре, али и за довођењем у питање традиционалних категорија попут националне књижевности.

Кључне речи: транснационална/миграјска књижевност, идентитет, *impasse*, канон

Елвира Мујчић – представница миграјске и транснационалне књижевности

Елвира Мујчић рођена је у Лозници, из које се с породицом пресељава у Сребреницу, гдје ће живјети до избијања ратних сукоба, да би потом била присиљена избјећи с породицом у Италију. Тамо је завршила и школовање, а књижевни занат потврдила писањем искључиво на италијанском језику и бавећи се интензивно превођењем књижевности ауторки и аутора с простора бивше Југославије на италијански језик, што представља својеврсни феномен. На италијанском језику објавила је романе *La lingua di Ana. Chi sei quando perdi radici e parole* (2012),¹ *Dieci prugne ai fascisti* (2016), *Consigli per essere un bravo immigrato* (2020). Спада у

најзначајније представнике миграцијске књижевности у Италији, међу којима су и Дуња Бадњевић, Милица Маринковић, Никола П. Савић и многи други.

Захваљујући напору пионира Арманда Њишија (Armando Gnisci) који је почетком деведесетих година прошлог вијека у академске кругове увео изучавање миграцијске књижевности на италијанском језику,² данас говоримо о три фазе миграцијске књижевности: прва, у којој настају дјела написана у коауторству с говорницима италијанског језика; друга, у којој се писци осамостаљују и објављују дјела на италијанском језику, а у овој фази настају многе издавачке куће заинтересоване за објављивање радова представника миграцијске књижевности; те последња, трећа фаза, којој припада и Елвира Мујчић, која обухвата другу генерацију књижевница и књижевника који су или рођени у Италији, те италијански језик доживљавају као матерњи, или су у Италију стигли у раном добу, те прошли цјелокупан образовни пут на том језику. Иако су управо дјела друге генерације миграната обогатила савремену италијанску књижевност, према ријечима Александре Вранћеану (Alexandra Vranceanu), ови писци су умјесто маргинализованог мјеста унутар самог канона измислили свој властити, транснационални простор (Vranceanu 2010: 84). У складу с овим концептом, могуће је говорити о транснационалној димензији миграцијске књижевности која представља релативно нов, али свакако актуелан методолошки оквир за изучавање све бројнијих мигрантских гласова. Транснационална књижевност обухвата комплексно питање књижевне продукције у глобализованом свијету, али као таква не искључује постојање националних књижевности. Представници ове теоретске школе баве се ауторкама и ауторима који пишу и дјелују у међупросторима између више језика и култура. Утицајна студија *Mappings* америчке критичарке Сузан Стенфорд Фридман (Susan Stanford Friedman), представнице локацијског феминизма, говори о геополитичкој димензији идентитета, те о потреби да се идентитет посматра као промјенљива категорија која настаје у комбинацији питања расе, рода, класе и сличних категорија. Фридман полази од идеје да књижевни текст ствара теорију, сматрајући да је сâм идентитет „дословно незамислив без наратива“ (Friedman 1998: 8), те да „централно зависи од наратива“ (Friedman 1998: 153). Како би се идентитет освијестио, према Фридман, често је неопходан предуслов нека врста дислокације, што представља и почетну позицију кретања нараторке-протагонисткиње романа Елвире Мујчић *La lingua di Ana. Chi sei quando perdi radici e parole*. Пропитивање идентитета након дислокације, живот у међупростору два језика, изградња идентитета који остаје флуидан и недефинисан, те радња романа која је смјештена у фиктивни простор који није

ауторкина земља поријекла, чиме се наглашава универзална вриједност миграцијског искуства, само су неки од елемената који овај роман чине транснационалним.

Функција језика у роману

Роман већ од подналова отвара дијалог о питању идентитета, односно о улози самог језика у процесу депатријаризације. То је образовни роман о сазријевању дјевојке Ане која из Молдавије долази у Италију да живи с мајком, економском мигранткињом. Питање идентитета у адолесцентској доби само по себи је осјетљиво, али у овом роману је и додатно оптерећено осјећајем дислоцираности, те пресељењем у другу земљу, у којој се говори непознат језик. Ана поново мора да изгради однос с мајком, али и има задатак да створи нову реалност која ће имати смисла, а тај процес започиње односом према језику. Радња романа описује процес трансформације лика управо кроз прихватање језика домаћина. Ана проводи тинејџерске године у Молдавији уз двије баке и оца, док се мајка одселила у Италију у потрази за послом. Молдавија је у роману представљена са свим проблемима једне источноевропске земље: сиромаштвом, патријархалним устројством, дјецом чији су родитељи економски мигранти и због тога их одгајају баке и дједови. Сиромаштво, топлина и непосредност њених бака, уз оскудно образовање које су добиле, представљају контрапункт мајци која је у селу позната као жена која мисли својом главом и има храбрости да за себе и кћерку обезбиједи бољу будућност. Ана се по пресељењу код мајке у Италију тешко сналази у новом амбијенту, док јој се мајка чини попут странкиње. Њихов однос је конфликтан услед Аниног осјећаја напуштености од стране мајке, али и чињенице да се она релативно интегрисала у италијанско друштво, што подразумева да је напредовала од позиције његоватељице до медицинске сестре, да има партнера Италијана, али и да је мајчин италијански језик скоро савршен. Друштвено напредовање мајке по доласку у Италију један је од начина да се скрене пажња на маргинализовану скупину његоватељица које су невидљиве у друштву. Иако је мајка интегрисана на помало идеализован начин у италијанско друштво, не представља Ани подршку нити позитиван примјер. Једини тренуци у којима се Ана осјећа блиском с мајком јесу они у којима разговарају на молдавском језику. Радња романа прати првих годину дана Аниног доласка у Италију. У том периоду, Ана одбија да учи италијански језик, споразумијева се углавном невербалном комуникацијом у ријетким тренуцима када уопште осјети потребу да нешто каже. Процес усвајања новог језика код Ане је пропраћен снажним осјећајем кривице према

свом поријеклу. Када у разговору с баком почне да користи узвике својствене италијанском језику, Ана ће сањати да је заборавила молдавски и с њим властити идентитет. Италијански језик доживљава као језик инвазије који ју „тјера на заборав и замјену... [те] се чинило да је избор да напусти молдавски једини начин да може живјети“ (Мујчић 2012: 58). Молдавија и матерњи језик постају за Ану визија изгубљеног свијета сигурности, а када га чује на улицама Италије, оно што осјећа је комбинација среће и бола. Ријечи на италијанском језику добиће смисао тек када први пут почне да осјећа на том језику. Њен отпор ће се тада смањити и започеће процес креирања нове стварности у којој ће појмови и људи попримити контуре и смисао. Анино усвајање језика започиње учењем апстрактних именица и преписивањем пјесама италијанских пјесника који су јој неразумљиви, али јој неутралност овог поступка преписивања улијева сигурност. Ипак, њени осјећаји су амбивалентне природе, јер је, с једне стране, нова сазнања привлаче, док с друге осјећа срам због чињенице да присваја ријечи које у њиховој суштини не разумије, притом се одричући једине сигурне тачке коју има, а то је језик из којег потиче. Идеја језика као средства изградње нове стварности и новог идентитета у роману блиска је са записима саме ауторке о доживљају два језика којима припада. У есеју „L’Altra“,³ ауторка се бави питањем живота на два језика, као и покретачком снагом коју језик има у изградњи идентитета, али и у односу с Другим. Идеју Другости Елвира Мујчић објашњава као нешто што носи у себи од раног дјетињства, кроз емотивну вриједност коју су одређене ријечи из дијалекта имале у односу на стандардни књижевни језик, попут ријечи за поздрав коју су користили њени бака и дјед, мерхаба, у односу на добар дан које су користиле васпитачице у вртићу. Свијест о Другости има и Ана, али се она сада преноси на однос између матерњег, молдавског и језика домаћина, италијанског језика. Ријеч сиромаштво, објасниће Ана, на молдавском има тежину тренутка када су отац и мајка, усљед политичких превирања изгубили посао, има срамоту похабаних ципела и тежину наука њених бака да се сиромаштво поносно носи, усправне главе, док ријеч сиромаштво на италијанском дјелује празно, јер не означава емотивно искуство. Другост унутар језика домаћина, написаће даље Мујчић, даје снагу да се из тог језика, који пружа утјеху и ред у хаосу, путује ка другој обали у процесу превођења, ка матерњем језику који је језик трауме и сиромаштва. У том језику, ауторка је свјесно зауставила процес одрастања, желећи да се заштити од боли коју је доживјела на матерњем језику, да би јој италијански постао средство којим ће властиту егзистенцијалну изгубљеност покренути ка изградњи новог идентитета. Сличан мотив, који је очито аутобиографске природе, препознајемо и у

роману *La lingua di Ana*, у којем Ана, након што се нађе у међупростору два језика и два идентитета, схвати да опција „постојања између“ није могућа и пригрли језик домаћина као језик који уноси ред у хаотичност промјене средине. Као и у случају ауторке, језик домаћина за Ану има моћ да залијечи трауме проживљене на матерњем молдавском језику, попут одласка мајке као економског мигранта и распада брака њених родитеља због очеве невјере. Значајно је да се у роману на неколико мјеста помиње *impasse*, као врста егзистенцијалног међупростора у којем се нараторка налази, а који се простире између два језика, између земље поријекла и земље домаћина, између некадашњег идентитета и новог. У роману је чак постојање у овом међупростору временски дефинисано, поклапа се с Аниним доласком у Италију и првих годину дана боравка у овој земљи, у којима јој се чини да егзистира у некој врсти лимба, несвјесна стварности која је окружује. Карактеристике *impasse*-а на њу дјелују девастирајуће, али међупростор крије и огроман потенцијал јер је омеђен потрагом за језиком, за преласком на другу обалу, како то Елвира Мујчић дефинише у свом есеју о превођењу. Транснационални наративи управо у њему црпу своју снагу, јер је транснационални сензибилитет уједно и методологија и начин истраге: начин виђења и намерног незнања, начин живљења унутар простора између питања и одговора (Federici and Fortunati 2019: 52). Управо „бивање између“ даје могућност преиспитивања, учења о себи, али и о језику. Ово стање омогућава Ани да скупи снагу за поновно рађање, које се симболички одвија управо кроз усвајање језика домаћина:

Била сам бременита овим језиком, италијанским, и чекала сам да се развије, да угледам свјетлост дана, да дам живот овој Ани која није могла заувјек остати непомична у свом *impasse*-у. (Мујчић 2012: 119)

Из завршних редова романа сазнајемо да Ана успијева да се интегрише у земљу домаћина, те да се као млада научница бави биологијом, али и да и даље свакодневно изучава рјечник италијанског и молдавског језика који има функцију давања реда хаосу живота. Италијански језик за одраслу Ану која приповиједа остаје језик рационалности, на којем је ријетко осјетила неку емоцију, док је матерњи молдавски оличење висцералног (Мујчић 2012: 119). Флуидност идентитета одрасле Ане огледа се у свијести да начин на који јесмо није дефинитиван и непромјенљив. Њена разапетост између два простора јасно показује да се бивствовање дешава увијек из позиције Другог, али и да тако нестабилна позиција са собом доноси, с једне стране, недефинисаност, а, с друге,

огроман стваралачки потенцијал. Јукстапозиција привлачења и одбијања коју доноси живот на другом језику, неће нестати, али ће се претворити у коегзистенцију два језика која омогућава објективнију тачку гледишта. Нове ријечи које усваја кроз језик, исприповиједаће Ана, „нас прожимају мијењајући нас, чинећи нас другачијим, удаљујући нас од оног што смо мислили да јесмо на имобилан и дефинитиван начин“ (Мујсић 2012: 63). Живот имигранткиње не стаје, он се наставља и управо захваљујући језику који пружа могућност нових доживљаја и контакта са Другим.

Национално/транснационално

У роману се идеја националног огледа у Анином доживљају граница. На неколико мјеста путовање *преко* граница изазива у њој осјећај тјескобе. У њеној пацифистичкој визији свијета у којој јасно доминира свијест о Другом, „географска ограничења су изум човјека користан само да нас убиједи да су унутар одређених граница људи бољи од оних који су изван њих“ (Мујсић 2012: 101). Идеја о нацији је такође иронизирана јер се доводи у питање смисао њеног постојања који пречесто почиње и завршава крвопролићима. Овакви ставови не заузимају централно мјесто у роману које ипак припада односу с језиком, али свакако теже редимензионирању свијета у којем ће управо наративи међупростора учинити легитимним питања о потреби за постојањем бинарности попут националног/транснационалног, личног/колективног, источног/западног и слично. Бавећи се мапирањем англофоних ауторки с простора бивше Југославије, Татјана Бијелић наглашава да ове књижевнице „у исто вријеме припадају англоамеричкој, постјугословенској и транснационалној прози, чиме се једнако усложњава и расвијетљава њихова позиција у ширим контекстима миграцијске књижевности“ (Бијелић 2017: 96). Аналогно томе, могуће је отворити питање припадања италифоних ауторки с простора бивше Југославије. Када је ријеч о присуству ових ауторки у италијанској књижевности, видјели смо да су студији миграцијске књижевности и даље недовољно заступљени да би учинили легитимним присуство ових гласова унутар самог канона. Ово питање је додатно усложњено очекивањем италијанских издавачких кућа да се ауторке попут Елвире Мујчић баве ратним искуством, односно колективним умјесто личног. Ауторке су често виђене као представнице земаља поријекла, које имају задатак да освијетле политичку ситуацију и друштвена питања земаља из којих долазе, док је истовремено њихов лични идентитет маргинализован. Ауторке, како тврди Бијелић, често праве компромисе између свог

стваралачког израза и очекивања да постану глас националног колективитета, међутим, упркос уложеним напорима и постојањима наратива који настају у међупростору, горе наведене бинарности су и даље присутне (Bijelić 2017: 109). Роман Елвире Мујчић *La lingua di Ana* важан је, дакле, прије свега тематски, јер не говори о ратној Босни и Херцеговини, већ радња прати главни женски лик који потиче из Молдавије. Овим поступком, ауторка се директно опире очекивањима издавача, а њена прича поприма универзалан карактер миграцијског искуства. Полазећи из међупростора живота на два језика и у двије културе, овај роман нам је подсјетник да је у вријеме интензивних миграција постало недовољно и ограничавајуће размишљати искључиво у терминима националних књижевности и припадања истима. Транснационална и миграцијска књижевност су дисциплине које су релативно нове на европском простору, али свакако заслужују даље изучавање. У прилог тој тврдњи, роман Елвире Мујчић само је један од многобројних примјера гласова које не можемо дефинисати етикетом националног. Проза која приповиједа миграцијско искуство дјевојке из Молдавије у Италији, а коју је написала књижевница из Босне и Херцеговине која пише искључиво на италијанском језику потврђује своју припадност књижевности коју је најбоље дефинисала Дубравка Угрешић:

На питање шта је европско у европској књижевности, имам само један одговор, чија би најкраћа варијанта била: господин Батачараја, Индијац рођен у Калкути који живи у Њујорку и пише о Европи. (Ugrešić 2003: 172)

Закључак

Роман *La lingua di Ana. Chi sei quando perdi radici e parole* Елвире Мујчић отвара дијалог са читатељком/ем у којем доминантну улогу има питање идентитета на нематерњем језику, у земљи домаћина. Нови језик на којем се живи пружа могућност поновне изградње идентитета и прикупљања нових животних искустава. Предуслов за овај процес је креативни међупростор између два језика и двије културе, као и између старог и новог идентитета. Транснационални наративи почивају на том међупростору омогућавајући наративним гласовима флуидност идентитета, његову недефинисаност и константну свијест о драгоцјеном Другом. Роман се доминантно бави животом у језику и кроз језик, а мање друштвено-политичким околностима земље домаћина. Ипак, кроз неколико поглавља написаних с тачке гледишта Анине мајке, анализира се питање

маргинализоване позиције економских имигранткиња, које углавном у улози његоватељица долазе да раде у Италију. Ова друштвена категорија је невидљива и ријетко има прилику потпуне интеграције. Овим поступком, ауторка проговара о темама које још увијек нису довољно присутне у транснационалној књижевности на италијанском језику и даје видљивост и глас имигранткињама које обављају значајан посао бриге о немоћнима.

¹ Роман је објављен у Италији 2012. године, али није доживио превод на било који од језика бивше Југославије. Све цитате с италијанског језика, укључујући и наслов романа, превела је ауторка овог текста.

² Армандо Њиши заслужан је за прву књигу о миграцијској књижевности у Италији, *La letteratura italiana della migrazione*, која је објављена 1998. године, као и за прву онлајн базу података о дјелима и ауторима миграцијске књижевности на италијанском језику BASILI&LIMM, <https://basili-limm.el-ghibli.it/operecritiche>.

³ <https://rivistatradurre.it/laltra/?fbclid=IwAR2FVFr9br9ek8c3ZHiVh9gLbjUpORZWOB3dpyV-ekd-ppB1cvkAwugx2J8> (преузето 20. 8. 2021).

Литература

Bijelić, Tatjana. „Transnacionalni modeli kontekstualizacije savremene ženske književnosti u dijaspori.“ *Folia linguistica et litteraria: Časopis za nauku o jeziku i književnosti*, br. 17 (2017): 93–113.

Eleonora Federici and Vita Fortunati. „Theorizing Women's Transnational Literatures: Shaping New Female Identities in Europe through Writing and Translation.“ U *Times of Mobility. Transnational Literature and Gender in Translation*, urednik Jasmina Lukić and Sibelan Forrester with Borbala Farago Forrester, 47–79. Budapest: CEU Press, 2019.

Friedman, Susan Stanford. *Mappings. Feminism and the cultural Geographies of Encounter*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1998.

Gnisci, Armando. *Creolizzare l'Europa. Letteratura e migrazione*. Roma: Meltemi, 2003.

Mujčić, Elvira. *La lingua di Ana. Chi sei quando perdi radici e parole?* Formigine (MO): Infinito edizioni, 2012.

Mujčić, Elvira. "L'altra". *Tradurre* br. 18 (2020).
<https://rivistatradurre.it/laltra/?fbclid=IwAR2FVFr9br9ek8c3ZHiVh9gLbjUpORZWOB3dpyV-ekd-ppB1cvkAwugx2J8> (преузето 20. 8. 2021).

Ugrešić, Dubravka. *Thank You for Not Reading*. Prevod: Celia Hawkesworth and Damion Searls. London: Dalkey Archive Press, 2003.

Vranceanu, Alexandra. „Letteratura transnazionale e opere di scrittori rumeni migranti.“ U *Il romanzo rumeno contemporaneo (1989–2010). Teorie e proposte di lettura*. Urednik Nicoleta Nesu, 83–102. Roma: Bagatto Libri, 2010.

Identity and Language in a Novel by Elvira Mujčić

In this paper we deal with the issue of transnational literature using the case of the author of Bosnian origin Elvira Mujčić who, as a representative of the so-called second generation of immigrant writers in Italy, writes and publishes exclusively in Italian. The paper pays special attention to the issue of language in the construction of identity, which the author deals with in one of her most important novels, *La lingua di Ana. Chi sei quando perdi radici e parole*. If we accept in theoretical terms one of the basic principles of transnational locational feminism (for which Susan Stanford Friedman, literary critic and author of the influential study *Mappings*, is credited) stating that a literary text creates theory, the novel *Ana's Language* can be considered a programmatic work that explores the question of language and its connection with identity, but also with the Other. The dominant idea in the novel is the coexistence of two languages as a possibility for creating a relationship with the Other, one that is different from us, which enables the fluidity of the heroine's identity, but also her rejection of binary categories of existence, which is in line with the basic settings of locational feminism. As we will try to show in the paper, the host's language has the additional function of rebirth after her traumatic exile from the language of her origin. As Elvira Mujčić is also actively involved in literary translation, we will consider her essay with the symbolic title "L'Altra", in which she explains her own understanding of the coexistence of two languages, and the meaning and function of translation. Also, this paper tries to point out the need for a further mapping of diasporic literary voices, as well as the need for considering the status and recognition of female and male writers in the host country.

Keywords: identity, language, transnational, *impasse*

Наталија Панас
natalia.panas@amu.edu.pl
Универзитет „Адам Мицкијевич“ у
Познању
Институт словенске филологије

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2021.11.11.8>
УДК: 821.162.1.09-94 Крајевска Т.
Оригинални научни чланак

Мемоари Теодоре Космовске Крајевске: еманципацијски дискурс о положају жена у Босни и Херцеговини¹

У раду анализирам *Мемоаре* Пољакиње Теодоре (рођ. Космовске) Крајевске у контексту еманципацијског дискурса. Циљ је да у поменутом контексту укажем на стратегије деловања Крајевске на проширењу културне и телесне еманципације Босанки и да попуним лакуне у културној историји жена. Крајевска је радила као лекарка и учитељица у Босни и Херцеговини пуне 34 године те је оставила снажан утисак у босанској средини. *Мемоари*, као носилац памћења, значајни су из перспективе познавања историје жена, „њене историје“ (*herstory*), посебно историје муслиманки из БиХ које до тада нису имале гласа или су биле мање видљиве у својој култури. Такође су значајни као изузетан елемент стварања међународне или транснационалне мреже наратива женског ауторства уопште. Једна од истраживачких перспектива у контексту освајања места за „њену историју“ у културном памћењу јесте искуство женског тела. У том контексту разматрам како разумевање женскости, кроз призму тела и његовог биолошког и полног/родног аспекта, утиче на процес заборављања/сећања и у вези с тим на присуство/одсуство нарације жена и о женама у културном памћењу. Позивам се, дакле, на појам рода и пола у тумачењу Марије Соларске (Maria Solarska) у раду *Encyklopedia gender: pleć w kulturze* (Енциклопедија рода: пол у култури) и на опис односа женствености и власти код Агњешке Зембжуске (Agnieszka Zembruska) у *Problem ślepoty rodzajowej u Michela Foucault* (Проблем родног слепила код Мишела Фукоа). У тај теоријско-методолошки оквир стављам категорију културног памћења Алаиде Асман (Alaida Assmann) и користим је у корелацији са појмом телесности у раду Еве Хижи (Ewa Huzi) *Kobieta. Ciało. Tożsamość. Teorie podmiotu w filozofii feministycznej końca XX wieku* (Жена. Тело. Идентитет. Теорије субјекта у феминистичкој филозофији крајем 20. века). У раду следим еманципаторске кораке Крајевске која је едуковала и лечила Босанке, оштро их критикујући, али уз пуно разумевања, емпатије и наклоности. Аутобиографски записи Крајевске детаљно и на изузетно занимљив и посебан начин показују како је пољска лекарка утицала на процес еманципације Босанки.

Кључне речи: мемоари, „њена историја“, еманципацијски дискурс, културно памћење, Теодора Крајевска

Дефицит извора у културној историји жена је значајан и, кад гледамо из те перспективе, *Мемоари*² Теодоре Космовске Крајевске (1854–1935, Teodora Kosmowska Krajewska) непроцењиви су за истраживаче еманципације жена. Они су од велике важности за реконструкцију недостајућих карика у процесу сећања. Њихова вредност за проучавање женског покрета је огромна, и то не само на Балкану него и у Пољској јер, као што је писао Јан Хулевич (Jan Hulewicz):

[a]утобиографских докумената нису оставиле нити пионирке еманципације половине 19. века, [...] нити учеснице позитивистичких дискусија о „женском питању“ [...]. Нису писале о себи прве студенткиње иностраних и пољских универзитета [...] нити феминистичке боркиње на прелазу векова 19. и 20. (Hulewicz 1958: VII)

Мемоаре је приредила, написала увод и објавила тек 1989. године архивисткиња Богуслава Чајецка (Bogusława Czajeczka). Породица ауторке је поделила с њом и додатни материјал захваљујући коме је могла да се упозна са животом Крајевске из перспективе догађаја који нису били представљени у *Мемоарима*. Ово је солидно припремљена текстуална грађа, а траг памћења који је оставила пољска лекарка чини се из многобројних разлога непроцењив. Међутим, Чајецка је представила њену делатност само у биографско-инвентарном контексту. Архивисткиња је урадила ипак први – треба с признањем нагласити – апсолутно неопходан корак, градећи тиме један од битних стубова и полазну тачку за даља, продубљена и детаљнија истраживања. С обзиром на то, одлучила сам да наставим та истраживања, те да текст Крајевске подвргнем интерпретацијској и контекстуалној анализи, посебно узимајући у обзир еманципацијске елементе делатности ауторке *Мемоара*. За мене је овде кључан појам „њене историје“ (*herstory*), што значи читање историје из перспективе учешћа жена у њој и материјалних трагова, стицања до извора женске историје те описа судбине женског покрета. Надовезујем се тиме на проблем преображавања културног памћења у којем има места за присутност жена. Битан елемент у том аспекту је женско тело – његово биолошко функционисање у култури, какву је улогу имало и како се то одражавало на положај жена у друштву. У вези с тим, у анализи *Мемоара* такође се ослањам на механизам биомоћи, појам који означава да се у корист власти омогућава регулација живота путем биолошке репродукције, а инструмент за то су јавне институције и њихово деловање у друштвеној свакодневници. Циљ анализе *Мемоара* јесте да у поменутом теоријско-методолошком оквиру покажем еманципацијске кораке Крајевске: од њеног образовања у иностранству, медицинског рада и едукацијског деловања међу Босанкама, па до веома значајног подухвата да Крајевска све то опише и остави траг за женско – пољско и босанско – културно памћење.

Биографски нацрт

Теодора Космовска Крајевска је рођена и одгојена у Варшави, на подручју које је тада политички припадало царској Русији.³ Доминантна околност пољског друштва друге половине 19. века било је непрекидно угњетавање од стране руске окупаторске владе. Детињство и младост Теодоре Космовске били су обележени процесима русификације. Ти процеси су снажно формирали њен карактер, чија је главна црта био отпор и протест. Упркос тадашњем руском образовном систему, породица је осигурала за Теодору и њених седам сестара темељно образовање у духу патриотизма и љубави према пољском језику и народној књижевности. Добро се сналазила како у хуманистичким тако и у природним наукама, а отац ју је ангажовао за посао око службене документације. После завршетка Друге женске гимназије у Варшави са званичном похвалом *cum laude*, Теодора је прихватила посао учитељице математике у јавној немачкој школи у Варшави. Венчала се 1876. године с Антонијем Крајевским (Antoni Krajewski), учесником јануарског устанка те учитељем класичне филологије, а њихова кућа је постала место састанака угледних пољских хуманиста и активиста. После преране смрти свог мужа 1880. године, Крајевска се латила приватне наставе пољског језика и књижевности. У то време опробала се и на пољу књижевног стваралаштва; пре свега писала је новеле, међу којима је објавила „Ану“ („Anna“) („Kurier Codzienny”, 1882). Након тога је донела одлуку да жели наставити своје образовање, те је уписала медицинске студије у Женеви (1883), где се издржавала од скромних финансијских средстава. На пољском подручју едукација за жене је била сведена на минимум, а више студије биле су скоро недостижне. Под руском окупацијом могућност универзитетског образовања давало је путовање за Санкт-Петербург, но Крајевска није то узимала у обзир јер је Руско царство сматрала за агресора и није желела бити покорна ни по том питању. У границама аустријске окупације, међутим, жене нису имале никакво право на више образовање,⁴ нарочито на пољу медицине.⁵

Мада је студирање у иностранству било велика промена у њеном животу, у *Мемоарима* не посвећује много пажње том периоду. Године 1885. добила је диплому (*baccalauréat*) на Природно-математичком факултету (*Faculté des Sciences Physiques et Naturelles*), а после тога је наставила образовање, које је завршила докторском дисертацијом *Recherches physiologiques sur la réaction de dégénérescence* (Физиолошке студије дегенеративне реакције, 1892). За тај рад добила је награду, а „још у време студија професор Макс Шифа (Max Schiff) позвао ју да буде асистенткиња на катедри за

физиологију“ (Czajeska 1989: 10), што је било велико признање. Посао државне лекарке Аустријског царства стекла је путем конкурса Државне владе у Сарајеву. Откуд таква промена у каријери? Мада су се међу три окупиране пољске територије еманципацијске идеје (посебно питање вишег образовања)⁶ најслабије примиле у границама Аустроугарске, захваљујући релативном либерализму у другим деловима Хабзбуршке монархије, феминисткиње са осталих окупираних територија могле су се прикључивати еманципацијском покрету. Наглашавам ту чињеницу због тога што су управо у тим границама жене имале могућност да започну рад у лекарској струци и у области медицине. При томе, управо су у Босни и Херцеговини отворена прва места за државне лекарке. Очекујући месецима да добије држављанство Хабзбуршке монархије, Крајевска је после доласка у Беч учила српскохрватски језик код песника Тугомира Алауповића⁷ („Хрват-Бошњак, како је тада потписивао своје песме“ [Krajewska 1989: 58]). Похађала је такође предавања тадашњих ауторитета у области медицине.

У марту 1893. године Крајевска је прихватила посао теренске лекарке у општини Доња Тузла, где је раније радила Чехиња, др Ана Бајерова (Anna Bajerova). Задаци који су јој додељени били су пре свега лечење муслиманки, као и пацијенткиња из целог тузланског округа, те оцена стања хигијене и здравља жена, што је дотад онемогућавао закон Курана, забрањујући страном мушкарцу да гледа женско тело. Давала је бесплатне консултације у амбуланти близу њеног стана, што су босанске муслиманке нерадо користиле, за разлику од католикиња (углавном Хрватица) или православних жена (већином Српкиња). Закључке сакупљене на основу медицинских истраживања која су трајала преко три године, Теодора Крајевска је представила на Другом међународном гинеколошком конгресу у Женеви (1896) на који је била позвана као стручњакиња. Предавање је било посвећено теми остеомалације,⁸ раније непознатој болести. Још исте године је на Међународном конгресу жена у Берлину представила своју делатност у Босни и Херцеговини.

Године 1899. Крајевска је била премештена из Тузле у Сарајево да држи течајеве о хигијени. У *Мемоарима* се сећа сатисфакције због новог посла и срдечног односа који је изградила с учесницама курса. За разлику од Тузле, на новом радном месту болница је функционисала (ради од 1894. године до данас),⁹ а директор је био пољски лекар, др Леополд Глик (Leopold Glück). Одржавала је јако добре односе с њим и са лекарском средином. С Пољацима у Босни и Херцеговини деловала је у друштву „Пољски круг“, између осталог, држећи предавања из пољског језика, а догађаје из отаџбине нашироко је коментарисала у *Мемоарима*.

Босни и Херцеговини је посветила 34 године свог професионалног рада и најбоље време свог живота: од 1893. до 1927. године. Њено дуго одсуство из родне средине и искљученост из пољског друштва које је у том периоду преживело много темељних геополитичких и социјалних промена (потреси Првог светског рата, поново стечена државност 1918. године), био је ипак један од узрока због којих се Крајевска после повратка у Пољску није снашла у новоформираној отаџбини. Скоро непозната пољској лекарској средини, имала је уску групу рођака и познаника, добијала је малу плату која је стизала нередовно, а уз то и њен вид је био све слабији. У Сарајево је отишла још само једанпут. Плод тог путовања је превод новеле „Ханумица“ Верке Шкурле Илијић (1930)¹⁰ на пољски језик. Крајевска је умрла у Варшави 1935. у 81. години живота.

Рад у Босни и Херцеговини: еманципаторска и другачија

Током своје лекарске мисије Крајевска посматра Босну тог доба из етнографске и антрополошке перспективе те постаје двострука заступница: и пољске и босанске културе. С обзиром на мозаичност записа у *Мемоарима*, анализу њиховог функционисања у еманципацијском дискурсу нећу представити хронолошки, већ ћу почети управо од културолошког питања јер се с њим као првим Крајевска додирује после доласка у Босну:

У марту сам напoкoн напустила блистави Беч [...] те сам се брижна упутила на југ, ка Босни [...] Земља равна, празна, идемо право према југу. Ваљда је то најружнији део Аустро-угарске монархије. Тај комад присвојене словенске земље [...] кондуктер ми објашњава и показује поједине зграде: фабрика шпиритуса, рудник угља, солана, циглана и цели ред радничких кућа... Дакле, није толико лоше колико су ме плашили. Где има индустрије, рада, тамо и постоји тежња за цивилизацијом. (Kraiewska 1989: 60)

Први утисци тог путовања доказују да је Крајевска одлазила у будућу отаџбину пуна страха, јаких предрасуда и негативних стереотипа. Спомиње речи општинског лекара, др Дулера (J. Duller): „да не треба да журим с почетком лекарске праксе, да пре свега упознам локално становништво, обичаје, празноверја, посебно међу муслиманима. Када стекнем поверење, пацијенти ће сами долазити код мене“ (Kraiewska 1989: 61). У оно доба наметање стране културе Хабзбуршке империје било је изазов за владајући модел

културе у Босни и Херцеговини – пре свега појава лекара и учитеља, а међу њима и Крајевске, и то у обема улогама. Као Друга и другачија, у очима локалног становништва представљала је пре свега опресивни систем аустроугарске владе над босанским становништвом. Теодора Крајевска изгледала им је као инструмент који Аустроугарска користи за испуњавање „цивилизацијске мисије“ према „заосталој“ Босни и Херцеговини. Ваља при томе имати на уму да је сама Крајевска имала лично искуство интензивне доминације Руског царства у родној средини – диктат културе и закона окупатора, дакле, искуство блиско искуству локалног становништва. Најпре је морала да оповргне ту предрасуду („Наша европска одећа узрокује неповерење“ [Krajevaska 1989: 81]; „Швабица значи у Тузли међу Босанцима туђу особу с којом се не симпатизира“ [Krajevaska 1989: 89]):

Од локалног народа који ствара основни утисак и чини већину, оштро се разликују туђи дошљаци које они зову Швабо, Швабица. Брзо сам то сазнала: чим сам дошла у муслиманску кућу слушкиња је рекла својој госпођи да је „дошла нека Швабица“. Наравно, одмах сам се побунила. Рекла сам да нисам Швабица него Пољакиња. Да бих објаснила националне разлике рекла сам да припадам народу чији је језик сличан босанском говору [...] – Кад ниси Швабица зашто носиш шешир? [...] За такав паланачки поглед на свет нисам нашла одговор. (Krajevaska 1989: 62)

Чињеница да није припадала окупаторском народу који је говорио немачки била је толико битна да је могла спречити дистанцу или чак ксенофобију која је додатно отежавала њен ионако тежак рад. Крајевска је примила к срцу савет др Дулера. Њене антрополошко-социолошке белешке на тему друштвене структуре у тадашњој Босни (како обичајне тако и културне), представљају импресиван етнографски материјал. На почетку се бавила спољњим, дакле најприметнијим слојем културе, то јест, архитектуром града Тузле:

Куће са малим прозорима прекривеним с унутрашње стране дрвеним решеткама (мушепци), и куће које се налазе у двориштима или баштама ограђене високим зидом – то су муслиманске куће у којима су жене изоловане од вањског света. (Krajevaska 1989: 61)

Ово запажање указује на осетљивост Крајевске на женско питање. Путем описа архитектуре босанских кућа Пољакиња почиње проницати у загушљиве женске просторе. Заузима у њима почасно место прво као гошћа, а временом и као веома поштована особа. Користи свој положај за конструктивну критику те почиње ширити санитарна знања. У даљем тексту наводим опис ситуације током прославе Бајрама:

Када нови гост, тј. нова жена улази, одмах је једна од присутних жена пита за њено здравље, здравље мужа и породице. Она одговара, па пита домаћицу. Иста питања „како си“, одговор „добро дошао, хвала на питању“ те опет питање и опет одговор врте се бесконачно и почињу ме замарати. Када су сазнале да сам доктор и да сам излечила Исмета, почеле су пре свега питати да ли имам мужа и децу. Осим тога, интересовале су се за мој шешир, костим, пипале материјал моје хаљине. Чак ми се учинило да су хтеле да провере какав имам доњи веш. Пре свега деца. Када сам почела обраћати пажњу на њихов лош начин живота, недостатак ваздуха и сунца у затвореним собама, недостатак кретања, па на предуго дојење деце, слушале су пажљиво, а касније су почеле с пуно поверења говорити о својим тегобама. (Krajewska 1989: 70)

Дефинишући такво понашање као незрело и чак инфантилно, Крајевска потврђује чињеницу да је у тадашњој средини женски ум био посматран као ограничен, незрео, непромишљен, наиван. У исто време је обраћала пажњу на то да се такво стање ума међу муслиманкама намерно подржавало и учвршћавало у њиховој култури: максимално изоловане, нису имале прилику да се развијају, образују и да шире друштвене и културне контакте. Једноставна питања и одговори представљали су уобичајен однос с другима за које су те жене знале. Своја посматрања из посете муслиманској кући током Бајрама Пољакиња упоређује с прославом крсне славе: „код босанских Српкиња све се током пријема дешава слично као код муслиманки“, разликују се једино „оделом, интелигенцијом и већим самопоуздањем“ (Krajewska 1989: 75), што вреди нагласити с обзиром на већу културно-друштвену слободу православних жена. Поменуте муслиманке су под утицајем Крајевске у властити скучени круг примиле подстицај споља, те се у њима појавио трачак иницијативе у разговору и фасцинација способностима Пољакиње („Дивиле су се једногласно мојем познавању и брзини писања“ [Krajewska 1989: 70]).¹¹

Друго, изванредно значајна ствар на пољу културе (са својим здравствено-хигијенским последицама) коју је запазила Крајевска јесте простор на који су жене биле осуђене – загушљиве собе у којима су изоловане од ваздуха и сунца. Проблем ограниченог, уопште непроветраног простора који је био опасан за здравље, морао је бити јако битан будући да се у *Мемоарима* та тема појављује као лајтмотив у неколико наврата.¹² Бошњаци су се суочавале с ограничењима у сваком аспекту живота. Извор таквог стања ствари Крајевска је налазила у тадашњој интерпретацији Курана:¹³

Муслимани се много разликују од осталог становништва зато што је њихова религија, представљена у Курану, истовремено и вера, породична и друштвена етика те законодавство [...] Куран наређује добре обичаје и скроман начин одевања жена на улици и та наредба је током векова нарасла под утицајем фанатизма до те мере да је прерасла у изоловање жене од спољашњег света и осудила је на самоћу, занемаривање елементарних услова хигијене, недостатак покрета, сунца и светла. (Krajewska 1989: 71)

Ауторка указује на системско, комплексно установљавање граница развоја, хигијене, мобилности, па чак и одређену организацију свакодневице муслиманки, што је веома лоше утицало на њихово здравствено стање. Недостатак хигијене је у великој мери био подупиран сиромаштвом друштва, али није то био нужан разлог:

У целом Крешеву су муслиманске куће прљаве. У оближњој Фојници је сасвим супротно, у богатим кућама како и у најсиромашнијим уџерицама свугде је било чисто. Подови су били опрани, прозори отворени, жене, деца чисто обучена. (Krajewska 1989: 135)

Истражујући појаву остеомалације,¹⁴ Крајевска је запазила да етиологија лежи у конкретној култури јер и католици и муслимани живе у истим условима, али ту болест налази једино код муслиманских трудница (према извештају са Гинеколошког конгреса у Женеви):

Влажне куће су једини узрок те болести, предиспозиција за остеомалацију је у погрешном начину живота, недостатку ваздуха, сунца, у прераном развоју полног

живота, у исцрпљености организма због честих порођаја и дуготрајног дојења. (Krajewska 1989: 136)

Медицинско знање заиста је захтевало и добро познавање културе и услова живота одређене средине. Због услова који произлазе из културе ислама у БиХ, откривање остеомалације могла је извршити само медицински образована жена.¹⁵ Како би се боље видео значај лечења те болести, наводим опис тешког случаја из пера Крајевске:

Друга жена бледа, исцрпљена, седи на поду, ноге заврнуте под себе у лук, врат јој се не види, глава пропала међу раменима, као да лежи у тањиру; глава спуштена, брада додирује испупчене грудне кости. Дигнути се не може, пузи, наслонивши се на руке, па подижући труп рече да има 26 година; јако млада се удала. Рађа децу сваке године, доји па поново затрудни. Током трудноће боле је кости, сваке године све више су криве. Последњи порођаји били су јако тешки. Деца су слаба, умиру. Жена чак и не зна колико је деце родила. (Krajewska 1989: 173)

Остеомалација је, дакле, носила за собом још једну „претњу“. Како је писала проф. др Нисвета Алиспахић: „Временом, болови би се пренијели на ноге, што је отежавало полне односе, а чега се несретна жена највише бојала.“¹⁶ Због немогућности да затрудни, жени је „претио“ развод јер није била у стању да изврши своју основну породичну улогу:¹⁷

једна од њих је изјавила да јој муж прети да ако му не роди сина, он ће њу да пусти, тј. да се разведе [...] развод код муслимана је неизмерно једноставан. Довољно је да муж каже својој жени – ниси више моја жена – и да то три пута понови, или да изговори: – ти си ми као мајка. (Krajewska 1989: 70)

„У анализи женских тела [Susan] Бордо користи Фукоово [Foucault] одређење послушног тела [*docile body*]. Ово тело следи [...] неухватљив идеал женскости, подлеже дисциплини те нормализацији“ (Нуџу 2012: 202). Његова непроменљива функција остаје репродукција, као главни разлог женске егзистенције у патријархалном систему који идентификује жену с природом: „порођај је као искуство маргинализован, повезан с понижењем и пожртвовањем, и на крају искључен из јавног дискурса па одбачен и од стране жена“ (Kołodziejczyk 2014: 401). На тај начин систем привезује њихова тела

приватном простору кућа. Стид повезан с порођајем показан је међу муслиманкама тиме што су током рађања ћугале, померајући тиме границе приватне сфере до минимума:

Током порођаја муслиманске жене немају никакву негу ни помоћ ни од кога. Рађају саме. Велика је част муслиманске жене када се породи без икаквог гласа, тако да у суседној соби нико не сазна да жена рађа. Чудно је да због немогућности тражења помоћи од лекара-мушкарца, жене муслиманке нису имале довољно храбрости да између себе изаберу самообразовану бабицу. (Krajewska 1989: 99)

Овако понашање је још јаче маргинализовало женско тело јер је ограничавало чак и природну реакцију њихових тела, која је узрокована „хормонски управљаним процесом порођаја (нпр. адреналином, окситоцином, ендорфинима) и емоцијама које они изазивају (узбуђење, страх, бол, екстазу)“ (Kołodziejczyk 2014: 401). Затворене у скученом кућном кругу муслиманке су понављале погрешне праксе, подржаване различитим веровањима:

стиже млада, прилично лепа смеђокоса жена и пита шта да ради јер њеном детету испада црево из чмара. Тражим да донесе дете и покаже. Тада са осмехом и збуњеношћу каже да нема потребе да показује дете [...] – одлази. За који тренутак враћа се и доноси дете замотано у јорган. Запазила сам да ово тромесечно дете има на лицу и на рукама смеђе мрље, покривене тамном длаком. Тражила сам да жена одмота јорган и пелене, напослетку мајка је одлучила и показала дете. Цео доњи део трупа, натколенице скоро до колена покривене тамносмеђим мрљама са тамном длаком; облик натколеница и нога личио је на козу. Изгледа као фауна женског пола. Израз лица мајке био је чудан, као да је забринута, па опет као да се тајанствено смеје. – Загледала се у јарца – рекла је једна од старијих жена. Друге жене су гледале апатично на чудовиште, нису показивале запањеност. (Krajewska 1989: 137)

Наведени симптоми указују на релативно честе генетске деформације. Живећи у малим срединама, чланови и чланице те заједнице обично нису имали широке могућности да изаберу мужа, односно жену с којима уопште нису били у сродству. Овако су настајале промене у изгледу које су могле бити извор празноверја, на пример о клетви у породици. Одсуство чуђења окупљених жена може да сугерише да су се мутације појављивале доста

често, подржаване веровањима у надрилекарске праксе те непромишљеним „курацијама“.

Путовала сам и свугде налазила заосталост, још веће празноверје и много горе услове него у Тузли. Уопште, муслиманске жене биле су осуђене на седење код куће, труднице се уопште нису померале с места чекајући порођај. У последњем месецу трудноће наређивано им је да пију риблије уље, чак лети, на температури од 37 R [46,25 °C]. (Kraiewska 1989: 99)

Тела трудница била су довођена до граница животне способности. У случају да су се појављивали проблеми, у првом реду дозиване су надрилекарке које нису имале знања о порођајима али су вршиле ритуале: на пример, жена која се порађала морала је да попије воду из десне чизме свог мужа, па да три пута пређе преко сита.¹⁸

Ако ни чизма ни сито нису помогли, породиља је морала да стрпљиво чека, чучећи у турском седу, придржавана уз помоћ надрилекарке. Када је друштво видело да је жена близу несвестице, тада је било дозвољено звати лекара, да у случају смрти породиље не буде сахрањена са дететом у утроби. (Kraiewska 1989: 66)

Овакво тело је било једино инструмент за испоручивање потомака, а иза његове биологије нестајао је идентитет жене. Крајевска је горко приметила: „Очито, смртност је била велика, за статистику није нико бринуо, а муж који је постао удовац брзо се женио поново“ (Kraiewska 1989: 99). Овде треба обратити пажњу на улогу супруга. „Мужеви су различити, напредни и заостали. У малим градовима дешавали су се случајеви потпуног злостављања жена од стране мужева. Напредни муслимани имају поштовање према женама“ (Kraiewska 1989: 71–72). Узрок фаталног положаја жене видела у назадном понашању мужева: „када муслиманка оболи, није било дозвољено звати лекара јер мушкарац није смео да је види. Понекад, као изузетак, муж је дозвољавао жени да истури руку кроз врата да лекар провери пулс“ (Kraiewska 1989: 71), а „током епидемије колере дешавало се да муслиман није пријављивао оболеле жене, што је било обавезно налогом градске управе“ (Kraiewska 1989: 82). Дакле, жена је била заправо осуђена на мужевљево вољу, ниво образовања, развој и личне особине. Ипак, вишеструка приврженост жена религијским правилима понекад је савладавала и одлучну способност мужа:

Ни моје ни мужевљево наговарање ништа није помогло. На све наше молбе и аргументе одговарала је: – Нећу да се љечим, Бог дао. Шта да се ради? Туробно је било сељаку. Докторицу је довео узалуд, жена болесна и глупа па неће да се лечи [...] Остао је неугодан осећај неуспеха. Шта да се ради? Заосталост, празноверје, фанатизам. (Krajevaska 1989: 80)

Жене су често биле неповерљиве у односу на нове методе лечења, чак и непријатељски расположене према раду Крајевске:

Када долазим код њих скоро да не одговарају на моја питања, гледају ме мрко, са неверицом. Ако дођем други пут и видим побољшање, онда одговарају на моје питање да је исто као пре или све горе [...] чак не зна изразити бес; само ме гледа љутим очима и миче уснама, као да нешто жваће или да хоће да испљуне свој пригушени бес. (Krajevaska 1989: 82)

Проблем недостатка адекватне комуникације или реаговања на нова искуства могао је произлазити из изолације која је довела до интелектуалне пасивности. Део тих жена одржавао је

[...] само међусобне везе. Немају појма ко је лекар, лекарски преглед или савет. У ствари, долазе једино по лек и примају га јако радо јер су навикле узимати различите лекове од надрилекара и надрилекарки. Када им објашњавам како да користе такво средство, труде се да ме схвате. (Krajevaska 1989: 178–179)

На тај начин муслиманке (само о њима у том контексту пише Крајевска) полако су признавале нову лекарку и њене методе. Жене које су лакше веровале „свему шта доноси напредак“ (Krajevaska 1989: 82) сачињавале су мању групу и представљале углавном елиту муслиманског друштва.

Женско тело је, према извештају Крајевске, сасвим подређено културном контексту чије су норме одређене Кураном.¹⁹ Остали аспекти идентитета жена били су гурнути у најдаљи план њиховог свесног живота и развоја, остављајући место за идеје повезане с патријархалном интерпретацијом стварности. Крајевска је својим медицинским и образовним радом уводила жене у знање о телу. То је чинила преко лекарских упутстава, али и као наставница хигијене у неколико школа, што је донело

проширивање знања муслиманки и њихов напредак. Тиме је избегла замку биомоћи – обраћање соматском и биолошком аспекту тела није потиснуло питања еманципације интегралног идентитета. Иако је окупаторска влада морала да ради у име „просветне мисије“ Хабзбуршке монархије – како доказује Џевад Сулејманпашић у свом манифесту (цензурираном 1913. године) у корист ослобођења муслиманки од покривања главе и лица – она, у ствари, није тежила да подигне свест босанског друштва, него да то друштво контролише.²⁰ Сулејманпашић је био један од представника малобројне босанске интелигенције која је после образовања у европским школама донела у Босну еманципаторске идеје. Нажалост, присталице тих идеја сусретале су се не само с цензуром окупаторске владе – иако су се, теоријски, уклапале у став аустроугарске мисије – већ и с отпором локалних конзервативаца. Ослободилачке мисли садржане у паролама еманципације жена имале су потенцијал да обухвате друге групе, посебно националне покрете у Босни и Херцеговини. С једне стране, била је то опасност за стабилизацију вишеетничке Аустроугарске империје, с друге – за конзервативне струје међу муслиманима значило је револуцију и поремећај реда патријархалне хијерархије, ослоњене на власт верских вођа.²¹

Напоре Крајевске да извршава професионалне задатке, али и да се сналази у средини у којој живе њене пацијенткиње и пацијенти, отежавали су односи с управницима и другим лекарима. Пољакиња је била једна од само четири лекарке запослене од стране аустроугарске владе у Босни. Од њих је зависило не само здравље муслиманки (масовна вакцинација и лекарски савети, а у случају Крајевске такође и настава хигијене), него и здравље читавог босанског друштва. Контакт с болеснима није био ограничен на посете у амбуланти, него је био повезан с приватним посетама, радом у болници (после премештања у Сарајево) те лекарским путовањима у друге градове и села.

Оптерећени смо радом преко сваке мере, не мислим женске мере, него уопште преко људске мере. Општинска влада није узимала у обзир чињенице да је због планинског терена рад лекара у Сарајеву неизмерно отежан и да су путовања у сарајевској општини јако напорна. (Krajewska 1989: 124)

Неспособност чиновника у организацији и планирању посла, стална пожртвованост и стање непрекидне спремности²² чак су и тело саме Крајевске излагале напору до граница патње, штавише и до самоубилачких мисли:

Морална потиштеност још превазилази физичку немоћ. Преплићу се појмови, због неке жалости која још није дошла до пуне свести навиру ми сузе. Плачем. Појављује се облик утехе – смрт. Да, нашла сам излаз из моје невоље – умрети... (Крајевска 1989: 127)

Много је ситуација показало да је Крајевска изградила у себи „другу нарав“, реагујући одлучно и мислећи јасно у кризним моментима.²³ Доказујући свој професионализам, нарушава стереотипне тврдње о слабости „женске психе“ или неспособности жене да испуни лекарске дужности које су захтевне и научно и физички. Поред тога, Крајевска бележи дискриминационе поступке чиновника према женама – Пољакиња је наилазила на омаловажавање ефикасности свог рада због пола.

Овај пут осећала сам се јако уморно, али не физички него духовно. Мушкарци који праве паралелу између рада лекарки и рада лекара тврде да је рад жена мање продуктиван зато што су жене физички слабије од мушкараца и не јашу (!!). Тако су тврдили шеф Санитарног департмана др Колбер и његови чиновници. Чудан критеријум за оцену лекарског рада. (Крајевска 1989: 178)

Ментални и физички напор на послу²⁴ био је несразмеран у односу на скромну плату, што представља још једну дискриминацију, родну и економску, финансијску.²⁵

О видљивости женског тела у јавном простору

На овом месту желим да скренем пажњу на шири проблем посматрања тела и утицаја на место жена у друштвеном простору, јер су *Мемоари* Теодоре Крајевске непроцењив извор рефлексije и инспирације на ту тему. Они дозвољавају да се перспектива прошири и да се покаже колико интригантан може да буде начин женског историјског памћења управо кроз призму тела. За теорију биомоћи темељна је парадигма тела које је предмет институционалне контроле власти. Културно памћење (с.ф. Assmann 2013), обликујући осећање дужности према колективном и идеји заједнице (на пример етничкој, народној или верској), може да постане оружје те биомоћи јер користи исте начине комуникације, а то су институције. „Позивањем на родно памћење захтева се такође размишљање о просторним односима. [...] Не уређује га више политички или

територијалан поредак него тзв. искуство жена, повезано са женским телом“ (Solaraska 2014: 367). Појам женствености²⁶ као показатеља рода приписаног полу понавља се и репродукује у узастопним друштвеним перцепцијама које су конституисане као једини правилни погледи на тела (свих полова) и односе међу њима. Као што каже Зембжуска, „битна црта дисциплинарне власти усмерене на произвођење ‘женскости’ у телима жена, јесте [...] њена расејаност и анонимност“ (Zembrzuska 2005: 4). Она је детерминисала неприсутност слике женског тела помоћу укључујућег искључења, то јест, подређивања тела жена друштвеним правилима, што доводи до њиховог искључења из памћења о том друштву. Управо овде треба тражити полазну тачку за еманципацију жена преко промене нормативности културног памћења у ком женска сећања и приче о женама треба да буду присутне. Наглашавам у којој мери се то одразило у делатности Крајевске и у њеном искуству. Прво, ауторка је детаљно описала емпиријске доживљаје тела од најранијих успомена свог детињства, наглашавајући умор, болести, процесе лечења тела. Због тога што је дала израз тим искуствима – путујући широм Хабзбуршке империје и радећи у компликованим и често тешким друштвено-културним условима и неповољним теренским условима – створила је ненормативну слику ограниченог тела која је генерисана као последица културног памћења (стереотипизације женствености обликоване традицијом и предрасудама). Даље, она скреће пажњу на телесност других жена – посматра их кроз призму културних и обичајних разлика, али, пре свега, као најзанимљивија показује се медицинска перспектива повезана с еманципацијском. Крајевска је тела жена у Босни и Херцеговини „довела до присутности“ и учинила видљивим помоћу *Мемоара* – обратила је на њих пажњу, истраживала и објављивала научна посматрања и закључке у европској медицинској периодици. Изразито се види да је радила на побољшању здравствене свести босанских жена кроз њихово образовање, што се показало као кључ успеха. Другим речима, образовање је започело процес еманципације, нарочито за муслиманке, захваљујући томе што је Крајевска скренула пажњу на њихова тела те започела борбу против спољашњих системских ограничења. Друштвена слика женских тела која је условила њихову физичку и биолошку ситуацију била је истовремено једина слика тела коју су могле да запазе, упознају и прате. Функционишући у ограниченом хоризонту сазнања подвргавале су се рутини – „у будућности виде одраз прошлости“ (Beauvois 2017: 684). Женско искуство Крајевске приближило ју је женама које су биле маргинализоване. Испоставило се да је један од главних начина њихове споре еманципације и спасења од заборав експресија искустава тела и истраживање тих искустава, на чему је радила пољска лекарка.

На примеру Крајевске види се колико су аутобиографски записи кључни за реконструкцију еманципаторских процеса и културне историје жена у Босни и Херцеговини. Они су непроцењиви за креирање новог погледа на прошлост. У процесу новог читања сазнајемо како је чин бележења и стварања личних сведочанстава и докумената епохе био тежак. Текстови као што су *Мемоари* Теодоре Крајевске упућују на то да је труд неопходан и у случају ауторке која ствара културолошку и медицинску грађу чувајући памћење о женама у историји. Сâм процес бележења опсервација о другим женама постаје такође поступак аутонарације о сопственим проблемима и препрекама жене која је учествовала у процесима женске еманципације.

„Почела сам писати и размишљао о датуму, размишљао који је то дан и који месец. Треба да урадим неки напор да напишем тих неколико речи“ – ово је исповест из 1902. године, а допуњена је фрагментом писма сестричини из 1932: „Жао ми је што нисам отпочела рад на мемоарима 10 година раније. Била бих то урадила да сам тад имала довољно средстава за живот [...] Сада ми недостаје жара“ (Czajewska 1989: 21).

Јасно се показује, дакле, и утицај економске дискриминације жена с обзиром на висину њихове плате. Економско искључење је одузимало могућност да се жене укључе у јавну сферу, што је последично имало утицаја на процес изградње памћења о тим женама. Болести Крајевске, умор и ниски животни материјални стандарди, упркос извршним квалификацијама, посредно су допринели тешкоћама везаним за писање дневника, као и ограничењима вредног садржаја у њима: „Дневници су после њене смрти били уништени иако је питање њиховог очувања и објављивања било предмет посебне бриге ауторке“ (Czajewska 1989: 20).

Закључак

Анализа *Мемоара* Теодоре Крајевске у контексту еманципацијског дискурса показала је колико је вишеструк и компликован процес који је женама представљеним у наративу ауторке донео почетак слободе. Њен *modus operandi* биле су тежње ка равноправности реализоване помоћу рада на едукацији и ширењу медицинског знања. Ова стратегија је нашла подршку у индивидуалном и групном женском искуству. Као прво, битан је *аутобиографизам* као стратегија грађења „њене историје“ и потреба да се запише сопствена прича из перспективе научног искуства. Исто тако, важно је и записивање фрагмената памћења и историје *жена из других култура* и њихово очување на страницама сопствених успомена. Треће, биле су јако важне *политике релације*, дакле

однос жена с институцијама власти, њихови покушаји да се сналазе у захтевном друштвеном и професионалном раду. Ово искуство било је детерминисано на различите начине, а пре свега представљањем жене као објекта, опредмећујућим сликама жена, концентрисаним на њихову телесност. Једно од посебних средстава еманципације – које се испоставило као важан фактор у рушењу патријархалних ограничења постављених женама – било је обраћање пажње на питања тела путем лечења и едукације жена. Ауторка је одиграла значајну улогу старатељке и био је то главни пут за продор у јавност и професионалну делатност: радила је ипак у оквирима здравствене установе – једне од оних које је влада интензивно искориштавала за контролу над биолошким особинама појединаца. Захваљујући својој вишеструкој активности лекара, наставнице хигијене и истраживачког рада, постигла је научни успех у виду дијагнозе и описа нове болести, већ поменуте остеомалације. Перспектива телесности као слике учвршћене патријархалном доминантом и преношене помоћу канона културног памћења испоставила се као веома користан истраживачки поглед у еманципацијском аспекту памћења. Сами *Мемоари* су запис механизма који су се указали у еманципаторским процесима у Пољској те у Босни и Херцеговини, па и шире у Аустроугарској монархији, заједно са стратегијом искоришћавања оружја биомоћи.

¹ Овај текст је настао у оквиру пројекта Preludium Bis 2 број UMO-2020/39/O/HS2/02719: *Cultural Memory and the Serbian Emancipatory Discourse in Autobiographical Texts by Female Authors (19th-20th century)* који је финансиран од стране Националног научног центра (National Science Centre, Poland) у Пољској.

² Teodora Krajewska, *Pamiętnik*, ur. Bogusława Czajeka (Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1989).

³ У периоду 1772–1795. царска Русија, Хабзбуршка империја и Пруска постепено су делиле Пољску, која од 1795. па чак до 1918. није имала државност и није постојала на политичкој мапи Европе. Ипак, на свакој од окупираних територија Пољаци су се трудили да негују сопствену националну свест и идентитет упркос све јачим процесима германизације и русификације. Битни су у том периоду народноослободилачки устанци против царске Русије: тзв. Новембарски устанак 1830/1831, те Јануарски устанак који је почео 1863. године, а завршио се тек у новембру 1864. Јануарски устанак има у пољској култури изразиту симболику борбе са руском доминацијом. После слома Јануарског устанка извршена је тотална русификација остатака пољске администрације и школства, наступиле су бруталне репресије. Истовремено, с крајем Првог светског рата, после 123 године непостојања на карти Европе, 11. новембра 1918. године, настала је Друга Република Пољска. Треба нагласити, да су заједно с тим догађајем, Пољацикиње у 1918. години добиле, у напорној борби, право гласа.

⁴ Више о томе: Urszula Górka, *Drugi wolności: ruch emancyacyjny kobiet w monarchii habsburskiej na podstawie publicystyki i twórczości literackiej w latach 1867-1918* (Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 2016).

⁵ Један од гласова који је репрезентовао однос тадашњих образованих пољских мушкараца према школовању Пољацикиња на универзитетима био је Хенрик Нусбаум (Henryk Nusbaum), неуролог, физиолог, филозоф медицине и публициста: „Завршавајући своје излагање доктор је показао професију прикладну за жене. Постулирао је да је уместо путовања у иностранство и студирања боље да се жене образују у педагошкој струци. ‘Виши педагошки курсеви за жене, то је, по нашем

мишљењу, неопходна потреба – стопут већа него потреба за вишим лекарским курсевима. Добрих лекара је скоро превише – добрих васпитачица премало!’ На тај начин жене су биле ‘послане’ на службу народу којем више треба учитељица и васпитачица него конкуренткиња на мушком лекарском тржишту“ (Duda 2016: 27).

⁶ Значајне личности и припаднице пољског женског покрета које су студирале у иностранству, јесу: Паулина Кучалска-Рајншмит (Paulina Kuczalska-Reinschmit), оснивачица највеће пољске организације сифражеткиња, Савеза равноправности пољских жена, која је основала и уређивала радикални феминистички часопис *Ster*, др Јустина Буђинска-Гилицка (Justyna Budzińska-Tylicka), суоснивачица *Petite Entente des Femmes* – Мале женске антанте која је сарађивала с Колом српских сестара, др Софија Дашињска-Голињска (Zofia Daszyńska-Golińska), сенаторка, економисткиња, ауторка, између осталог, феминистичког манифеста „Наш програм“.

⁷ Будући професор и ментор Иве Андрића у гимназији у Сарајеву.

⁸ „Остеомалација је општи метаболички поремећај костију који карактерише дефектна минерализација. Као резултат тога, накупља се неминерализовани остеоид, па се губи снага костију. Главни узрок остеоималације је недостатак витамина Д.“ <https://czytelniamedyczna.pl/1551,osteomalacja.html> (преузето 15. 7. 2021).

⁹ Види: https://www.kcus.ba/historija_kcus.html (преузето 15. 7. 2021).

¹⁰ Види више: Verka Škurla-Илијић, „Нанумица“, *Bluszcz. Społeczno literacki ilustrowany tygodnik kobiecy* 1930.03.15 R 63 nr 11, 20. – превод у прилогу <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication?id=90511&tab=3> (преузето 27. 12. 2017).

¹¹ Касније такође: „Старија Ферида изразила је жељу да научи писати и читати. Дотад нико од учитеља хришћана није имао такав утицај на женску муслиманску младеж“ (Krajewska 1989: 82).

¹² „Ферида и њена мајка жалиле су се на конзерватизам муслиманског становништва и изоловање муслиманских жена. Богатије имају претежно башту поред куће или предградску вилу; дакле, не пате толико због затварања. Но, жене занатлија, нижих чиновника, учитеља – станујући у кући која се састоји од две собе, кухиње и малог трема с прозорима затвореним и ограђеним решетком – не могу издржати ту робију. Удатој жени дозвољено је да посети своју мајку, а лети да иде код пријатеља на село на излет“ (Krajewska 1989: 83); „Седе у једној ниској и прљавој соби. Атмосфера је неподношљива. Састоји се од различитих мириса: мирис лошег дувана, мирис прљавштине, зноја, стално сушених пелена, менструације, ветрова, подригивања на лук после недавно поједеног ручка“ (Krajewska 1989: 136).

¹³ Потврда строгиости у принципима заснованих на тадашњој интерпретацији Курана може се наћи у каснијем раду: „Нема на свијету конфесије која би својим сљедбеницама давала не само тачне метафизичке догме, него која би давала и тако тачне прописе за цијели живот појединима, његове одношаје спрам друштва, фамилије и државе, као што је то Ислам. Кур'ан задирући врло дубоко у казно, наслједно, брачно, грађанско и – државно право, оставља законодавцима каснијих стољећа врло мало слободна простора за прилагођавање хисторијским нуждама тих касњих стољећа“ (Sulejmanpašić 1918: 10).

¹⁴ Радови Крајевске о остеоималацији били су први у области гинекологије и акушерства у Босни и Херцеговини (Alispahić 2016: 13).

¹⁵ „Највећу ипак пажњу посветила сам остеоималацији трудних жена. Не само што сам бележила презимена оболелих, него сам и детаљно истраживала анатомске промене које су постепено настајале у костима трупа. Ту ретку болест сам констатовала искључиво код муслиманских жена“ (Krajewska 1989: 100); „Пре мог доласка, остеоималација у Босни није била позната, што се лако тумачи изоловањем муслиманских жена од вањског света и недопуштањем мушком лекару да лечи муслиманке“ (Krajewska 1989: 102).

¹⁶ „Настајала је дезасимилација костију карлице, а постепено и кичме и ребара, у којима су, под дејством притиска, тегљења и подизања, настајале морфолошке промјене које су се погоршавале са сваком сљедећом трудноћом. Жене су трпеле болове у предјелу ребара, усљед њиховог размекшавања, а код сваке сљедеће трудноће болови су се ширили на карлицу и ребра, па је оболела жена била све више савијена према напријед. Да би се могла кретати, морала се ослањати на штапове, што је узроковало да већи дио дана проводи сједећи и тешко се помјерајући с мјеста на мјесто“ (Alispahić 2016: 12).

¹⁷ „Неплодна жена се сматрала као жена ниске вредности. Недостатак деце је темељни разлог за мужевљево тражење развода.“ У случају неплодности мужа „дешавало се да је такав бездетан

мушкарац на дискретан начин тражио ‘помоћ’ од некога из породице или од најсрдачнијег пријатеља“ (Baranowski 1987: 52–53).

¹⁸ Ова пракса повезана је с културом ислама јер се појављује на бројним местима, ипак „нема ништа заједничко са саветима Курана“ (Baranowski 1987: 53).

¹⁹ Сулејманпашић доказује да је у Курану контекст покривања жена био потпуно другачији од контекста присутног у муслиманској средини у Босни (Sulejmanpašić 1918: 25–26).

²⁰ „Та је забрана услиједила због тога, што њему научну, да се бос.-херц. муслимани икад просвијете и цивилизују јер је оружје било против освијештеног и национално пробуђеног српско-хрватског дијела нашег народа“ (Sulejmanpašić 1918: 3).

²¹ У раду *Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku* аутори и ауторке указују на методу *divide et impera*, налазећи потврду у документима чиновника нове владе (Čaušević 2014: 17).

²² „Пошто испуни програм целог радног дана, без обзира на то где проводи слободно време, лекар може очекивати да буде позван да дође код оболеле особе јер је за сваки случај излазећи из куће јавио куда иде, ако би био потребан. За мене је тај непрекидан немир, то стално очекивање нечег незнаног, најнеугоднији фактор лекарске службе“ (Krajevaska 1989: 91).

²³ „Дете мушког пола родило се мртво, плацента је остала, конвулзије малтене без прекида, болесна жена без свести. Дакле, *eclampsia puerperalis* – Шта да радим? Никакве лекове не може да прими – рече др Дулер. – Одмах извући плаценту – одговарам. – Грлић материце је сужен. – Ништа, прошириће се. – Да ли се прихватате операције? Пита ме др Дулер. – *Jawohl, Herr Doktor* – одговарам. Операција се завршила успехом. Конвулзије су се зауставиле одмах после операције [...] Други пут др Дулер ме је позвао такође због тешког порођаја. Положај детета је био попречан, при чему му је рука испадала. Окренула сам га ногама на доле и извукла дете. Доктору Дулеру се стално чинило да вучем преслабо. Одговарам му – само стрпљење, овде није потребна снага, рука ми и даље ради, не слаби. Овим путем успела сам спасити мајку. Дете је било мртво“ (Krajevaska 1989: 90–91).

²⁴ „Муслиманских пацијенткиња имала сам много. Имала сам велике тешкоће при посетама муслиманки из најсиромашније класе због планинског терена. Најсиромашнији део народа је живео међу стенама и у клисурама [...] Посебно је зими пењање по путевима исклесаним у стенама покривеним ледом или снегом било тежак задатак” (Krajevaska 1989: 120).

²⁵ „Негативна страна мог посла као државног лекара у тузланској општини била је недовољна плата [...] Трошкови су били велики: требало је да имам простран стан јер је у оквир мојих обавеза улазило одржавање бесплатне амбуланте за муслиманке [...] додуше, добивала сам од владе паушал за километре и тзв. ‘дневнице’ које ипак нису увек биле довољне да платим воз, хотел и живот у датом граду. Уредила сам такође захтев за повећање плате. Мало сам постигла јер су ми додали 200 гулдена годишње, као додатак за амбуланту, и то *ad personam*“ (Krajevaska 1989: 104).

²⁶ „Рађамо се женама или мушкарцима, али не мушким или женским. Женственост је нешто извештачено, неко достигнуће“ (Bartky 1990: 65).

Literatura

Alispahić, Nisveta. *Dr. Teodora Krajewska. Prva liječnica – ginekolog u Tuzli i u Bosni i Hercegovini*. Tuzla: Štamparija Off-set, 2016.

Assmann, Aleida. *Między historią a pamięcią. Antologia*. ur. Magdalena Saryusz-Wolska. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2013.

Baranowski, Władysław. *Świat islamu*. Łódź: TKKŚ, 1987.

Beauvoir, Simone de. *Druga płeć*. prev. Gabriela Mycielska, Maria Leśniewska, Warszawa: Czarna Owca, 2017.

Czajeczka, Bogusława. „Uvod“. U: *Pamiętnik, Teodora Krajewska*, 5–22. Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1989.

Čaušević, Jasmina, prir. *Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*, Sarajevo: SOC, Fondacija CURE, 2014.

Duda, Maciej. *Kobieta lekarz. XIX- i XX-wieczni publicyści oraz naukowcy o edukacyjnych i zawodowych możliwościach kobiety*. U *Kobieta, literatura, medycyna*, ur. Arleta Galant, Agata Zawiszewska, 27–40. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2016.

Górska, Urszula. *Drogi wolności: ruch emancypacyjny kobiet w monarchii habsburskiej na podstawie publicystyki i twórczości literackiej w latach 1867-1918*. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 2016.

Hulewicz, Jan. „Wstęp“. U Pachucka, Romana, *Pamiętniki z lat 1886-1914*,. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1958.

Hyży, Ewa. *Kobieta. Ciało. Tożsamość. Teorie podmiotu w filozofii feministycznej końca XX wieku*. Kraków: UNIVERSITAS, 2012.

Kołodziejczyk, Beata. „Poród”. U *Encyklopedia gender: płęć w kulturze*. ur. Rudaś-Grodzka Monika, 401. Warszawa: Czarna Owca, 2014.

Krajewska, Teodora. *Pamiętnik*. ur. Bogusława Czajęcka. Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1989.

Sulejmanpašić, Dževad. *Muslimansko žensko pitanje, jedan prilog njegovu riješenju*. Sarajevo: Štamparija Daniel & A. Kajan, 1918.

Solarska, Maria. „Płęć”. U *Modi Memorandi: leksykon kultury pamięci*, ur. Magdalena Saryusz-Wolska, Robert Traba, 367, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2014.

Zembrzуска, Agnieszka. „Problem ślepoty rodzajowej u Michęla Foucaulta”. U *Gender. Wizerunki kobiet i męzczyzn w kulturze*. ur. Durys Elżbięta, Ostrowska Elżbięta. Kraków: Rabid, 2005, (preuzeto: http://www.studiagender.umk.pl/pliki/teksty_zembrzуска_slepota_rodzajowa_foucaulta.doc_x).

Интернет извори:

<http://www.czytelniamedyczna.pl/1551,osteomalacja.html> (preuzeto 15. 7. 2021).

https://www.kcus.ba/historija_kcus.html (preuzeto 15. 7. 2021).

Natalija Panas
natalia.panas@amu.edu.pl
Adam Mickiewicz University, Poznań
Institute of Slavic Philology

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2021.11.11.8>

UDC: 821.162.1.09-94 Крајевска Т.
Original scientific article

Teodora Kosmowska Krajewska's *Memoirs*: Emancipatory Discourse on the Position of Women in Bosnia and Herzegovina

In this paper I analyse *Memoirs*, written by a Polish woman, Teodora (née Kosmowska) Krajewska (1854–1935), in the context of emancipatory discourse. The aim is to point out the strategies of Krajewska's actions towards the cultural and physical emancipation of Bosnian women in the aforementioned context, what obstacles she had to overcome in this process and why her *Memoirs* are important in the cultural memory of women's history. Krajewska worked as a doctor and teacher in Bosnia and Herzegovina for 34 years and made a strong impression there. *Memoirs*, as a bearer of memory, are important from the perspective of the history of women, *herstory*, especially the history of BiH Muslim women, who had no voice until then. They are also important as an exceptional element in the creation of a transnational network of female authorship narratives in general. One of the research perspectives in the context of winning a place for *herstory* in cultural memory is the experience of the female body. In this context, I give consideration to how understanding femininity through the prism of the body and its biological nature influences the process of forgetting/remembering and thus the absence/presence of narratives by women and about women in cultural memory. I refer, therefore, to the notion of gender in Maria Solarska's interpretation in *Encyclopedia gender: pleć w kulturze* (Encyclopaedia of Gender: Sex in Culture) and the description of the relationship between femininity and power by Agnieszka Zembruska in *Problem ślepoty rodzajowej u Michela Foucault* (The Problem of Gender Blindness in Michel Foucault). I place the category of Alaida Assmann's cultural memory, which she explains in the anthology *Między historią a pamięcią* (Between History and Memory), within this theoretical and methodological framework and I use it in correlation with the notion of corporeality as defined by Ewa Hyży in *Kobieta. Ciało. Tożsamość. Teorie podmiotu w filozofii feministycznej końca XX wieku* (Woman. Body. Identity. Theories of the Subject in Feminist Philosophy at the End of the 20th Century). In the paper, I follow the emancipatory steps of Krajewska, who educated and treated Bosnian women, sharply criticising them, but also offering her full understanding, empathy and affection. In a detailed and quite special way, Krajewska's autobiographical records show how a Polish physician influenced the process of the emancipation of Bosnian women.

Keywords: memoirs, herstory, emancipatory discourse, cultural memory, Teodora Krajewska

Живот и дело Леле Давичо¹

Рад је производ генеалогског, библиографског и књижевноисторијског истраживања о приватном животу и књижевним текстовима Леле Давичо, са циљем да се њеном стваралаштву укаже пажња и утврди књижевно-историјски контекст у ком је настајало. Лела Давичо је писала есеје, драме, песме у прози, црте и скице, а у њеним делима доминирају теме љубави и положаја жене у друштву. Била је под снажним утицајем еманципаторских идеја с краја 19. и почетка 20. века, те се њен опус може сматрати и доприносом феминистичком наслеђу. Ради прегледности, целокупно стваралаштво Леле Давичо може да се подели на три периода: пештански период, београдски период и минхенски период. За српску књижевност посебно је битан београдски период који је трајао од 1887. до 1903. када је писала на српском језику.

Кључне речи: Лела Давичо, Србија, Јеврејка, биографија, стваралаштво

Мало тога се зна о Лели Давичо, Јеврејки која је живела на простору Србије и која је за собом оставила вредно књижевно дело. Главни извори података који су прикупљени о њој у овом раду јесу домаћи архиви, нарочито Архив Србије и Архив Јеврејског историјског музеја, дигитализовани часописи и библиографије, као и страна дигитализована библиотечка и архивска грађа с међународним базама грађанских регистара Јевреја. Истраживање о Лели Давичо морало је тећи првенствено преко истраживања о њеном супругу који је био јавна личност, те је његово кретање у служби било забележено у новинским чланцима с краја 19. и почетка 20. века и у државним шематизмима.² Због тих околности, од којих је најтежа била та што је Лела Давичо била страног порекла и што је у Србији живела релативно кратко, истраживање је представљало посебан изазов. Различите транскрипције презимена Давичо показале су се као препрека приликом претраге страних извора, који су и довели до расветљења прошлости Леле Давичо.³ Захваљујући сазнањима о њеном животу, књижевно стваралаштво ове ауторке добија контекст и стиче се увид у њен допринос српској женској књижевности с краја 19. и почетка 20. века.

О животу Леле Давичо

О Лели Давичо се говори сасвим посредно као о српској књижевници и супрузи српског дипломате јеврејског порекла, Хајима Давича (1854–1918). Не постоји ниједан текст посвећен само њеном животу и делу зато што су најосновнији подаци о њој веома тешко доступни. Отуда, на пример, и то што се Лели погрешно приписују имена као што је Јелена.⁴

Захваљујући дигитализованим грађанским регистрима и нотарским записима, сазнајемо да је право име Леле Давичо било Адел Голд (Adél Gold, Adele Gold). Рођена је 3. маја 1856. године у Пешти,⁵ у браку јеврејског занатлије Јозефа (József; 1830–?) и Бабете Голд (Babette, Betti; 1831–1907), рођене Кон (Kohn). Била је најстарија од троје браће и сестара, Ане (Anna; 1857–?) и Ђуле (Gyula, Julius; 1860–?), ако се изузме њихова рано преминула сестра Матилда (Mathild; 1854–1855).⁶ Са само шеснаест година, тачније 1872. године, Лела се удала за пештанског адвоката Миксу Шомођија (Miksa, Miksáné, Max Somogyi; 1842–1926). Убрзо је са њим добила ћерке Малвину (Malvina; 1873–?) и Хедвиг (Hedvig; 1874–?), као и сина Имреа (Imre; 1876–?). Развела се у децембру 1886. године, а у марту 1887. године се удала за Хајима Давича, који је у том периоду у Будимпешти радио као српски конзул. Према подацима које бележи један бечки лист, у то време, Лела је радила у *Будимпештанским дневним новинама* (нем. *Budapester Tagblatt*) где се служила псеудонимом Алма (Alma).⁷

Природа Хајимовог посла је подразумевала бројне селидбе у различите европске градове. Тако су, на пример, кратко време од 1888. до 1889. године живели у Риму, где је радио као секретар српског посланства, да би се убрзо вратили у Будимпешту. Негде од 1892. до 1897. године живели су у Београду и у том периоду су били једни од оснивача и чланова Књижевно-уметничке заједнице, где је забележено да је Лела читала своје текстове.⁸ Од 1897. па до 1900. године живели су у Трсту, где је њен супруг био генерални конзул. Убрзо затим, 1903. године, преселили су се у Минхен где је Хајим Давичо радио најпре као конзул, а затим и као представник српске трговинске мисије. Током свог боравка у Минхену, Лела је водила преписку с истакнутим особама свога доба попут Владана Ђорђевића, Рикарде Хух (Ricarda Hugh) и Ермана Ђеконија (Ermanno Cesoni),⁹ а познавала је и Оскара Шмица (Oscar A. H. Schmitz) који је помиње у својим дневницима као некога ко је долазио на чајанке код извесне госпође Шевић (нем. Frau von Schewitsch).¹⁰ Пред Први светски рат, око 1914. године, селе се у Женеву, где је Лела постала удовица 1918. године. О њеној незавидној финансијској ситуацији

сведочи молба која је упућена српском конзулату у Женеви за приступ Хајимовом банковном рачуну, али и изјава Хајимовог брата да читаву заоставштину наследи Лела.¹¹

Након тога, Лели се скоро губи сваки траг. Пронађен је податак да је живела у Француској, те да је и даље писала на немачком и да је објављивала у *Париским дневним новинама* (*Pariser Tageszeitung*).¹² На основу текста којим располаже Архив Јеврејског историјског музеја, сазнајемо да је била у животу 1940. године (Алкалај 1940: 5). Остаје непознаница да ли су она и Хајим Давичо имали деце: ако је судити по секундарним изворима, имали су ћерку Елизабету Жак Русо.¹³

О делу Леле Давичо

Лела Давичо је стварала књижевност која представља изузетан пример женске књижевности на српском језику.¹⁴ Ради веће прегледности, њено целокупно стваралаштво може да се подели на три периода: пештански период, београдски период и минхенски период. Први, пештански период, траје до 1887. године и о Лелином стваралаштву пре саме удаје за Хајима не знамо ништа поред горе наведене чињенице о томе да је радила за *Будимпештанске дневне новине* и да је објављивала своје текстове под псеудонимом Алма. За српску књижевност, међутим, посебно је битан београдски период, који је трајао од 1887. до 1903, када је писала на српском језику. Ову периодизацију њеног стваралаштва треба узети условно, јер је у периоду између 1887. и 1903. године Лела живела само шест година у Београду (Давичо 1908: 20). У погледу књижевних родова и врста, писала је есеје, драме, песме у прози, црте и скице, а у њима доминирају теме љубави и положаја жене у друштву.

Лелин текст под називом „Два женска портрета“ састоји се из два дела: „Чувена лепотица“ и „Непозната жена“ и објављен је у *Великом народном календару Смиљевац*, године 1893. Иако сижејно неповезани, овим текстовима је заједничко то што дотичу горућа питања о положају жене у друштву. „Чувена лепотица“ је кратак дијалог између мушкарца и жене, с тим што се приповедачев глас стапа с гласом жене, те се може тврдити да су ауторка, женски приповедач и јунакиња ове дијалогске приче изједначене, или барем да је граница међу њима замагљена. Основна тема разговора је извесна Олга, једногласно призната као чувена лепотица. Олга је ћерка јединица богатих родитеља, која због тога ужива углед жене коју красе многе врлине. Међутим, стварност је другачија, што се читаоцу ставља до знања кроз опис њеног повлашћеног положаја: врлине које јој се приписују само су производ Олгине нарцисоидности. У том смислу,

изузетно је илустративна опаска на тему њеног порођаја: „Што се од других жена тражи као данак што дугују, од ње долази као поклон“ (Давичо 1893: 80). Одговори младића који у разговору учествује кроз шаљиве и ироничне доскочице представљају одговоре јавности које женски приповедачки глас реконструише и имплицира. Да је ауторка била упућена у зачетке феминистичке мисли свог доба доказује и помињање Жорж Санд (George Sand) и Госпође де Стал (Madame de Staël), али и стереотипа досадне уседелице која брбља којешта о Толстојевим романима и на коју се сваљује кривица због лошег провода. Њена осетљивост на биолошку и друштвену неједнакост полова толико је изражена да се не може пренебрегнути као нешто што је допринело стварању доминантног тона, пуног искрености, огорчености, али и истовремене побуне и резигнације. Провејава, осим тога, и осетљивост на класну неједнакост, критика таштине кроз Олгину претерану бригу о одевању и уређивању дома по последњој моди и занемаривање улоге мајке. Читамо да: „[О]осим неколико француских романа, из којих се могу црпсти само идеје како ваља намештати своје будоаре и крити траг љубавним састанцима, госпођа Олга није ништа друго прочитала“ (Давичо 1893: 80). Оно што приповедачица у првом лицу истиче, јесте да Олга не само да је сматрана чувеном лепотицом, већ и женом која је позната као: „пикантна, духовита, милокрвна и особито даровита“ и која, на нараторкино пренеражење, завређује обожавање и *поштовање*¹⁵ свог мужа (Давичо 1893: 79). Јасна је, самим тим, критика упућена лицемерним друштвеним правилима и вредностима. Циклична структура овог дела указује на песимизам поводом остварења било какве промене.

„Непозната жена“, друга прича диптиха, такође је цикличне структуре и представља својеврсни антипод „Чувеној лепотици“. Њихова супротност видна је и у самим антитетичким насловима: непозната и чувена. „Непознату жену“ ауторка пише у потпуности у прози, а тон који преовлађује је тон емпатије, саосећања, а донекле и поистовећивања с јунакињом. Ова прича прати Христину, која је, иако ћерка богатих родитеља, била запостављана у односу на своје сестре. Због занемаривања у ком је одрасла, Христина је у тишини патила. Показивала је, међутим, нарочиту склоност ка учењу, а поводом те особине се недвосмислено помаља приповедачева друштвена критика:

Оволико врлина, на жалост, довољно је да жена буде лишена блаженства женског, земаљског раја. Расположења и васпитна начела, која владају у друштву за жене, таква су, да скрећу и усредсређују сву пажњу на спољност, вижљавост,

малоумност и клободанство женскиња. Жена која мисли и ради као добро и честито мушкиње, сасвим је излишна у друштву, као што није место ружи у леји лука, ни богородичиној икони у лоповској коноби. (Давичо 1983: 83)

Христина је против своје воље удата за човека ког није могла да воли, а нежељено је постала и мајка. Ни муж ни деца нису показивали љубав, нежност ни бригу према њој, а сама није никад скретала пажњу на себе. Наставила је да живи скрајнуто, у оскудици, приликом чега о економској зависности жена у браку приповедач говори следеће: „Новац који је за кућење добијала, као што добијају фабричке раденице недељну зараду, достизаше сад мање, но пре, да намирује потребе“ (Давичо 1893: 85–86). Онда када није помишљала на самоубиство, Христина се препуштала читању књига и свирању Бетовена и Шумана. Читамо: „У таквим тренуцима Христина је била права уметница. Али то нико не знађаше и једва да се знало да свира“ (Давичо 1893: 87). Олга и Христина, према томе, типови су који служе за илустрацију женских особина које се у Олгином случају вреднују, а у Христином презиру. Ова два дела, самим тим, прожета су мотивом *света окренутог наопачке*.

Дела Леле Давичо одишу модернистичком естетиком, тако да се за велики број њених текстова можда рећи да представљају песме у прози. До изражаја долази приповедање у првом лицу и лирски карактер њене прозе, одабран језик и мелодични описи. Једно овакво дело је „Једна љубавна ноћ: скица са приморја“, објављено у *Бранковом колу* 1903. године. Чак и структуром овај текст подсећа на песму захваљујући употреби рефрена и прегршта стилских фигура.¹⁶ Приповедни ток ове прозаиде прати женског приповедача који се присећа љубавних разговора на приморју између више парова. Нараторка најпре размишља о односу између капетанице Мажуранићке и писца Ивана Будисављевића, идеализујући га све до оног тренутка до кад не чује њихов разговор. Између овог сукоба идеализованог и стварног, очекиваног и опредмећеног, рађа се гротескни хумор:

Пошто је меки женски глас неко време ућутао, зачу се звучни глас чувеног писца и ја разабрах ове значајне речи:

– Данас је телеће печење било сасвим сухо и крто; због њега нећу зацело моћи сву ноћ заспати. Не, у тако рђавој и гадној кујни не могу више остати.

– Узмите мало угљено-киселог натрона. Имам пуну кутију; кад се вратимо, даћу вам – био је одговор. (Давичо 1903: 1163)

Наредна два разговора, која нам нараторка једним исповедним и присним тоном преноси, водила су се између Леле Жежићеве и Пере, с једне, и извесног Звонимира и његове драгане, с друге стране, а блиски су тим пре што се оба тичу љубоморне сцене. Срела је нараторка и групу чамаца пуних деце које је осветљавао јапански фењер и који су певали валцере и куплете, безбрижно уживајући у благој приморској ноћи. Уједно, нараторка између ових разговора умеће рефрен дидактичког карактера, а некад и опширније деонице које ближе описују рефрен. Морализаторски елемент дела се огледа у запажањима о људској природи због које људи, осим у детињству и у старости, од којих је старост представљена кроз разговор старијег брачног пара, непрестано сами себи задају незнатне јаде, не увиђајући величину свега што их окружује. Море, стога, код Леле представља метафору узбурканих страсти и живота, под чијим таласима се људи даве и, како нам поручује рефрен: „Из те коже, по овом времену, не беше спаса“ (Давичо 1903: 1164). Зато читаоца не чуди то што старији брачни пар не седи у чамцу, већ на клупи, спокојно посматрајући море. Рефрен овде трпи преображај и поприма следећи облик: „Дакле, има и томе спаса“ (Давичо 1903: 1166). Читајући ово дело, немогуће је, међутим, не довести га у везу с менипском сатиром, где нас приповедач води кроз пределе који подсећају на пределе из сновиђења, остварујући с читаоцима близак однос и умећући британак хумор. Лела Давичо, својим кратким и садржајним изразом, слика делове свакодневних разговора брижљивим потезима свог пера, остављајући изразито снажан утисак на читаоца.

У *Великом народном календару Смиљевац* из 1894. године Лела је објавила још једно дело по имену „Песник и жена“. По принципу кинеске кутије, овај текст садржи причу унутар приче. Дијалог песника и жене, у ком је женски лик уједно и приповедач у првом лицу, открива природу њиховог односа. Наша јунакиња изражава дивљење према песницима због тога што познају суштину женског бића, док песник истиче да су једини истински песници управо жене. Наводи: „Жена је тек прави песник, и оно што ми кажемо и певамо лепо је стога што оне разумеју то тако добро да читају“ (Давичо 1894: 63). Песник саопштава својој саговорници да жене живе у поезији своју истину, док песници немају у себи нимало нежних и дубоких осећања о којима певају. Да би јој то доказао, он преузима глас приповедача и започиње своју животну причу која је све до самог краја неизвесна. Прослављени песник имао је све што би пожелео, а живот му се претворио у досаду коју је прекраћивао читајући романтичарску књижевност: Бајрона, Пушкина, Леопардија, Хајнеа и Гетеа. Романтичарски занос који га је прожео приликом боравка на

Рајни у близини једног замка пробудио је у њему жељу за љубављу. У том тренутку, као у измаглици сна, песник нам описује љубавни сусрет с Коређовом Магдаленом, како је он назива. Алузије на Нови завет су бројне: не само да је жена Богородица, већ је песник, као болничар у рату, имао прилике да упозна њиховог сина који му је умро на рукама: јасна алузија на Исуса Христа. Величање жене у односу на мушкарца, још је једна битна одлика Лелине књижевности, као што ће се показати у осталим њеним делима.

Исте године је Лела објавила и причу „Велика срећа: домаћа слика“ у *Новој искри* у којој описује свакодневицу госпође Јеле. Она је утонула у досаду свог живота, а све чему се раније и умела радовати, почело јој је деловати лажно и ништавно. Живот јој се чинио сном, а човекова природа несталном. Размишљајући о свом мужу, госпођа Јела је увидела да га не познаје, као што ни он не познаје њен унутрашњи свет. Њене мисли о браку испољене су кроз следеће запажање:

Оно, понеки пут јој је баш пријатно кад може рећи, да је удата. Јер моћи рећи: мој муж, за жену већ значи имати некакав друштвени положај. А њен муж има баш познато и поштовано име. Зашто? Кажу да је стручњак у своме послу. Али шта она има од свега тога? Шта она зна и мари за етнографију! Можда је он стручњак у својој области, али њену струку – он не разуме. Њена је струка лепота, за коју опет он слабо мари. (Давичо 1903: 294)

Свезнајући приповедач уводи читаоца у најдубље мисли и осећања своје јунакиње. Ипак, иако у одређеној мери безличан, у његовом тону постоји и доза саосећајности и благог хумора, ком је Лела била склона. Стиче се утисак да је у основи њене филозофије људска тежња ка истинској љубави и достизању унутрашњег мира, неговању духа путем уметности и превазилажењу узбурканих, површних страсти, порука која избија из њене целокупне књижевне заоставштине на српском језику. Међутим, не треба сметнути с ума да, иако је Лела показивала чисто еманципаторске елементе у својим текстовима, у њима ипак износила реafirмацију патријархата. У наведеном изводу из самог дела присутна је и класична, патријархална подела на сфере: уметност и естетика припадају домену женског, а наука домену мушког. Код Леле не видимо побуну против овог дуализма који се узима за природан, већ идеју о његовом прихватању и превазилажењу.

Изразито комично и сатирично Лелино дело из 1903. године јесте „Навика: црта из живота“, објављено у *Бранковом колу*. У питању је врло успела прича у којој се

исмевају обичаји и карактери, а која прати секретара Министарства Павла Петровића и његове жене Анке Шондине. Госпођа Анка пати од једне бољке коју приповедач, не знамо да ли мушки или женски, назива лудилом сродства, поредећи је с лутком која понавља речи „папа, мама“ (Давичо 1903: 326). Павле Петровић је због таквих околности патио у себи, али се временом прилагодио и повиновао таквом начину живота. Трагикомичност ове црте достиже свој врхунац након што Анка умире угушивши се рибљом кошчицом, а Павле почне да машта о својој будућој слободи. Сугестивност наслова, међутим, прати нас све до краја приче, када Павле Петровић из навике одлучује да одбаци своју новостечену слободу и да се ожени Анкином млађом сестром Маром Шондином, настављајући да живи пређашњим начином живота, спутано и с родбином која му је увек за петама.

Једино Лелино дело на српском језику о ком се до сад писало је „Балска ноћ: дијалог“¹⁷ и оно представља драмско дело у једном чину, објављено 1887. године у *Отаџбини*. Кратак заплет почиње монологом госпође Анђелије која покушава да сачини цртеж по сећању на један дан проведен у природи са својим супругом Миленком Веселиновићем. Монолог прекида управо он, најавом свог одласка на бал с друговима Љубом и Рашом, а где ће бити присутне и Јела Рончићева и многе друге лепотице. Госпођа Анђелија на то одговара најпре раздражљиво, а затим предлаже свој одлазак на игранку на којој ће бити Драгољуб, наочит војник и песник, чије стихове зна напамет и које рецитије.¹⁸

Као што у свом тексту каже Александар Пејчић: „Успевајући да контролише своја осећања (повређеност, љубомора) користи се [Анђелија] елементима сценског наступа – заводљива хаљина обнажених рамена, еротична песма, сензуални глас, ход, саопштавање алузивне намере“, и отпочиње битку користећи се истим оружјем којим је нападнута: изазивањем љубоморе и захтевом за јавним, друштвеним животом. Мушкарац, међутим, све време остаје несвестан жениних правих намера због чега она односи коначну победу. Кроз ову једночинку проблематизује се питање освајања и ограничавања слободе супружника. Описујући Лелину једночинку као пример реалистичке српске драме с типским ликовима какав су патријархални муж и еманципована жена, типском радњом која се своди на жељу за потчињавањем, игру надмудривања и манипулације, открива нам се и њен феминистички потенцијал. Пејчић у својој књизи *Заплет у комедији српског реализма* истиче тактичност и признавање права жени на јаван живот, а латентна идеологија се своди опет на потврђивање женине надмоћности, како интелектуалне тако и емотивне (2012: 131–132, 599).

Још једна Лелина песма у прози, иако писана у Минхену у који се ауторка преселила 1903. године, укључује се у београдски период њеног стваралаштва као последње дело које је написала на српском језику. Носи назив „Сфинга“, по речи која служи као метафора која указује на мистериозну и енигматичну, али и окрутну, природу која се традиционално приписује жени, а тематизује свађу двоје љубавника, жене-сфинге и песника. Овај поетизовани дијалог, комбинован је с мелодичном нарацијом и стилским фигурама, од којих су најзаступљеније фигуре дикције, а оне доприносе стварању једног нарочито лиричног, непосредног и упечатљивог текста. Као и у „Балској ноћи“, и у делима „Песник и жена“ и „Сфинга“, заступљена је идеја о узвишености жене, њеног сензибилитета, довитљивости и уопште, њене супериорности.

Током свог живота у Минхену, Лелин текст „Српске жене“, првобитно објављен у једном минхенском часопису, преведен је с немачког и објављен 1908. године у *Домаћици*. По свом карактеру есеј, овај текст је заснован на личним искуствима са Српкињама које је ауторка стекла током свог живота у Београду. Упућен је немачкој публици, а оријентисан је ка борби против негативних стереотипа који владају међу Немцима када је у питању Србија. Српкиње су описане као посвећене и пожртвоване мајке, родољубиве и изузетно вичне сваком занату, нарочито ткању. Притом, у вези с ткањем, у овај текст, препун емотивног набоја, уноси и дозу ерудиције поредећи их с Омфалом и Пенелопом. Оне су и образоване, а има и оних које бирају друге животне путеве, не одричући се нужно и улоге мајке, па тако постају лекарке и учитељице. Лела не пропушта прилику да изнесе и критику Запада, који је много конзервативнији по питању укључивања жена у високо образовање од Срба и Руса мада њих западњаци сматрају назадним нацијама. Српкиње су, осим тога, веште и у справљању производа за лепоту од природних материјала, мада су по природи лепе, а по начину одевања угледају се на жене из Западне Европе. Лела Давичо завршава свој есеј позивањем Немаца да преиспитају своје предрасуде када је у питању српски народ, а нарочито српске жене.

Лела је оставила за собом још један чланак на српском језику, који објављује *Домаћица*. Он носи назив „Женски позив“ и првобитно је објављен у *Трговинском гласнику* 1911. године. У њему износи своје виђење о значају духовног развоја жене и њеног образовања. Осим саме садржине текста, којим нам се књижевница још једном представља као заговорница женске еманципације, драгоцен је податак који се налази у фусноти чланка, а који нам говори о њеном обичају да се потписује псеудонимом Коломба (Colomba).

Минхенски период је, међутим, најплоднији период њеног књижевног стваралаштва када пише искључиво на немачком. Тај период траје од 1903. до 1914. године. Тада је написала низ књижевних текстова у немачким новинама,¹⁹ а у Лајпцигу је објављена и њена монографија под насловом *Die Tugendhaften* (Крепоснице). Одржавала је снажне културне везе с истакнутим женама свог времена, попут Иде Клаус, а пишући њену биографију, допринела је развоју биографистике, што је још један њен легат каснијем ширењу феминистичке мисли.

Закључак

Лик и дело Леле Давичо дуго су представљали област на маргинама истраживања како српске тако и српске женске књижевности. О њој се говорило врло спорадично у понеким текстовима о њеном супругу, дипломати и књижевнику Хајиму С. Давичу, а најчешће у контексту њиховог јеврејског порекла. У овом раду је начињен покушај да се њена биографија открије и њено књижевно дело на српском језику представи на што систематичнији начин.

Чињеница да је стварала и на немачком језику и да се периоди писања на немачком и српском донекле и поклапају, отежала је у знатној мери овај покушај систематизације који је заснован пре на географском него на хронолошком критеријуму. Ипак, најуспелији покушај систематизације би морао бити препуштен стилским или жанровским критеријумима, с обзиром на то да јој је стваралаштво тематски хомогено те да не пружа могућност значајне тематске диференцијације. Међутим, овакав подухват би подразумевао обраду и њених дела на немачком језику, што прелази оквире овог рада.

Њена дела су обојена културним и друштвеним променама које су обележиле период у ком је живела и стварала. Постаје јасно, чак и на основу сугестивних наслова већине њених дела, да је била је под снажним утицајем еманципаторских идеја с краја 19. и почетка 20. века, те се њено дело може сматрати и доприносом раном феминистичком наслеђу.

Стваралаштво Леле Давичо, незаслужено запостављено у домаћој критици, употпуњује слику о самој ауторки која нам се открива као образована и духовита жена, истанчаног осећаја за културну динамику и интелектуалну размену идеја. Књижевност јој одише ангажованошћу: има много тога да нам каже, а њена животна филозофија, иако критичка и наклоњена благој сатири, у суштини је пацифистичка и заснована на толеранцији и прихватању разлика.

Имајући у виду друштвени и историјски контекст у ком је живела, Лелина дела могу да се читају као чврсти кораци ка остваривању женске слободе. Дотичући се питања мушко-женских односа у којима доминирају љубомора, страст, свађе, манипулације, па чак и наговештаји сексуалног, Лела отвара и нова поглавља попут права на избор када су у питању брак и мајчинство, права на образовање и права на друштвену равноправност. Осим тога, њен језик је негован, израз сажет, ликови су типски, а прича дата у обрисима које читалац изнова и изнова употпуњује својим искуствима. Просветитељски карактер је садржан у целокупном њеном делу, а допринос који је дала еманципацији жена у Србији и борби против ксенофобије уперене ка Србима у свом есеју, потврђује још једном њен емпатични и човекољубиви дух.

¹ Овај рад је настао у оквиру *Књиженства*.

² Државни шематизми обухватају спискове запослених у јавним службама за сваку годину и могу се наћи у државним архивима. Ипак, ретки су радови посвећени и самом Хајиму С. Давичу, а још ређи они који на било који начин помињу Лелу. Као главни критеријум за избор секундарне литературе, у складу с тим, било је постојање било каквих података везаних за њу.

³ Davicho, Davitcho, Davitscho, Davitschoff, Davitechor.

⁴ Примера ради, име Јелена наводи Ивана Вучина Симовић у раду „Живот и дело Хајима С. Давича (1854–1918): између славе и заборав“, објављеном у часопису *Наслеђе*, бр. 31, године 2015, на страни 112. Овај податак наводи и Кринка Видаковић Петров у својој књизи *Култура шпанских Јевреја на југословенском тлу*, на страни 115.

Није доступан податак о томе због чега књижевница преузима надимак Лела, али је чињеница да се тако потписивала. Разлог због ког се име Јелена може одбацити као верзија њеног имена је тај што ниједан документ не сведочи о њему, осим текстова који не наводе извор за такву тврдњу.

⁵ Могуће је наићи и на податак о томе да је рођена 1850. Међутим, 1856. година је ближа годинама рођења њених браће и сестара, због чега се узима за тачну. Овој одлуци допринела је и чињеница да се у изворима чешће јавља као година њеног рођења, првенствено у дигиталној бази података *The Jewish Gen: The Global Home for Jewish Genealogy*. Лелин венчани лист са Миксом Шомођијем, подаци о њиховом разводу као и подаци о склапању њеног брака са Хајим Давичом, дигитализовани су у наведеном репозиторијуму и могу се пронаћи претрагом Лелиног имена Адел Голд (латиницом), након претходне регистрације, на следећем линку: https://www.jewishgen.org/databases/jgdetail_2.php (приступљено 5. 11. 2021).

⁶ Нотарски записи који сведоче о овим подацима се налазе у дигиталном архиву *Hungaricana* претрагом Лелиног имена Адел Голд: https://www.hungaricana.hu/en/search/results/?list=eyJmaWx0ZXJzJjogeyJEQVVRBQkFTRSI6IFsiS09aSkVHWVpSSJdfSwgInF1ZXJ5IjogImFkZWwgZ29sZCJ9&per_page=20 (приступљено 5. 11. 2021).

⁷ У питању је часопис *Die Neuzeit*, из 1. 4. 1887. Дигитализован на страници *Historische österreichische Zeitungen und Zeitschriften online*: <http://anno.onb.ac.at/> (приступљено 5. 11. 2021).

⁸ Према наводима из *Бранковог кола*, август 1895, бр. 9, стр. 286.

⁹ Писма пронађена у каталогу *Kallias – der Online-Katalog des Deutschen Literaturarchivs Marbach*: https://www.dla-marbach.de/katalog-beta/?tx_find_find%5Bcontroller%5D=Search&cHash=f3e7487a3a49063b267b21794e4492cf (приступљено 5. 11. 2021)

¹⁰ У питању је немачка књижевница и глумица Хелен фон Денигес. Позната је и као Хелен фон Раковица и Хелен фон Шевић, по презименима својих супруга. Имала је буран живот, а надимак јој је био Црвена грофица. Могуће прочитати у дигитализованим дневницима Оскара Шмица на

следећем линку: <https://freeditorial.com/es/books/tagebucher-1896-1906-auszuge/downloadbookepub/pdf> (приступљено 5. 11. 2021).

¹¹ Налази се у Архиву Србије у оквиру административног фонда Генералног конзулата Краљевине Србије у Женеви. Сигнатура 1918 3487.

¹² На веб-сајту: <https://www.archivportal-d.de/?> (приступљено 5. 11. 2021).

¹³ Податак се може пронаћи на интернет страници Мрежа Сефарда: <http://www.proyectos.cchs.csic.es/sefardiweb/node/212> (приступљено 5. 11. 2021).

¹⁴ Није познато како и када је Лела научила српски језик. С обзиром на то да се у њеној књизи *Крепоснице (Die Tugendhaften)* могу наћи њена дела попут *Сфинге* и на немачком језику, може се претпоставити да се бавила превођењем (Davitschoff 1910: 72–73).

¹⁵ Коса слова су ауторкина.

¹⁶ Традиционално би се овакво књижевно дело сматрало песмом у прози, међутим, Лела га у самом називу жанровски одређује као скицу. Ипак, не сме се занемарити лиричност текста те се оно у овом раду описује у складу том особином.

¹⁷ Александар Пејчић у својој дисертацији.

¹⁸ Деонице у стиху су преузете из збирке необјављених песама Драгомира Брзак.

¹⁹ Неки Лелини текстови на немачком јесу: “Die Tugendhaften”. Leipzig: Rothbarth, 1910. Друго издање 1905, исти издавач; “Skizze”. In: Die Woche, vol. 6, 1–6, 1904; “Die Quelle des Lebens”. Der Kulturmensch, 14 (1905): 232–233; “Das Tränenparadies”. Die Gartenlaube, 1904, 21, pp. 21–26; “Therftan Effendi”. Die Woche, vol. 3, 3, 1903; “Gräfin Klinckowström”; “Die gelbit mörderin”. Lodzer Zeitung, 23, 1904, pp. 1–2; “Die Bezwingung des Lärms”; “Die sie sich seh'u”. Czernowitzer Allgemeine Zeitung, 19. mai 1907, pp. 1–2; “Die Selbstmörderin”. Czernowitzer Tagblatt 10. August 1904, pp. 1–2; “Schwankende Gestalten”. Czernowitzer Allgemeine Zeitung 16. März 1906, p. 1; “Aneinander vorbei”. Bregenzer/Vorarlberger Tagblatt 21. April 1907, p. 1; “Eppur si mouve”. Czernowitzer Allgemeine Zeitung 4. März 1905. У Париским дневним новинама је 1938. године објавила текстове “Eine verdächtige Person” и “Monte-Carlo 1938”.

Извори

Hungaricana: Hungarian Cultural Heritage Portal: <https://hungaricana.hu/en/>

Historische österreichische Zeitungen und Zeitschriften online: <http://anno.onb.ac.at/>

The Jewish Gen: The Global Home for Jewish Genealogy: <https://www.jewishgen.org/>

Архив Србије

Јеврејски историјски музеј

Kallías – der Online-Katalog des Deutschen Literaturarchivs Marbach:
<https://www.dla-marbach.de/>

Archiv Portal: Ein Service von Deutsche Digitale Bibliothek: [Startseite - Archivportal-D](#)

Sefardi Web: <http://www.proyectos.cchs.csic.es/sefardiweb/node/212>

Литература

Алкалај, Арон. „Хајим С. Давичо“. *Весник* 21 (1940): 4–6.

Видаковић Петров, Кринка. *Култура шпанских Јевреја на југословенском тлу*. Београд: Народна књига Алфа, 2001.

Вучина Симовић, Ивана. „Живот и дело Хајима С. Давича (1854–1918): између славе и заборава“. *Наслеђе* бр. 31 (2015): 112.

Davitschoff, Lela. *Die Tugendhaften*. Leipzig: Friedrich Rothbarth, 1910.

Давичо, Лела. „Балска ноћ“. *Отаџбина* књ. 17, свеска 65–68 (1887): 352–360.

Давичо, Лела. „Велика срећа: домаћа слика“. Нова искра 5 (1903): 293–295.

Давичо, Лела. „Два женска портрета“. Смиљевац: велики народни календар (са сликама) 2 (1893): 77–88.

Давичо, Лела. „Једна љубавна ноћ: скица са приморја“. Бранково коло: лист за забаву, поуку и књижевност 37 (1903): 1161.

Давичо, Лела. „Навика“. Бранково коло: лист за забаву, поуку и књижевност 11 (1903): 326–331.

Давичо, Лела. „Песник и жена“. Смиљевац: велики народни календар (са сликама) 3 (1894): 63–68.

Давичо, Лела. „Српске жене“. Домаћица 11 (1908): 20–22.

Давичо, Лела. „Сфинга“. Бранково коло: лист за забаву, поуку и књижевност 15 (1903): 455.

Давичо, Лела. „Женски позив“. *Домаћица*, 11 (1911): 417–420.

Давичо, Лела. Писма Владану Ђорђевићу. Архив Србије. Лични фонд Владана Ђорђевића. Сигнатура 121.

Давичо, Лела. Молба Генералном конзулату Краљевине Србије у Женеви. Архив Србије. Фонд Генералног конзулата у Женеви. Сигнатура 1918 3487.

Пејчић, Александар. *Заплет у комедији српског реализма: између Јована Стерије Поповића и Бранислава Нушића*, докторска дисертација. Филолошки факултет: Београд, 2012.

Schmitz, Oscar A. H. *Tagebücher 1896-1906: Auszüge*.
<https://freeditorial.com/es/books/tagebucher-1896-1906-auszuge/downloadbookepub/pdf>.

Пристапљено 18. августа 2019. године.

Biljana Skopljak
biljana.skopljak@fil.bg.ac.rs
University of Belgrade
Faculty of Philology

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2021.11.11.9>

UDC: 821.09 Давичо Л.
821.09:929 Давичо Л.
Original scientific article

The Life and Work of Lela Davičo

The paper is a product of the genealogical, bibliographic and literary historical research on the private life and literary texts of Lela Davičo, with the goal of drawing attention to her work and examine the literary and historical context in which it was produced. Lela Davičo wrote essays, dramas, prose poems, as well as literary sketches, and the themes of love and women's position in society dominate her work. She was strongly influenced by emancipatory ideas at the turn of the 20th century, so her oeuvre could be considered a contribution to feminist heritage. For a clearer overview, Lela Davičo's entire body of work could be divided into three periods: the Pest period, the Belgrade period and the Munich period. The Belgrade period, which lasted between 1887 and 1903, when she wrote in the Serbian language, is particularly important for Serbian literature.

Key words: Lela Davičo, Serbia, Jewish woman, biography, oeuvre

Идентитетска потрага жене у роману *Мораш да се смешкаш* Луисе Валенсуеле

Рад се бави романом *Мораш да се смешкаш* (*Hay que sonreír*) ауторке Луисе Валенсуеле (Luisa Valenzuela), у покушају да осветли рађање феминистичких идеја у ауторкином, али и аргентинском књижевном стваралаштву. У роману се кроз протагонисткињу Клару критички тематизује положај жене и њена идентитетска потрага. У раду је наглашен утицај друштва и породице при формирању женског идентитета и положаја. Такође, анализира се на који начин ауторка представља тело протагонисткиње као поприште старих и нових идеологија у Аргентини шездесетих година XX века. Породица и друштво створиће систем у оквиру којег се жена налази потчињена мушкарцу и његовим одлукама. Из тога произлази објективизација и дехуманизација протагонисткиње кроз коју Валенсуела представља читаву генерацију потчињених и ућутканих жена.

Кључне речи: идентитет, жена, феминизам, Луиса Валенсуела

*Пишем против оних који сматрају да имају
све одговоре. Надам се да ће свака од мојих
књига бити расадник питања који рађа још
нових питања и на срећу не даје готово
ниједан одговор.*

(Valenzuela 2019: 114)

Кроз историју хиспаноамеричке књижевности женски ликови су се традиционално категорисали као добри или лоши у зависности од тога да ли су испуњавали друштвена очекивања. Жене су биле подложне дефинисању с мушког становишта, што као последицу има ограничавање њиховог развоја. Уобичајена идеализација жене и услед тога додељивање улога као што су домаћица, верна жена и вољена мајка, довела је до стварања патријархалног модела у друштву. Мајке и верне супруге представљале су добре жене према критеријумима патријархалног друштва, док су се лошим женама сматрале оне које су излазиле из тих оквира (Pina 2006: 297). Почетком XX века у многим земљама Хиспанске Америке јављају се феминистички покрети како би се спровеле политичке и друштвене промене по питању права жена. Промене су се односиле пре свега на права жена када је у питању њихова улога и место

у домаћинству и друштву (Rohrer 2012: 7–8). Процес глобализације и борбе феминисткиња доводи до стварања другачије књижевности у којој је акценат на борби за права жена. Новом правцу књижевности припадају и дела Луисе Валенсуеле (Pina 2006: 297).

Слобода у друштву, либерална размишљања, као и права која се тичу равноправности полова уско су повезани с политичком ситуацијом у држави. Политичка нестабилност, нагле промене на власти и дисконтинуитет борби за демократију могу значајно да утичу на социо-културолошки напредак (Prigorian 2017: 87). У оваквим друштвеним и културолошким околностима јављају се различити видови неравноправности које су производ друштва чија је структура заснована на родној неједнакости (Sagot 2008: 215).

Роман *Мораш да се смешкаш* значајан је при анализирању теме женског идентитета као и фактора који утичу на његово формирање. Дело Луисе Валенсуеле настаје уочи ширења феминистичких покрета у Аргентини, а обрађује тему патријархалног положаја жене и опхођења према њој. Стога, циљ рада је анализа начина на који се у роману приказује борба за нов идентитет и положај жене. Такође, анализа романа даје нам увиде у почетке феминистичких идеја ауторке романа.

Друштвене околности Аргентине и рађање феминистичких идеја

Дела Луисе Валенсуеле карактерише друштвени набој, те је потребно осврнути се на друштвени оквир Аргентине крајем шездесетих и почетком седамдесетих година XX века, када настаје њен роман. Предочавањем друштвених околности разумеће се сâм контекст романа, као и питања која се у њему јављају, а повезана су с борбом за нови идентитет.

Почетак XX века био је буран за земље Хиспанске Америке јер је то период који је обележен кризама на различитим пољима. Политичке, економске и друштвене кризе нису заобишле ни Аргентину и имале су снажан утицај на друштво. Овај период обележен је репресијом и диктатурама које су се смењивале једна за другом. Једна од последица насиља током периода диктатура је социјални сукоб унутар државе који је био најприсутнији код оних који су били незапослени или одбачени од друштва (Romero 2007: 130). Паралелно с тим, шездесетих година XX века радикализовале су се две идеологије које су се поклопиле са сукобима почетком седамдесетих година XX века. С једне стране, развијала се либерална и прогресивна идеологија, док је на другој

страни била антилиберална, чија је основа католичка конзервативна идеологија (Romero 2007: 24). У овом периоду почиње слободније да се говори о сексуалности, прихваћене су ванбрачне заједнице, што је довело до ублажавања предрасуда, и осуда двоструког морала по питању рода. У Аргентини су се успостављале норме између старих и нових ставова о друштвеним улогама и моделима. Стари модел домаћинства и положаја подразумевао је жену чији је задатак био да обавља кућне послове и чува децу, док би мушкарац био задужен за издржавање породице. Насупрот томе, нови ставови покрећу питања развода, укључивање жена на тржиште рада и рађање ван брака (Cosse 2006: 40–41). Дотадашњи ставови подразумевали су да је углед младих жена био повезан с њиховим сексуалним животом, односно невиношћу, а идентитет се заснивао на њиховом статусу кћерки, супруга и мајки. С друге стране, мужевност је била повезана са сексуалним развојем и експериментисањем, док је зрелост мушкараца повезивана с постизањем радног положаја и способности да изграде и економски издржавају породицу. Говорећи о процесу модернизације сматрало се да су породични и брачни односи средиште промена које су утицале на економију, културу и вредности друштва које прелази из традиционалног у модерно (Cosse 2006: 41). Стога, млади су покренули протесте услед тежње да се промени и обнови наслеђени менталитет (Favero 2016: 225).

Током периода диктатура у Аргентини јавља се проблем насиља које је постало свакодневно и прихваћено. Када је реч о насиљу над женама, мучење није служило само као казна када је реч о политичким преступима, већ и када је реч о друштвеним правилима женског понашања. Сâм чин насиља, који је најчешће био сексуалног карактера, имао је за циљ да жене учини пасивним, крхким и послушним (Marković 2013: 207). Други вид сексуалног насиља над женама била је проституција, па се поставило питање да ли је проституција насиље над женама и ропство, или се може сматрати послом. У вези с тим се развијају две стране, једна која има за циљ легализовање проституције као посла, и друга која има за циљ да се оно укине јер се сматра врстом родног насиља (Morcillo 2017: 215). Нове околности утичу и на посматрање самог сексуалног чина, који се из традиционалног угла дефинише као опасност, док се из либералне перспективе представља као начин за истраживање и уживање (Morcillo 2017: 225). Сексуално насиље над женама кроз историју показало је, међутим, да се сексуалност жена посматрала као нешто што треба бити контролисано и да је сврха женске сексуалности репродуктивност (Justovon Lurzer 2013: 91). У оваквим

друштвеним и политичким околностима настаје први роман Луисе Валенсуеле, *Мораши да се смешкаш*.

Писати телом

Луиса Валенсуела користи тему сексуалности као почетно место женске потчињености и репресије, а тело жене представља као главну тачку која се напада. При томе се мисли на објективизацију и дехуманизацију жене од стране друштва. На тај начин женско тело постаје средство борбе против патријархалног система. Свака жена другачије реагује на нападе, а кључ у борби против потчињености је у томе да се нађе савршено оружје. Проналазак савреног оружја подразумева проналажење начина да се изразе властити ставови жена и њиховог начина да се одупру ауторитативном режиму. Валенсуелино оружје у тој борби јесте моћ нарације, односно могућност њених јунакиња да саме испричају своју причу (Натру 2010: 243).

Оно што карактерише феминистичко писање Луисе Валенсуеле јесте концепт писања телом (*escribir con el cuerpo*).¹ Овај концепт се заснива на промишљању о уживању као таквом, жељама и језику који је карактеристичан за жене. Њена промишљања су социолошког, политичког и психоаналитичког карактера (Marković 2013: 89). Валенсуела посматра тело као једино место са којег може да се приступи женском искуству (Magnarelli 1996: 58). Кроз тело и на телу видимо однос моћи при чему се не мисли само на мушкарца који жели да потчини жену, већ и на друштво које је маргинализује. Осим тога, истраживањем сексуалности жене испитују идентитет који им је наметнут уједно рушећи његове границе. Валенсуела објашњава овај концепт као заједничко деловање главе и оног другог односно нагона који нас терају да се крећемо, плешемо и дишемо. Немогућност комуницирања уз помоћ речи има као последицу комуницирање преко тела (Натру 2010: 339). Телом пишу потлачени, они којима је глас одузет, они чија стварност не може бити артикулисана доминантним дискурсима моћи и самим тим тело постаје оруђе побуне. Ожиљци, повреде, опекотине као и насиље које се врши над њиховим телима али и њихово еротизовање указују на женски положај у друштву и преносе њихово искуство чак и када оне бивају ућуткане. Валенсуелина техника писања телом повезана је директно с искуством живота у диктатури (Marković 2013: 189–190). Писање ауторке има као крајњи циљ слободу, при чему се мисли на сексуалну, политичку и културолошку слободу жена (Натру 2010: 344).

Роман *Мораш да се смешкаш* прво је дело ове ауторке, објављено 1966. године. Структура дела је таква да је подељено на три целине, прва је *Тело*, затим *Међустање*, и на крају трећа целина под називом *Глава*. Тематика романа је и даље актуелна и заступљена у Аргентини, због чега је роман предмет истраживања и деценијама након првог објављивања. Роман је писала док је боравила у Паризу, а удаљеност јој је дала бољу перспективу у сагледавању проблема женског питања.² Назив романа је ироничан и алудира на позицију жене која мора да буде послушна и захвална патријархалном друштву чак и у ситуацијама у којима пати. Доналд Шо (Donald Shaw) сматра да је ово дело протофеминистичко (Marković 2013: 23).

Утицај породице и друштва у идентитетском проналажењу

Дела Луисе Валенсуеле баве се динамичним односом тела, језика и политичких околности. Оно што спаја ова три аспекта јесте моћ, односно њено исказивање. Валенсуелино стваралаштво на различите начине приказује шта се дешава када жена изађе из улога наметнутих од стране друштва (Díaz 2001: 164). То је случај и у делу *Мораш да се смешкаш*, у којем Валенсуела приказује стеге друштва и како оне утичу на протагонисткињу Клару.

Представљајући идентитетско формирање протагонисткиње, ауторка полази од утицаја породице на појединца. Протагонисткиња долази у Буенос Ајрес, и услед неспоразума завршава у делу града у ком су проститутке. Проституција постаје и њена професија пошто ју је отац избацио из куће, на шта је она пасивно пристала (Valensuela 2017: 12). Недостатак борбености и сопственог гласа у оквиру породице доводи до тога да се Клара касније препушта вољи мушкараца и дозвољава да јој они контролишу живот. На самом почетку романа Клара упознаје Дон Марија који јој нуди своју заштиту и помоћ. Прихватањем његове понуде он преузима очинску фигуру:

Али ја нисам од оних који искоришћавају друге – уздахну. – А сем тога, данас је све постало тако ризично. Али ја те нећу никако повредити, видећеш и сама. Заштитићу те као отац.

Чему све служе очеви, Када би ти знао причу мога оца... (Valensuela 2017: 19)

Када су у питању Клара и њена породица, о родитељима се не говори, осим када се наговештава да је мајка оставила њу и оца (Valensuela 2017: 12). Прећутно се ставља до знања да је Клара производ дисфункционалне породице и да бива принуђена да сама тражи пут кроз живот. Модел понашања који види у својој кући она ће пренети даље кроз живот, што представља критику породичних односа.

Иако се бавила проституцијом, Клара није имала потребу да пронађе другачији посао, већ је проналазила решење у томе да се уда. Управо кроз њене амбиције Валенсуела приказује положај жене у аргентинском друштву. Женин циљ у складу с нормама друштва морао је бити да тежи браку и мајчинству. Све што је било другачије од устаљеног шаблона био је лош пример. Кларина потреба да удовољи стандардима друштва види се у њеним размишљањима:

Када сам ја била мала, да будем добра је значило да помогнем мами да очисти под, опере судове, и такође да сваке недеље одем на мису. Касније је да будем добра значило да не пустим момке да ме љубе у мрачним улицама и да их опоменем када ме пипкају. Шта ли ког врага данас значи бити добар? (Valensuela 2017: 89)

Растрзаност Кларе која је кроз роман све јача представља сукоб идеологија присутних у Аргентини шездесетих година XX века.

Анализом Клариних односа с мушкарцима закључује се да она у њима види могућност да буде заштићена и збринута, уместо да тежи томе да буде самостална. Последица тога јесте да је у свим тим односима она губила своје ја, глас и право на своје жеље и ставове. Губитак Кларине личности био је постепен, а сваки мушкарац је одређивао своја правила. Ограничавање и контролисање жене у Валенсуелином роману је двоструко. С једне стране, мушкарци контролишу њено тело, посматрају је као објекат и дехуманизовано биће. С друге стране, Клари се намеће улога супруге и домаћице, при чему се приказује другачији вид дехуманизације. Стављање жене у друштвене калупе, одузимање њених основних права и слободе доводи до објективизације и дехуманизације женског тела и духа.

Патријархално друштво заузима став да је мушкарац тај који доноси одлуке, који говори, па је такав случај био и у Кларином браку:

Тек су се били упознали и Клара је већ схватила да с њим није вредно труда отворати уста. Идеја да неће моћи да говори није је превише узнемирила јер нико јој неће забранити да настави тихи али силни унутарњи дијалог. (Valensuela 2017: 26)

Клара је много чистила не бунећи се никада зато што он није допуштао да му се одговара а она је већ била изгубила гласовне способности мада се вешто служила маштом. (Valensuela 2017: 27)

Ипак, у овим ситуацијама можемо видети унутрашњи отпор протагонисткиње, као и покушаје мушкарца да наметну своја уверења и ставове. Њена наметнута улога била је да води домаћинство и да преузме улогу супруге. Осим тога, њен муж Виктор решава у Кларино име да се она неће више бавити старим послом и забрањује јој да тражи било који посао ван куће. Кроз њихов однос се заправо осликава патријархално виђење да је мушкарац тај који зарађује, доноси одлуке док је жена она која води бригу о домаћинству. Клара, међутим, није била срећна у таквом односу и машта о мору, које заправо представља слободу коју није имала. Иако се више није бавила проституцијом њено тело и даље није било њено, и даље је припадало некоме ко је одлучивао уместо ње. Последица тога је предаја Кларе и прихватање да од сањарења о слободи нема ништа јер су њене могућности ограничене, да то о чему машта никада неће моћи да постигне: „Мушкарци не схватају да жена не може да досегне плафон, а камоли небо“ (Valensuela 2017: 67).

Међутим, њен унутрашњи отпор одразиће се кроз чин напуштања Виктора и даљом потрагом за својим идентитетом. Након тога, Клара упознаје Алехандра и од момента њиховог сусрета ауторка наглашава његову жељу да присвоји Клару. Пример тога је њихов први разговор у којем му она говори своје име и како жели да га промени јер су јој многи рекли да оно не иде уз њу. Када га је упитала које име се њему свиђа, рекао јој је да ће се звати Клара, али да то није исто име. Пре је била нечија друга Клара, сада се зна коме припада, односно биће његова Клара (Valensuela 2017: 102). На тај начин Алехандро третира Клару као предмет, што се види у тренутку када јој каже да ће она заувек остати с њим јер је он донео ту одлуку. Ипак, промена имена може се протумачити као Кларина потреба за идентификовањем, које у овом случају врши мушкарац. Алехандро и Клара ће ступити у брак, а Алехандрова одлука да се ожени

Кларом није био гест љубави већ исказивање моћи (Rohrer 2012: 12), начин да је контролише да му не би побегла као што је побегла мушкарцима пре њега.

– Венчаћемо се, јеси ли чула? – поновио јој је како не би оставио места за сумњу.

Клара се још није сасвим разбудила и склапале су јој се очи.

– Али ја не знам да ли желим да се венчам... – приговорила је.

– Наравно да желиш, чему другом би ти могла да тежиш?

– Да тежим, ничему. Раније сам, истина, желела да се удам, али сада... не знам више. (Valensuela 2017: 133)

Разлог због којег Клара пристаје на брак није љубав колико заштита, јер је веровала да ће бити безбедна ако буде била нечија жена. Осим тога, кроз овај разговор види се заправо Кларино лутање и побуна. Она је желела да буде супруга и мајка пре свега јер је то значило бити добар за друштво. Та њена жеља се касније мења и она трага за собом и оним што ће је испунити, односно за слободом. Приликом њене потраге, Алехандро и Клара су почели да раде заједно, и мада се чини да долази до напретка, то је заправо само део Алехандровог плана да је контролише. Клара убрзо схвата да, иако живи достојанственије откад је у браку, и даље нема слободу и осећа се као звер у кавезу. На крају, она одустаје од борбе, свесна да је доживотни уговор који је потписала с Алехандром коначни губитак њене слободе:

Не могу више да трчим. Алехандро ће ме стићи и моја судбина ће бити да заувек живим затворена у хотелу, а унутар хотела у шатору, а унутар шатора у сандуку, а унутар свега тога ја, опкољена сандуцима и шаторима и хотелима, зато што сам ставила потпис. (Valensuela 2017: 178)

Управо у овом Кларином закључку ауторка упућује критику друштву и ставу да је брак крајњи циљ једне жене. Сам брак и достојанствен живот значио је затвор за Клару подједнако као и недостојанствен живот проститутке. Иако је поступала по друштвеним нормама, одрекла се своје слободе и свог гласа. Чак и сам назив романа упућује на то да је жена у обавези да се смешка и крије своје проблеме зарад мишљења јавности. Клари то постаје јасно када јој Алехандро каже више пута да мора да се смешка без обзира на то што је несрећна или што јој је тешко, чак ће то бити и њене

последње речи пре него што је он убије. Насилна смрт Кларе, од стране мушкарца, симболично представља њихову моћ над женама. Протагонисткиња је живела у свету у којем су владали мушкарци, који су насилно контролисали жене, самим тим њена смрт симболично приказује како од тога није могла да побегне.

Тело као средство говора

Роман показује експлоатисање жене и њено потчињавање у друштву. Валенсуела је писала роман у периоду када су почели да се формирају феминистички покрети у Аргентини који су се борили против устаљених стереотипа о положају и улози жене.

Како би истакла критику таквог друштва, Луиса Валенсуела своју протагонисткињу описује као оличење вредности које су се приписивале жени тог периода. Клара је самим тим представљена као нежна, наивна, покорна и пасивна. Међутим, Валенсуела ће на Кларином примеру истаћи незадовољство, фрустрацију и унутрашњу борбу жене. Валенсуелина протагонисткиња се у животу препушта онима који су од ње тражили само тело и чезне да дочека тренутак када ће користи главу, односно када ће је неко видети као нешто више од дехуманизованог објекта. Касније, када добије прилику да изводи мађионичарски трик са својим мужем Александром, по први пут моћи ће да користи главу, а не тело:

[...] али не, никаква штета, то је благослов с неба зато што ћу коначно моћи да радим главом, само главом, без овог тела које ми само смета и доводи ме у невољу. Треба користити главу, како ми је говорила учитељица. Треба користити главу... ипак, нисам била лоша ученица, управо супротно, али нешто мора да ми је фалило сигурно. Одсад ћу моћи да користим главу и само главу. Нема зашто да се јадам. (Valensuela 2017: 155)

Иако се чини да долази до напретка, то је само привремено док Клара не схвати да се и њена глава дехуманизује исто као и тело. На исти начин на који је њено тело посматрано као објекат посматра се и њена глава, односно њена размишљања: она и даље нема слободу и све њене потребе и жеље се потискују. Клара схвата да то што се служи главом значи да мора да заборави на своје тело и да се одрекне својих жеља. Док је користила тело оно је припадало другима, а њене потребе су биле потиснуте, што је

на крају био случај и када је користила главу. Она не користи своје тело како би се попела на вишу лествицу у друштву, већ је реч о преживљавању.

Простор у којем се гради овај лик посматран је на два начина. С једне стране, проститутке се посматрају као оне које доносе задовољство и као музе инспирације, док су, с друге стране, представљене као опасност, претња и грех. Изложене су околностима које представљају опасност за њих, а та опасност се односи на изложеност насиљу и понижавању. Принцип по ком се проститутке посматрају као објекти даје њиховим телима вредност робе (Bianchi 2013: 1).

Одлука да протагонисткиња буде проститутка може се приписати управо Валенсуелиној намери да прикаже како је тело жене главна тачка која се напада. Куповина и продаја сексуалних услуга деградира жене и оне бивају подвргнуте суровом, бруталном и нехуманом опхођењу (MacKinnon 1993: 13). Проституција самим тим представља покушај доминације и потчињавање жена, при чему треба истаћи да је доминација мушкарца над женом како физичка, тако и психичка (MacKinnon 1993: 25). Употребом Клариног тела, његовим поседовањем, мушкарци у Кларином животу су заправо контролисали њен живот и слободу. Чак и када није било речи о њеним клијентима, већ партнерима, ситуација је била иста. Заправо, управо се кроз партнерске односе види потреба мушкарца да преко тела утиче на укидање женског гласа, односно њених ставова и мишљења.

Трагичност Клариног живота је у томе што, било да користи тело или главу, нечега мора да се одрекне и нешто јој се ускраћује. Такође, кроз приказ недостатка борбености код протагонисткиње, изводи се закључак о репресивности жене од стране друштва, која кулминира на самом крају романа: „То је моја судбина, после свега. Нема више сврхе да бежим, ни да вичем, ни да се браним“ (Valensuela 2017: 181).

Валенсуела се залаже за то да треба прекинути традицију у оквиру које мушкарци говоре о женским телима и који га откривају. Валенсуелина дела преносе поруку да треба прекинути с приказивањем женског тела као огледала мушке пожуде (Magnarelli 1996: 71). Закључујемо да управо зато Клара истражује значај свог тела, своју пожељност и шта са својим телом жели да ради, како би се побунила против мушкараца који је читав њен живот дефинишу. С друге стране, кроз приказивање објективизације протагонисткиње врши се критика друштва. Основа патријархалног система јесте претпоставка да мушкарац располаже женским телом, док је жена дужна да испуни оно за шта је биолошки предодређена (Vasiljević 2008: 101). Стога, Валенсуела кроз своју протагонисткињу и приказивањем опхођења мушкараца према

њој жели да укаже на то да жене морају да пронађу своје оруђе борбе и изражавања. Иако се протагонисткиња не бори за себе вербално, њено тело говори за њу, у њему је исписана њена прича.

Закључак

Луиса Валенсуела одлучује да прикаже лик жене унутар друштвеног контекста излазећи из тадашњих устаљених оквира. Роман *Мораш да се смешкаш* приказује доминацију мушкарца над женом. Протагонисткиња романа је приказана као жена чија животна трагедија лежи управо у чињеници да не може да побегне од шаблона које је друштво формирало. Друштвено-политичке околности су креирале друштво у оквиру којег се контролисање жене и насиље сматрало очекиваним, подједнако као и њена пасивност. У оквиру романа *Мораш да се смешкаш* под насиљем подразумевамо пре свега насилну смрт протагонисткиње, као и физичко и психичко потчињавање од стране мушкарца. Од Кларе се очекује да буде предмет мушке пожуде, да задовољава њихове потребе и да им се покори. Сваки вид покушаја да се изађе из предвиђених улога кажњен је од стране друштва. Протагонисткиња је приморана да пребрзо одрасте и да се ослања на мушкарце и своје тело с обзиром на то да није била, по устаљеном обичају, задужена за размишљање, доношење одлука или образовање.

Валенсуела говори о ставу друштва да је добра жена она која испуњава улогу мајке, супруге и домаћице. Међутим, оно што ауторка такође приказује јесте да испуњавање ових улога не представља нужно срећу за сваку жену. Кларини партнери представљени су као доминантни, репресивни, брак представља начин контроле, а не чин љубави. Узрок насиља над женама налази се у друштву које оправдава доминантност мушкараца и везује мужевност за доминацију и моћ. Резултат таквог понашања јесу жене чији је глас одузет, чија се мишљења и ставови виде само кроз мушкарца, када и ако он то дозволи. Борба либералне и конзервативне идеологије која се одвијала у Аргентини представљена је на Кларином примеру.

¹ Што се тиче могуће повезаности с Бартовим идејама у Валенсуелиним есејима, интервјуима или радовима, о овом концепту није се наилазило на директно позивање на Барта.

² Из разговора поводом Сајма књига у Лими, одржаног 2007. године. Види: <https://www.youtube.com/watch?app=desktop&v=UL1vvW2Qej8&list=LLM18vCRACQ-49S7Kai7Y6ow&index=9&t=7s> (приступљено 6. 8. 2021).

Literatura

Bianchi, Paula Daniela. “La subjetividad y el goce femeninos. Las nuevas representaciones de las prostitutas en la literatura latinoamericana contemporánea. Cuerpos, placeres y alteraciones.”. *Hispanet Journal* 1 (2013): 1–25.

Díaz, Gwendolyn. “El cuerpo como texto político en el cuento de Luisa Valenzuela”. *Letras femeninas* 27.1 (2001): 164–176.

Favero, Bettina. “Las voces de una juventud silenciosa: memoria y política entre los otros jóvenes durante los años 60 (Mar del Plata-Argentina)”. *Historia y MEMORIA* 12 (2016): 215–252.

Hatry, Laura. “Género, poder y violencia en la obra de Luisa Valenzuela”. *Boletín Millares Carlo* 29 (2010): 333–348.

Justo von Lurzer, Carolina. “Sexo, amor y dinero. Representaciones televisivas de la prostitución en Argentina”. *Apuntes de investigación del CECYP* 23 (2013): 72–110.

Cosse, Isabella. “Cultura y sexualidad en la Argentina de los 60': usos y resignificaciones de la experiencia transnacional.”. *E.I.A.L.* 15.1 (2006): 39–60.

Craig, Linda. *Juan Carlos Onetti, Manuel Puig and Luisa Valenzuela*. vol. 219. United Kingdom: Tamesis Books (2005): 109–130.

Magnarelli, Sharon. “Luisa Valenzuela: Cuerpos que escriben (metonímicamente hablando) y la metáfora peligrosa”. En *La palabras en vilo: narrativa de Luisa Valenzuela*, editoras Gwendolyn Díaz y María Inés Lagos, 53–79. Santiago de Chile: Editorial Cuarto Propio 1996.

Marković, Ana. *La identidad femenina y las relaciones de poder en los relatos de Luisa Valenzuela*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2013.

MacKinnon, Catharine. "Prostitution and civil rights". *Mich. J. Gender & L.* 13 (1993): 13–31.

Morcillo, Santiago, Cecilia Varela. "*Ninguna mujer...*El abolicionismo de la prostitución en la Argentina". *Sexualidad, Salud y Sociedad-Revista Latinoamericana* 26 (2017): 213–235.

Pina, Raquel G. "La literatura como espacio de resistencia. Mujer y maternidad: la falacia del espacio privado." *Revista de Crítica Literaria Latinoamericana* 32.63/64 (2006): 297–310.

Rohrer, Kristine L. *Los temas de poder en las obras de Luisa Valenzuela*, Toledo: University of Toledo, 2012.

Romero, Luis Alberto. "La violencia en la historia argentina reciente: un estado de la cuestión". En *Historizar el pasado vivo en América Latina*, editora Anne Pérotin-Dumon, 3-137. Argentina: Universidad Alberto Hurtado, 2007.

Prigorian, Nelly and Carmen Díaz Orozco. "La Tradición Reformista del Feminismo Latinoamericano". *Representaciones, emergencias y resistencias de la crítica cultura*, Buenos Aires: CLASCO, 2017.

Sagot, Montserrat. "Estrategias para enfrentar la violencia contra las mujeres: reflexiones feministas desde América Latina", *Athenea Digital*. *Revista de pensamiento e investigación social* núm. 14 (2008): 215–222.

Valenzuela, Luisa. *Opasne reči*, Novi Sad: Agora, 2019.

Vasiljević, Lidija. „Feminističke kritike: pitanje braka, porodice i roditeljstva“. U *Neko je rekao feminizam?*, priredila Adriana Zaharijević, 94–118. Beograd: Heinrich Böll Stiftung, 2008.

Извор

Valensuela, Luisa. *Moraš da se smeškaš*. Zrenjanin: Agora, 2017.

Други извори

Интервју Луисе Валенсуеле поводом одржавања Сајма књига у Лими 2007.
године <https://www.youtube.com/watch?v=ULlvvW2Qej8&list=LLMl8vCRAcQ-49S7Kai7Y6ow&index=9&t=7s> (приступљено 6. 8. 2021).

Verka Karić
verka_karic@yahoo.com
University of Kragujevac
Faculty of Philology and Arts

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2021.11.11.10>

UDC: 821.134(82).09-31 Валенсуела Л.
Original scientific article

A Woman's Search for Her Identity in Luisa Valenzuela's Novel *You Have To Smile*

This article analyzes the novel *You Have to Smile* by Luisa Valenzuela, in an attempt to show the birth of feminist ideas not only in the author's works but also in Argentinian literary works. Through the protagonist Clara, the novel critically thematizes the position of women and their search for identity. In this regard, the paper emphasizes the influence of society and the family in the formation of women's identity and position. It also analyzes how the author presents the body of the protagonist as a battleground of old and new ideologies in Argentina in the 1960s. The family and society will create a system within which a woman is subordinate to a man and his decisions. This results in the objectification and dehumanization of the protagonist, through whom Valenzuela represents a whole generation of submissive and silenced women.

Keywords: identity, woman, feminism, Luisa Valenzuela

Драгана Грујић
dragana.grujic@fil.bg.ac.rs
Гордана Ђоковић
gordana.djokovic@fil.bg.ac.rs
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2021.11.11.11>
УДК: 016:64ЖЕНСКИ СВЕТ(497.113)"1904/1907"
014.3ЖЕНСКИ СВЕТ(497.113)"1904/1907"
Стручни рад

Библиографија часописа *Женски свет: лист добротворних задруга* *Српкиња: V део (1904–1907)*¹

Библиографија представља пети наставак библиографије часописа *Женски свет: лист добротворних задруга Српкиња*. Обухвата четири године излажења часописа, од 1904. до 1907. године, и садржи 918 библиографских јединица, описаних *de visu* језиком и писмом публикације. Библиографија је подељена на четири целине хронолошки, према години излажења, док су бројеви библиографских јединица дати у континуитету. У оквиру сваке целине, јединице су азбучно распоређене према презимену аутора, односно наслову чланка – када је реч о текстовима који нису потписани или су потписани иницијалима. Уз библиографски опис дате су кратке анотације које ближе осликавају садржину. У складу са информативним захтевима заступљени су обједињени регистри који из библиографског описа издвајају наслов и предмет.

Кључне речи: библиографија, часопис *Женски свет* (1904–1907)

1904.

1. АНЕГДОТЕ из живота / [превела] Љубица Вучетићева // Год. 19, бр. 1 (1904), стр. 8–10.
- Књижевност
2. АНЕГДОТЕ из живота / с француског превела Violette // Год. 19, бр. 2 (1904), стр. 34–36.
- Књижевност
3. АНЕГДОТЕ из живота / с француског превела Violette // Год. 19, бр. 3 (1904), стр. 53–54.
- Књижевност
4. БАЈИЋ, Исидор

Српкиња / компоновао Исидор Бајић ; речи од Јована Живојновића // Год. 19, бр. 12 (1904), стр. 274–275.

- Музика / Ноте

5.

БАНДИЋ, Даница

Ева! : (дијалог) / Даница Бандић // Год. 19, бр. 4 (1904), стр. 84–85.

- Књижевност

6.

БЕЛОВИЋ, Јелица

Драгоценост наших народних везова / пише Јелица Беловићева // Год. 19, бр. 4 (1904), стр. 75–76.

- Књижевност

7.

БЕЛОВИЋ, Јелица

Историја наше лијепе чеврме / пише Јелица Беловићева // Год. 19, бр. 6 (1904), стр. 131–132.

- Женско питање / Ручни рад

8.

БЕРЗЕЦИЈА, Виктор

Узвишена племенитост / од Виктор Берзеција ; [превео] с италијанског Јеша // Год. 19, бр. 4 (1904), стр. 88–90.

- Књижевност

9.

БОЦАРИЋ, Ана

Почетница – глумица : монолог / написала Ана Боцарић // Год. 19, бр. 12 (1904), стр. 275–276.

- Књижевност

10.

БРАНКОВИЋ, Милка М.

Последњи састанак / Милка М. Бранковићева // Год. 19, бр. 5 (1904), стр. 111–112.

- Књижевност

11.

ВАСПИТАЛИШТА и „кловтери“ / С. Вера М. К. // Год. 19, бр. 9 (1904), стр. 192–196.

- Женско питање / Васпитање

12.

ВИЛКОКС, Ела Вилер

Жена / пише Ella Wheeler Wilcox // Год. 19, бр. 7 (1904), стр. 152.

- Женско питање

13.
ВРТАРСКА школа за женске / прев. Савка // Год. 19, бр. 1 (1904), стр. 6–7.
- Женско питање / Образовање
14.
ГАВРИЛОВИЋ, Миливоје М.
Слава ти Боже! / Миливоје М. Гавриловић // Год. 19, бр. 1 (1904), стр. 6.
- Књижевност
15.
ГАЈИЋ, Жарко
Моћ љубави / Жарко Гајић // Год. 19, бр. 1 (1904), стр. 10.
- Књижевност
16.
ГАЈИЋ, Жарко
Моја вича / Жарко Гајић // Год. 19, бр. 3 (1904), стр. 50.
- Књижевност
17.
ГАЈИЋ, Жарко
Монах / Жарко Гајић // Год. 19, бр. 3 (1904), стр. 66.
- Књижевност
18.
ГЛАСНИК // Год. 19, бр. 1 (1904), стр. 21–22
- Вести
19.
ГЛАСНИК // Год. 19, бр. 2 (1904), стр. 46–47.
- Вести
20.
ГЛАСНИК // Год. 19, бр. 3 (1904), стр. 67–69.
- Вести
21.
ГЛАСНИК // Год. 19, бр. 4 (1904), стр. 91–94.
- Вести
22.
ГЛАСНИК // Год. 19, бр. 5 (1904), стр. 115–117.
- Вести
- 23.

- ГЛАСНИК // Год. 19, бр. 6 (1904), стр. 140–141.
- Вести
24.
ГЛАСНИК // Год. 19, бр. 7 (1904), стр. 162.
- Вести
25.
ГЛАСНИК // Год. 19, бр. 8 (1904), стр. 187–189.
- Вести
26.
ГЛАСНИК // Год. 19, бр. 9 (1904), стр. 209–211.
- Вести
27.
ГЛАСНИК // Год. 19, бр. 10 (1904), стр. 235–237.
- Вести
28.
ГЛАСНИК // Год. 19, бр. 11 (1904), стр. 259–260.
- Вести
29.
ГЛАСНИК // Год. 19, бр. 12 (1904), стр. 277–279.
- Вести
30.
ГОНЗАЛЕС , Луис
Коза / Luis Gonzales Gil ; превео Милан Л. Поповић // Год. 19, бр. 4 (1904), стр. 86–
87.
- Књижевност
31.
ГОСПОЋИ Тинки Лукићки, врсној чланици српске народне позоришне дружине / Ј.
Р-к. // Год. 19, бр. 12 (1904), стр. 268.
- Књижевност
32.
ГОСПОЋИЦИ Н...: (из збирке „Ожучено срце“) / Александар // Год. 19, бр. 4 (1904),
стр. 95.
- Књижевност
33.
ГРГУРОВА, Милка

Породица Смиљићева [Део I] / написала Милка Гргурова // Год. 19, бр. 2 (1904), стр. 41–45.

- Књижевност

34.

ГРГУРОВА, Милка

Породица Смиљићева [Део II] / написала Милка Гргурова // Год. 19, бр. 3 (1904), стр. 62–66.

- Књижевност

35.

ДАЛ' је / Томир // Год. 19, бр. 7 (1904), стр. 149.

- Књижевност

36.

ДА л'те љубим? / Рајко // Год. 19, бр. 4 (1904), стр. 86.

- Књижевност

37.

ДАСКАЛОВИЋ, Владимир Г.

Срце моје / Владимир Г. Даскаловић // Год. 19, бр. 5 (1904), стр. 115.

- Књижевност

38.

ДВЕ сестрице...две љубице / В. К. Љубисав // Год. 19, бр. 4 (1904), стр. 76.

- Књижевност

39.

ДЕВОЈАЧКА друштва и наше добротворне задруге Српкиња // Год. 19, бр. 12 (1904), стр. 265–266.

- Женско питање / Женски покрети

40.

ДЕТИЊ бол / с немачког К. Х. // Год. 19, бр. 11 (1904), стр. 253–258.

- Књижевност

41.

ДИМА, Душан Ј.

Богиња поезије и Српкиња / Душан Ј. Дима // Год. 19, бр. 5 (1904), стр. 99–100.

- Књижевност

42.

ДОПИС // Год. 19, бр. 1 (1904), стр. 10–11.

- Вести

43.

- ДОПИСИ / Вједи // Год. 19, бр. 2 (1904), стр. 37–38.
- Вести
44.
ДОПИСИ // Год. 19, бр. 3(1904), стр. 55–57.
- Вести
45.
ДОПИСИ // Год. 19, бр. 12 (1904), стр. 272–273.
- Женско питање / Женски покрети
46.
ДР. Илија Вучетић // Год. 19, бр. 8 (1904), стр. 169.
- Некролог
47.
ДР. Јован Јовановић-Змај // Год. 19, бр. 7 (1904), стр. 145.
- Биографије / Некролог
48.
ЂУЛИНАЦ, В.
О женама / В. Ђулинац // Год. 19, бр. 11 (1904), стр. 241–245.
- Женско питање
49.
ЕМИЛИЈА Мунчићка рођ. Векецки : народна добротворка // Год. 19, бр. 6 (1904),
стр. 121–124.
- Биографије / Некролог
50.
ЖИВОЈИНОВИЋ, Јован
Српски походи : говорила госпођица Бојана Дракулићева, други дан Божића 1903.
год. на забави срп. певачког друштва „Невен“-а у Новом Саду / Ј. [Јован] Живојиновић //
Год. 19, бр. 2 (1904), стр. 26–28.
- Књижевност
51.
ЖИВОЈНОВИЋ, Јован
Звони на јутрење / донекле по туђој замисли саставио Јован Живојновић // Год. 19,
бр. 6 (1904), стр. 124–126.
- Књижевност
52.
ЖИВОЈНОВИЋ, Јован

Од Косова до црнога Ђорђа / Ј. Ж. [Јован Живојновић] // Год. 19, бр. 7 (1904), стр. 151.

- Књижевност

53.

ЖИВОЈНОВИЋ, Јован

Сретан пастир : мелодрама / Јова Живојновић // Год. 19, бр. 8 (1904), стр. 171–175.

- Књижевност

54.

ЖИВОЈНОВИЋ, Јован

Југ-Богданов дом : мелодрама из јуначке српске старине / [Јован Живојновић] // Год. 19, бр. 9 (1904), стр. 196–200.

- Књижевност

55.

ЖИВОЈНОВИЋ, Јован

Југ-Богданов дом : мелодрама из јуначке српске старине : (свршетак) / Јован Живојновић // Год. 19, бр. 10 (1904), стр. 221–226.

- Књижевност

56.

ЖИВОЈИНОВИЋ, Јован

Шта је највећа сила : говориће гђица Бојана Дракулићева на интернационалној забави у Н. Саду, о ускресу 1904. у корист сироте деце / Јован Живојиновић // Год. 19, бр. 4 (1904), стр. 75.

- Књижевност

57.

ЗА домаћице // Год. 19, бр. 1 (1904), стр. 20.

- Женско питање / Савети

58.

ЗА домаћице // Год. 19, бр. 3 (1904), стр. 70.

- Женско питање / Савети

59.

ЗА домаћице // Год. 19, бр. 4 (1904), стр. 95.

- Женско питање / Савети

60.

ЗА домаћице // Год. 19, бр. 5 (1904), стр. 118.

- Женско питање / Савети

61.

ЗА домаћице // Год. 19, бр. 6 (1904), стр. 142.

- Женско питање / Савети

62.

ЗА домаћице // Год. 19, бр. 7 (1904), стр. 165–166.

- Женско питање / Савети

63.

ЗА домаћице // Год. 19, бр. 8 (1904), стр. 190–191.

- Женско питање / Савети

64.

ЗА домаћице // Год. 19, бр. 9 (1904), стр. 212.

- Женско питање / Савети

65.

ЗА домаћице // Год. 19, бр. 10 (1904), стр. 238–239.

- Женско питање / Савети

66.

ЗА домаћице // Год. 19, бр. 11 (1904), стр. 262.

- Женско питање / Савети

67.

ЗА домаћице // Год. 19, бр. 12 (1904), стр. 282.

- Женско питање / Савети

68.

ЗАШТО? / Каја // Год. 19, бр. 9 (1904), стр. 212.

- Књижевност

69.

ЗАШТО ми с нова? / А. // Год. 19, бр. 8 (1904), стр. 180.

- Књижевност

70.

ЗДРАВЉЕ // Год. 19, бр. 3 (1904), стр. 70.

- Здравље

71.

ЗМАЈ песнику / Др. В. М. // Год. 19, бр. 8 (1904), стр. 189–190.

- Књижевност

72.

ЗОРИЋ, Душан С.

Мешај се ... / Душан С. Зорић // Год. 19, бр. 10 (1904), стр. 235–237.

- Књижевност

73.
ИСПИХ пехар / Томир // Год. 19, бр. 11 (1904), стр. 259.
- Књижевност
74.
ЈАВАН рачун // Год. 19, бр. 3 (1904), стр. 71–72.
- Вести
75.
ЈАВАН рачун // Год. 19, бр. 6 (1904), стр. 143.
- Женско питање / Женски покрети / Вести
76.
ЈАВНА захвала // Год. 19, бр. 2 (1904), стр. 48.
- Вести
77.
ЈАВНЕ захвале // Год. 19, бр. 1 (1904), стр. 23.
- Вести
78.
ЈАВНЕ захвале // Год. 19, бр. 5 (1904), стр. 120.
- Вести
79.
ЈЕДАН поглед на – Женско питање у нас Срба // Год. 19, бр. 3 (1904), стр. 49–50.
- Женско питање / Образовање
80.
ЈЕДНУ сузу твоју / Томир // Год. 19, бр. 9 (1904), стр. 209.
- Књижевност
81.
ЈЕЛИ Београд / Олга // Год. 19, бр. 1 (1904), стр. 14.
- Књижевност
82.
ЈОШ нешто о српском православном девојачком васпиталишту у Будимпешти // Год. 19, бр. 8 (1904), стр. 170.
- Женско питање / Васпитање
83.
КАД је женска лепа / Булован – Белегишанин // Год. 19, бр. 4 (1904), стр. 73–74.
- Женско питање

84.

КАЛИЋ, Даринка

Циљ женског образовања / предавала на читаон. селу 13. (26.) децембра 1903.

Даринка Калићева // Год. 19, бр. 1 (1904), стр. 3–6.

- Женско питање / Образовање

85.

КАРАБЕГОВИЋ, Авдо С.

У споменицу / Авдо Карабеговић // Год. 19, бр. 7 (1904), стр. 155.

- Књижевност

86.

КАРАБЕГОВИЋ, Авдо С.

Старчева елегија / С. А. [Авдо] Карабеговић // Год. 19, бр. 7 (1904), стр. 161.

- Књижевност

87.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 19, бр. 1 (1904), стр. 20.

- Вести / Књижевност

88.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 19, бр. 3 (1904), стр. 70–71.

- Вести / Књижевност

89.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 19, бр. 4 (1904), стр. 95–96.

- Вести / Књижевност

90.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 19, бр. 5 (1904), стр. 119.

- Вести / Књижевност

91.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 19, бр. 6 (1904), стр. 142.

- Вести / Књижевност

92.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 19, бр. 7 (1904), стр. 166–167.

- Вести / Књижевност

93.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 19, бр. 8 (1904), стр. 191.

- Вести / Књижевност

94.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 19, бр. 9 (1904), стр. 212–213.

- Вести / Књижевност

95.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 19, бр. 10 (1904), стр. 239.

- Вести / Књижевност

96.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 19, бр. 11 (1904), стр. 263.

- Вести / Књижевност

97.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 19, бр. 12 (1904), стр. 282–283.

- Вести / Књижевност

98.

КРАГУЈЕВИЋ, Милош П.

Да л' ће икад ... / Милош П. Крагујевић // Год. 19, бр. 8 (1904), стр. 186.

- Књижевност

99.

КРСТИЋ, Олга

Отворено писмо г-ђици Зори Вучетићевој / Олга Крстић // Год. 19, бр. 8 (1904), стр.

181.

- Женско питање / Васпитање

100.

ЛОТИЋ, Љубомир

О Змају Јовану Јовановићу / од Љубомира Лотића // Год. 19, бр. 5 (1904), стр. 100–

105.

- Биографије

101.

ЛУЊЕВИЦА Влада М.

Поточић / Влада М Луњевица // Год. 19, бр. 5 (1904), стр. 109.

- Књижевност

102.

ЛУЊЕВИЦА Јела М.

Верење / Јела М. Луњевица // Год. 19, бр. 4 (1904), стр. 88.

- Књижевност

103.

ЛУЊЕВИЦА, Јела М.

Моја прва дугачка хаљина : посвећено мојој пријатељици Олги Арсеновићевој
Сомборкињи / Јела М. Луњевица // Год. 19, бр. 5 (1904), стр. 112–114.

- Књижевност

104.

ЛУЊЕВИЦА, Јела М.

Уочи Иван-дана / Јела М. Луњевица // Год. 19, бр. 6 (1904), стр. 134.

- Књижевност

105.

ЉУБАВ : (Кнез Матерних) / В. К. – Љуб. // Год. 19, бр. 1 (1904), стр. 18.

- Књижевност

106.

ЉУБАВ / Хришћанка // Год. 19, бр. 1 (1904), стр. 1–2.

- Књижевност

107.

ЉУБАВ / Хришћанка // Год. 19, бр. 2 (1904), стр. 28.

- Књижевност

108.

МАЛОРУСКА песма / превео Бранко Малаћ // Год. 19, бр. 5 (1904), стр. 106.

- Књижевност

109.

МАТИЈАШЕВИЋ, Димитрије

БОСАНЧЕ / Димитрије Матиј... [Матијашевић] // Год. 19, бр. 11 (1904), стр. 281.

- Књижевност

110.

МИЛО ми је ... / Олга // Год. 19, бр. 7 (1904), стр. 156.

- Књижевност

111.

МИЛОВАНОВ, Љуба

Испрошена / Љуба Милованов // Год. 19, бр. 1 (1904), стр. 18–19.

- Књижевност

112.

МИТРОВИЋ, Исаије

Својој сеји Милки М. Бркановић / Исаије Митровић // Год. 19, бр. 1 (1904), стр. 19.

- Књижевност

113.

МИТРОВИЋ, Исаије

Хеј младости!... / Исаије Митровић // Год. 19, бр. 2 (1904), стр. 37.

- Књижевност

114.

МИТРОВИЋ, Исаије

Природа снива... / Исаије Митровић // Год. 19, бр. 2 (1904), стр. 39.

- Књижевност

115.

МИТРОВИЋ, Исаије

О Боже! / Исаије Митровић // Год. 19, бр. 3 (1904), стр. 54.

- Књижевност

116.

МИТРОВИЋ, Исаије

Горо! / Исаије Митровић // Год. 19, бр. 9 (1904), стр. 204.

- Књижевност

117.

МНОГОЦЕЊЕНОЈ и уваженој госпођи Савки Ј. Суботић : (у знак дубока поштовања) / В. К. Љубисав // Год. 19, бр. 11 (1904), стр. 251.

- Књижевност

118.

МОЈА љубав : госпођици И. П. / Сл. // Год. 19, бр. 1 (1904), стр. 12.

- Књижевност

119.

МОЈА спасиља / Јова // Год. 19, бр. 12 (1904), стр. 273.

- Књижевност

120.

НА служби и за други пут / с руско Ј. Ћ. // Год. 19, бр. 7 (1904), стр. 153.

- Књижевност

121.

НАШИ дописи / Савка // Год. 19, бр. 6 (1904), стр. 132–133.

- Женско питање / Женски покрети / Вести

122.

НАШИ дописи // Год. 19, бр. 7 (1904), стр. 154.

- Женско питање / Женски покрети

123.

НЕОБИЧАН догађај једног ђака / с немачког Хр. Пурић // Год. 19, бр. 10 (1904), стр. 228–230.

- Књижевност

124.

НЕРАНЦИЋ-Брашован, Даринка

Боже! / Д. [Даринка] Неранцић-Брашованова // Год. 19, бр. 12 (1904), стр. 276.
- Књижевност

125.

НЕШТО о шећеру / А. М. М. // Год. 19, бр. 6 (1904), стр. 127–130.
- Образовање

126.

НИКОЛИЋ, Алекс М.

Цртице из живота Наполеона / Алекс М. Николић // Год. 19, бр. 4 (1904), стр. 77–78.
- Биографије

127.

НОВА народна тековина // Год. 19, бр. 5 (1904), стр. 97–99.
- Женско питање / Женски покрети

128.

НОВЕ музикалије // Год. 19, бр. 4 (1904), стр. 96.
- Вести

129.

НОВЕ музикалије // Год. 19, бр. 5 (1904), стр. 120.
- Вести

130.

НОВЕ музикалије // Год. 19, бр. 12 (1904), стр. 283.
- Вести / Музика

131.

НОВЕ слике // Год. 19, бр. 8 (1904), стр. 191.
- Вести / Уметност

132.

О јапанском женскињу / превео Мил. Ј. Поповић // Год. 19, бр. 10 (1904), стр. 231–232.
- Женско питање / Васпитање / Јапан

133.

О народној орнаментици // Год. 19, бр. 11 (1904), стр. 251.
- Уметност

134.

ОТКРИВАЊЕ Војислављевог споменика у Београду // Год. 19, бр. 5 (1904), стр. 106.
- Вести

135.

ПЕШИЋ, Лазар

Имао сам / Лазар Пешић Јованов // Год. 19, бр. 2 (1904), стр. 45.

- Књижевност

136.

ПЕШИЋ, Лазар

Пригодом смрти великана песника чика Јове Јовановића – Змаја / Лазар Пешић Јованов // Год. 19, бр. 7 (1904), стр. 146.

- Књижевност

137.

ПЕШИЋ, Лазар

Фрушкогорска / Лазар Пешић Јованов // Год. 19, бр. 7 (1904), стр. 153.

- Књижевност

138.

ПИСМО уреднику „Женског света“ // Год. 19, бр. 9 (1904), стр. 200–202.

- Преписка

139.

ПИСМО уреднику „Женског света“ : (свршетак) / Михаила // Год. 19, бр. 10 (1904), стр. 226–227.

- Женско питање / Образовање

140.

ПОЗИВ на претплату / уредник // Год. 19, бр. 1 (1904), стр. 24.

- Вести

141.

ПОЛОЖАЈ васпитачица : по мађарском / М. М. Рођ. С. // Год. 19, бр. 2 (1904), стр. 29–32.

- Женско питање / Образовање

142.

ПОЛУДЕЛА / Јелисавета // Год. 19, бр. 1 (1904), стр. 8.

- Књижевност

143.

ПОПИЋ, Сергије

Синовици Смиљи / Сергије Попић // Год. 19, бр. 4 (1904), стр. 83.

- Књижевност

144.

ПОПОВИЋ, Јове Г.

Л’јеп је Стамбол / Јове Г. Поповић Босанац // Год. 19, бр. 12 (1904), стр. 266.

- Књижевност

145.

ПОПОВИЋ, Милан Л.

Казао бих... / Милан Л. Поповић // Год. 19, бр. 3(1904), стр. 58.

- Књижевност

146.

ПОСЛЕДЊИ акорд / Томир // Год. 19, бр. 10 (1904), стр. 230.

- Књижевност

147.

ПРЕД буром / Дим. П. Стај. // Год. 19, бр. 7 (1904), стр. 164.

- Књижевност

148.

ПРОГРАМ српског православног васпиталишта у Будимпешти // Год. 19, бр. 7 (1904), стр. 148–149.

- Женско питање / Васпитање

149.

ПРОЉЕТНИ звуци / Драгољуб // Год. 19, бр. 1 (1904), стр. 2–3.

- Књижевност

150.

ПРОЉЕТНИ звуци / Драгољуб // Год. 19, бр. 2 (1904), стр. 32–33.

- Књижевност

151.

ПРОЉЕТНИ звуци / Драгољуб // Год. 19, бр. 3 (1904), стр. 52.

- Књижевност

152.

ПРОЉЕТНИ звуци / Драгољуб // Год. 19, бр. 4 (1904), стр. 78.

- Књижевност

153.

ПРОЉЕТНИ звуци / Драгољуб // Год. 19, бр. 5 (1904), стр. 105.

- Књижевност

154.

ПРОЉЕТНИ звуци / Драгољуб // Год. 19, бр. 6 (1904), стр. 130.

- Књижевност

155.

ПРОЉЕТНИ звуци / Драгољуб // Год. 19, бр. 7 (1904), стр. 154.

- Књижевност

156.

ПРОЉЕТНИ звуци / Драгољуб // Год. 19, бр. 8 (1904), стр. 182.

- Књижевност

157.

ПРОЉЕТНИ звуци / Драгољуб // Год. 19, бр. 9 (1904), стр. 202–203.

- Књижевност

158.

ПРОЉЕТНИ звуци / Драгољуб // Год. 19, бр. 10 (1904), стр. 228.

- Књижевност

159.

ПРОЉЕТНИ звуци / Драгољуб // Год. 19, бр. 11 (1904), стр. 245.

- Књижевност

160.

ПРОЉЕТНИ звуци / Драгољуб // Год. 19, бр. 12 (1904), стр. 272.

- Књижевност

161.

ПРОСВЕТА // Год. 19, бр. 1 (1904), стр. 20.

- Образовање / Педагогија

162.

ПРОСВЕТА // Год. 19, бр. 3 (1904), стр. 70.

- Образовање / Педагогија

163.

ПРОСВЕТА // Год. 19, бр. 5 (1904), стр. 118.

- Образовање / Педагогија

164.

ПРОСВЕТА // Год. 19, бр. 6 (1904), стр. 142.

- Образовање / Педагогија

165.

ПРОСВЕТА // Год. 19, бр. 7 (1904), стр. 165.

- Образовање / Педагогија

166.

ПРОСВЕТА // Год. 19, бр. 8 (1904), стр. 190.

- Образовање / Педагогија

167.

ПРОСВЕТА // Год. 19, бр. 10 (1904), стр. 238.

- Образовање / Педагогија

168.

ПРОСВЕТА // Год. 19, бр. 11 (1904), стр. 261–262.

- Образовање / Педагогија

169.

ПРОСЛАВА 70-годишњице гђе Савке Дра Јована Суботића // Год. 19, бр. 11 (1904), стр. 246–250.

- Вести / Биографије

170.

ПУРИЋ, Хрисанта

За утеху породици моје пријатељице Ј. Ђ. / Хрисанта Пурићка // Год. 19, бр. 11 (1904), стр. 261.

- Књижевност

171.

РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 19, бр. 1 (1904), стр. 12–14.

- Женско питање / Женски покрети

172.

РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 19, бр. 2 (1904), стр. 39–40.

- Женско питање / Женски покрети

173.

РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 19, бр. 3 (1904), стр. 58–62.

- Женско питање / Женски покрети

174.

РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 19, бр. 4 (1904), стр. 79–83.

- Женско питање / Женски покрети

175.

РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 19, бр. 5 (1904), стр. 109–110.

- Женско питање / Женски покрети

176.

РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 19, бр. 6 (1904), стр. 134–135.

- Женско питање / Женски покрети

177.

РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 19, бр. 7 (1904), стр. 155.

- Женско питање / Женски покрети

178.
РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 19, бр. 9 (1904), стр. 203–204.
- Женско питање / Женски покрети
179.
РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 19, бр. 10 (1904), стр. 230–231.
- Женско питање / Женски покрети
180.
РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 19, бр. 11 (1904), стр. 252.
- Женско питање / Женски покрети
181.
РАДОСАВЉЕВИЋ, Паја Р.
Психологија сполова / Паја Р. Радосављевић // Год. 19, бр. 8 (1904), стр. 175–180.
- Женско питање / Образовање
182.
РАЗНО / Јелица // Год. 19, бр. 4 (1904), стр. 95.
- Вести
183.
РАЗНО / Хришћанка // Год. 19, бр. 7 (1904), стр. 167.
- Вести
184.
РАЗНО // Год. 19, бр. 12 (1904), стр. 281–282.
- Вести
185.
САВКА Суботићка : (1834-1904) // Год. 19, бр. 10 (1904), стр. 217–221.
- Биографија / Некролог
186.
САДАШЊЕ Јапанкиње / с енглеског превела М. Г. // Год. 19, бр. 5 (1904), стр. 107–
109.
- Женско питање / Васпитање
187.
СЕБИЛЦИЈА : турска прича : [део I] / превод Раде Крајиновић // Год. 19, бр. 6 (1904),
стр. 135–139.
- Књижевност
- 188.

СЕБИЛЦИЈА : турска прича : [део II] / превод Раде Крајиновић // Год. 19, бр. 7 (1904), стр. 156–161.
- Књижевност

189.
СЕБИЛЦИЈА : турска прича : [део III] / превод Раде Крајиновић // Год. 19, бр. 8 (1904), стр. 182–186.
- Књижевност

190.
СЕБИЛЦИЈА : турска прича : (свршетак) / превод Раде Крајиновић // Год. 19, бр. 9 (1904), стр. 204–208.
- Књижевност

191.
СРПКИЊАМА из уже Угарске // Год. 19, бр. 12 (1904), стр. 267.
- Женско питање

192.
СРПСКО православно девојачко
Срп. прав. девојачко васпиталиште у Будимпешти // Год. 19, бр. 7 (1904), стр. 146–148.
- Женско питање / Васпитање

193.
СРПСКЕ забаве // Год. 19, бр. 9 (1904), стр. 214–216.
- Вести / Забава

194.
СРЦЕ моје / Зорка // Год. 19, бр. 2 (1904), стр. 40.
- Књижевност

195.
СТОГОДИШЊА прослава у Србији // Год. 19, бр. 2 (1904), стр. 25–26.
- Образовање

196.
ТЕЛЕПАТИЈА : из доживљаја Ј...нин // Год. 19, бр. 7 (1904), стр. 150–151.
- Женско питање / Здравље

197.
УБИТАЧНОСТ моде / превео А. М. // Год. 19, бр. 12 (1904), стр. 268–271.
- Женско питање

198.
У слози је спас! / М. // Год. 19, бр. 3 (1904), стр. 51.

- Женско питање / Женски покрети

199.

ЦАР моде / превела с италијанског О. С. // Год. 19, бр. 10 (1904), стр. 233–234.

- Женско питање

200.

ЦРНА кула / Драгољуб // Год. 19, бр. 4 (1904), стр. 90–91.

- Књижевност

201.

ЧЕЖЊА / Аниворис // Год. 19, бр. 11 (1904), стр. 251.

- Књижевност

202.

ЧИТУЉА // Год. 19, бр. 1 (1904), стр. 22.

- Вести / Некролог

203.

ЧИТУЉА // Год. 19, бр. 2 (1904), стр. 48.

- Вести / Некролог

204.

ЧИТУЉА // Год. 19, бр. 3 (1904), стр. 69.

- Вести / Некролог

205.

ЧИТУЉА // Год. 19, бр. 4 (1904), стр. 94.

- Вести / Некролог

206.

ЧИТУЉА // Год. 19, бр. 5 (1904), стр. 117.

- Вести / Некролог

207.

ЧИТУЉА // Год. 19, бр. 6 (1904), стр. 141.

- Вести / Некролог

208.

ЧИТУЉА // Год. 19, бр. 7 (1904), стр. 164.

- Вести / Некролог

209.

ЧИТУЉА // Год. 19, бр. 8 (1904), стр. 189–190.

- Вести / Некролог

210.

ЧИТУЉА // Год. 19, бр. 9 (1904), стр. 211.
- Вести / Некролог

211.

ЧИТУЉА // Год. 19, бр. 10 (1904), стр. 237.
- Вести / Некролог

212.

ЧИТУЉА // Год. 19, бр. 11 (1904), стр. 260.
- Вести / Некролог

213.

ЧИТУЉА // Год. 19, бр. 11 (1904), стр. 279–280.
- Вести / Некролог

214.

ЧУДОМИРОВИЋ, Миливоје

Радост за радост / Божићна приповетка Миливоја Чудомировића // Год. 19, бр. 1
(1904), стр. 14–18.
- Књижевност

1905.

215.
АНЕГДОТЕ из живота / с немачког преводи Violetta // Год. 20, бр. 3 (1905), стр. 53–54.
- Књижевност
216.
АНЕГДОТЕ из живота / с немачког преводи Violetta // Год. 20, бр. 4 (1905), стр. 81–82.
- Књижевност
217.
АНЕГДОТЕ из живота / с француског преводи Violetta // Год. 20, бр. 7/8 (1905), стр. 157–159.
- Књижевност
218.
БЕЛОВИЋ, Јелица
Наша народна умјетност / Јелица Беловић // Год. 20, бр. 4 (1905), стр. 73–75.
- Женско питање / Ручни рад
219.
БЕЛОВИЋ, Јелица
Наша народна умјетност / Јелица Беловић // Год. 20, бр. 7/8 (1905), стр. 154–156.
- Женско питање / Ручни рад
220.
БИНГУЛАЦ, Цвета
Крај болесничке постеље / Ц. Б. [Цвета Бингулац] // Год. 20, бр. 11 (1905), стр. 252.
- Књижевност
221.
БИСЕР су сузе / превела с немачког Јелка Прохаска // Год. 20, бр. 7/8 (1905), стр. 183–183.
- Књижевност
222.
БОЖАНСТЕВНА поезија / Хришћанка // Год. 20, бр. 9 (1905), стр. 196.
- Књижевност
223.
БОЖИЋ / с француског Љубомир Лукић // Год. 20, бр. 3 (1905), стр. 57–61.
- Књижевност
224.
БОТА, Ђорђе пл.

Поуке за живот / Ђ. [Ђорђе] пл. Бота // Год. 20, бр. 10 (1905), стр. 224–225.
- Друштвено питање / Савети

225.

БРОНЗИЋ, Драгиња

Дописи / Д. [Драгиња] Бронзићева // Год. 20, бр. 4 (1905), стр. 84.
- Женско питање / Женски покрети

226.

БУТА, Јован Ж.

Сеоске сплетке / Јов. [Јован] Ж. Бута // Год. 20, бр. 7/8 (1905), стр. 174–176.
- Књижевност

227.

ВЕТАР дува / с мађарског М. Новаковић // Год. 20, бр. 10 (1905), стр. 226.
- Књижевност

228.

ВРЕДНЕ руке / „Привредник“ // Год. 20, бр. 7/8 (1905), стр. 152–153.
- Женско питање; Педагогија

229.

ГАВРИЛОВИЋ, Миливој М.

Михаилу Ат. Михаиловићу / Миливој М. Гавриловић // Год. 20, бр. 3 (1905), стр. 50.
- Књижевност

230.

ГАВРИЛОВИЋ, Реља

У албум мајци / Реља Гавриловић // Год. 20, бр. 7/8 (1905), стр. 167.
- Књижевност

231.

ГАЈИЋ, Жарко

Вредноме српском композитору / Жарко Гајић // Год. 20, бр. 1 (1905), стр. 11.
- Књижевност

232.

ГАЈИЋ, Жарко

Игра судбине / Жарко Гајић // Год. 20, бр. 1 (1905), стр. 11.
- Књижевност

233.

ГАЈИЋ, Жарко

Једна успомена / Жарко Гајић // Год. 20, бр. 6 (1905), стр. 124.
- Књижевност

234.

ГАЈИЋ, Жарко

Њој / Жарко Гајић // Год. 20, бр. 9 (1905), стр. 201.

- Књижевност

235.

ГАЈИЋ, Жарко

У свету / Жарко Гајић // Год. 20, бр. 4 (1905), стр. 83.

- Књижевност

236.

ГЛАСНИК / Б. Ј. Г. // Год. 20, бр. 1 (1905), стр. 19–20.

- Вести

237.

ГЛАСНИК // Год. 20, бр. 2 (1905), стр. 46.

- Вести

238.

ГЛАСНИК // Год. 20, бр. 3 (1905), стр. 66.

- Вести

239.

ГЛАСНИК / Б. Ј. Г. // Год. 20, бр. 4 (1905), стр. 92–94.

- Вести

240.

ГЛАСНИК // Год. 20, бр. 5 (1905), стр. 116–117.

- Вести

241.

ГЛАСНИК // Год. 20, бр. 6 (1905), стр. 140–141.

- Вести

242.

ГЛАСНИК // Год. 20, бр. 9 (1905), стр. 209–211.

- Вести

243.

ГЛАСНИК // Год. 20, бр. 10 (1905), стр. 234–236.

- Вести

244.

ГЛАСНИК // Год. 20, бр. 11 (1905), стр. 259–262.

- Вести

245.
ГЛАСНИК // Год. 20, бр. 12 (1905), стр. 279–282.
- Вести
246.
ГОСПОЋА Савка дра Јована Суботића // Год. 20, бр. 1 (1905), стр. 8–9.
247.
ГОСПОЋА Савка дра Јована Суботића // Год. 20, бр. 2 (1905), стр. 30–32.
- Вести
248.
ГРГУРОВА, Милка
Сребрн ланац [I] / [Милка Гргунова] // Год. 20, бр. 4 (1905), стр. 85–88.
- Књижевност
249.
ГРГУРОВА, Милка
Сребрн ланац [II] / [Милка Гргунова] // Год. 20, бр. 5 (1905), стр. 108–109.
- Књижевност
250.
ГРГУРОВА, Милка
Сребрн ланац [III] / Милка Гргунова // Год. 20, бр. 6 (1905), стр. 135–138.
- Књижевност
251.
ДВАДЕСЕТПЕТОГОДИШЊА прослава // Год. 20, бр. 6 (1905), стр. 126–131.
- Женски покрети
252.
ДВАДЕСЕТПЕТОГОДИШЊА прослава [свршетак] // Год. 20, бр. 7/8 (1905), стр. 168–172.
- Женски покрети
253.
ДВЕ мале девојчице / с мађарског превео М. [Милан] Новаковић // Год. 20, бр. 9 (1905), стр. 207.
- Књижевност
254.
ДИКЛИЋ, Славко С.
У сутону / Славко С. Диклић // Год. 20, бр. 10 (1905), стр. 226.
- Књижевност
- 255.

ДИКЛИЋ, Славко С.

Анђео среће / Славко С. Диклић // Год. 20, бр. 1 (1905), стр. 2.

- Књижевност

256.

ДИКЛИЋ, Славко С.

У даљини / Славко С. Диклић // Год. 20, бр. 6 (1905), стр. 123.

- Књижевност

257.

ДО последњег даха / Јова // Год. 20, бр. 5 (1905), стр. 107.

- Књижевност

258.

ДОБРОТВОРНИМ задругама Српкиња на размишљање / М-ћ. // Год. 20, бр. 2 (1905), стр. 25–28.

- Друштвено питање

259.

ДОПИСИ / Анђелија // Год. 20, бр. 3 (1905), стр. 55.

- Женско питање / Женски покрети

260.

ДОПИСИ / Д. // Год. 20, бр. 7/8 (1905), стр. 173–174.

- Вести

261.

ДОПИСИ / М. // Год. 20, бр. 12 (1905), стр. 274–275.

- Вести

262.

ДОПИСИ // Год. 20, бр. 1 (1905), стр. 11–12.

- Вести

263.

ДОПИСИ // Год. 20, бр. 2 (1905), стр. 33–36.

- Вести

264.

ДОПИСИ // Год. 20, бр. 10 (1905), стр. 226–227.

- Вести

265.

ДУША моја // Год. 20, бр. 1 (1905), стр. 18.

- Књижевност

266.

ЂОНЛИЋ, Анђелија

Два греха / Анђелија Ђонлићева // Год. 20, бр. 10 (1905), стр. 228–231.

- Књижевност

267.

ЂОНЛИЋ, Анђелија

Јесен / Анђелија [Ђонлић] // Год. 20, бр. 12 (1905), стр. 273.

- Књижевност

268.

ЂОНЛИЋ, Анђелија

Славуј и цветак / Анђелија Ђонлић // Год. 20, бр. 4 (1905), стр. 75.

- Књижевност

269.

ЂОНЛИЋ, Анђелија

Спровод / Анђелија Ђонлићева // Год. 20, бр. 11 (1905), стр. 246.

- Књижевност

270.

ЖЕБАР, Емил

О земаљском рају / Емил Жебар ; с француског превео Панајот Анастасијевић // Год. 20, бр. 7/8 (1905), стр. 164–167.

- Књижевност

271.

ЖЕНСКИ шегрти / Велинка // Год. 20, бр. 6 (1905), стр. 121–123.

- Женско питање

272.

ЖЕНСКИ шегрти // Год. 20, бр. 7/8 (1905), стр. 145–150.

- Женско питање / Женски покрети

273.

ЖИВОЈНОВИЋ, Јован

Јесен, лето, пролеће / Ј. Ж. [Јован Живојновић] // Год. 20, бр. 5 (1905), стр. 107.

- Књижевност

274.

ЖИВОЈНОВИЋ, Јован

Књижевност / Јован Живојновић // Год. 20, бр. 7/8 (1905), стр. 191–192.

- Вести / Књижевност

275.

ЖИВОЈНОВИЋ, Јован

На те мислим / Ј. Ж. [Јован Живојновић] // Год. 20, бр. 10 (1905), стр. 221.

- Књижевност

276.

ЖИВОЈНОВИЋ, Јован

На Ускрс 1905 : (својој Лепосави) / Ј. Ж. [Јован Живојновић] // Год. 20, бр. 5 (1905), стр. 105.

- Књижевност

277.

ЖИВОЈНОВИЋ, Јован

Несретна љубав / Ј. Ж. [Јован Живојновић] // Год. 20, бр. 3 (1905), стр. 56.

- Књижевност

278.

ЖИВОЈНОВИЋ, Јован

Новом Александру Великом / Ј. Ж. [Јован Живојновић] // Год. 20, бр. 9 (1905), стр. 193.

- Књижевност

279.

ЖИВОЈНОВИЋ, Јован

О Крашованима [I] / Говорио о покладном селу у „Српској читаоници“ Ј. Ж. [Јован Живојновић] // Год. 20, бр. 4 (1905), стр. 76–79.

- Друштвено питање

280.

ЖИВОЈНОВИЋ, Јован

О Крашованима [II] / Говорио о покладном селу у „Српској читаоници“ Ј. Ж. [Јован Живојновић] // Год. 20, бр. 5 (1905), стр. 100–104.

- Друштвено питање

281.

ЖИВОЈНОВИЋ, Јован

Онима, који зазиру од „Несретне љубави“ / Ј. Ж. [Јован Живојновић] Год. 20, бр. 4 (1905), стр. 80.

- Књижевност

282.

ЖИВОЈНОВИЋ, Јован

Стаза живота / Ј. Ж. [Јован Живојновић] // Год. 20, бр. 6 (1905), стр. 124.

- Књижевност

283.

ЖУРИ, пожури / Јулија // Год. 20, бр. 11 (1905), стр. 245.

- Књижевност

284.

ЗА домаћице // Год. 20, бр. 1 (1905), стр. 22.
- Женско питање / Савети

285.

ЗА домаћице // Год. 20, бр. 2 (1905), стр. 47.
- Женско питање / Савети

286.

ЗА домаћице // Год. 20, бр. 3 (1905), стр. 68.
- Женско питање / Савети

287.

ЗА домаћице // Год. 20, бр. 6 (1905), стр. 143.
- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

288.

ЗА домаћице // Год. 20, бр. 9 (1905), стр. 215.
- Женско питање / Савети

289.

ЗА домаћице // Год. 20, бр. 12 (1905), стр. 283.
- Женско питање / Савети

290.

ЗАКИЋ, Милорад Ј.

Дописи / Милорад Ј. Закић // Год. 20, бр. 11 (1905), стр. 250–251.
- Вести

291.

ЗАНИМЉИВА свадба у Каиру / Превод Раде Крајиновића // Год. 20, бр. 3 (1905),
стр. 57–60.
- Књижевност

292.

ЗДРАВЉЕ // Год. 20, бр. 1 (1905), стр. 22.
- Здравље

293.

ЗДРАВЉЕ // Год. 20, бр. 2 (1905), стр. 47.
- Здравље

294.

ЗДРАВЉЕ // Год. 20, бр. 3 (1905), стр. 68.
- Здравље

295.
ЗДРАВЉЕ // Год. 20, бр. 5 (1905), стр. 118.
- Здравље
296.
ЗДРАВЉЕ // Год. 20, бр. 9 (1905), стр. 215.
- Здравље
297.
ЗДРАВЉЕ // Год. 20, бр. 10 (1905), стр. 238.
- Здравље
298.
ЗОРИЋ, Душан
12 / Душан Зорић // Год. 20, бр. 7/8 (1905), стр. 152–153.
- Књижевност
299.
ИЛАРИОН Руварац 1832-1905 // Год. 20, бр. 9 (1905), стр. 199–200.
- Некролог
300.
ИЛКИЋ, Стеван С.
О васпитању женскиња / говорио Ст. [Стеван] С. Илкић при прослави Крсног Имена
Добротворне задруге Српкиња Сомборкиња 1904 // Год. 20, бр. 1 (1905), стр. 3–6.
- Породица / Васпитање
301.
ИСАКОВИЋ, Миливој Ђ.
Њој / Миливој Ђ. Исаковић // Год. 20, бр. 7/8 (1905), стр. 173.
- Књижевност
302.
ЈА те љубим / Јулијана // Год. 20, бр. 7/8 (1905), стр. 160.
- Књижевност
303.
ЈЕСЕН / Јулија // Год. 20, бр. 10 (1905), стр. 225.
- Књижевност
304.
ЈОСИЋ, Младен
Српкињама / Поп Младен Јосић // Год. 20, бр. 5 (1905), стр. 105–106.
- Женско питање / Ручни рад
- 305.

КАЛИЋ, Катинка

Пут у Немачку / Катинка Калић // Год. 20, бр. 12 (1905), стр. 268–272.
- Књижевност

306.

КАРАБЕГОВИЋ, Авдо

Мати / Авдо Карабеговић // Год. 20, бр. 7/8 (1905), стр. 154.
- Књижевност

307.

КАРАБЕГОВИЋ, Авдо

У споменицу / Авдо Карабеговић // Год. 20, бр. 7/8 (1905), стр. 161.
- Књижевност

308.

КАРАБЕГОВИЋ, Авдо

Хајде пођи / Авдо Карабеговић // Год. 20, бр. 7/8 (1905), стр. 160.
- Књижевност

309.

КНЕЖЕВИЋ, Јован

Елеп Кеу / Ј. [Јован] Кнежевић // Год. 20, бр. 5 (1905), стр. 98–99.
Биографије

310.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 20, бр. 1 (1905), стр. 22–24.
- Вести / Књижевност

311.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 20, бр. 2 (1905), стр. 47.
- Вести / Књижевност

312.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 20, бр. 3 (1905), стр. 69–71.
- Вести / Књижевност

313.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 20, бр. 4 (1905), стр. 95.
- Вести / Књижевност

314.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 20, бр. 6 (1905), стр. 143.
- Вести / Књижевност

315.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 20, бр. 9 (1905), стр. 215–216.

- Вести / Књижевност

316.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 20, бр. 10 (1905), стр. 239–240.

- Вести / Књижевност

317.

КРАГУЉЕВИЋ, Милош П.

Мој идеал / Милош П. Крагуљевић // Год. 20, бр. 10 (1905), стр. 224.

- Књижевност

318.

КРАГУЉЕВИЋ, Милош П.

Над гробом моје кћери Данице / Милош П. Крагуљевић // Год. 20, бр. 5 (1905), стр.

106.

- Књижевност

319.

КРСТИЋ, Анђелија М.

Сан на селу / Анђ. [Анђелија] М. Крстић // Год. 20, бр. 7/8 (1905), стр. 156.

- Књижевност

320.

КРСТИЋ, Васа

Пружаш ми белу руку /-булбуц. // Год. 20, бр. 7/8 (1905), стр. 154.

- Књижевност

321.

ЛЕЧЕЊЕ помоћу својих мисли / с немачког Ђорђе пл. Бота // Год. 20, бр. 7/8 (1905), стр. 160.

- Здравље

322.

ЛОНЧАР-Трбојевић, Драга

Мај је био... да л' се сећаш? / Драг. [Драга] Лончар-Трбојевић // Год. 20, бр. 12 (1905), стр. 275.

- Књижевност

323.

ЛОНЧАР-Трбојевић, Драга

Мојој срећи / Драга Лончар-Трбојевић // Год. 20, бр. 5 (1905), стр. 99.

- Књижевност

324.

ЛОНЧАР-Трбојевић, Драга

Мојој срећи / Драг. [Драга] Лончар-Трбојевић // Год. 20, бр. 10 (1905), стр. 222.

- Књижевност

325.

ЛОНЧАР-Трбојевић, Драга

Над гробом / Драга Лончар-Трбојевић // Год. 20, бр. 7/8 (1905), стр. 157.

- Књижевност

326.

ЛУЊЕВИЦА, Влада М.

Вешт уметник / Влада М. Луњевица // Год. 20, бр. 11 (1905), стр. 244.

- Књижевност

327.

ЛУЊЕВИЦА, Влада М.

Звонар / Влада М. Луњевица // Год. 20, бр. 9 (1905), стр. 199.

- Књижевност

328.

ЛУЊЕВИЦА, Влада М.

Један пут ме нашла нада / Влада М. Луњевица // Год. 20, бр. 11 (1905), стр. 250.

- Књижевност

329.

ЛУЊЕВИЦА, Влада М.

Јесења туга / Влада М. Луњевица // Год. 20, бр. 11 (1905), стр. 246.

- Књижевност

330.

ЛУЊЕВИЦА, Влада М.

Крај ковчега / Влада М. Луњевица // Год. 20, бр. 7/8 (1905), стр. 151.

- Књижевност

331.

ЛУЊЕВИЦА, Влада М.

Моја прва љубав / Влад. [Влада] М. Луњевица // Год. 20, бр. 1 (1905), стр. 13–18.

- Књижевност

332.

ЛУЊЕВИЦА, Влада М.

Непознатој / Влада М. Луњевица // Год. 20, бр. 6 (1905), стр. 131.

- Књижевност

333.

МАЈСКА ружа / с мађарског М. [Милан] Новаковић // Год. 20, бр. 6 (1905), стр. 134.

- Књижевност

334.

МАЈСТОРОВИЋ, Н.

Говор тајника „Добротворне задруге Српкиња у Госпићу“ г. професора-катихете Н. Мајсторовића / [Н. Мајсторовић] // Год. 20, бр. 12 (1905), стр. 266–267.

- Женско питање / Женски покрети

335.

МЕЂУ Лужичким Србима : писма гђе Савке дра Ј. Суботића [I] // Год. 20, бр. 10 (1905), стр. 217–220.

- Друштвено питање

336.

МЕЂУ Лужичким Србима : писма гђе Савке дра Ј. Суботића [II] // Год. 20, бр. 11 (1905), стр. 241–244.

- Друштвено питање

337.

МИЛАНОВИЋ, Радован

Мајка / Радован Милановић // Год. 20, бр. 5 (1905), стр. 104.

- Књижевност

338.

МИЛОСРЂЕ : Божићна приповетка / превео Душан // Год. 20, бр. 12 (1905), стр. 276–278.

- Књижевност

339.

МИЛОСТИЊА / превод Раде Крајиновића // Год. 20, бр. 7/8 (1905), стр. 179–183.

- Књижевност

340.

МИТРОВИЋ, Исаије

Ах та све... све заборави! / Исаије Митровић // Год. 20, бр. 3 (1905), стр. 57.

- Књижевност

341.

МИТРОВИЋ, Исаије

Муко моја зверко гладна / Исаије Митровић // Год. 20, бр. 11 (1905), стр. 251.

- Књижевност

342.

МИТРОВИЋ, Исаије

Опроштај / Исаије Митровић // Год. 20, бр. 7/8 (1905), стр. 162.

- Књижевност

343.

МИТРОВИЋ, Исаије

- Остај овде / Исаије Митровић // Год. 20, бр. 7/8 (1905), стр. 164.
- Књижевност
344.
МИТРОВИЋ, Исаије
Пролеће је / Исаије Митровић // Год. 20, бр. 6 (1905), стр. 126.
- Књижевност
345.
МИТРОВИЋ, Исаије
Славонски мотиви / Исаије Митровић // Год. 20, бр. 11 (1905), стр. 247.
- Књижевност
346.
МОЈА слабост / Томир // Год. 20, бр. 2 (1905), стр. 29.
- Књижевност
347.
НА мајчином гробу / Севаст. Јовановић // Год. 20, бр. 4 (1905), стр. 79.
- Књижевност
348.
НА прагу двадесете // Год. 20, бр. 1 (1905), стр. 1–2.
- Друштвено питање
349.
НАУЧНА женска удружења // Год. 20, бр. 12 (1905), стр. 265–266.
- Женско питање / Женски покрети
350.
НАШЕ задруге Српкиња и шегрти // Год. 20, бр. 3 (1905), стр. 49–50.
- Женско питање / Женски покрети
351.
НАШИ заводи за више женско образовање // Год. 20, бр. 9 (1905), стр. 149–195.
- Женско питање; образовање
352.
НЕКАД и сад / Јова // Год. 20, бр. 7/8 (1905), стр. 156.
- Књижевност
353.
НЕРАНЦИЋ-Брашован, Даринка
Божанствена поезија / Д. [Даринка] Неранцић-Брашованова // Год. 20, бр. 1 (1905),
стр. 3.
- Књижевност

354.
НЕЋУ те клети / Драга // Год. 20, бр. 1 (1905), стр. 12.
- Књижевност
355.
НИКОЛИЋ, Александар М.
Њој / Ал. М. Ник. [Александар М. Николић] // Год. 20, бр. 4 (1905), стр. 80.
- Књижевност
356.
НИКОЛИЋ, Александар М.
Развејано лишће / Ал. М. Ник. [Александар М. Николић]. – Садржи песме:
Изгубљеној, Тужан дан, Истог дана // Год. 20, бр. 7/8 (1905), стр. 168.
- Књижевност
357.
НОВАКОВИЋ, Милан
Звезда / М. [Милан] Новаковић // Год. 20, бр. 9 (1905), стр. 207.
- Књижевност
358.
НОВИНАРСТВО // Год. 20, бр. 5 (1905), стр. 119.
- Вести
359.
ЊОЈ / спјевао Рудолф барун Малдини Вилденхајнски // Год. 20, бр. 11 (1905), стр.
244.
- Књижевност
360.
ОН је будала // Год. 20, бр. 10 (1905), стр. 231–233.
- Књижевност
361.
ОН је будала : шала у једном чину од Моргендера : (свршетак) / превела Христина А.
Пурића // Год. 20, бр. 11 (1905), стр. 254–259.
- Књижевност
362.
ОТАЦ Ричардо : прича са Кубе / превео Раде Крајиновић // Год. 20, бр. 9 (1905), стр.
202–205.
- Књижевност
363.
ПЕШИЋ, Лазар

Душа ме боли / Лазар Пешић Јованов // Год. 20, бр. 12 (1905), стр. 268.
- Књижевност

364.

ПЕШИЋ, Лазар

Њу ми траже / Лазар Пешић Јованов // Год. 20, бр. 12 (1905), стр. 268.
- Књижевност

365.

ПЕШИЋ, Лазар

Српска мајка са Косова / Лазар Пешић Јованов // Год. 20, бр. 7/8 (1905), стр. 161.
- Књижевност

366.

ПИЈЕТРОВА, Светлана

Где сте... / Светлана Пијетрова // Год. 20, бр. 3 (1905), стр. 50.
- Књижевност

367.

ПИЈЕТРОВА, Светлана

Тешко ми је... / Светлана Пијетрова // Год. 20, бр. 4 (1905), стр. 75.
- Књижевност

368.

ПИСМА из Београда : I / Шумадинка // Год. 20, бр. 1 (1905), стр. 7–8.
- Друштвено питање

369.

ПИСМА из Београда : II / Шумадинка // Год. 20, бр. 2 (1905), стр. 29.
- Друштвено питање

370.

ПИСМА из Београда : III / Шумадинка // Год. 20, бр. 3 (1905), стр. 52–53.
- Друштвено питање

371.

ПОЗДРАВИ Гђи Савки дра Ј. Суботића // Год. 20, бр. 4 (1905), стр. 83.
- Вести

372.

ПОКАЈАЛА се / превео Душан // Год. 20, бр. 11 (1905), стр. 252–254.
- Књижевност

373.

ПОКАЈНИЦА / Јова // Год. 20, бр. 10 (1905), стр. 221.
- Књижевност

374.
ПОЉУБАЦ / Томир // Год. 20, бр. 1 (1905), стр. 18.
- Књижевност
375.
ПОПОВИЋ, Јово Г.
Владичин гроб / Јово Г. Поповић // Год. 20, бр. 7/8 (1905), стр. 161.
- Књижевност
376.
ПОПОВИЋ, Јово Г.
Јесења песма / Јово Г. Поповић // Год. 20, бр. 11 (1905), стр. 246.
- Књижевност
377.
ПОПОВИЋ, Јово Г.
Кликовање / Јово Г. Поповић // Год. 20, бр. 11 (1905), стр. 249.
- Књижевност
378.
ПОПОВИЋ, Јово Г.
Крвава ријека / Јово Г. Поповић-Босанац // Год. 20, бр. 3 (1905), стр. 52.
- Књижевност
379.
ПОПОВИЋ, Јово Г.
Поздрав Скопљу / Јово Поповић // Год. 20, бр. 7/8 (1905), стр. 151.
- Књижевност
380.
ПОПОВИЋ, Јово Г.
Свиће зора / Јово Г. Поповић-Босанац // Год. 20, бр. 4 (1905), стр. 83.
- Књижевност
381.
ПОПОВИЋ, Јово Г.
Скопско декле / Јово Поповић // Год. 20, бр. 7/8 (1905), стр. 150.
- Књижевност
382.
ПОПОВИЋ, Марко С.
Свечани говор / Говорио Поп Марко С. Поповић // Год. 20, бр. 3 (1905), стр. 51–52.
- Друштвено питање
- 383.

ПОСЛЕДЊА љубичица / Вукица Вуканова // Год. 20, бр. 7/8 (1905), стр. 176–179.
- Књижевност

384.

ПОУЗДАНИК Орбасан / с немачког превела Violetta Garibaldi // Год. 20, бр. 2 (1905),
стр. 37–43.
- Књижевност

385.

ПОУКЕ за живот / с немачког Ђ. [Ђорђе] пл. Бота // Год. 20, бр. 11 (1905), стр. 248–
249.
- Друштвено питање / Савети

386.

ПОУКЕ за живот / с немачког Ђ. [Ђорђе] пл. Бота // Год. 20, бр. 12 (1905), стр. 273–
274.
- Друштвено питање / Савети

387.

ПРОСВЕТА // Год. 20, бр. 1 (1905), стр. 22.
- Образовање / Педагогија

388.

ПРОСВЕТА // Год. 20, бр. 2 (1905), стр. 46.
- Образовање

389.

ПРОСВЕТА // Год. 20, бр. 3 (1905), стр. 67–68.
- Образовање

390.

ПРОСВЕТА // Год. 20, бр. 4 (1905), стр. 95.
- Образовање / Педагогија

391.

ПРОСВЕТА // Год. 20, бр. 5 (1905), стр. 118.
- Образовање

392.

ПРОСВЕТА // Год. 20, бр. 6 (1905), стр. 142–143.
- Образовање

393.

ПРОСВЕТА // Год. 20, бр. 7/8 (1905), стр. 190–191.
- Образовање

394.
ПРОСВЕТА // Год. 20, бр. 9 (1905), стр. 214–215.
- Образовање
395.
ПРОСВЕТА // Год. 20, бр. 10 (1905), стр. 238.
- Образовање
396.
ПРОСВЕТА // Год. 20, бр. 11 (1905), стр. 263.
- Образовање
397.
ПРОСВЕТА // Год. 20, бр. 12 (1905), стр. 283.
- Образовање
398.
РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 20, бр. 2 (1905), стр. 44.
- Женско питање / Женски покрети
399.
РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 20, бр. 3 (1905), стр. 61–64.
- Женско питање / Женски покрети
400.
РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 20, бр. 4 (1905), стр. 88–92.
- Женско питање / Женски покрети
401.
РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 20, бр. 5 (1905), стр. 111–116.
- Женско питање / Женски покрети
402.
РАД добротворних задруга Српкиња / П. // Год. 20, бр. 6 (1905), стр. 138–140.
- Женско питање / Женски покрети
403.
РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 20, бр. 7/8 (1905), стр. 185–189.
- Женско питање / Женски покрети
404.
РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 20, бр. 9 (1905), стр. 207–209.
- Женско питање / Женски покрети
405.
РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 20, бр. 10 (1905), стр. 234.

- Женско питање / Женски покрети

406.

РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 20, бр. 12 (1905), стр. 278.

- Женско питање / Женски покрети

407.

РАДАК, Јефта

Жеље / Ј. Р-к. [Јефта Радак] // Год. 20, бр. 3 (1905), стр. 50.

- Књижевност

408.

РАДАК, Јефта

У споменицу / Ј. Р-к. [Јефта Радак] // Год. 20, бр. 10 (1905), стр. 226.

- Књижевност

409.

РАЗНО // Год. 20, бр. 1 (1905), стр. 22.

- Породица / Савети

410.

РАЗНО // Год. 20, бр. 2 (1905), стр. 47.

- Женско питање / Женски покрети

411.

РАЗНО // Год. 20, бр. 3 (1905), стр. 68–69.

- Вести

412.

РАЗНО // Год. 20, бр. 5 (1905), стр. 118–119.

- Женско питање

413.

РАЗНО // Год. 20, бр. 9 (1905), стр. 215.

- Вести

414.

РАЗНО // Год. 20, бр. 10 (1905), стр. 239.

- Вести

415.

РАЗНО // Год. 20, бр. 12 (1905), стр. 283.

- Женско питање / Вести

416.

РАСПОРЕД двадесетпетогодишње прославе Добротворне здруге Српкиње Новосаткиње // Год. 20, бр. 5 (1905), стр. 98.

- Женски покрети

417.

РАШИЋ, Јулка

Милки Марковићки / Јулка Р. [Рашић] // Год. 20, бр. 1 (1905), стр. 6.

- Књижевност

418.

СЕСТРА Перегрини / Г. // Год. 20, бр. 5 (1905), стр. 109–111.

- Књижевност

419.

СЕЋАЊУ се // Год. 20, бр. 2 (1905), стр. 37.

- Књижевност

420.

СИМБОЛИКА цвећа и говор цвећа / с немачког Ђ. [Ђорђе] пл. Бота // Год. 20, бр. 9 (1905), стр. 1496–198.

421.

СРБИЈА // Год. 20, бр. 1 (1905), стр. 22.

- Образовање

422.

СРПСКО привредно друштво „Привредник“ // Год. 20, бр. 11 (1905), стр. 245–246

- Друштвено питање

423.

СТАРЧЕВИЋ, Пава

Писмо свима српским ратарским девојкама / Пава кћи Шандора Старчевића // Год. 20, бр. 4 (1905), стр. 82.

- Друштвено питање

424.

СТЕФАНОВИЋ, Олга

Дописи / Олга Стефановић // Год. 20, бр. 6 (1905), стр. 131–134.

- Вести

425.

СТОЛПОВИЋ, Драгомир Е.

Два греха / Драг. [Драгомир] Е. Столповић // Год. 20, бр. 10 (1905), стр. 228.

- Књижевност

426.

СТОЛПОВИЋ, Драгомир Е.

Дописи / Драгомир Е. Столповић // Год. 20, бр. 9 (1905), стр. 201–202.

- Женско питање

427.

СУБОТИЋ, Савка

Јавна благодарност / Савка Ј. Суботић // Год. 20, бр. 2 (1905), стр. 32–33.

- Вести

428.

ТВОЈА суза / Јова // Год. 20, бр. 10 (1905), стр. 228.

- Књижевност

429.

ТВОЈЕ очи / Јова // Год. 20, бр. 4 (1905), стр. 84.

- Књижевност

430.

ТЕОРЕТИЧНО кување / са мађарског превела Т. // Год. 20, бр. 7/8 (1905), стр. 167–168.

- Књижевност

431.

ТО си ти / Јова // Год. 20, бр. 2 (1905), стр. 43.

- Књижевност

432.

ТРИДЕСЕТОГОДИШЊА прослава Женског друштва у Београду

- Женски покрети

433.

ТРИФУНОВИЋ, Милан М.

Благо мени / Милан М. Трифуновић // Год. 20, бр. 11 (1905), стр. 251.

- Књижевност

434.

У маленом сеоцету... / 3. // Год. 20, бр. 2 (1905), стр. 28.

- Књижевност

435.

ХОЛЕЦОВА, Катарина

Читуља / Кат. [Катарина] Холецова // Год. 20, бр. 1 (1905), стр. 20–21.

- Вести / Некролог

436.

ЦРТИЦЕ за живот // Год. 20, бр. 7/8 (1905), стр. 162–164.

- Друштвено питање

437.

ЧИТУЉА // Год. 20, бр. 2 (1905), стр. 46.

- Вести / Некролог

438.

ЧИТУЉА // Год. 20, бр. 3 (1905), стр. 66–67.

- Вести / Некролог

439.

ЧИТУЉА // Год. 20, бр. 4 (1905), стр. 94.

- Вести / Некролог

440.

ЧИТУЉА // Год. 20, бр. 5 (1905), стр. 118.

- Вести / Некролог

441.

ЧИТУЉА // Год. 20, бр. 6 (1905), стр. 141–142.

- Вести / Некролог

442.

ЧИТУЉА // Год. 20, бр. 7/8 (1905), стр. 189–190.

- Вести / Некролог

443.

ЧИТУЉА // Год. 20, бр. 9 (1905), стр. 211–213.

- Вести / Некролог

444.

ЧИТУЉА // Год. 20, бр. 10 (1905), стр. 237.

- Вести / Некролог

445.

ЧИТУЉА // Год. 20, бр. 11 (1905), стр. 262–263.

- Вести / Некролог

446.

ЧИТУЉА // Год. 20, бр. 12 (1905), стр. 282–283.

- Вести / Некролог

447.

ШАТОРИ, Етелка

Какав хлеб треба да једемо / написала Етелка Шатори ; превео А. М. // Год. 20, бр. 10 (1905), стр. 222–224.

- Здравље

1906.

448.

АВРАМОВИЋ, Милан Ј.

Заборавиће се / Мил. [Милан] Ј. Аврамовић // Год. 21, бр. 12 (1906), стр. 271–273.

- Књижевност

449.

БАНДИЋ, Даница

Прва љубав / Даница Бандић // Год. 21, бр. 4 (1906), стр. 83–84.

- Књижевност

450.

БАНДИЋ, Љубица

Чудотворна икона / Љубица Бандић // Год. 21, бр. 1 (1906), стр. 14–16.

- Књижевност

451.

БЕЛОВИЋ, Јелица

Наша везиљачка народна умјетност / Јелица Беловић // Год. 21, бр. 1 (1906), стр. 6–7.

- Женско питање / Ручни рад

452.

БЕЛОВИЋ, Јелица

Наша народна ношња / Јелица Беловићева // Год. 21, бр. 8 (1906), стр. 171–172.

- Женско питање / Ношња

453.

БЕЛОВИЋ, Јелица

О важности везења народне торбице / пише Јелица Беловићева // Год. 21, бр. 3 (1906), стр. 55–56.

- Женско питање / Ручни рад

454.

БОЖАНСТВЕНА поезија / Хришћанка // Год. 21, бр. 11 (1906), стр. 243.

- Књижевност

455.

БОТА, Ђорђе пл.

Анегдоте из живота / Ђ. [Ђорђе] пл. Бота // Год. 21, бр. 6 (1906), стр. 124–126.

- Друштвено питање / Савети

456.

БУРА у породици / Cordelia ; с талијанског Бранислав С. Кирић // Год. 21, бр. 8 (1906), стр. 180–183.

- Књижевност

457.

БУТА, Јован Ж.

Одбеглица / Јов. [Јован] Ж. Бута // Год. 21, бр. 12 (1906), стр. 273–274.

- Књижевност

458.

БУТА, Јован Ж.

Прича једне ластавице / Јован Ж. Бута // Год. 21, бр. 9 (1906), стр. 207–209.

- Књижевност

459.

ВОДА за купање малог детета / Ј. Б. // Год. 21, бр. 12 (1906), стр. 269–270

- Здравље

460.

ГАВРИЛОВИЋ, Миливој

Бор. Л. Ценићу / М. [Миливој] М. Гавриловић // Год. 21, бр. 9 (1906), стр. 198.

- Књижевност

461.

ГАВРИЛОВИЋ, Миливој

Мој зумбуле / М. [Миливој] М. Гавриловић // Год. 21, бр. 10 (1906), стр. 221.

- Књижевност

462.

ГАВРИЛОВИЋ, Миливој

У ђул-башти / М. [Миливој] М. Гавриловић // Год. 21, бр. 7 (1906), стр. 159.

- Књижевност

463.

ГАЈИЋ, Жарко

Материна туга / Жарко Гајић // Год. 21, бр. 5 (1906), стр. 103.

- Књижевност

464.

ГАЈИЋ, Жарко

Моме анђелу / Жарко Гајић // Год. 21, бр. 2 (1906), стр. 38.

- Књижевност

465.

ГАЈИЋ, Жарко

Цвети / Жарко Гајић // Год. 21, бр. 4 (1906), стр. 76.

- Књижевност

466.
ГЛАСНИК // Год. 21, бр. 1 (1906), стр. 17–18.
- Вести
467.
ГЛАСНИК // Год. 21, бр. 2 (1906), стр. 39–40.
- Вести
468.
ГЛАСНИК // Год. 21, бр. 3 (1906), стр. 67–68.
- Вести
469.
ГЛАСНИК // Год. 21, бр. 4 (1906), стр. 91–92.
- Вести
470.
ГЛАСНИК // Год. 21, бр. 5 (1906), стр. 115–116.
- Вести
471.
ГЛАСНИК // Год. 21, бр. 6 (1906), стр. 138–140.
- Вести
472.
ГЛАСНИК // Год. 21, бр. 7 (1906), стр. 161–162.
- Вести
473.
ГЛАСНИК // Год. 21, бр. 8 (1906), стр. 186–188.
- Вести
474.
ГЛАСНИК // Год. 21, бр. 9 (1906), стр. 210–211.
- Вести
475.
ГЛАСНИК // Год. 21, бр. 10 (1906), стр. 235–237.
- Вести
476.
ГЛАСНИК // Год. 21, бр. 11 (1906), стр. 254–255.
- Вести
477.
ГЛАСНИК // Год. 21, бр. 12 (1906), стр. 277–279.

- Вести

478.

ГОСПОЋИ О. К. / Мира // Год. 21, бр. 5 (1906), стр. 107.

- Књижевност

479.

ГОСПОЋИ Савки Суботићки : посвећено за рођендан / Јелица // Год. 21, бр. 10 (1906), стр. 219.

- Књижевност

480.

ГРГУРОВА, Милка

Добрила [I] / Милка Гргурова // Год. 21, бр. 4 (1906), стр. 84–86.

- Књижевност

481.

ГРГУРОВА, Милка

Добрила [II] / Милка Гргурова // Год. 21, бр. 5 (1906), стр. 107–112.

- Књижевност

482.

ДИКЛИЋ, Славко С.

Јутро / Славко С. Диклић // Год. 21, бр. 1 (1906), стр. 8.

- Књижевност

483.

ДИКЛИЋ, Славко С.

Кад живот цео / Славко С. Диклић // Год. 21, бр. 8 (1906), стр. 178.

- Књижевност

484.

ДИКЛИЋ, Славко С.

На самртном одру једног девојчета / Славко С. Диклић // Год. 21, бр. 3 (1906), стр. 56.

- Књижевност

485.

ДИКЛИЋ, Славко С.

Очекивање / Славко С. Диклић // Год. 21, бр. 8 (1906), стр. 172.

- Књижевност

486.

ДИКЛИЋ, Славко С.

Песма другу / Славко С. Диклић // Год. 21, бр. 8 (1906), стр. 177.

- Књижевност

487.

ДИКЛИЋ, Славко С.

Ти би чдо / Славко Диклић // Год. 21, бр. 7 (1906), стр. 149.

- Књижевност

488.

ДИКЛИЋ, Славко С.

У шумарку / Славко С. Диклић // Год. 21, бр. 2 (1906), стр. 32.

- Књижевност

489.

ДОБРА дела патријарха Георгија // Год. 21, бр. 1 (1906), стр. 1–2.

- Друштвено питање

490.

ДОБРОТВОРНИМ нашим задругама и осталим Српкињама // Год. 21, бр. 6 (1906), стр. 121–122.

- Женско питање / Женски покрети

491.

ДОПИСИ / Д. Б-ћ. // Год. 21, бр. 6 (1906), стр. 128.

- Вести

492.

ДОПИСИ / Д. К. // Год. 21, бр. 1 (1906), стр. 12–13.

- Вести

493.

ДОПИСИ / Ј. Г. П // Год. 21, бр. 11 (1906), стр. 245–246.

- Друштвено питање

494.

ДОПИСИ // Год. 21, бр. 2 (1906), стр. 33–35.

- Вести

495.

ДОПИСИ // Год. 21, бр. 3 (1906), стр. 56–58.

- Вести

496.

ДОПИСИ // Год. 21, бр. 4 (1906), стр. 81–82.

- Вести

497.

ДОПИСИ // Год. 21, бр. 8 (1906), стр. 178–180.

- Вести

498.

ДОПИСИ // Год. 21, бр. 10 (1906), стр. 230–232.

- Женско питање / Женски покрети

499.

ЂОНЛИЋ, Анђелија

Ајша / Анђелија Ђонлићева // Год. 21, бр. 3 (1906), стр. 59–61.

- Књижевност

500.

ЂОНЛИЋ, Анђелија

Другарице / Анђелија Ђонлићева // Год. 21, бр. 6 (1906), стр. 129–132.

- Књижевност

501.

ЂОНЛИЋ, Анђелија

Зимска ноћ / Анђелија [Ђонлић] // Год. 21, бр. 2 (1906), стр. 32.

- Књижевност

502.

ЂОНЛИЋ, Анђелија

Лаку ноћ / Анђелија Ђонлићева // Год. 21, бр. 4 (1906), стр. 83.

- Књижевност

503.

ЂОНЛИЋ, Анђелија

Мајци / Анђелија [Ђонлић] // Год. 21, бр. 6 (1906), стр. 129.

- Књижевност

504.

ЂУРОШЕВИЋ, Младен

Даље образовање девојака у Немачкој / Мл. [Младен] Ђурошевић // Год. 21, бр. 12 (1906), стр. 265–268.

- Женско питање / образовање

505.

ЕТЕЛКА, Шатор

О неговању и васпитању деце / Шатор Етелка ; превео А. Мародић // Год. 21, бр. 10 (1906), стр. 223–226.

- Женско питање / Васпитање

506.

ЖЕНСКА удружења у Срба // Год. 21, бр. 3 (1906), стр. 49–52.

- Женско питање / Женски покрети

507.

ЖЕНСКИЊЕ у борби за изборним правом // Год. 21, бр. 1 (1906), стр. 7
- Женско питање / Права

508.

ЖИВОЈНОВИЋ, Јован

Свиларска радиност / Ј. Ж. [Јован Живојновић] // Год. 21, бр. 4 (1906), стр. 73–76.
- Друштвено питање

509.

ЗА домаћице // Год. 21, бр. 1 (1906), стр. 20–21.
- Женско питање / Савети

510.

ЗА домаћице // Год. 21, бр. 2 (1906), стр. 43.
- Женско питање / Савети

511.

ЗА домаћице // Год. 21, бр. 4 (1906), стр. 93.
- Женско питање / Савети

512.

ЗА домаћице // Год. 21, бр. 5 (1906), стр. 117.
- Женско питање / Савети

513.

ЗА домаћице // Год. 21, бр. 6 (1906), стр. 142.
- Женско питање / Савети

514.

ЗА домаћице // Год. 21, бр. 7 (1906), стр. 164.
- Женско питање / Савети

515.

ЗА домаћице // Год. 21, бр. 9 (1906), стр. 213.
- Женско питање / Савети

516.

ЗА домаћице // Год. 21, бр. 11 (1906), стр. 260.
- Женско питање / Савети

517.

ЗА домаћице // Год. 21, бр. 12 (1906), стр. 281.
- Женско питање / Савети

518.

- ЗДРАВЉЕ // Год. 21, бр. 1 (1906), стр. 20.
- Здравље
519.
ЗДРАВЉЕ // Год. 21, бр. 3 (1906), стр. 69.
- Здравље
520.
ЗДРАВЉЕ // Год. 21, бр. 4 (1906), стр. 92–93.
- Здравље
521.
ЗЕБИЋ Горски, Стеван
Здраво / Стеван Зебић Горски // Год. 21, бр. 11 (1906), стр. 244.
- Књижевност
522.
ЗМАЈУ чика Јови / Вукосава // Год. 21, бр. 1 (1906), стр. 17.
- Књижевност
523.
ЗОРИЋ, Душан
Л'јепо ли је уранити / Душан Зорић // Год. 21, бр. 7 (1906), стр. 159.
- Књижевност
524.
ИВАНИЋ, Делфа
Коло српских сестара / Делфа Ив. Иванићка // Год. 21, бр. 1 (1906), стр. 4–6.
- Женско питање / Женски покрети
525.
ИВАНИЋ, Иван
По околини Душанова Сереза у Маћедонији : из путописа Ивана Иванића / Иван Иванић // Год. 21, бр. 5 (1906), стр. 100–102.
- Друштвено питање
526.
ИВАНИШЕВИЋ, Мило
Успомена / Мило Иванишевић // Год. 21, бр. 6 (1906), стр. 129.
- Књижевност
527.
ИЗ живота знаменитих жена : Нинон де Ланкло / превео Раде Крајиновић // Год. 21,
бр. 10 (1906), стр. 232–235.
- Женско питање / Биографије

528.

ИЛИЋ, Никола

Љубав и мржња / Ник [Никола] Х. Илић // Год. 21, бр. 7 (1906), стр. 158–159.

- Књижевност

529.

ИЛКИЋ, Стеван С.

Говор : о положају женскиња у хришћанству и ван хришћанства [I] / Ст. [Стеван] С. Илкић // Год. 21, бр. 4 (1906), стр. 76–80.

- Женско питање / Положај жена

530.

ИЛКИЋ, Стеван С.

Говор : о положају женскиња у хришћанству и ван хришћанства [II] / Ст. [Стеван] С. Илкић // Год. 21, бр. 5 (1906), стр. 103–105.

- Женско питање / Положај жена

531.

ИСКИДАНИ листићи / -а -к // Год. 21, бр. 10 (1906), стр. 222–223.

- Књижевност

532.

ИСТИНА о несуђеној редничкој школи у Митровици // Год. 21, бр. 7 (1906), стр. 149–151.

- Друштвено питање

533.

ЈЕСЕНСКА ноћ : пријатељу Исаију Митровићу / Атлета // Год. 21, бр. 10 (1906), стр. 227.

- Књижевност

534.

ЈОВАН Стерија Поповић // Год. 21, бр. 10 (1906), стр. 217–218.

- Биографије

535.

ЈОКСИМОВИЋ, Хран. М.

Разно / Хра. М. Јоксимовић // Год. 21, бр. 8 (1906), стр. 189–190.

- Женско питање / Накит

536.

КАЛИЋ, Катинка

Успомене с пута у купалишта / Катинка Калић // Год. 21, бр. 10 (1906), стр. 227–230.

- Књижевност

537.

КАРАБЕГОВИЋ, Авдо

Оставте ме / Авдо Карабеговић // Год. 21, бр. 12 (1906), стр. 276.

- Књижевност

538.

КЕМПФ, Бранко

Живет' сам хтео / Бранко Кемпф // Год. 21, бр. 6 (1906), стр. 127.

- Књижевност

539.

КЕМПФ, Бранко

Плови, душо! / Бранко Кемпф // Год. 21, бр. 4 (1906), стр. 90.

- Књижевност

540.

КЕМПФ, Бранко

[У црној ноћи...] / Бранко Кемпф // Год. 21, бр. 5 (1906), стр. 99.

- Књижевност

541.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 21, бр. 1 (1906), стр. 21–22.

- Вести / Књижевност

542.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 21, бр. 2 (1906), стр. 44.

- Вести / Књижевност

543.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 21, бр. 3 (1906), стр. 69–70.

- Вести / Књижевност

544.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 21, бр. 4 (1906), стр. 93–94.

- Вести / Књижевност

545.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 21, бр. 5 (1906), стр. 117–118.

- Вести / Књижевност

546.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 21, бр. 6 (1906), стр. 142.

- Вести / Књижевност

547.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 21, бр. 7 (1906), стр. 165–166.

- Вести / Књижевност

548.
КЊИЖЕВНОСТ // Год. 21, бр. 8 (1906), стр. 190.
- Вести / Књижевност
549.
КЊИЖЕВНОСТ // Год. 21, бр. 9 (1906), стр. 213–214.
- Вести / Књижевност
550.
КЊИЖЕВНОСТ // Год. 21, бр. 10 (1906), стр. 238.
- Вести / Књижевност
551.
КЊИЖЕВНОСТ // Год. 21, бр. 11 (1906), стр. 281.
- Вести / Књижевност
552.
КЊИЖЕВНОСТ // Год. 21, бр. 12 (1906), стр. 281.
- Вести / Књижевност
553.
КОЊЕВИЋ, Јелена
Како да васпитавамо и образујемо нашу децу : (мисли једне српске матере) / Ј. К.
[Јелена Коњевић] // Год. 21, бр. 7 (1906), стр. 145–149.
- Женско питање / Васпитање
554.
КОСИЋ, Славко М.
У дубрави / Сл. [Славко] М. Косић // Год. 21, бр. 12 (1906), стр. 269.
- Књижевност
555.
КОСТИЋ, Олга
Милице Стојадиновић / О. К. [Олга Костић] // Год. 21, бр. 2 (1906), стр. 31.
- Књижевност
556.
КОШУТИЋ, Анто
Уздаси / [Анто] Кошутић. – Садржи песме: Наступило..., Сан, Плачи срце моје, Да л’
се сјећаш? // Год. 21, бр. 1 (1906), стр. 8
- Књижевност
557.
КРАГУЉЕВИЋ, Милош П.
Моје цвијеће / Милош П. Крагуљевић // Год. 21, бр. 2 (1906), стр. 29.

- Књижевност

558.

КРСТИЋ, Васа

Лице и наличје / Др. Казбулбуц // Год. 21, бр. 12 (1906), стр. 274.

- Књижевност

559.

ЛОНЧАР-Трбојевић, Драга

Мајска ноћ / Драг. [Драга] Лончар-Трбојевић // Год. 21, бр. 7 (1906), стр. 149.

- Књижевност

560.

ЛОНЧАР-Трбојевић, Драга

Молитва! / Драг. [Драга] Лончар-Трбојевић // Год. 21, бр. 4 (1906), стр. 81.

- Књижевност

561.

ЛОНЧАР-Трбојевић, Драга

Сјени моје мале Олгице / Драг. [Драга] Лончар-Трбојевић // Год. 21, бр. 8 (1906), стр.

171.

- Књижевност

562.

ЛОНЧАР-Трбојевић, Драга

У споменицу М. О. / Драга Лончар-Трбојевић // Год. 21, бр. 5 (1906), стр. 105.

- Књижевност

563.

ЛУЊЕВИЦА, Влада М.

Молио си / Влада М. Луњевица // Год. 21, бр. 9 (1906), стр. 209.

- Књижевност

564.

ЛУЊЕВИЦА, Влада М.

Неки воли / Влада М. Луњевица // Год. 21, бр. 9 (1906), стр. 209.

- Књижевност

565.

ЛУЊЕВИЦА, Влада М.

Непријатна новост / Влада М. Луњевица // Год. 21, бр. 5 (1906), стр. 99.

- Књижевност

566.

ЉУБАВ / Каја // Год. 21, бр. 5 (1906), стр. 102.

- Књижевност

567.
ЉУБАВ и брак : Ellen Key / Ђ. В-ћ. // Год. 21, бр. 1 (1906), стр. 9–11.
- Женско питање
568.
ЉУБОМИР Р. Крсмановић // Год. 21, бр. 3 (1906), стр. 53–54.
- Биографије
569.
МАРИНКОВИЋ, Јулка Ф.
На гробу дра Паје Мандровића / Јулка Ф. Маринковића // Год. 21, бр. 6 (1906), стр. 122–123.
- Књижевност
570.
МАТЕРИНА љубав / с мађарског превео Благоје Бранчић // Год. 21, бр. 12 (1906), стр. 275–276.
- Књижевност
571.
МАТЕРИНСКА љубав / с руског Мира // Год. 21, бр. 6 (1906), стр. 133–134.
- Књижевност
572.
МАТЕРИНСКО удружење // Год. 21, бр. 2 (1906), стр. 25–28.
- Женско питање / Женски покрети
573.
МАТИ Хајнеова / В. // Год. 21, бр. 2 (1906), стр. 30–31.
- Биографије
574.
МАТИЈАШЕВИЋ, Димитрије Ј.
Кад би био / Димитрије Матијашевић Ј. // Год. 21, бр. 8 (1906), стр. 177.
- Књижевност
575.
МИЛОВАНОВ, Љуба
Мамина прва лекција / Љуба Милованов // Год. 21, бр. 1 (1906), стр. 13–14.
- Књижевност
576.
МИЛОЈКОВИЋ, Живан
Што ти око сузом сија / Жив. [Живан] Милојковић // Год. 21, бр. 12 (1906), стр. 268.
- Књижевност

577.

МИРКОВИЋ, Боривоје Б.

In memoriam : моме покојноме добром другу Јовану В. Филиповићу / Боривоје Б.
Мирковић // Год. 21, бр. 8 (1906), стр. 178.

- Књижевност

578.

МИТРОВИЋ, Исаије

Из „Нових струна“ / Исаије Митровић // Год. 21, бр. 2 (1906), стр. 52–53.

- Књижевност

579.

МИТРОВИЋ, Исаије

Мојој сестри / Исаије Митровић // Год. 21, бр. 1 (1906), стр. 12.

- Књижевност

580.

МИТРОВИЋ, Исаије

На поласку из Бихаћа / Исаије Митровић // Год. 21, бр. 7 (1906), стр. 152.

- Књижевност

581.

МИТРОВИЋ, Исаије

Неста славуја / Исаије Митровић // Год. 21, бр. 3 (1906), стр. 55.

- Књижевност

582.

МИТРОВИЋ, Исаије

У албум : (гђици Анђелки Цветковићевој) / Исаије Митровић // Год. 21, бр. 1 (1906),
стр. 3.

- Књижевност

583.

МИТРОВИЋ, Исаије

У албум : (Србима у Рајевцу) / Исаије Митровић // Год. 21, бр. 12 (1906), стр. 268.

- Књижевност

584.

МИТРОВИЋ, Исаије

Харемски цвет / Исаије Митровић // Год. 21, бр. 2 (1906), стр. 29.

- Књижевност

585.

МИТОРВИЋ, Исаије

Што нисам камен? / Исаије Миторвић // Год. 21, бр. 8 (1906), стр. 176.

- Књижевност

586.

МОСТ уздисаја / Вукосава // Год. 21, бр. 9 (1906), стр. 199–200.

- Друштвено питање

587.

НА адресу српских Девојачких Кола // Год. 21, бр. 11 (1906), стр. 244–245.

- Женско питање / Женски покрети

588.

НА гробу чика Јовином / Вукосава // Год. 21, бр. 1 (1906), стр. 2.

- Књижевност

589.

НА почетку идуће школске године // Год. 21, бр. 8 (1906), стр. 169–170.

- Женско питање / Образовање

590.

НА рођен-дан / Ј. // Год. 21, бр. 7 (1906), стр. 160.

- Књижевност

591.

НАРОДЕ српски // Год. 21, бр. 5 (1906), стр. 105–106.

- Друштвено питање

592.

НАШИМ Српкињама // Год. 21, бр. 11 (1906), стр. 241–243.

- Женско питање / Женски покрети

593.

О срећи / по нем. М. Вујић // Год. 21, бр. 12 (1906), стр. 270–271.

- Књижевност

594.

ОДГОВОР на чланак „Раденичке школе“ / уредништво // Год. 21, бр. 6 (1906), стр. 123–124.

- Друштвено питање

595.

ОПРОШТАЈ Милеве Симићеве // Год. 21, бр. 7 (1906), стр. 152–154.

- Женско питање

596.

ОСТОЈИЋ, Јелена

У споменицу : сестри Ружи / Јел. [Јелена] Остојић // Год. 21, бр. 9 (1906), стр. 201.

- Књижевност

597.

ПАУКОВИЋ, Ангелина

Лети врбицу / Ангелина Пауковић // Год. 21, бр. 4 (1906), стр. 80–81.

- Женско питање / Облачење

598.

ПЕШИЋ-Јованов, Лазар

Лети ми песмо / Лазар Пешић-Јованов // Год. 21, бр. 7 (1906), стр. 154.

- Књижевност

599.

ПОЗИВ српским учитељима и учитељицама у свим српским земљама / управа учитељског удружења // Год. 21, бр. 6 (1906), стр. 126–127.

- Друштвено питање

600.

ПОПОВИЋ, Јово Г.

Небрату / Јово Г. Поповић // Год. 21, бр. 8 (1906), стр. 176.

- Књижевност

601.

ПОПОВИЋ, Јово Г.

Ноћ / Јово Г. Поповић // Год. 21, бр. 5 (1906), стр. 105.

- Књижевност

602.

ПОПОВИЋ, Јово Г.

Први снијег / Јово Г. Поповић // Год. 21, бр. 5 (1906), стр. 106.

- Књижевност

603.

ПОПОВИЋ, Јулка Г.

Пошљедни пут / Јулка Г. Поповић // Год. 21, бр. 2 (1906), стр. 35–36.

- Књижевност

604.

ПРЕДАВАЊЕ гђе Савке Суботићке // Год. 21, бр. 8 (1906), стр. 173–176.

- Друштвено питање

605.

ПРОСВЕТА // Год. 21, бр. 1 (1906), стр. 20.

- Образовање

606.

- ПРОСВЕТА // Год. 21, бр. 2 (1906), стр. 43.
- Образовање
607.
ПРОСВЕТА // Год. 21, бр. 3 (1906), стр. 68–69.
- Образовање
608.
ПРОСВЕТА // Год. 21, бр. 4 (1906), стр. 92.
- Образовање
609.
ПРОСВЕТА // Год. 21, бр. 5 (1906), стр. 117.
- Образовање
610.
ПРОСВЕТА // Год. 21, бр. 6 (1906), стр. 141–142.
- Образовање
611.
ПРОСВЕТА // Год. 21, бр. 7 (1906), стр. 163–164.
- Образовање
612.
ПРОСВЕТА // Год. 21, бр. 8 (1906), стр. 188–189.
- Образовање
613.
ПРОСВЕТА // Год. 21, бр. 9 (1906), стр. 212–213.
- Образовање
614.
ПРОСВЕТА // Год. 21, бр. 10 (1906), стр. 238.
- Образовање
615.
ПРОСВЕТА // Год. 21, бр. 11 (1906), стр. 258.
- Женско питање / Образовање
616.
ПРОСВЕТА // Год. 21, бр. 12 (1906), стр. 280–281.
- Образовање
617.
РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 21, бр. 1 (1906), стр. 17.
- Женско питање / Женски покрети

618.
РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 21, бр. 2 (1906), стр. 39.
- Женско питање / Женски покрети
619.
РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 21, бр. 3 (1906), стр. 64–67.
- Женско питање / Женски покрети
620.
РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 21, бр. 4 (1906), стр. 87–90.
- Женско питање / Женски покрети
621.
РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 21, бр. 5 (1906), стр. 112–115.
- Женско питање / Женски покрети
622.
РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 21, бр. 6 (1906), стр. 134–138.
- Женско питање / Женски покрети
623.
РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 21, бр. 8 (1906), стр. 184–186.
- Женско питање / Женски покрети
624.
РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 21, бр. 11 (1906), стр. 253–254.
- Женско питање / Женски покрети
625.
РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 21, бр. 12 (1906), стр. 274–275.
- Женско питање / Женски покрети
626.
РАДАК, Јефта
Елегија 1905. години / Ј. Р-к. [Јефта Радак] // Год. 21, бр. 1 (1906), стр. 3.
- Књижевност
627.
РАДАК, Јефта
Поклич / Ј. Р-к. [Јефта Радак] // Год. 21, бр. 11 (1906), стр. 245.
- Књижевност
628.
РАДЕНИЧКЕ школе // Год. 21, бр. 5 (1906), стр. 97–99.
- Женско питање / Образовање

629.

РАДУЛОВИЋ, Јела М.

А где је он? / Јела М. Радуловић // Год. 21, бр. 3 (1906), стр. 58.

- Књижевност

630.

РАДУЛОВИЋ, Јела М.

[Ако си уважен...] / Јела М. Радуловић // Год. 21, бр. 2 (1906), стр. 29.

- Књижевност

631.

РАДУЛОВИЋ, Јела М.

Кад се спусти ноћни вео / Јела Миленка Радуловића // Год. 21, бр. 9 (1906), стр. 209.

- Књижевност

632.

РАЗНО // Год. 21, бр. 1 (1906), стр. 21.

- Вести

633.

РАЗНО // Год. 21, бр. 2 (1906), стр. 43.

- Вести

634.

РАЗНО // Год. 21, бр. 3 (1906), стр. 69.

- Вести

635.

РАЗНО // Год. 21, бр. 5 (1906), стр. 117.

- Вести

636.

РАЗНО // Год. 21, бр. 7 (1906), стр. 164–165.

- Вести

637.

РАЗНО // Год. 21, бр. 9 (1906), стр. 213.

- Вести

638.

РАЗНО // Год. 21, бр. 11 (1906), стр. 259–260.

- Вести

639.

РАЗНО // Год. 21, бр. 11 (1906), стр. 259–260.

- Вести

640.

РАКОШИ, Виктор

Мужевљева прича / Виктор Ракоши ; превела М. М. рођ. С. [Мила Малеташка] // Год. 21, бр. 2 (1906), стр. 37–38.

- Књижевност

641.

РАШИЋ, Војислав

Вечно / Биослав // Год. 21, бр. 8 (1906), стр. 171.

- Књижевност

642.

РАШИЋ, Војислав

Што су ти људи / Биослав // Год. 21, бр. 7 (1906), стр. 151.

- Књижевност

643.

СЕНИ : из циклуса Песме у прози / Мира // Год. 21, бр. 3 (1906), стр. 61–64.

- Књижевност

644.

СИМИЋ, Милева

Наши купци и трговци / Милева Симићева // Год. 21, бр. 10 (1906), стр. 219–221.

- Друштвено питање

645.

СИМИЋ, Милева

Свој своме / Милева Симићева // Год. 21, бр. 9 (1906), стр. 195–198.

- Женско питање / Родитељство

646.

СРПСКА мајка : борба на Великој Очи у Ст. Србији 1905. г. // Год. 21, бр. 1 (1906), стр. 16.

- Друштвено питање

647.

СРПСКА народна ношња / Тетка Божана // Год. 21, бр. 11 (1906), стр. 245–246.

- Женско питање / Ношња

648.

СРПСКА свадба весела је / Н. З. // Год. 21, бр. 6 (1906), стр. 126.

- Књижевност

649.

СТОЈШИЋ, Димитрије

Болесник / Дим. [Димитрије] Стојшић // Год. 21, бр. 9 (1906), стр. 199.

- Књижевност

650.

СТОЛПОВИЋ, Драгомир Е.

Не дајмо своје / Драг. [Драгомир] Е. Столповић // Год. 21, бр. 1 (1906), стр. 11–12.

- Женско питање / Ношња

651.

СТОЛПОВИЋ, Драгомир Е.

Не примајмо туђе зло / Драг. [Драгомир] Е. Столповић // Год. 21, бр. 8 (1906), стр. 176–177.

- Друштвено питање

652.

СТРАХ од свекрве / Мира // Год. 21, бр. 9 (1906), стр. 201–207.

- Књижевност

653.

СУБОТИЋ, Савка

Пролеће у Цариграду / Савка Суботић // Год. 21, бр. 7 (1906), стр. 154–158.

- Књижевност

654.

ТИ велиш / Ј. Париводић // Год. 21, бр. 11 (1906), стр. 248.

- Књижевност

655.

ТРИФУНОВИЋ, Милан М.

Општинска Вага : Јови Поповићу / Милан М. Трифуновић // Год. 21, бр. 11 (1906), стр. 248–249.

- Књижевност

656.

ЋИРИЋ, Радивој П.

Моја зима / Рад. [Радивој] П. Ћирић // Год. 21, бр. 3 (1906), стр. 54.

- Књижевност

657.

ЋИРИЋ, Радивој П.

Највећа жеља / Рад. [Радивој] П. Ћирић // Год. 21, бр. 4 (1906), стр. 80.

- Књижевност

658.

ЋИРИЋ, Радивој П.

- Наша кућа / Рад. [Радивој] П. Ћирић // Год. 21, бр. 2 (1906), стр. 32.
- Књижевност
659.
ЋИРИЋ, Радивој П.
Небесни дар / Рад. [Радивој] П. Ћирић // Год. 21, бр. 12 (1906), стр. 271.
- Књижевност
660.
ЋИРИЋ, Радивој П.
Ти / Рад. [Радивој] П. Ћирић // Год. 21, бр. 9 (1906), стр. 199.
- Књижевност
661.
У ДОБА ноћног мира / Миле // Год. 21, бр. 11 (1906), стр. 243.
- Књижевност
662.
УДАЉЕНОЈ / Војислав // Год. 21, бр. 2 (1906), стр. 28.
- Књижевност
663.
УДАЉЕНОМ / Каја // Год. 21, бр. 4 (1906), стр. 82.
- Књижевност
664.
УМЕТНОСТ // Год. 21, бр. 7 (1906), стр. 165.
- Вести
665.
ЦЕНИЋ, Боривоје Л.
На овоме свету / Бор. [Боривоје] Л. Ценић // Год. 21, бр. 8 (1906), стр. 173.
- Књижевност
666.
ЦЕНИЋ, Боривоје Л.
У баштици / Бор. [Боривоје] Л. Ценић // Год. 21, бр. 2 (1906), стр. 31.
- Књижевност
667.
ЦУЦУ / превела Вукосава // Год. 21, бр. 11 (1906), стр. 250–253.
- Књижевност
668.
ЧИТУЉА // Год. 21, бр. 1 (1906), стр. 19–20.
- Вести / Некролог

669. ЧИТУЉА // Год. 21, бр. 2 (1906), стр. 40–42.
- Вести / Некролог
670. ЧИТУЉА // Год. 21, бр. 3 (1906), стр. 68.
- Вести / Некролог
671. ЧИТУЉА // Год. 21, бр. 4 (1906), стр. 92.
- Вести / Некролог
672. ЧИТУЉА // Год. 21, бр. 5 (1906), стр. 116–117.
- Вести / Некролог
673. ЧИТУЉА // Год. 21, бр. 6 (1906), стр. 140–141.
- Вести / Некролог
674. ЧИТУЉА // Год. 21, бр. 7 (1906), стр. 162–163.
- Вести / Некролог
675. ЧИТУЉА // Год. 21, бр. 8 (1906), стр. 188.
- Вести / Некролог
676. ЧИТУЉА // Год. 21, бр. 9 (1906), стр. 211–212.
- Вести / Некролог
677. ЧИТУЉА // Год. 21, бр. 10 (1906), стр. 237–238.
- Вести / Некролог
678. ЧИТУЉА // Год. 21, бр. 11 (1906), стр. 255–257.
- Вести / Некролог
679. ЧИТУЉА // Год. 21, бр. 12 (1906), стр. 279–280.
- Вести / Некролог
- 680.

ШАНТИЋ, Јаков

Покрај мора / Јаков Шантић // Год. 21, бр. 2 (1906), стр. 32.

- Књижевност

681.

ШПАДИЈЕР, Ђуро

Госођици / Ђ. [Ђуро] Шпадијер // Год. 21, бр. 4 (1906), стр. 86.

- Књижевност

1907.

682.

АВРАМОВИЋ, Милан

Да ти певам! / Милан Аврамовић // Год. 22, бр. 7–8 (1907), стр. 168.

- Књижевност

683.

АВРАМОВИЋ, Милан

На путу дужности / Милан Аврамовић // Год. 22, бр. 7–8 (1907), стр. 179–180.

- Књижевност

684.

АВРАМОВИЋ, Милан

На заходу у селу! / Милан Аврамовић // Год. 22, бр. 9 (1907), стр. 203–204.

- Књижевност

685.

АВРАМОВИЋ, Милан

Што ме питаш / Милан Ј. Аврамовић // Год. 22, бр. 10 (1907), стр. 224.

- Књижевност

686.

АВРАМОВИЋ, Милан

Љубићу те до издаха / Милан Ј. Аврамовић // Год. 22, бр. 11 (1907), стр. 248.

- Књижевност

687.

БЕЛОВИЋ, Јелица

Наши народни везови на изложби у Ишлу / Јелица Беловићева // Год. 22, бр. 7–8 (1907), стр. 160–161.

- Женско питање / Ручни рад

688.

БЕЛЕШКЕ // Год. 22, бр. 10 (1907), стр. 232–233.

- Женско питање / Вести

689.

БОГОРОДИЦА и анђели / превоо *Ž* – Арсо // Год. 22, бр. 1 (1907), стр. 14–15.

- Хришћанство

690.

БОЖАНСТВЕНА поезија / Хришћанка // Год. 22, бр. 9 (1907), стр. 196.

- Књижевност

691.

БУЉА, Даринка

Дете среће / Даринка Буља // Год. 22, бр. 2 (1907), стр. 35–36.

- Књижевност

692.

БУЉА, Даринка

Са села / Даринка Буља // Год. 22, бр. 9 (1907), стр. 205–206.

- Књижевност

693.

ВАРАЂАНИН, Аркадије

Учитељице у служби народног здравља / Аркадије Варађанин // Год. 22, бр. 3 (1907), стр. 49–51.

- Образовање / Здравље

694.

ВАШЉИВА деца // Год. 22, бр. 1 (1907), стр. 9–10.

- Здравље

695.

ВЕТРИЋ пири / А // Год. 22, бр. 3 (1907), стр. 57.

- Књижевност

696.

ВИДИМ да морам / Атлета // Год. 22, бр. 7–8 (1907), стр. 154.

- Књижевност

697.

ВУЈИЋ, М.

Ускрс старог звонара / М. Вујић // Год. 22, бр. 5 (1907), стр. 110–112.

- Књижевност

698.

ГАВРИЛОВИЋ, Миливој М.

Молитва мојој Зори / Миливој М. Гавриловић // Год. 22, бр. 3 (1907), стр. 52.

- Књижевност

699.

ГАВРИЛОВИЋ, Миливој М.

Збогом / М. [Миливој] М. Гавриловић // Год. 22, бр. 6 (1907), стр. 131.

- Књижевност

700.

ГАВРИЛОВИЋ, Милутин

Талијанска краљица Јелена / Милутин Гавриловић // Год. 22, бр. 7–8 (1907), стр. 173–175.

- Биографије

701.

ГЛАСНИК // Год. 22, бр. 1 (1907), стр. 18–20.

- Вести

702.

ГЛАСНИК // Год. 22, бр. 2 (1907), стр. 39–43.

- Вести

703.

ГЛАСНИК // Год. 22, бр. 3 (1907), стр. 66–67.

- Вести

704.

ГЛАСНИК // Год. 22, бр. 4 (1907), стр. 90–91.

- Вести

705.

ГЛАСНИК // Год. 22, бр. 5 (1907), стр. 115–116.

- Вести

706.

ГЛАСНИК // Год. 22, бр. 6 (1907), стр. 138–139.

- Женско питање / Вести

707.

ГЛАСНИК // Год. 22, бр. 7–8 (1907), стр. 185–187.

- Женско питање / Вести

708.

ГЛАСНИК // Год. 22, бр. 9 (1907), стр. 211–212.

- Женско питање / Вести

709.

ГЛАСНИК // Год. 22, бр. 11 (1907), стр. 259–260.

- Женско питање / Вести

710.

ГЛАСНИК // Год. 22, бр. 12 (1907), стр. 279–281.

- Женско питање / Вести

711.

ГРГУРОВА, Милка

Мара буњевка / Милка Гргурова // Год. 22, бр. 9 (1907), стр. 206–210.
- Књижевност

712.

ГРГУРОВА, Милка

Мара буњевка / Милка Гргурова // Год. 22, бр. 10 (1907), стр. 229–230.
- Књижевност

713.

ДАВИД, Илић

На смрт шестогодишње Љепосаве Мандолфо / Давид Илић // Год. 22, бр. 3 (1907),
стр. 52.
- Књижевност

714.

ДЕСПРЕО, Боало

Утеха : (писмо Бросету поводом смрти његове матере) / Боало Деспрео ; превела с
француског Данка Ј. Митрановићева // Год. 22, бр. 3 (1907), стр. 61.
- Преписка

715.

ДЕСЕТОГОДИШЊИЦА „Привредника“ // Год. 22, бр. 10 (1907), стр. 239.
- Вести

716.

ДЕСЕТОГОДИШЊА прослава Добротворне Задруге Српкиња Сомборкиња // Год.
22, бр. 1 (1907), стр. 4–9.
- Женско питање / Женски покрети

717.

ДЕЧЈИ дан // Год. 22, бр. 4 (1907), стр. 73–74.
- Женски покрети

718.

ДИКЛИЋ, Славко С.

Мраморни кип / Славко С. Диклић // Год. 22, бр. 7–8 (1907), стр. 151.
- Књижевност

719.

ДИКЛИЋ, Славко С.

Крај реке / Славко С. Диклић // Год. 22, бр. 7–8 (1907), стр. 154.
- Књижевност

720.

ДИКЛИЋ, Славко С.

Сирочад / Славко С. Диклић // Год. 22, бр. 7–8 (1907), стр. 167.

- Књижевност

721.

ДОПИСИ // Год. 22, бр. 2 (1907), стр. 31–32.

- Женско питање / Вести

722.

ДОПИСИ / А. И. // Год. 22, бр. 3 (1907), стр. 55–57.

- Женско питање / Вести

723.

ДОПИСИ // Год. 22, бр. 4 (1907), стр. 79–81.

- Женско питање / Вести

724.

ДОПИСИ // Год. 22, бр. 5 (1907), стр. 105.

- Женско питање / Вести

725.

ДОПИСИ / Драган // Год. 22, бр. 6 (1907), стр. 129–131.

- Женско питање / Вести

726.

ДОПИСИ / тетка Божана // Год. 22, бр. 7–8 (1907), стр. 168–169.

- Женско питање / Вести

727.

ДОПИСИ / Ј. Н. Д. // Год. 22, бр. 9 (1907), стр. 202.

- Женско питање / Вести

728.

ДОПИСИ / М. К. М. // Год. 22, бр. 10 (1907), стр. 226–228.

- Женско питање / Вести

729.

ЗДРАВЉЕ // Год. 22, бр. 1 (1907), стр. 21.

- Здравље / Хигијена

730.

ЖЕНА у физичко-психолошком погледу / с руског Саватије М. Грбић // Год. 22, бр. 7–8 (1907), стр. 148–150.

- Женско питање

731.

ЖИВКОВИЋ, Тодор

Књиге и наше женске / Тодор Живковић // Год. 22, бр. 7–8 (1907), стр. 145–147.

- Женско питање / Образовање

732.

ЖИВОЈНОВИЋ, Јован

Сећање / Јован Живојновић // Год. 22, бр. 2 (1907), стр. 27.

- Књижевност

733.

ЖИВОЈНОВИЋ, Јован

Сокошка песма / Јован Живојновић // Год. 22, бр. 12 (1907), стр. 266.

- Књижевност

734.

ЖРТВЕ прилике / по мађ. М. Вујић // Год. 22, бр. 3 (1907), стр. 54–55.

- Женско питање

735.

ЗА домаћице // Год. 22, бр. 4 (1907), стр. 92.

- Женско питање / Савети

736.

ЗА домаћице // Год. 22, бр. 5 (1907), стр. 117.

- Женско питање / Савети

737.

ЗА домаћице // Год. 22, бр. 6 (1907), стр. 142–143.

- Женско питање / Савети

738.

ЗА домаћице // Год. 22, бр. 7–8 (1907), стр. 190.

- Женско питање / Савети

739.

ЗА домаћице // Год. 22, бр. 9 (1907), стр. 215.

- Женско питање / Савети

740.

ЗА домаћице // Год. 22, бр. 10 (1907), стр. 235.

- Женско питање / Савети

741.

ЗА домаћице // Год. 22, бр. 11 (1907), стр. 263.

- Женско питање / Савети

742.

ЗЕБИЋ, Стеван

- Песма / Стеван Зебић-Горски // Год. 22, бр. 9 (1907), стр. 197.
- Књижевност
743.
ЗБОГОМ / Вук // Год. 22, бр. 10 (1907), стр. 223.
- Књижевност
744.
ИВАНИЋ, Иван
Српске женске рукотворине у Лондону / Иван Иванић // Год. 22, бр. 6 (1907), стр. 126–127.
- Женско питање – Ручни рад
745.
ИВАНИЋ, Иван
Српске женске рукотворине на балканској изложби / Иван Иванић // Год. 22, бр. 7–8 (1907), стр. 158–159.
- Женско питање / Ручни рад
746.
ИГРА као васпитно средство / М.С. // Год. 22, бр. 9 (1907), стр. 200–202.
- Васпитање / Савети
747.
ИЗ живота једног министра / превео Душан // Год. 22, бр. 7–8 (1907), стр. 181–184.
- Књижевност
748.
ИЗ пјесама по растанку / Атлета // Год. 22, бр. 7–8 (1907), стр. 160.
- Књижевност
749.
ИЗ светлих дана / Ђ. Л. Маринко // Год. 22, бр. 6 (1907), стр. 127.
- Књижевност
750.
ИЗ уздаха / Атлета // Год. 22, бр. 3 (1907), стр. 65–66.
- Књижевност
751.
ИНДИЈСКА жена / превела Савка // Год. 22, бр. 10 (1907), стр. 222–223.
- Женско питање
752.
ЈАБЛАНОВИЋ, Анто
Ноћ је тиха / Анто Јаблановић // Год. 22, бр. 2 (1907), стр. 33.

- Књижевност

753.

ЈЕСЕН : по Петефију / Маринко // Год. 22, бр. 1 (1907), стр. 9.

- Књижевност

754.

ЈЕВТОВИЋ, Димитрије

Ждрали / Димитрије Јевтовић-Полимац // Год. 22, бр. 7–8 (1907), стр. 122.

- Књижевност

755.

ЈЕДНА херцеговачка списатељка // Год. 22, бр. 9 (1907), стр. 198–200.

- Биографије

756.

ЈЕСЕНСКИ дан / Атлета // Год. 22, бр. 10 (1907), стр. 221.

- Књижевност

757.

КАРАБЕГОВИЋ, Авдо

Шта си стала, шта ме гледаш? / Авдо Карабеговић // Год. 22, бр. 4 (1907), стр. 76.

- Књижевност

758.

КАРАБЕГОВИЋ, Авдо

Ходи драга / Авдо Карабеговић // Год. 22, бр. 4 (1907), стр. 90.

- Књижевност

759.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 22, бр. 1 (1907), стр. 22.

- Вести / Књижевност

760.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 22, бр. 2 (1907), стр. 45–46.

- Вести / Књижевност

761.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 22, бр. 3 (1907), стр. 68–69.

- Вести / Књижевност

762.

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 22, бр. 4 (1907), стр. 93.

- Вести / Књижевност

763.

- КЊИЖЕВНОСТ // Год. 22, бр. 5 (1907), стр. 118–119.
- Вести / Књижевност
764.
КЊИЖЕВНОСТ // Год. 22, бр. 6 (1907), стр. 143–144.
- Вести / Књижевност
765.
КЊИЖЕВНОСТ // Год. 22, бр. 7–8 (1907), стр. 190–191.
- Вести / Књижевност
766.
КЊИЖЕВНОСТ // Год. 22, бр. 9 (1907), стр. 215.
- Вести / Књижевност
767.
КЊИЖЕВНОСТ // Год. 22, бр. 10 (1907), стр. 235–239.
- Вести / Књижевност
768.
КЊИЖЕВНОСТ // Год. 22, бр. 11 (1907), стр. 264.
- Вести / Књижевност
769.
КЊИЖЕВНОСТ // Год. 22, бр. 12 (1907), стр. 283–284.
- Вести / Књижевност
770.
КОЈИЋ, Ђорђе С.
Психологија женскиња / Ђорђе С. Којић // Год. 22, бр. 4 (1907), стр. 76–78.
- Женско питање / Психологија
771.
КОСТИЋ, Олга
Мати / Олга Костић // Год. 22, бр. 7–8 (1907), стр. 152–154.
- Женско питање / Родитељство
772.
КРАЉИЦА Јелена као уметница // Год. 22, бр. 6 (1907), стр. 128–129.
- Биографије
773.
КРСТИЋ, Васа
Ал' је лепа ... / Др. Казбулбуц // Год. 22, бр. 2 (1907), стр. 27.
- Књижевност

774.

КРСТИЋ, Васа

Вели Негриновој / Др. Казбулбуц // Год. 22, бр. 11 (1907), стр. 243.

- Књижевност

775.

КРСТИЋ, Васа

Сусрело се пролеће и зима / Др. Казбулбуц // Год. 22, бр. 12 (1907), стр. 272.

- Књижевност

776.

ЛАЗАРЕВИЋ, Јелена

Међународни женски савез и Српкиње / Јелена Лазаревићева // Год. 22, бр. 6 (1907), стр. 121–125.

- Женско питање / Женски покрети

777.

ЛАЗИЋ, Ђорђе

Деца смо били / Ђорђе Лазич-Маринко // Год. 22, бр. 9 (1907), стр. 198.

- Књижевност

778.

ЛАЗИЋ, Ђорђе

На те мислим / Ђорђе Лазич // Год. 22, бр. 10 (1907), стр. 226.

- Књижевност

779.

ЛИЧАНИН, Мара

Душа и славуј / Мара Личанинова // Год. 22, бр. 7–8 (1907), стр. 152.

- Књижевност

780.

ЛОНЧАР ТРБОЈЕВИЋ, Драга

Никада нисам / Драга Лончар Трбојевић // Год. 22, бр. 1 (1907), стр. 11.

- Књижевност

781.

ЛОНЧАР ТРБОЈЕВИЋ, Драга

Крсноме имену! / Драга Лончар Трбојевић // Год. 22, бр. 1 (1907), стр. 18.

- Књижевност

782.

ЛОНЧАР ТРБОЈЕВИЋ, Драга

Мојим гробовима! / Драг. Лончар-Трбојевић // Год. 22, бр. 6 (1907), стр. 132.

- Књижевност

783.

ЛОНЧАР ТРБОЈЕВИЋ, Драга

Пролећу! / Драга Лончар-Трбојевић // Год. 22, бр. 11 (1907), стр. 249.

- Књижевност

784.

ЛОНЧАР ТРБОЈЕВИЋ, Драга

Напех струне / Драга Лончар-Трбојевић // Год. 22, бр. 11 (1907), стр. 259.

- Књижевност

785.

ЛУЊЕВИЦА, Влада М.

Ново лето / Влада М. Луњевица // Год. 22, бр. 1 (1907), стр. 3.

- Књижевност

786.

ЛУЊЕВИЦА, Влада М.

Жале се на зиму / Влада М. Луњевица // Год. 22, бр. 4 (1907), стр. 76.

- Књижевност

787.

ЛУЊЕВИЦА, Влада М.

Каз'о би ти / Влада М. Луњевица // Год. 22, бр. 5 (1907), стр. 102.

- Књижевност

788.

ЛУЊЕВИЦА, Влада М.

Кад сам јоште мали био / Влада М. Луњевица // Год. 22, бр. 6 (1907), стр. 125.

- Књижевност

789.

ЛУЊЕВИЦА, Влада М.

Хумористичке песме / Влада М. Луњевица // Год. 22, бр. 7–8 (1907), стр. 147. Садржи песме: Дијалог о женама ; Има среће за свакога ; То би слатко било ; Срећна ружица.

- Књижевност

790.

ЛУЊЕВИЦА, Влада М.

Једини гост / Влада М. Луњевица // Год. 22, бр. 9 (1907), стр. 200.

- Књижевност

791.

ЛУЊЕВИЦА, Влада

У осами / Влада : Луњевица // Год. 22, бр. 10 (1907), стр. 219.

- Књижевност

792.

ЛУЊЕВИЦА, Влада М.

Кад смрт хладна закуца / Влада М. Луњевица // Год. 22, бр. 10 (1907), стр. 221.

- Књижевност

793.

МАЈСКА ноћ / Атлета // Год. 22, бр. 6 (1907), стр. 125.

- Књижевност

794.

МАНОЈЛОВИЋ, Светозар

Најмилије цвеће / из Шароперки Светозара Манојловића // Год. 22, бр. 5 (1907), стр.

103.

- Књижевност

795.

МАРИНА песма / Цвет. // Год. 22, бр. 6 (1907), стр. 136.

- Књижевност

796.

МИЛОВАНОВ, Љуба

На селу / Љуба Милованов // Год. 22, бр. 6 (1907), стр. 136–137.

- Књижевност

797.

МИТРОВИЋ, Исаије

Мамино злато / Исаије Митровић // Год. 22, бр. 7–8 (1907), стр. 160.

- Књижевност

798.

МИТРОВИЋ, Исаије

Из „Посавкиња“ / Исаије Митровић // Год. 22, бр. 7–8 (1907), стр. 162.

- Књижевност

799.

МИЦИЈЕВИЋ, Адам

Кога да изаберам за мужа / Адам Мицијевић ; превела Јованка Л. Лонткијевићева // Год. 22, бр. 1 (1907), стр. 16–18.

- Књижевност

800.

МОДА / С. // Год. 22, бр. 10 (1907), стр. 217–219.

- Женско питање / Мода

801.

МОЈА жеља / Ј // Год. 22, бр. 4 (1907), стр. 74.

- Књижевност

802.

МУДРА зова / с енглеског прев. Милена Грбић // Год. 22, бр. 5 (1907), стр. 112–113.

- Књижевност

803.

НА твој прекор / Ј. // Год. 22, бр. 2 (1907), стр. 31.

- Књижевност

804.

НА пољани / Вук // Год. 22, бр. 7–8 (1907), стр. 151.

- Књижевност

805.

НА сестрином гробу // Год. 22, бр. 10 (1907), стр. 231.

- Књижевност

806.

НАДА / Вук // Год. 22, бр. 12 (1907), стр. 271.

- Књижевност

807.

НАДОПУЊЕНО / с немачког Мира // Год. 22, бр. 7–8 (1907), стр. 175–179.

- Књижевност

808.

НАРОДНИ златовез у Срба // Год. 22, бр. 7–8 (1907), стр. 155–156.

- Женско питање / Ручни рад

809.

НОВИ живот / Родољуб // Год. 22, бр. 5 (1907), стр. 100.

- Књижевност

810.

ЊЕГОВА љубав / Атлета // Год. 22, бр. 11 (1907), стр. 255–256.

- Књижевност

811.

ЊОЈ / Вук // Год. 22, бр. 6 (1907), стр. 128.

- Књижевност

812.

О нези и одржавању лепоте // Год. 22, бр. 12 (1907), стр. 288..

- Женско питање

813.

ОРГАНИЗОВАЊЕ сеоских женских радионица // Год. 22, бр. 9 (1907), стр. 197–198.
- Женско питање / Ручни рад

814.

ОРГАНИЗОВАЊЕ сеоских женских радионица // Год. 22, бр. 10 (1907), стр. 224–225
- Женско питање / Ручни рад

815.

ОСВЈЕТНА кошуља : догађај из црногорског живота / са нјемачког превела Милица Велебит // Год. 22, бр. 2 (1907), стр. 33–34.
- Култура / Етнографија

816.

ПЕСНИКОВ сан / превео Хуго Фишеровић // Год. 22, бр. 5 (1907), стр. 104.
- Књижевност

817.

ПЕШИЋ, Лазар

У мирисно цвеће / Лазар Пешић Јованов // Год. 22, бр. 6 (1907), стр. 129.
- Књижевност

818.

ПЕШИЋ, Лазар

Српкиња си! / Лазар Пешић Јованов // Год. 22, бр. 7–8 (1907), стр. 154.
- Књижевност

819.

ПИТАО сам / Маринко // Год. 22, бр. 4 (1907), стр. 79.
- Књижевност

820.

ПОПОВИЋ, Драгутин Т.

У сутон / Драгутин Т. Поповић // Год. 22, бр. 9 (1907), стр. 204–205.
- Књижевност

821.

ПОПОВИЋ, Драгутин Т.

Жреци талије / Драгутин Т. Поповић // Год. 22, бр. 11 (1907), стр. 256.
- Књижевност

822.

ПОПОВИЋ, Драгутин Т.

Изгубљен рај / Драгутин Т. Поповић // Год. 22, бр. 12 (1907), стр. 274–275.
- Књижевност

823.

ПОПОВИЋ, Јово Г.

Куку! / Јово Г. Поповић // Год. 22, бр. 10 (1907), стр. 219.

- Књижевност

824.

ПОПОВИЋ, Јулка Г.

Дуња / Јулка Г. Поповић // Год. 22, бр. 1 (1907), стр. 11–14.

- Књижевност

825.

ПОПОВИЋ, Јулка Г.

Пелка : другарици Даници Самарцији / Јулка Г. Поповић // Год. 22, бр. 3 (1907), стр. 58–59.

- Књижевност

826.

ПОСЛЕ жура / В. К. Љубисав // Год. 22, бр. 7–8 (1907), стр. 180–181.

- Књижевност

827.

ПРВА изложба женског ручног рада у Чуругу / М. К. М. // Год. 22, бр. 7–8 (1907), стр. 151–152.

- Женско питање / Ручни рад

828.

ПРВИ пут међу дјечицом / Ј. П. - Дуња // Год. 22, бр. 10 (1907), стр. 230–231.

- Књижевност

829.

ПРЕ развода / прерадила М. К. М // Год. 22, бр. 4 (1907), стр. 86–89.

- Књижевност

830.

ПРОСВЕТА // Год. 22, бр. 1 (1907), стр. 21.

- Образовање / Педагогија

831.

ПРОСВЕТА // Год. 22, бр. 3 (1907), стр. 67–68.

- Образовање / Педагогија

832.

ПРОСВЕТА // Год. 22, бр. 4 (1907), стр. 92.

- Образовање / Педагогија

833.

- ПРОСВЕТА // Год. 22, бр. 5 (1907), стр. 92.
- Образовање / Педагогија
834.
ПРОСВЕТА // Год. 22, бр. 6 (1907), стр. 142.
- Образовање / Педагогија
835.
ПРОСВЕТА // Год. 22, бр. 7–8 (1907), стр. 189–190.
- Образовање / Педагогија
836.
ПРОСВЕТА // Год. 22, бр. 9 (1907), стр. 215.
- Образовање / Педагогија
837.
ПРОСВЕТА // Год. 22, бр. 10 (1907), стр. 235.
- Образовање / Педагогија
838.
ПРОСВЕТА // Год. 22, бр. 11 (1907), стр. 263.
- Образовање / Педагогија
839.
ПРОСВЕТА // Год. 22, бр. 12 (1907), стр. 282–283.
- Образовање / Педагогија
840.
ПСИХОЛОГИЈА женскиња // Год. 22, бр. 3 (1907), стр. 53–54.
- Женско питање / Психологија
841.
РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 22, бр. 2 (1907), стр. 37–39.
- Женско питање / Женски покрети
842.
РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 22, бр. 3 (1907), стр. 61–65.
- Женско питање / Женски покрети
843.
РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 22, бр. 4 (1907), стр. 79–81.
- Женско питање / Женски покрети
844.
РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 22, бр. 5 (1907), стр. 105–110.
- Женско питање / Женски покрети

845.
РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 22, бр. 6 (1907), стр. 132–136.
- Женско питање / Женски покрети
846.
РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 22, бр. 7–8 (1907), стр. 169–171.
- Женско питање / Женски покрети
847.
РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 22, бр. 9 (1907), стр. 202–203.
- Женско питање / Женски покрети
848.
РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 22, бр. 10 (1907), стр. 228.
- Женско питање / Женски покрети
849.
РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 22, бр. 11 (1907), стр. 253–255.
- Женско питање / Женски покрети
850.
РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 22, бр. 12 (1907), стр. 271–272.
- Женско питање / Женски покрети
851.
РАД и наука // Год. 22, бр. 1 (1907), стр. 1–3.
- Женско питање / Ручни рад
852.
РАДОСАВЉЕВИЋ, Паја Р.
Проучавање ђака / Паја Р. Радосављевић // Год. 22, бр. 11 (1907), стр. 249–253.
- Педагогија
853.
РАДОСАВЉЕВИЋ, Паја Р.
Проучавање ђака / Паја Р. Радосављевић // Год. 22, бр. 12 (1907), стр. 266–270.
- Педагогија
854.
РАДОСНА вест // Год. 22, бр. 2 (1907), стр. 25–26.
- Женско питање / Образовање
855.
РАЗНО // Год. 22, бр. 1 (1907), стр. 21.
- Вести

856.
РАЗНО // Год. 22, бр. 2 (1907), стр. 45.
- Вести
857.
РАЗНО // Год. 22, бр. 3 (1907), стр. 68.
- Вести
858.
РАЗНО // Год. 22, бр. 4 (1907), стр. 92–93.
- Вести
859.
РАЗНО // Год. 22, бр. 5 (1907), стр. 117–118.
- Вести
860.
РАЗНО // Год. 22, бр. 6 (1907), стр. 143.
- Вести
861.
РАЗНО // Год. 22, бр. 10 (1907), стр. 235.
- Вести
862.
РАЗНО // Год. 22, бр. 11 (1907), стр. 263–264.
- Вести
863.
РАКИЋ, Михаило
Положај женскиње у старом завету / од поп Михаила Ракића // Год. 22, бр. 11 (1907),
стр. 245–248.
- Женско питање
864.
РАШИЋ, Војислав
Јади, јади / Биослав // Год. 22, бр. 2 (1907), стр. 27.
- Књижевност
865.
РАШИЋ, Војислав
Јек / Биослав // Год. 22, бр. 4 (1907), стр. 76.
- Књижевност
- 866.

РАШИЋ, Војислав

У споменицу / Биосав // Год. 22, бр. 7–8 (1907), стр. 167.

- Књижевност

867.

РОЂЕН-дан / Атлета // Год. 22, бр. 7–8 (1907), стр. 155.

- Књижевност

868.

РУСКЕ жене // Год. 22, бр. 4 (1907), стр. 74–75.

- Женски покрети

869.

РУСКЕ жене / Милица // Год. 22, бр. 5 (1907), стр. 100–102.

- Женски покрети

870.

СВИЛАРСТВО у 1906. год. / Ј. Ж. // Год. 22, бр. 5 (1907), стр. 97–100.

- Култура

871.

СРЕДАНОВИЋ, Ф.

За емансипацију Српкиња / Ф. Средановић // Год. 22, бр. 10 (1907), стр. 220–221.

- Женско питање / Образовање

872.

СРПКИЊО / Марија // Год. 22, бр. 3 (1907), стр. 51.

- Књижевност

873.

СРПСКО девојачко коло у Сомбору // Год. 22, бр. 11 (1907), стр. 241–243.

- Женско питање / Женски покрети

874.

СТОЈАЧИЋ, К.

Црна ноћ / К. Стојачић // Год. 22, бр. 12 (1907), стр. 272–274.

- Књижевност

875.

СТОЈКОВИЋ, Ди. П.

Тиче / Ди. П. Стојковић // Год. 22, бр. 7–8 (1907), стр. 156.

- Књижевност

876.

СТОЈШИЋ, Димитрије П.

Пут / Дим. [Димитрије] П. Стојшић // Год. 22, бр. 3 (1907), стр. 54–55.

- Књижевност

877.

СТОЈШИЋ, Димитрије П.

Признање / Димитрије П. Стојшић // Год. 22, бр. 7–8 (1907), стр. 148.

- Књижевност

878.

СТОЈШИЋ, Димитрије П.

Синови ноћи / Димитрије П. Стојшић // Год. 22, бр. 7–8 (1907), стр. 169.

- Књижевност

879.

СТОЈШИЋ, Димитрије П.

Ноћ је / Димитрије П. Стојшић // Год. 22, бр. 10 (1907), стр. 226.

- Књижевност

880.

СТОЈШИЋ, Димитрије П.

Вече на Дунаву / Димитрије П. Стојшић // Год. 22, бр. 11 (1907), стр. 245.

- Књижевност

881.

СТОЈШИЋ, Димитрије П.

Мојој сестри Александри / Димитрије П. Стојшић // Год. 22, бр. 12 (1907), стр. 270.

- Књижевност

882.

СТОЛПОВИЋ, Драгомир Е.

Како се шири мода код сеоскога женскиња / Драгомир Е. Столповић // Год. 22, бр. 12 (1907), стр. 265.

- Женско питање

883.

СТРАНИ листови о Савки Суботићки // Год. 22, бр. 9 (1907), стр. 195.

- Биографије

884.

СТУД / Јова // Год. 22, бр. 1 (1907), стр. 3.

- Књижевност

885.

СУБОТИЋ, Савка

Говор госпође Савке Суботићке о десетогодишњој прослави Добротворне задруге Српкиња Сомборкиња о Ваведенију 1906. // Год. 22, бр. 2 (1907), стр. 28–30.

- Женско питање / Женски покрети

886.
СУБОТИЋ, Савка
 Писмо гђе Савке Суботићке // Год. 22, бр. 11 (1907), стр. 244.
- Преписка
887.
 ТВОЈОЈ сени / О. К. // Год. 22, бр. 3 (1907), стр. 59–60.
- Књижевност
888.
 ТИ си / Атлета // Питао сам / Маринко // Год. 22, бр. 4 (1907), стр. 90.
- Књижевност
889.
 ТРИ мудраца и изгубљени град // Год. 22, бр. 5 (1907), стр. 113–114.
- Књижевност
890.
ТРИФУНОВИЋ, Милан
 Роб / Милан Трифуновић // Год. 22, бр. 7–8 (1907), стр. 147.
- Књижевност
891.
ТРИФУНОВИЋ, Милан
 Дивно је! / Милан Трифуновић // Год. 22, бр. 7–8 (1907), стр. 150.
- Књижевност
892.
ТРИФУНОВИЋ, Милан
 Њој / Милан Трифуновић // Год. 22, бр. 1 (1907), стр. 18.
- Књижевност
893.
ТУТУРОВ, Миладин Ј.
 Модерна љубав / Миладин Ј. Туторов // Год. 22, бр. 7–8 (1907), стр. 171–173.
- Књижевност
894.
ТУТОРОВ, Миладин Ј.
 Сеоско вече / Миладин Ј. Туторов // Год. 22, бр. 11 (1907), стр. 256–258.
- Књижевност
895.
ЋИРИЋ, Радивој М.
 Јутро / Радивој М. Ћирић // Год. 22, бр. 2 (1907), стр. 30.

- Књижевност

896.

ЋИРИЋ, Радивој П.

Из мога врта / Радивој П. Ћирић // Год. 22, бр. 9 (1907), стр. 203.

- Књижевност

897.

У сумраку / Миле // Год. 22, бр. 2 (1907), стр. 32–33.

- Књижевност

898.

УМЕТНОСТ // Год. 22, бр. 10 (1907), стр. 239.

- Вести / Уметност

899.

УМЕТНОСТ // Год. 22, бр. 11 (1907), стр. 264.

- Вести / Књижевност

900.

ЦЕНИЋ, Боривој Л.

Плаво цвеће / Боривој Л. Ценић // Год. 22, бр. 12 (1907), стр. 271.

- Књижевност

901.

ЧИТУЉА // Год. 22, бр. 1 (1907), стр. 20.

- Вести / Некролог

902.

ЧИТУЉА // Год. 22, бр. 2 (1907), стр. 20.

- Вести / Некролог

903.

ЧИТУЉА // Год. 22, бр. 3 (1907), стр. 67.

- Вести / Некролог

904.

ЧИТУЉА // Год. 22, бр. 4 (1907), стр. 91–92.

- Вести / Некролог

905.

ЧИТУЉА // Год. 22, бр. 5 (1907), стр. 116–117.

- Вести / Некролог

906.

ЧИТУЉА // Год. 22, бр. 6 (1907), стр. 139.142.

- Вести / Некролог

907.

ЧИТУЉА // Год. 22, бр. 7–8 (1907), стр. 187–188.

- Вести / Некролог

908.

ЧИТУЉА // Год. 22, бр. 9 (1907), стр. 213–215.

- Вести / Некролог

909.

ЧИТУЉА // Год. 22, бр. 10 (1907), стр. 233–235.

- Вести / Некролог

910.

ЧИТУЉА // Год. 22, бр. 11 (1907), стр. 260–263.

- Вести / Некролог

911.

ЧИТУЉА // Год. 22, бр. 12 (1907), стр. 281–282.

- Вести / Некролог

912.

ЧУВЕНИ модели / превео с немачког Раде Д. Крајиновић // Год. 22, бр. 7–8 (1907), стр. 162–166.

- Уметност

913.

ШАНТИЋ, Алекса Р.

Мајци свога народа / Алекса Р. Шантић // Год. 22, бр. 11 (1907), стр. 244.

Посвећено Савки Суботићки

- Књижевност

914.

ШКОЛА за домаћинство // Год. 22, бр. 9 (1907), стр. 193–195.

- Женско питање / Образовање

915.

ШКОЛА за заручнице / с енглеског М. Морачина // Год. 22, бр. 7–8 (1907), стр. 157–158.

- Женско питање / Образовање

916.

ШЉИВИЋ, Чеда М.

Један глас / Чеда М. Шљивић // Год. 22, бр. 9 (1907), стр. 196.

- Књижевност

917.

ШЉИВОВИЋ, Чедомир М.

Стихови корана / Чедомир М. Шљивовић // Год. 22, бр. 12 (1907), стр. 275.

- Књижевност

918.

ШТО ћемо и куд ћемо са нашим ђацима? // Год. 22, бр. 7–8 (1907), стр. 156–157.

- Образовање

РЕГИСТАР НАСЛОВА

А

А где је он? 629
Ајша 499
[Ако си уважен...] 630
Ал' је лепа ... 773
Анђео среће 255
Анегдоте из живота 1–3, 215–217, 455
Ах та све... све заборави! 340

Б

Белешке 688
Бисер су сузе 221
Благо мени 433
Богиња поезије и Српкиња 41
Богородица и анђели 689
Божанствена поезија 222, 353, 454, 690
Боже! 124
Божих 223
Болесник 649
Бор. Л. Ценићу 460
Босанче 109
Бура у породици 456

В

Васпиталишта и „кlostери“ 11
Вашљива деца 694
Вели Негриновој 774
Верење 102
Ветар дува 227
Ветрић пири 695
Вече на Дунаву 880
Вечно 641
Вешт уметник 326
Видим да морам 696
Владичин гроб 375
Вода за купање малог детета 459
Вредне руке 228
Вредноме српском композитору 231
Вртарска школа за женске 13

Г

Где сте... 366
Гласник 18–29, 236–245, 466–477, 701–710
Говор : о положају женскиња у хришћанству и ван хришћанства [I] 529

Говор : о положају женскиња у хришћанству и ван хришћанства [Ш] 530
Говор госпође Савке Суботићке о десетогодишњој прослави Добротворне задруге Српкиња Сомборкиња о Ваведенију 1906. 885
Говор тајника „Добротворне задруге Српкиња у Госпићу“ г. професора-катихете Н. Мајсторовића 334
Горо! 116
Госођици 681
Госпођа Савка дра Јована Суботића 246–247
Госпођи О. К. 478
Госпођи Савки Суботићки 479
Госпођи Тинки Лукићки, врсној чланици српске народне позоришне дружине 31
Госпођици Н... 32

Д

Да л' те љубим? 36
До последњег даха 257
Да л' ће икад ... 98
Да ти певам! 682
Дал' је 35
Даље образовање девојака у Немачкој 504
Два греха 266, 425
Двадесетпетогодишња прослава 251
Двадесетпетогодишња прослава [свршетак] 252
[Дванаест] 12–298
Две мале девојчице 253
Две сестрице...две љубице 38
Девојачка друштва и наше добротворне задруге Српкиња 39
Десетогодишња прослава Добротворне Задруге Српкиња Сомборкиња 716
Десетогодишњица „Привредника“ 715
Дете среће 691
Детињ бол 40
Деца смо били 777
Дечји дан 717
Дивно је! 891
Добра дела патријарха Георгија 489
Добрила [I] 480
Добрила [II] 481
Добротворним задругама Српкиња на размишљање 258
Добротворним нашим задругама и осталим Српкињама 490
Допис 42
Дописи 43–45, 225, 259–264, 290, 424, 426, 491–498, 721–728
Др. Илија Вучетић 46
Др. Јован Јовановић-Змај 47
Драгоценост наших народних везова 6
Другарице 500
Дуња 824

Душа и славуј 779
Душа ме боли 363
Душа моја 265

Е

Ева! 5
Елегија 1905. години 626
Емилија Мунчићка рођ. Векецки 49
Ellen Key 309

Ж

Жале се на зиму 786
Ждрали 754
Жеље 407
Жена 12
Жена у физичко-психолошком погледу 730
Женска удружења у Срба 506
Женски шегрти 271–272
Женскиње у борби за изборним правом 507
Живет' сам хтео 538
Жреци талије 821
Жртве прилике 734
Жури, пожури 283

З

За домаћице 57–67, 284–289, 509–517, 735–741
За емансипацију Српкиња 871
За утеху породици моје пријатељице Ј. Ђ. 170
Заборавиће се 448
Занимљива свадба у Каиру 291
Зашто ми с нова? 69
Зашто? 68
Збогом 699, 743
Звезда 357
Звонар 327
Звони на јутрење 51
Здравље 70, 292–297, 518–520, 729
Здраво 521
Зимска ноћ 501
Змај песнику 71
Змају чика Јови 522

И

Игра као васпитно средство 746
Игра судбине 232
Из „Нових струна“ 578

Из „Посавкиња“ 798
Из живота знаменитих жена 527
Из живота једног министра 747
Из мога врта 896
Из пјесама по растанку 748
Из светлих дана 749
Из уздаха 750
Изгубљен рај 822
Иларион Руварац 1832–1905 299
Имао сам 135
Индијска жена 751
Искидани листићи 531
Испих пехар 73
Испрошена 111
Истина о несуђеној редничкој школи у Митровици 532
Историја наше лијепе чеврме 7
In memoriam : моме покојноме добром другу Јовану В. Филиповићу 577

Ј

Ја те љубим 302
Јаван рачун 74–75
Јавна благодарност 427
Јавна захвала 76
Јавне захвале 77–78
Јади, јади 864
Један Глас 916
Један поглед на – Женско питање у нас Срба 79
Један пут ме нашла нада 328
Једини гост 790
Једна успомена 233
Једна херцеговачка списатељка 755
Једну сузу твоју 80
Јек 865
Јели Београд 81
Јесен : по Петефију 753
Јесен 267, 303
Јесен, лето, пролеће 273
Јесенска ноћ : пријатељу Исаију Митровићу 533
Јесенски дан 756
Јесења песма 376
Јесења туга 329
Јован Стерија Поповић 534
Још нешто о српском православном девојачком васпиталишту у Будимпешти 82
Југ-Богданов дом 54
Југ-Богданов дом (свршетак) 55

Јутро 482, 895

К

Кад би био 574
Кад живот цео 483
Кад је женска лепа 83
Кад сам јоште мали био 788
Кад се спусти ноћни вео 631
Кад смрт хладна закуца 792
Каз'о би ти 787
Казао бих... 145
Какав хлеб треба да једемо 447
Како да васпитавамо и образујемо нашу децу 553
Како се шири мода код сеоскога женскиња 882
Кликовање 377
Књиге и наше женске 731
Књижевност 87–97, 274, 310–316, 541–552, 759–769
Кога да изаберам за мужа 799
Коза 30
Коло српских сестара 524
Крај болесничке постеље 220
Крај ковчега 330
Крај реке 719
Краљица Јелена као уметница 772
Крвава ријека 378
Крсноме имену! 781
Куку! 823

Л

Л'јеп је Стамбол 144
Лаку ноћ 502
Лети ми песмо 598
Лечење помоћу својих мисли 321
Лице и наличје 558
Л'јепо ли је уранити 523

Љ

Љубав : (Кнез Матерних) 105
Љубав 106–107, 566
Љубав и брак 567
Љубав и мржња 528
Љубићу те до издаха 686
Љубомир Р. Крсмановић 568

М

Моја слабост 346

Мај је био... да л' се сећаш? 322
Мајка 337
Мајска ноћ 559, 793
Мајска ружа 333
Мајци 503
Мајци свога народа 913
Малоруска песма 108
Мамина прва лекција 575
Мамино злато 797
Мара буњевка 711–712
Марина песма 795
Материна љубав 570
Материна туга 463
Материнско удружење 572
Материнска љубав 571
Мати 306, 771
Мати Хајнеова 573
Међу Лужичким Србима [I] 335
Међу Лужичким Србима [II] 336
Међународни женски савез и Српкиње 776
Мешај се ... 72
Милице Стојадиновић 555
Милки Марковићки 417
Мило ми је ... 110
Милосрђе 338
Милостиња 339
Михаилу Ат. Михаиловићу 229
Многоцењеној и уваженој госпођи Савки Ј. Суботић 117
Мода 800
Модерна љубав 893
Мој зумбуле 461
Мој идеал 317
Моја вича 16
Моја жеља 801
Моја зима 656
Моја љубав 118
Моја прва дугачка хаљина 103
Моја прва љубав 331
Моја спасиља 119
Моје цвијеће 557
Мојим гробовима! 782
Мојој сестри 579
Мојој сестри Александри 881
Мојој срећи 323, 324
Молио си 563
Молитва мојој Зори 698

Молитва! 560
Моме анђелу 464
Монах 17
Мост уздисаја 586
Моћ љубави 15
Мраморни кип 718
Мудра зова 802
Мужевљева прича 640
Муко моја зверко гладна 341

Н

На адресу српских Девојачких Кола 587
На гробу чика Јовином 588
На мајчином гробу 347
На пољани 804
На почетку идуће школске године 589
На прагу двадесете 348
На рођен-дан 590
На сестрином гробу 805
На твој прекор 803
На гробу дра Паје Мандровића 569
На заходу у селу! 684
На овоме свету 665
На поласку из Бихаћа 580
На путу дужности 683
На самртном одру једног девојчета 484
На селу 796
На служби и за други пут 120
На смрт шестогодишње Љепосаве Мандолфо 713
На те мислим 275, 778
На Ускрс 1905 276
Над гробом 325
Над гробом моје кћери Данице 318
Нада 806
Надопуњено 807
Највећа жеља 657
Најмилије цвеће 794
Напех струне 784
Народе српски 591
Народни златовез у Срба 808
Научна женска удружења 349
Наше задруге Српкиња и шегрти 350
Наша везиљачка народна умјетност 451
Наша кућа 658
Наша народна ношња 452
Наша народна умјетност 218–219

Наши дописи 121–122
Наши заводи за више женско образовање 351
Наши купци и трговци 644
Наши народни везови на изложби у Ишлу 687
Нашим Српкињама 592
Не дајмо своје 650
Не примајмо туђе зло 651
Небесни дар 659
Небрату 600
Некад и сад 352
Неки воли 564
Необичан догађај једног ђака 123
Непознатој 332
Непријатна новост 565
Несретна љубав 277
Неста славуја 581
Нећу те клети 354
Нешто о шећеру 125
Никада нисам 780
Нова народна тековина 127
Нове музикалије 128–130
Нове слике 131
Нови живот 809
Новинарство 358
Ново лето 785
Новом Александру Великом 278
Ноћ 601
Ноћ је 879
Ноћ је тиха 752

Њ

Њој 234, 301, 355, 359
Његова љубав 810
Њој 811, 892
Њу ми траже 364

О

О Боже! 115
О важности везења народне торбице 453
О васпитању женскиња 300
О женама 48
О земаљском рају 270
О Змају Јовану Јовановићу 100
О јапанском женскињу 132
О Крашованима [I] 279
О Крашованима [II] 280

О народној орнаментици 133
О неговању и васпитању деце 505
О нези и одржавању лепоте 812
О срећи 593
Од Косова до црнога Ђорђа 52
Одбеглица 457
Одговор на чланак „Раденичке школе“ 594
Он је будала 360
Он је будала (свршетак) 361
Онима, који зазиру од „Несретне љубави“ 281
Опроштај 342
Опроштај Милеве Симићеве 595
Општинска Вага 655
Организовање сеоских женских радионица 813–814
Освјетна кошуља 815
Оставте ме 537
Остај овде 343
Отац Ричардо 362
Отворено писмо г-ђици Зори Вучетићевој 99
Откривање Војислављевог споменика у Београду 134
Очекивање 485

П

Пелка 825
Песма 742
Песма другу 486
Песников сан 816
Писма из Београда : I 368
Писма из Београда : II 369
Писма из Београда : III 370
Писмо гђе Савке Суботићке 886
Писмо свима српским ратарским девојкама 423
Писмо уреднику „Женског света“ 138
Писмо уреднику „Женског света“ : (свршетак) 139
Питао сам 819
Плаво цвеће 900
Плови, душо! 539
По околини Душанова Сереза у Македонији 525
Поздрав Скопљу 379
Поздрави Гђи Савки дра Ј. Суботића 371
Позив на претплату 140
Позив српским учитељима и учитељицама у свим српским земљама 599
Покајала се 372
Покајница 373
Поклич 627
Покрај мора 680

Положај васпитачица 141
Положај женскиње у старом завету 863
Полудела 142
Пољубац 374
Породица Смиљићева [Део I] 33
Породица Смиљићева [Део II] 34
После жура 826
Последња љубичица 383
Последњи акорд 146
Последњи састанак 10
Поточић 101
Поузданик Орбасан 384
Поуке за живот 224, 385–386
Почетница – глумица 9
Пошљедни пут 603
Прва изложба женског ручног рада у Чуругу 827
Прва љубав 449
Први пут међу дјечицом 828
Први снијег 602
Пре развода 829
Пред буром 147
Пред врбицу 597
Предавање гђе Савке Суботићке 604
Пригодом смрти великана песника чика Јове Јовановића – Змаја 136
Признање 877
Природа снови... 114
Прича једне ластавице 458
Програм српског православног васпиталишта у Будимпешти 148
Пролеће је 344
Пролеће у Цариграду 653
Пролећу! 783
Прољетни звуци 149–160
Просвета 161–168, 387–397, 605–616, 830–839
Прослава 70-годишњице гђе Савке Дра Јована Суботића 169
Проучавање ђака 852–853
Пружаш ми белу руку 320
Психологија женскиња 770, 840
Психологија сполова 181
Пут 876
Пут у Немачку 305

Р

Рад добротворних задруга Српкиња 171–180, 398–406, 617–625, 841–850
Рад и наука 851
Раденичке школе 628
Радосна вест 854

Радост за радост 214
Развејано лишће 356
Разно 182–184, 409–415, 535, 632–639, 855–862
Распоред двадесетпетогодишње прославе Добротворне здруге Српкиње Новосаткиње 416
Роб 890
Рођен-дан 867
Руске жене 868–869

С

Са села 692
Савка Суботићка 185
Садашње Јапанкиње 186
Сан на селу 319
Свечани говор 382
Свиларска радиност 508
Свиларство у 1906. год. 870
Свиће зора 380
Свој своме 645
Својој сеји Милки М. Бркановић 112
Себилција : [део I] 187
Себилција [део II] 188
Себилција [део III] 189
Себилција (свршетак) 190
Сени 643
Сеоске сплетке 226
Сеоско вече 894
Сестра Перегрини 418
Сећање 732
Сећању се 419
Симболика цвећа и говор цвећа 420
Синови ноћи 878
Синовици Смиљи 143
Сирочад 720
Сјени моје мале Олгице 561
Скопско декле 381
Слава ти Боже! 14
Славонски мотиви 345
Славуј и цветак 268
Сокошка песма 733
Спровод 269
Србија 421
Сребрн ланац [I] 248
Сребрн ланац [II] 249
Сребрн ланац [III] 250
Сретан пастир 53
Срп. прав. девојачко васпиталиште у Будимпешти 192

Српкиња 4
Српкиња си! 818
Српкињама 304
Српкињама из уже Угарске 191
Српкињо 872
Српска мајка 646
Српска мајка са Косова 365
Српска народна ношња 647
Српска свадба весела је 648
Српске женске рукотворине на балканској изложби 745
Српске женске рукотворине у Лондону 744
Српске забаве 193
Српски походи 50
Српско девојачко коло у Сомбору 873
Српско привредно друштво „Привредник“ 422
Срце моје 37, 194
Стаза живота 282
Старчева елегија 86
Стихови корана 917
Стогодишња прослава у Србији 195
Страни листови о Савки Суботићки 883
Страх од свекрве 652
Студ 884
Сусрело се пролеће и зима 775

Т

То си ти 431
Талијанска краљица Јелена 700
Твоја суза 428
Твоје очи 429
Твојој сени 887
Телепатија 196
Теоретично кување 430
Тешко ми је... 367
Ти 660
Ти би чдо 487
Ти велиш 654
Ти си 888
Тиче 875
Три мудраца и изгубљени град 889
Тридесетогодишња прослава Женског друштва у Београду 432

У

У албум : (гђици Анђелки Цветковићевој) 582
У албум : (Србима у Рајевцу) 583
У албум мајци 230

У баштици 666
У даљини 256
У доба ноћног мира 661
У дубрави 554
У ђул-башти 462
У маленом сеоцету... 434
У мирисно цвеће 817
У осами 791
У свету 235
У слози је спас! 198
У споменицу 85, 307, 408, 596, 866
У споменицу М. О. 562
У сумраку 897
У сутон 820
У сутону 254
[У црној ноћи...] 540
У шумарку 488
Убитачност моде 197
Удаљеној 662
Удаљеном 663
Узвишена племенитост 8
Уздаси 555
Уметност 664, 898–899
Уочи Иван-дана 104
Ускрс старог звонара 697
Успомена 526
Успомене с пута у купалишта 536
Утеха 714
Учитељице у служби народног здравља 693

Ф

Фрушкогорска 137

Х

Хајде пођи 308
Харемски цвет 584
Хеј младости!... 113
Ходи драга 758
Хумористичке песме 789

Ц

Цар моде 199
Цвети 465
Циљ женског образовања 84
Црна кула 200
Црна ноћ 874

Цртице за живот 436
Цртице из живота Наполеона 126
Цуцу 667

Ч

Чежња 201
Читуља 202–213, 435, 437–446, 668–679, 901–911
Чувени модели 912
Чудотворна икона 450

Ш

Школа за домаћинство 914
Школа за заручнице 915
Шта је највећа сила 56
Шта си стала, шта ме гледаш? 757
Што ме питаш 685
Што нисам камен? 585
Што су ти људи 642
Што ти око сузом сија 576
Што ћемо и куд ћемо са нашим ђацима? 918

ПРЕДМЕТНИ РЕГИСТАР

А

Америка – Српска православна црква 262

Б

Блед – Путопис 536

Богдановић, Јелена – Некролози 906

Богишић, Валтазар (1834–1908) 236

Бранковић, Георгије, српски патријарх (1830–1907) – Некролози 908

Варађанин, Аркадије – „Споменица двадесетпетогодишњег рада Добротворне Задруге Српкиња Новосаткиња“ 548

В

„Вардар“ (календар) 769

Васпитање – Деца 505, 604

Васпитање – Женска деца 553

Веселиновић, Јанко (1862–1905) – Некролози 290, 442

Г

Георгије, српски патријарх (1830–1907) 239, 489

Гимнастичка друштва – Србија 856

„Голуб“ (часопис) 761

Грчић, Јован – „Историја српске књижевности“ 549, 551

Грчић, Јован – „Штиво уз Историју српске књижевности“ 544

Д

Деца

- Нега 645

- Педагогија 852, 853

- Психологија 852, 853

Дечји дан – Прослава 717

Добротворна задруга Српкиња (Бањалука) 175

Добротворна задруга Српкиња (Бела Црква) 171, 180, 618, 842

Добротворна задруга Српкиња (Беч) 174, 177, 843

Добротворна задруга Српкиња (Босанска Дубица) 843

Добротворна задруга Српкиња (Винковци) 174

Добротворна задруга Српкиња (Вршац) 401, 843

Добротворна задруга Српкиња (Голубинци) 842

Добротворна задруга Српкиња (Госпић) 178, 334, 844

Добротворна задруга Српкиња (Грачац) 844

Добротворна задруга Српкиња (Жабалъ) 498

Добротворна задруга Српкиња (Загреб) 173, 842

Добротворна задруга Српкиња (Задар) 846

Добротворна задруга Српкиња (Земун) 844

Добротворна задруга Српкиња (Карловци) 174
Добротворна задруга Српкиња (Кикинда) 173
Добротворна задруга Српкиња (Книн) 843
Добротворна задруга Српкиња (Мостар) 841, 846
Добротворна задруга Српкиња (Нови Сад) 172, 173, 175–180, 237, 240, 242, 251, 252, 398–
406, 416, 617, 619, 623–625, 841–843, 846, 848–850,
Добротворна задруга Српкиња (Ново Село) 176, 846
Добротворна задруга Српкиња (Панчево) 179, 844, 845
Добротворна задруга Српкиња (Петриња) 236
Добротворна задруга Српкиња (Приједор) 850
Добротворна задруга Српкиња (Сан Франциско) 842
Добротворна задруга Српкиња (Сарајево) 846
Добротворна задруга Српкиња (Сегедин) 172, 847
Добротворна задруга Српкиња (Сентомаш) 842, 850
Добротворна задруга Српкиња (Сомбор) 262, 492, 716, 844, 848, 850, 873, 885
Добротворна задруга Српкиња (Сремски Карловци) 843
Добротворна задруга Српкиња (Стари Бечеј) 174, 845
Добротворна задруга Српкиња (Суботица) 171, 174, 841, 844
Добротворна задруга Српкиња (Темишвар) 849
Добротворна задруга Српкиња (Тузла) 846
Добротворна задруга Српкиња (Турски Бечеј) 842
Добротворна задруга Српкиња 39, 245, 258, 259, 272, 350, 399, 410, 469, 471, 474, 476, 490,
495, 497, 506, 620–622
Дом светог Саве (Коњиц) 382
Дом Сиротне деце (Београд) 237
Домаћинство – Практични савети 57–67, 735–741
Дунђерски, Лаза – Добротвори 854

Ђ

„Ђачко коло“ (часопис) 759

Е

Етнологија 815

Ж

Жекић, Стеван – Некролози 443
Жене – Биачко право 507
Жене – Васпитање 11, 99, 132, 186, 300, 771
Жене – Друштвени положај 426
Жене – Живот – Село – Србија 426
Жене – Здравље 730
Жене – Индија 751
Жене – Образовање 13, 79, 84, 141, 181, 351, 610, 628, 688, 693, 701, 914, 915
– Србија 615, 708–710, 727, 728, 731, 838, 863, 871
Жене – Положај 529, 530
– Америка 609

– Русија 868, 869

Жене – Психологија 770, 840

Жене - Ручни рад 7, 304, 687, 744, 745, 808, 813, 814, 827, 851

Жене – Српкиње – Угарска 191

Женска гимназија (Ниш) 395

Женска деца – Васпитање 746

Женска мода 597, 800, 812, 882

Женски покрети 198

Женски свет: лист добротворних задруга Српкиња (1886–1905) 348

Женско друштво (Београд) 432

З

Здравље 321

- Деца 459

- Заштита 292–297, 447, 518, 520, 729

- Хигијена 694, 729

И

Илич, Војислав (1860–1894) 134

Индустрија свиле – Производња – Србија 870

Јелена Савојска, италијанска краљица (1873–1952) 700, 772

Јовановић-Змај, Јован (1833–1904) 100, 591

К

„Календар Матице српске“ (часопис) 769

Карловачка Митрополија 835

Кеј, Елен (Key, Ellen) 309

– „Есеји о љубави и браку“ 567

Келер, Хелен (1880–1968) (Keller, Helen) 415

Књижарски каталози – „Мала библиотека“ – Мостар 314

Коло српских сестара (Београд) – Историја 524

Крсмановић, Љубомир Р. (1856–1914) 568

Кујунџић, Лазар (1879–1905) 646

Л

Ланкло, Нинон де (1620–1705) (Lenclos, Ninon de) 527

„Летопис Матице српске“ (часопис) 768

Литерарно друштво „Српског кола“ 290

Лончар-Трбојевић, Олгица – Некролози 442

Лужички Срби 335, 336

М

Македонија – Историја 525

Манојловић, Светозар – „Шароперке“ 763–765

Марковић-Адамов, Паја – Некролози 902

Материнско удружење 572

Медицински завод за жене (Петроград) 387
Међународни женски савез 776
Митрополија Карловачка 831, 839

Н

Накит – Минђуше 535
Народна ношња 452, 647, 650
Народни вез – Србија 218, 219, 225, 451, 453
Некролози 46–49, 202–213, 435, 437–441, 445, 446, 668–679, 901, 903–905, 907, 909–911
Немачка – Путописи 305
Нешковић, Мита – Некролози 906

О

Образовање – Жене – Немачка 394, 504
Образовање – Жене – Србија 615, 708–710, 727, 728, 731, 838, 863, 871
Образовање – Срби – Америка 388, 391, 394, 606–608
Образовање – Србија 855
Образовање – Хрватска 836
Образовање – Црна Гора 836
„Омладински гласник : лист српске омладине“ (часопис) 313

П

Петар I Карађорђевић, српски краљ (1844–1921) 195
Петрановић, Герасим (1820–1906) – Некролози 672
Пиротски ћилим 744
Поповић, Јован Стерија (1806–1856) 534
Поповић, Јово – „Пјесме“ 541, 552
Поповић-Мицина, Катарина - „Велики српски кувар“ 314
Просветна задруга Српкиња 620

Р

Радонић, Јован 393
Руварац, Иларион (1832–1905) – Некролози 299
Ружић, Драгиња Драга (1834–1905) – Некролози 444

С

Саборна црква (Нови Сад) 241
Свила – Производња 508
Срби – Америка 414
Сремац, Стеван (1855–1906) – Некролози 676
Српска виша девојачка школа (Нови Сад) 241, 393, 471
Српска читаоница (Сански Мост) 493
Српске више девојачке школе 589, 611
„Српски глас“ (часопис) 311
„Српски народ“ (часопис) 358
„Српски соко“ (часопис) 759

„Српски учитељ“ (школски лист) 769
Српски учитељски конгрес 613
Српско Девојачко Коло (Панчево) 587
Српско православно девојачко васпиталиште (Будимпешта) 82, 148, 192
Српско привредно друштво „Привредник“ (1897–1918) 422, 715
Српско учитељско друштво (Босна и Херцеговина) 725
Српско учитељско удружење 494
Стака Скендерова (1831–1891) 755
Стојадиновић Српкиња, Милица 766
Стојановић, Ђорђе – Проналасци 605
Суботић, Савка – Вуковар 472
Суботић, Савка – Ириг 497
Суботић, Савка (1834–1918) 246, 247, 371, 883
Суботић, Савка (1834–1904) – Некролози 185

Т

Трговци – Србија 644

Ђ

Ђеловић, Лука (1854–1929) 245

У

Угарска – Образовање 834
Уметност 898, 912
Универзитет (Београд) 392, 393
Учитељско удружење – Конгрес 599

Х

Хајне, Бета (1771–1859) 573
Хлапец-Ђорђевић Јулка (1882–1969) – Докторат – 1906 472
Хришћанство 689

Ц

Цариград – Путописи 653
Цвеће – Симболика 420

Ч

Чешка – Образовање 832
Чешка – Образовање 833
Чивутска гимназија 857

Ш

„Школски лист“ (часопис) 546

¹ Овај рад је настао у оквиру *Књиженства*.

Dragana Grujić
dragana.grujic@fil.bg.ac.rs
Gordana Đoković
gordana.djokovic@fil.bg.ac.rs
University of Belgrade
Faculty of Philology

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2021.11.11.11>
UDC: 016:64ЖЕНСКИ СВЕТ(497.113)"1904/1907"
014.3ЖЕНСКИ СВЕТ(497.113)"1904/1907"
Professional paper

Bibliography of the Journal *Women's World: The Journal of Serbian Women's Charity Associations: Part V (1904–1907)*

This bibliography represents the fifth part of the bibliography of the journal *Women's World: The Journal of Serbian Women's Charity Associations*. It encompasses four years during which the magazine was issued, from 1904 to 1907, and contains 918 bibliographic units, described in *de visu* language and in the script of their publication. The bibliography is divided into four chronological wholes, according to the year of publication, while the numbers of the bibliographic units are provided in continuity. Within each whole, the units are alphabetically organised, according to the surname of the author, or the title of the article in cases of texts that were not signed or were initialled. Brief annotations which reflect the content more closely are provided together with the bibliographic description. In line with the informational requirements, combined registers which extract titles and subjects from bibliographic descriptions are also included.

Keywords: bibliography, *Women's World* journal (1904–1907)

Као да плешем уместо да ходам
Разговор са Сибелан Форестер водила Биљана Дојчиновић

На фотографијама: Сибелан Форестер
Колаж израдила: Јована Митровић

Сибелан Форестер је професорка на Колеџу Свортмор у Пенсилванији, где предаје руски језик и књижевност, и то првенствено руску поезију 20. века и руску женску књижевност, као и хрватску и српску књижевност. Књижевним превођењем бави се теоријски и практично: превела је десет књига и велики број песама и прича. Између осталог, превела је роман Милице Мићић Димовске,¹ као и део романа *Анејрон* Мирољуба Тодоровића.² Њен најновији превод јесте обиман избор из поезије Марије Кнежевић, објављен као двојезично издање под насловом *Техника дисања*.

Недавно си учествовала на Међународном књижевном сусрету у Крупари, као и на неколико књижевних догађаја у Београду. Чиме те то привлаче Србија, њен језик и њена култура?

Позив да учествујем на књижевном скупу подстакао ме је да путујем први пут од како је почела пандемија и да проведем неко време у Новом Саду и Београду, градовима које сам последњи пут посетила 2018. године. У Србији имам дивне пријатеље – паметне, занимљиве и љубазне – а увек има и нових интересантних књига и занимљивих нових аутора, нових барем за мене.

Твој најновији превод са српског јесте велики избор из поезије Марије Кнежевић, насловљен Техника дисања. Књигу је прошле године објавио познати издавач Зефир прес. Шта те је приближило поезији Марије Кнежевић?

Уредник Зефир преса ме је 2017. године позвао да нађем српског песника или песникињу (управо су били објавили поезију Ане Ристовић у преводу Стивена и Маје Тереф), па сам трагала по књижарама, а потом питала своју пријатељицу и колегиницу Светлану Томић да ми предложи некога. Марија Кнежевић је била на врху њене листе. Онда смо Светлана и ја пошле на бурек, и на том путу појавила се – ко други него баш Марија Кнежевић! Тако смо се упознале, кратко поразговарале и она се начелно сложила да ми дозволи да преведем неколико песама.

Док сам дубље залазила у читање њене поезије погодиле су ме озбиљност и сложеност, а одушевили хумор и потпуно владање језиком – и звуком и богатством значења. Много је лакше превести дела која ти се допадају; ако чине оно што би *ти* желела да можеш с речима. Она је студирала у САД и њен енглески је толико добар да би одмах приметила и најмању непрецизност у мојим првим верзијама, што значи да је и практични аспект овог пројекта текао лако.

Како би описала процес превођења? Како га описујеш својим студентима, на пример?

Понекад чујеш реченицу или пар речи и превод ти сâм искрсне. То мора бити начин на који раде симултани преводиоци – ту вештину не знам. Обично, чак и ако волим текст и мислим да бих могла лепо да га преведем, морам прво да га разложим на делове и да у први нацрт унесем све синониме. То је фаза која споро иде; када сам радила први нацрт превода *Мрене* нисам могла да обрадим више од 10 до 12 страница дневно. Када сам своје изворе замолила да ми помогну са оним што ми ни речници ни интернет нису разјаснили, враћала бих се и кретала много брже, бирајући речи делом и с обзиром на ритам језика. Ова фаза може захтевати неколико пролазака, нарочито ако је реч о поезији.

Знам да поједини преводиоци раде тако што доведу до савршенства сваку реченицу и онда прелазе на следећу! Али, ја подстичем студенте да свој задатак започну „булдожером“, као што и сама чиним, и да онда раде са текстом између редова који

описујемо као „изгубљен у преводу“. Када упоредим први груби нацрт с каснијим верзијама, могу да оценим студенте који преводе с језика које не говорим – с арапског, кинеског, корејског, малајског. Ако почну на тај начин, то им помаже да стекну сопствено практично искуство. Подстичем их не само да потраже људе који знају језик и културу с којих преводе, а то могу бити и њихови старији рођаци, већ и да покажу своје касније верзије превода пријатељима који не знају оригинални језик да би им рекли има ли превод смисла за читаоце.

Зашто си изабрала да преведеш роман Мрена Милице Мићић Димовске а не Последње заносе МСС о којима си с дивљењем писала?

Ах, када сам прочитала *Последње заносе* (за мене је то била тешка књига: нисам познавала тај период, његов речник ни проблеме), наравно да сам пожелела да је преведем тако да бих могла да је поделим с онима који знају само енглески. Мислим да је то бриљантна књига: говорила сам о њој на једној конференцији и послала текст Милици да види да сам се заиста бавила тим романом. Мора бити да јој се допала моја интерпретација, јер је удесила да је на српски преведе изузетна Драгиња Рамадански и да буде објављена у *Летопису Матице српске*. Ипак, била сам сигурна да амерички читаоци не би разумели роман и да не би имали времена да пролазе кроз његове елементе који су им непознати.

Мрена, с друге стране, нуди читаоцима много начина да уђу у радњу. Проблем јаза међу генерацијама је познат свим друштвима, а најмлађи ликови у роману често упућују на америчку (и британску) културу – популарну музику, књижевност, и такође на једноставне и познате фразе на енглеском. Нисам знала, када сам почињала да радим на овом роману убрзо пошто је објављен, да ће привући тако много негативне и пристрасне критике. Моји су студенти уживали док су га читали и открили су у њему много ствари о којима су дискутовали.

У једном интервјуу на интернету рекла си да си на првој години студија почела да учиш руски из чисте забаве. Како се догодило да си почела да учиш хрватски и српски?

Када сам уписала постдипломске студије на Универзитету Индијана у Блумингтону, речено нам је да треба да учимо „други словенски језик“. Придев „други“

прилично је речит, подразумева да ће ти језици увек бити секундарни у односу на руски. У том тренутку је избор био могућ између чешког, пољског и оног што су тада звани српскохрватски. Постдипломци су такође могли да изаберу савремене источноевропске језике који нису словенски – естонски, мађарски, летонски, литвански – или, мислим, централноазијске језике – познавала сам жену која је узела узбечки, али мислим да га касније није користила у свом раду.

Не знам зашто сам се одлучила за српскохрватски, можда зато што никада нисам чула тај назив, али сам свакако имала пуно среће: наша наставница је била Фулбрајтова стипендисткиња Рада Борић, чија је мисија да чини чуда широм света. Пуна енергије и блиставе интелигенције, она је фантастична професорка језика, и сви смо је волели.

Пошто сам учила руски, осетила сам померање нагласка у познатим речима (обично један слог раније него у руском) као и велику отвореност у звучању вокала као музички преображај, као да плешем уместо да ходам. Тако да нису само Рада Борић а потом и професор Хенри Купер били неодољиви. Била сам очарана лепотом језика и желела да га очувам у животу за себе поред руског (који је такође леп, наравно, али некако више сив, или можда седефаст по својој боји).

Да ли су студенти у Америци заинтересовани за руски језик и културу?

Студенти су свакако заинтересовани за руски језик и културу, премда многи одустају од студирања руског јер овај језик има репутацију да је „тежак“ (кажем им, „Да, и када ваш будући шеф види руски на вашем резимеу знаће да се не плашите напорног рада.“) Откривамо да у руском, као и у многим другим академским дисциплинама, треба да представимо културу и књижевност на начине који чине очигледним њихову ширу важност: везу са историјом, или да представимо проблеме очувања околине. Студенти политичких наука сигурно схватају да морају да познају Русију. А поједини аутори – нарочито Достојевски – довољно су познати да привуку студенте филозофије, психологије или религије заједно са љубитељима књижевности. Велики број наших студената сусретне се с понечим од Достојевског у средњој школи, тако да су на факултету спремни да га продубљеније читају.

О којим руским ауторкама предајеш?

О различитим писцима на различитим курсевима. На курсу о љубави и сексу (!) читамо успомене Надежде Дурове-Александрове, поезију Катарине Павлове, Евдокије Ростопчине, Софије Парнок и Марине Цветајеве, и прозу Јулије Вознесенске и Људмиле Улицке. На курсу о околини, природи и индустрији, читамо Вознесенску, опет, и Светлану Алексијевич. На курсу о руским бајкама Марину Цветајеву, Нину Садур и Татјану Толстој; на Руској и источноевропској научној фантастици – Олгу Ларионову и Далију Трускиновскају.

*Да ли си имала студенте српског или хрватског током последњих пет година?
Шта би рекла у вези са будућношћу „малих“ језика у америчкој академији?*

Не успевам да редовно понудим курсеве језика (мада су од мене једном тражили да учиним као „усмерено читање“), али када на првој години држим семинар о источноевропској прози могу да се снажно ослоним на своје познавање јужнословенских писаца. У зависности од тога шта је објављено (авај!), могли смо да читамо Иву Андрића, Мешу Селимовића, Ирону Вркљан, Данила Киша, Дубравку Угрешин и Милицу Мићић Димовску.

Када је реч о будућности „малих“ језика – тешко је знати. Верујем да су свакој земљи потребни стручњаци у скоро сваком могућем пољу, а наше образовне институције могу да понуде први корак ка знању с тим захтевима за „други“ јужнословенски језик и слично. Приметила сам, међутим, да су скоро сви млади стручњаци за јужнословенске језике на великим универзитетима који имају значајне славистичке катедре из бивше Југославије, или су одатле емигрирали као млади.

У социјалистичком периоду било је много више превођења међу језицима источне Европе. Сада, што је чудно, изгледа као да су енглески или немачки посредници између различитих језика, чак и ако постоје сјајни преводиоци који могу да раде директно са српског на пољски, као, на пример, Јованка Дорота Ћирлић.

Све док постоје дивни писци, музичари, филмски аутори и тако даље, и најмањи језик може имати своју улогу на светској сцени. Надам се да владе којих се то тиче обезбеђују финансирање превода и дају подршку уметности и уметницима код куће.

Књижевно вече посвећено твојој поезији одржано је у Београду у августу. То је било својеврсно откриће, судећи по реакцијама на интернету. У којој мери је то што предајеш и истражујеш руску поезију 20. века утицало на твоју поезију?

Прва ствар коју је руска поезија учинила за мене (нарочито велики модернисти – Цветајева и Мандељштам) била је да ми покажу да нисам довољно озбиљна да будем та врста песника, па сам се окренула постдипломским студијама и академском животу, мислећи да ћу писати у слободно време. (Ха – узвикују универзитетски професори!) Мислим да ме је бављење руском поезијом, као и хрватском и српском, учинило осетљивијом на етимологију у језику, због богатства начина на који се у словенским језицима формира реч, као и на звук и ритам поезије. Сваки пут када радим на преводу поезије, то подстакне моју креативност, а и читање научних радова може бити инспиративно.

У збирци Половна судбина из 2016. поиграваш се значењима свакодневног живота изведеним из „половног“ – од одеће до љубави. Насловна песма се такође бави и социјалном неправдом. Да ли се слажеш с тим да, када се пише полазећи с неке „мале“ тачке, ипак можемо да стигнемо до свега што је на овом свету важно? Или мислиш да песник или песникиња треба да пођу од „значајнијих питања“ ако желе да говоре о политичким, друштвеним, историјским проблемима?

У сопственим покушајима да пишем о озбиљним друштвеним питањима видим да ми то боље иде ако почнем од малих ствари, и можда се то односи на женско писање у начелу: често смо ми те за шиваћом машином, или судопером, или чистимо најмању (најјефтинију) рибу с пијаце да бисмо је испржиле за породицу – тренутак који Цветајева описује у једном писму. Покушала сам да пишем о великим стварима – боже, какве све велике ствари постоје у САД о којима треба писати – али обично ми не иде од руке ако то чиним с намером.

Своју поезију и преводе објављујеш на интернету. Година 2020. донела нам је изазов онлајн предавања. Све више и више прелазимо у дигиталну сферу. Шта је у томе добро а шта не баш толико добро из твог угла професорке, с једне, и песникиње и преводитељке, с друге стране?

Први вебсајт сам начинила 1995. или 1996, што је прилично рано за професора који се не бави компјутерима. Било ми је узбудљиво да се повезујем са људима који су далеко. Велика је радост наћи сајт као што је *Књиженство*, са свим сјајним

информацијама и вредним научним текстовима на интернету. Водила сам преко електронске поште разговоре који су ми били изузетно важни и имала понекад задовољство да повежем људе који је требало да се познају и да узајамно знају шта раде али нису раније открили једни друге. Сваки нови начин стварања људских и интелектуалних веза драгоцен је. Постоје одлични онлајн поетски часописи, часописи преводне књижевности, научни и културни часописи, једно огромно благо текстова који су прескочили уобичајене препреке а да не захтевају велика финансијска улагања – само улагања у виду времена и љубави.

Најпре сам објавила неколико превода хрватске прозе и поезије, а оно што ме је прво увукло у српску културу, коју сам посећивала али у њој нисам остајала, био је имејл од Драгиње Рамадански, која ме је нашла тражећи стручњака за Цветајеву да напише предговор за њен превод. Поруке су довеле до сусрета уживо и до дивног разговора. Заједнички рад на пројектима и наши људски контакти преко дигиталних комуникација су тако добра ствар, мада су неки од резултата ефемернији него писма исписана мастилом на папиру.

Свакако да нисам прва особа која осећа ограничења онлајн комуникације – могућност да се имејл или СМС порука написана на брзину погрешно разумеју, или чак и могућност да млађи саговорник ни не проверава мејл редовно. Скајп и зум зависе од квалитета техничке везе, мада су због визуелне информације бољи и мање изазивају анксиозност код саговорника коме језик конверзације није матерњи него међународни телефонски позив. Предавања онлајн су прилично депресивна: не само зато што се губи спонтаност (студенти не желе да ћаскају пре него што час почне, јер би их сви чули, осим ако то не чине приватно, што функционише само ако већ познајеш особу с којом разговараш), него је ту и оно страшно бескрајно седење. Нисам раније схватала колико ходам док предајем, или устајем да пишем на табли, док се нисам нашла заробљена у столици са лаптопом у крилу.

Шта су ти планови за наредних годину-две? Има ли међу њима неког изненађења за српску културу? Нека кореспонденција с непознатим подацима или неки нови превод?

Дивно питање и добра идеја да заокружимо разговор погледом у будућност. Почела сам да преводим једну фасцинантну руску песникињу, Елену Михаилик, која предаје у Аустралији – чиме подвлачим како дигитална комуникација олакшава рад с неким на другој страни земљине кугле. Приликом ове посете Београду скупила сам

повећу хрпу песничких књига које ћу читати са занимањем и задовољством и које ће сигурно бити пуне инспирације. А ко зна каква ће дивна порука стићи сутра, с неким великим подстицајем или провокативним питањем?

Превела с енглеског Биљана Дојчиновић

¹ Објавила платформа CreateSpace Independent Publishing Platform in 2016.

² Miroljub Todorović, Excerpt from the verbal-visual novel, *Apeiron*, from Serbian (Moscow: Mycelium samizdat publishers, 2013) <https://www.scribd.com/document/124376884/Miroljub-Todorović-Apeiron> (приступљено 2. 11. 2021).

Like Waltzing Instead of Walking

Interview with Sibelan Forrester, conducted by Biljana Dojčinović

On the photos: Sibelan Forrester

Collage by Jovana Mitrović

Sibelan Forrester is the Susan W. Lippincott Professor of Modern and Classical Languages and Russian at Swarthmore College in Swarthmore, Pennsylvania. Her teaching focus is on the Russian Language and Literature, primarily on the 20th Century Russian Poetry and Russian Women Writers, and also on the Croatian and the Serbian Literature and literary translation, both in theory and practice. Forrester has translated ten books and a great number of poems and stories. Among these are Milica Mičić Dimovska's novel *The Cataract*,¹ and a fragment of the novel *Apeiron* by Miroljub Todorović.² Most recently, Forrester translated a substantial selection of Marija Knežević's poetry entitled *Breathing Technique* (bilingual publication).

You have recently taken part in the International Literary Gathering in Krupara, and in a number of literary events in Belgrade. What keeps you attracted to and in touch with Serbia, its language and culture?

The invitation to attend the Literary Gathering inspired me to travel for the first time since the pandemic began, and to add time in Novi Sad and Belgrade, where I last visited in

2018. I have wonderful friends in Serbia—smart, interesting, and kind—and there are always interesting new books, and interesting new writers, or at least new to me.

Your most recent translation from Serbian is a large selection of poems by Marija Knežević, entitled Breathing Technique, published by the prominent Zephyr Press in 2020. What brought you close to Marija Knežević's poetry?

In 2017 I was invited by the editor at Zephyr to find a Serbian poet I liked (they had just published a book of translations by Steven Teref and Maja Teref of Ana Ristović's poetry), so I went around the bookstores and then asked my friend and colleague Svetlana Tomić for suggestions. Marija Knežević was at the top of her list. Then Svetlana and I went out for burek, and as we were walking, who should appear, coming in the other direction, but Marija Knežević herself! So I met her, we spoke briefly, and she agreed in principle to let me make some translations.

Once I started reading in depth, I was struck by the seriousness and complexity of her poetry, but also delighted by the humor and by her absolute mastery of the language—both its sounds and its etymological richness. It's much easier to translate someone if you like what they do; if they do what you wish *you* could do with words. She studied in the U.S., and her English is so good that she could quickly catch any misunderstandings in my first drafts, meaning that the practical aspects of the project went easily too.

How would you describe the process of translation? How do you describe it to your students, for instance?

Sometimes you hear a sentence or a few words and the translation just pops into your mind. That must be how simultaneous interpreters do it (I don't have that skill). Usually, even if I love a text and feel that I will be able to do it justice, I have to break it down into pieces, include all the synonyms in my rough draft. That stage moves very slowly; when I was first drafting *Mrena (The Cataract)* I couldn't do more than 10 or 12 pages a day. When I've asked my sources to help with things the dictionaries and the internet didn't supply, I go back and move much more quickly, making choices among the options partly for the rhythm of the language. That stage can require several passes, especially for poetry.

I know that some translators work by making each line or each sentence perfect and then moving on to the next one! But I encourage my students to start their work by “bulldozing”, as I do, and then working with the interlinear text that we would describe as “lost in translation.” When I compare the rough first draft with subsequent stages, I can grade a student who’s working with a language I don’t know—Arabic, Chinese, Korean, Malay. Starting that way helps them develop their own practice. I encourage them not only to seek out people who know the language and culture they are working from, which can be their own older relatives, but also to show their advanced drafts to friends who don’t know that original language, who can tell them whether the translation works for a reader.

Why did you choose to translate Milica Mičić Dimovska’s novel The Cataract and not The Last Fascinations of MSS, which you wrote about with admiration?

Ah, when I read *The Last Fascinations* (a hard book for me: I was not familiar with that period, its vocabulary and its issues), of course I wanted to translate it so I could share it with other people who only know English. I think it’s a brilliant work; I spoke about it at a conference and sent the paper to Milica so she could see that I had really engaged with the novel. She must have liked my interpretation, because she arranged to have it translated into Serbian, by the very impressive Draginja Ramadanski, and published in *Letopis Matice srpske*. Nevertheless, I was sure that an American reader would not understand the novel and wouldn’t have the patience to make it through its unfamiliar elements.

The Cataract, on the other hand, offers a reader many “ways in” to its action. The issue of generational differences is familiar in any society, and the youngest characters in the novel frequently refer to American (and British) culture—popular music, literature, and also simply useful catch phrases in English. I didn’t know, when I started work on the novel shortly after it was published, that it would attract so much negative and partisan criticism. My students have enjoyed reading it and have found a lot in it to discuss.

In an interview available on the internet you said you began learning Russian just for fun in your first year of college. How did it happen that you started to learn Croatian and Serbian?

When I got to graduate school (at Indiana University in Bloomington), we were told that we had to study a “second Slavic language.” The word “second” is quite telling, assuming

that these languages would always be secondary to Russian. At that point the university offered Czech, Polish, and what they then called Serbo-Croatian. Graduate students could also choose to present non-Slavic East European languages – Estonian, Hungarian, Latvian, Lithuanian – or, I think, Central Asian languages – I knew one woman who took Uzbek, though I don't think she went on to use it professionally.

I don't know why I chose Serbo-Croatian, perhaps because I had never heard the name, but I was very lucky: the teacher that year was a Fulbright scholar, Rada Borić, who has gone on to do amazing things in the wider world. She is full of energy and brilliant intelligence, a fabulous language teacher, and we all loved her.

After learning Russian, I sensed the different stress in familiar words (usually it's one syllable earlier than in Russian) and the greater openness of the vowel sounds as a musical transformation, like waltzing instead of walking. So it's not just that Rada Borić and then our professor Henry Cooper were compelling as teachers. I was enchanted with the beauty of the language and wanted to keep it alive for me alongside Russian (which is also beautiful, of course, but somehow greyer, or maybe pearly in color).

Are students in America interested in Russian language and culture?

Students are indeed interested in Russian language and culture, though many shy away from studying the Russian language because it has the reputation of being “hard.” (I tell them, “Yes, and when your future boss sees Russian listed on your résumé they'll know that you aren't afraid to work hard.”) We are finding that in Russian, as in many other academic disciplines, we need to present the culture and the literature in ways that make the broader relevance obvious: connections with history, or presentation of environmental issues. Students of political science obviously realize that they need to know about Russia. And certain authors – especially Dostoevsky – are well enough known to attract students of philosophy, psychology or religion along with the fans of literature. A lot of our students encounter a bit of Dostoevsky in high school, so they're ready to read him in more depth in college.

Which Russian women writers do you teach about?

Different writers in different courses. In a course about love and sex (!), we read memoirs by Nadezhda Durova-Alexandrov, poetry by Karolina Pavlova, Evdokiia Rostopchina, Sofya Parnok and Marina Tsvetaeva, and prose by Yulia Voznesenskaya and

Liudmila Ulitskaya. In a course about the environment, nature and industry, we read Voznesenskaya, again, and Svetlana Alexievich. In Russian Fairy Tales – Marina Tsvetaeva, Nina Sadur and Tatiana Tolstaya; in Russian and East European Science Fiction – Olga Larionova and Daliya Truskinovskaya.

Have you had any students of Serbian or Croatian in the past five years? What would you say about the future of “small” languages in the US academia?

I don't get to offer the language regularly (though I was asked to do so once as a “directed reading”), but when I teach a first-year seminar on East European prose I can lean hard on my knowledge of South Slavic writers. Depending on what's in print (alas!), we've been able to read Ivo Andrić, Meša Selimović, Irena Vrkljan, Danilo Kiš, Dubravka Ugrešić and Milica Mičić Dimovska.

About the future of “small” languages – it's hard to say. I do believe that any country needs specialists in almost *every* possible field, and our educational institutions can offer the first step toward knowledge with those requirements for “second” Slavic languages and the like. I notice, though, that almost all the younger specialists in South Slavic at the big universities that have significant Slavic departments are from former Yugoslavia, or emigrated from there as young people.

In the socialist period, there was much more translation going on among the languages of Eastern Europe. Now, oddly, it seems as if English or German are more likely to mediate between the various languages, even if there are excellent translators who can work directly from Serbian to Polish, say, like Jovanka Dorota Ćirlić.

As long as there are wonderful writers, musicians, filmmakers, and so on, even a tiny language can play a role on the world stage. I hope that the governments concerned are providing funding for translations and supporting the arts and the artists at home!

A literary evening devoted to your poetry, held in August in Belgrade, was a kind of revelation for many attendees, judging by reactions on the internet. In what measure has your teaching and research on Russian poetry of the 20th century influenced your poetry?

The first thing Russian poetry did for me (especially the great modernists –Tsvetaeva and Mandelstam) was prove to me that I wasn't sufficiently serious to be that kind of poet, so I turned to graduate school and academic life, thinking I would write in my spare time. (Ha! –

says every university professor!) I think my involvement with Russian poetry, and Croatian and Serbian as well, has made me more sensitive to etymology in language, through the riches of Slavic word formation, and also to the sound and rhythm of poetry. Every time I'm working on poetry translations, I get a jolt to my own creative energy, and reading scholarly texts can be inspiring as well.

In the poetry collection Second Hand Fate, from 2016, you are playing with the meanings of everyday life derived from "second hand" – from clothes to love. The title poem also tackles social injustices. Do you agree that, when writing from a "small" starting point we can nevertheless touch upon everything important in this world? Or should a poet start from a "bigger issue" if she or he wants to talk about political, social, historical problems?

In my own efforts to write about serious social issues I see that it works better if I start from small things, and perhaps that is related to women's writing in general: so often we're the ones at the sewing machine, or washing the dishes, or breading the smallest (cheapest) fish from the market to fry them for the family – a moment Tsvetaeva describes in a letter to a friend. I've tried to write poems about big issues – Lord, what big issues the U.S. has to write about! – but I usually don't have much success if I do so on purpose.

You have published your own poetry and translations on the internet. The year 2020 brought us the challenge of online teaching. We are going digital, more and more. What is good and what is not so good about it, seen from your perspectives of both professor, on one side, and poet and translator, on the other?

I made my first website in 1995 or 1996, which was pretty early for a professor outside of computer science, because it was exciting to make connections across great distances. It's such a treat to find a site like *Knjiženstvo*, with all the great information and valuable scholarly writing right there on the internet! I've had conversations by e-mail that were profoundly meaningful to me, and sometimes the pleasure of connecting people who should know each other, should know about each other's work, but haven't yet discovered each other. Any new way of making human and intellectual connections is precious. There are brilliant online poetry journals, journals of literature in translation, scholarly and cultural journals, just a tremendous wealth of texts that have jumped over the heads of the usual gatekeepers without demanding huge financial investments – just investments of time and love.

My first few published translations were of Croatian prose and poetry, and what first drew me into Serbian culture, where I had visited but never stayed, was an e-mail message from Draginja Ramadanski, who found me on the internet because she was looking for a specialist on Tsvetaeva to write a foreword to her translation. The messages led to a visit in person and to wonderful conversations. Working on projects together and keeping in touch as human beings via digital communication are such good things, even if some of the results are more ephemeral than letters written with paper and ink.

Of course, I'm not at all the first person to feel the limits of online communication – the possibility for misunderstanding a hurried e-mail or text message, and of course the likelihood that a younger interlocutor doesn't even check e-mail regularly. Skype or Zoom depend on the quality of the technical connection, though visual confirmation makes them better, less anxiety-provoking for a non-native speaker, than a long-distance telephone conversation. Teaching online is pretty depressing: there's not just the loss of spontaneity (students don't want to chat before class starts, because everyone will hear them – unless they're doing it in a private chat on the side, which only works well if you already know the person you're chatting with), but there's also the horrible sitting and sitting. I never realized how much I stroll around while I'm teaching, or hop up to write on the board, until I was stuck in a chair with my laptop in my lap.

What are your plans for the next year or two? Is there any surprise for the Serbian culture in it? A revealing correspondence or a new translation?

A wonderful question, and a good idea to end our conversation by looking into the future! I've started translating a fascinating Russian poet, Elena Mihailik, who teaches in Australia – underlining how digital communication eases work with someone on the other side of the globe. On this visit to Belgrade, I've picked up a nice stack of books of poetry, which I will read with interest and pleasure, and which will surely be full of inspiration. And who knows what wonderful message will arrive tomorrow, with a great suggestion or a provocative question?

¹ Published by CreateSpace Independent Publishing Platform in 2016.

² Miroljub Todorović, Excerpt from the verbal-visual novel, *Apeiron*, from Serbian (Moscow: Mycelium samizdat publishers, 2013) <https://www.scribd.com/document/124376884/Miroljub-Todorović-Apeiron> (link from November 2, 2021)

Ана Столић
ana.stolic@iib.ac.rs
Историјски институт
Београд

Феномен *Женског друштва* у друштвеној и културној историји Србије и Југославије

Женско друштво (1875–1942) / Јасмина В. Милановић. – Београд: Институт за савремену историју, Службени гласник, 2020 (Београд: Гласник). – 638 стр. : илустр ; 24 см. – ISBN 978-86-519-2579.8

Студија *Женско друштво (1875–1942)* Јасмине Милановић представља свеобухватну анализу рада једне од ретких установа дугог трајања у модерној српској историји. Реч је о удружењу жена, познатијем под погрешним називом *Београдско женско друштво* (што је ауторка уочила и исправила) које је имало седиште у Београду и било је чврсто повезано са својим огранцима – подружинама у Србији. Књига садржи 473 стране основног текста с напоменама и фотографијама, прилоге (Списак чланица *Женског друштва* 1875–1940, Правила *Друштва* и његових установа, Списак подружина и подружинских школа, Списак имовине, школа и других установа *Женског друштва* и његових подружина 1925), као и списак извора, литературу и регистре. Студији је претходило обимно истраживање које је ауторка обавила одговорно и темељно. Ово је уочљиво у напоменама на основу којих је јасно да је укључена релевантна архивска грађа, доступна штампа и литература.

У српској историографији ретке су монографије у којима је студиозно анализиран рад и значења политичког, друштвеног и социјалног ангажовања чланова и чланица појединих установа, удружења и организација. Овде је реч о женском удружењу које је постојало шездесет и седам година. Његова историја се, између осталог, може проблематизовати на неколико нивоа (у контексту континуитета и промене, односа центра и периферије, деловања друштвене елите итд.), јер је *Друштво* било активно у различитим државно-правним оквирима (Кнежевина/Краљевина Србија, Краљевина СХС, Краљевина Југославија) у којима су се одвијали специфични друштвени и културни процеси. Хуманитарна делатност *Женског друштва* је својеврсно огледало социјалне политике државе и грађанске свести друштвених група и појединаца/ки.

Специфичан „женски“ контекст пружа увид у родне политике у српском друштву, у процес политизације жена у коме се посредством хуманитарног деловања увећавао простор за њихову јавну улогу у (једино доступном) националном дискурсу, али и у еманципаторске капацитете једне групе ангажованих жена. Ово су све области у којима се деценијама преламала активност руководства и чланица *Женског друштва*.

Методолошки приступ Јасмине Милановић заснован је на анализи многоструких значења феномена *Женског друштва* у друштвеној и културној историји Србије. Основни текст студије чине предговор, девет поглавља и закључак. Свако поглавље подељено је на неколико потпоглавља и ова структура представља уравнотежену целину. У првом поглављу (Женски клубови, друштва, удружења и организације у Европи и Србији у 19. веку) Јасмина Милановић је истакла најважније правце женске јавне делатности у Европи, њену филантропску основу која је била продужетак родних улога дефинисаних у политичком дискурсу времена у коме се појављују и зачеци феминистичког деловања. Уочила је разноврсност женских организација и циљева удруживања жена који су понекад у националним оквирима били међусобно супротстављени. Појаву првих удружења у Кнежевини Србији повезала је с појавом грађанске класе у условима претежно аграрног српског друштва. У другом поглављу (Оснивање *Женског друштва*, председнице и чланице) ауторка, између осталог, исправља многе раније грешке у литератури у вези с оснивањем *Друштва* и конституисањем његове управе. Треће поглавље (Правила *Женског друштва* 1875–1937) посвећено је правној регулативи и променама у раду организације. Осим документарног значаја, ауторка је кроз измене и допуне правила анализирала промене у ширем контексту рада *Друштва*. Оне су биле повезане с друштвеном модернизацијом у деценији пред почетак Првог светског рата и касније у Краљевини СХС односно, Југославији. У поглављу под називом „Друштвени и хуманитарни рад *Друштва*“ Јасмина Милановић разматра појаву политизације и национализације популације у ширем обиму, која је била типична за националне државе у 19. и на почетку 20. века. Тада је брига за становништво које научни ауторитети проглашавају „националним капиталом“ довела до редефинисања улоге жене у друштву и појаве еманципаторских захтева у женским организацијама и женским покретима. На основу анализе рада *Женског друштва* ауторка је уочила два таласа „патриотске мобилизације“ његових чланица: 1876. у време Српско-турских ратова и у првој деценији 20. века, дакле у епохи балканских ратова и пред почетак Првог светског рата. На крају овог поглавља разматра и питање феминистичког одређења друштва. Иако његова појава и разноврсна делатност

свакако представљају увод у касније обликовање захтева за приватно-правном, друштвеном, економском, политичком равноправношћу жена и мушкараца у српском (југословенском) друштву, ауторка закључује да се деловању *Женског друштва* може приписати феминистички карактер. Пето поглавље (*Добровољне болничарке и болнице Женског друштва*) посвећено је делатности управе и чланица удружења у ратним годинама. Предан и савестан рад на опремању болница, припреми болничког рубља, неговању рањених и болесних током балканских и Првог светског рата, били су међу њиховим најважнијим доприносима држави и друштву. Ово поглавље је у истраживачком погледу веома важно јер представља реконструкцију занемарених подручја наше историје. У наредном поглављу (*Женско друштво и Београдско женско друштво*) ауторка прати рад организације после 1918. године у новој држави Краљевини СХС (Југославији). *Друштво* је опстало упркос појави нових удружења, јачању феминистичких организација, односно промењеном јавном дискурсу. У вези с последњим посебно је занимљива подела између феминисткиња у *Народном женском савезу Краљевине СХС* и „хуманитарки“ које су и даље инсистирале на добротворном раду као најважнијој женској дужности. Једно од кључних поглавља (*Часопис и институције Женског друштва*) садржи резултате истраживања и анализу обимне делатности жена у оквиру овог удружења. На основу тога ауторка упућује на сву сложеност њиховог ангажмана, на знања која су била неопходна и на стечена искуства у организацији рада његових установа: Раденичке школе, Дома старица, Базара, Тачке трпезе, продаје народних рукотворина, припреме наступа Србије на светским изложбама и слично. Све ово је допринело да се жене обуче управљању, организацији, економисању и, што је још важније, преговарању с државним ауторитетима у циљу успешнијег рада. У наредном поглављу (*Подружине Женског друштва*) Јасмина Милановић је анализирао рад подружина *Женског друштва* изван престонице чији се број непрестано увећавао. Ауторка се упустила у пионирски посао и допунила постојећа знања о богатој локалној историји, а реконструкција чланства подружина извукла је из анонимности стотине жена у српским варошима. Последње поглавље (*Добротвори Женског друштва*) такође представља важан пут за идентификацију свих оних појединаца и појединки који су новчаним средствима и поклонима омогућавали његов вишедеценијски рад. Реч је о занимљивом друштвеном и културном феномену, јер су приложници ово чинили најчешће у знак сећања на своје ближње или се и сами на овај начин „уписивали“ у историју. На крају књиге, ауторка је у Прилозима, између осталог, објавила и вредну историјску грађу којом су коначно персонализоване све чланице *Друштва* у Београду.

Обим истраживања, хронолошки распон и методолошки приступ који је омогућио сагледавање целине постојања, делатности и доприноса установе „дугог трајања“ каква је била *Женско друштво* (1875–1942) учинили су да књига Јасмине Милановић представља важан историографски допринос разумевању многих појава у политичкој, друштвеној и културној историји Кнежевине/Краљевине Србије и Краљевине СХС/Југославије. Ауторкин истраживачки и аналитички поступак реконструисања прошлости *Друштва* омогућио је увид у многе области наше прошлости које су биле подређене етаблираној академској историографији. Још једном је указано на то да су доприноси жена били огромни за друштво захваћено ратним и послератним недаћама. У мирнодопским условима жене су имале улогу регулатора у лошој или готово непостојећој социјалној политици државе. Осим тога, текстом Јасмине Милановић бројне жене које су учествовале у раду *Друштва* постале су личности с именом и презименом. Увидом у њихов рад пружила нам се могућност да боље разумемо основе на којима је такође зачет женски еманципаторски и феминистички ангажман у првој половини 20. века.

Ana Stolić
ana.stolic@iib.ac.rs
Institute of History
Belgrade

**The Phenomenon of the *Women's Society* in the Social and Cultural History
of Serbia and Yugoslavia**

Светлана Стефановић

svetlana.s@arhivyu.rs

Архив Југославије

Београд

Жене су биле присутне

Dugi ženski marš. Položaj radnica i ženski aktivizam u Hrvatskoj između dvaju svjetskih ratova / Ana Rajković – Zagreb : DAF, 2021 (Zagreb : Sveučilišna tiskara d.o.o.). – 297 str. ; 21 cm. – ISBN 978-953-6956-57-9

Млада хрватска историчарка Ана Рајковић докторирала је 2020. године на Филозофском факултету Универзитета у Загребу на тему *Ideološki prijedori (kontroverze) u radničkom pokretu u Osijeku (1918–1939)*. Ради у Хрватском институту за повијест – Подружници за повијест Славоније, Срема и Барање. Рајковић је, осим тога, сарадница бројних феминистичких портала те чланица редакције *Нови пламен*. Ауторка је књиге о славонским анархистима на прелазу из 19. у 20. век (*Širenje bludnih ideja*) и коауторка, уз Твртка Јаковину, студије *Povijest neostvarenih mogućnosti. Socijaldemokracija i nastanak Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1918–1921)*. Фокус њених истраживања налази се на пољу друштвене и родне историје.

Књигу *Дуги женски марш* објавила је издавачка кућа ДАФ, основана 2000. године и специјализована за публикавање књига из подручја политичких теорија (првенствено анархизма), савремене ликовне уметности, театра, музике и филма те књижевности, која се наслања на анархистичке идеје. Књига је резултат интересовања Ане Рајковић за питања радница, али и за јавни ангажман жена уопште. Њена основна претпоставка јесте да историја жена представља наратив о маргиналној скупини, која је у традиционалним историографским приказима остала невидљива.

У периоду између два светска рата, под *активизмом* се подразумева деловање унутар разних удружења и радничког женског покрета, борба за право гласа, за приступ образовању и професијама, за измену законских регулатива (за право на побачај) и слично. Сходно томе, ауторка је у књизи покушала да реконструише видове женског ангажмана на простору Хрватске од краја Првог светског рата¹ до успоставе Бановине Хрватске (1939) у оквиру Краљевине Југославије и да покаже да су они били условљени националним, као и међународним контекстом. *Активизам* ауторка анализира кроз штрајкове, петиције, оснивање друштава, борбу против милитаризма и

слично. Дакле, кроз све видове деловања која су за циљ имала укидање патријархалних и других образаца традиционализма, односно која су жене извеле у јавну сферу и потакле редефинисање њихове улоге у приватним оквирима.

Књигу чине следећа поглавља: уводно (о теоријским и методолошким приступима, историји жена и проблематици деловања жена у јавној сфери), „Хетерогеност женских идентитета“, „Супротстављање традицијским обрасцима“, „Нова жена и стара нада“, „Друштвенополитичка ангажираност“ и закључно. Коришћени су различити извори, од фондова Државног архива у Загребу и Осијеку до периодике – новина и часописа, који су штампани преваходно у Загребу, Осијеку, Славонском Броду, Вараждину, Борову и Вуковару, али и Београду и Марибору. Истраживање се заснива и на објављеним изворима, страном и домаћој литератури. Ана Рајковић се позива на радове Јованке Кеџман и Неде Божиновић, Лидије Склевицки, Андреје Фелдман и Иде Ограјшек Горењак, Адриане Захаријевић, Ренате Јамбрешић Кирин, Гордане Стојаковић, Станиславе Бараћ и других.

Ана Рајковић се успешно изборила с дефиницијом феминизма (грађански/буржујски vs. марксистички) те супротставила премиси да се у међуратном периоду не може говорити о комунистичком женском покрету, поткрепљеној тезом о недостатку масовности, као и чињеницом да су комунисти улазили у легалне синдикате (попут Уједињеног радничког синдикалног савеза Југославије, УРССЈ). Ауторка је инкорпорисала женску у општу, светску и југословенску повест. Да би што боље приказала различите мотивације за активизам применила је компаративну методу. Примера ради, поредила је карактерно потпуно два различита женска друштва, Хрватску жену и Женски покрет, односно мотивацију и разлоге за ступање у штрајк радница различитих творница/предузећа. Ту методу је користила у анализи друштвено-политичког положаја жена у Краљевини Југославији у односу на онај у осталим европским земљама, пре свега у Великој Британији и Немачкој (због доступности секундарних извора).

Најзначајнији делови књиге *Дуги женски марш* управо су они у којима се анализирају штрајкови радница. Штрајкови, који су у међуратном периоду постали свакодневна појава, откривају да су раднице биле и те како свесне свог подређеног економског и друштвеног положаја (ниских плата, лоших хигијенских увета итд.). Обуставе рада представљале су средство којим су оне освајале јавни простор и износиле своје ставове. У синдикалним оквирима жене су се бориле за боље услове рада и бавиле питањима равноправности уопште те права гласа. Портрети „бунтовних“

жена, активисткиња из радничког и комунистичког покрета значајни су не само за локалну историју жена, већ и за историју југословенског радничког покрета. Међу њима се истиче онај Аделе Павошевић (осјечке Розе Луксембург), која је учествовала на Конгресу уједињења у Београду 1919. године.²

Дуги женски марш је синтеза постојећих спознаја о деловању женских организација и женском питању у међуратном периоду, надограђена резултатима ауторкиног истраживања. Као таква омогућује академској и широј читалачкој публици упознавање с феминистичком теоријом, односно теоријским и методолошким приступима проучавању историје рода те деловањем хрватских активисткиња за време Краљевине СХС/Југославије.

¹ Троједне Краљевине Хрватске, Славоније и Далмације.

² И у формирању Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста).

Svetlana Stefanović
svetlana.s@arhivyu.rs
Archives of Yugoslavia
Belgrade

Women Were Present

Жељка Јанковић
zeljka.jankovic@fil.bg.ac.rs
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Per aspera ad astra¹

Научнице у друштву: радови са конференције одржане од 11. до 13. фебруара 2020. у Српској академији наука и уметности у Београду / ur. Lada Stevanović, Mladena Prelić, Mirosłava Lukić Krstanović. – Београд: Етнографски институт САНУ, 2020. – 456 стр. – ISBN 978-86-7587-106-4.

Зборник *Научнице у друштву* плод је научне конференције одржане од 11. до 13. фебруара 2020. године у Српској академији наука и уметности у Београду, у оквиру пројекта *Положај научница у друштву и на тржишту рада у Србији* Етнографског института САНУ. Поред предговора из пера уредница Ладе Стевановић, Младене Прелић и Мирославе Лукић Крстановић, која је написала и завршни осврт, зборник обухвата тридесет седам радова, распоређених у пет тематских целина.

Прву целину, насловљену „Научнице у/о друштву“, отвара рад Драгане Поповић „Борба за освојено: истраживачице у природним наукама“. Ауторка тумачи статистичке податке који показују неколико тенденција у савременом контексту: 1. недовољну заступљеност жена у техничким наукама; 2. низак проценат жена у академијама наука и међу лауреатима престижних награда; 3. доминацију мушкараца на руководећим позицијама на универзитетима; 4. промену положаја науке у свету који освајају информационе и менаџерске професије, те жене које остају на факултетима покушавају да у све суровијим условима ускладе лични и породични живот. Последње две ставке на локалном плану потврђује и анализа коју у раду „Родна равноправност у науци – једнаке могућности и посебне мере“ спроводи Маријана Пајванчић. Тумачећи Устав Србије, Законе о забрани дискриминације, о равноправности полова и о науци и истраживањима, као и друге стратешке документе и акционе планове јавне политике из периода 2016–2020, ауторка уочава да стратегија и легислатива нису уједначене. О (дис)континуитету превазилажења граница између теорије и праксе кроз борбу за женска питања пише Јелена Петровић, стављајући у фокус послератне дискурсе и ставове према феминистичком деловању у међуратној Југославији као пример образаца „искључивања,

негирања и потискивања жена из јавних сфера“ (стр. 41) кроз утапање у Партију, инсистирање на класној борби под претпоставком већ остварене родне равноправности и занемаривање жена које су дале значајан допринос антифашистичкој борби. Репродуковање патријархалних образаца предмет је рада Сање Лазаревић Радак. Анализирајући новинске чланке, телевизијске емисије и интернет странице од 2013. наовамо, ауторка потцртава како заступљеност научница у медијима и начине на које су представљене диктирају употреба патриотског дискурса, естетски критеријуми и усклађеност с традиционалним родним улогама супруге и мајке. На проблем дисконтинуитета историје феминистичког деловања надовезује се проблем дисконтинуитета историје производње феминистичког знања – само једна од опасности генерисаних неолибералним тржиштем, на коме се мреже женске сарадње и цитатности суочавају с мноштвом изазова: егзил и миграције, прекаријат, генерацијски рад, али и ејдизам, подвлачи Татјана Росић Илић: наиме, у свету хиперкомпетитивности, млађе генерације научница неретко „афирмишу само одређене теоријске и феминистичке дискурсе“ (стр. 62), чиме се на тихи заборав осуђује знање већ произведено заслугом њихових претходница. Подсећајући управо на пионирке у преношењу феминистичког знања на Универзитету у Београду, Даша Духачек и Милица Миражић постављају питање у којој мери доношење Плана за постизање родне равноправности у оквиру пројекта TARGET (*Taking a Reflexive Approach to Gender Equality for Institutional Transformation*) означава помак у борби за већу заступљеност женских студија, односно студија рода у нас, и у ту сврху, као почетни корак у истраживању, наводе анализу садржаја програма на пет факултета у школској 2018/2019. години. Јелена Териман и Ирена Фикет представљају резултате испитивања спроведеног међу истраживачицама на Универзитету у Београду 2017. године, а у вези с поделом кућних послова, али и хијерархијском расподелом универзитетских послова. Ауторке испитују и постоје ли унутар породица анкетираних истраживачица реакције окренуте ка дестабилизацији патријархално устројене породице. Да ли род умањује каријерне потенцијале жена у академској професији?, питање је које поставља и Исидора Јарић. Истакавши системску инхибицију – савладавање отпора унутар академског окружења, али и читавог друштва које прописује друштвено пожељне моделе бивања женом – као суштинско обележје егзистенције научница у Србији, ауторка спроводи анализу структуре студената и запослених у сектору високог образовања у последњих десет година из родне перспективе.

У оквиру тематске целине „Научне дисциплине и родна равноправност“ представљени су значајни, често иновативни доприноси жена, препреке с којима се суочавају и стратегије које осмишљавају ради веће видљивости и побољшања услова рада у области поезије, науке о књижевности, астрофизике, математике, јуриспруденције, антропологије, етнологије. Дубравка Ђурић кроз рад Ажинове школе поезије, која се „артикулисала у контексту пружања симболичког отпора процесима радикализације национализама“ (стр. 114), илуструје како је експликација поетике, тј. ауторефлексивност крајем деведесетих година прошлог века продрла на домаћу песничку сцену, претежно урођену у то време у историјске и религиозне теме и слепу за урбане и/или неоавангардне песничке праксе. Пољем књижевности и науке о књижевности бави се и Владислава Гордић Петковић. Упоредјујући „виђење мушко“ и „виђење женско“ на примерима *Историје српске књижевне критике* Предрага Палавестре и огледа „Женски књижевни канон“ Дубравке Угрешић, ауторка понавља важна питања о томе постоји ли уопште женски књижевни канон, на којим критеријумима је успостављен и шта скрива и открива камуфлирање суштинског питања „женског идентитета“, како би закључила да у савременом потрошачком друштву вреба опасност од „тривијализације женскости“ више него у генерацији пионирки гинокритике. Текстови Ладе Стевановић, Магдалене Штандаре (Magdalena Sztandara) и Александре Павићевић представљају прилоге историји антропологије и етнологије на Балкану и шире. Лада Стевановић подсећа на део пионирског рада Светлане Слапшак, дефинише утицаје које је француска школа антропологије античких светова извршила на њу и иновације које је она унела у овај приступ. Магдалена Штандара на основу рада на терену с непослушним уметницама и активисткињама разматра могућности, али и замке такозване *борбене етнографије* према Џефрију Џурису (Jeffrey Juris). Александра Павићевић примећује како теме из сфере приватности, али и проучавање смрти и погребних обичаја, за које се традиционално везују жене, у антрополошким истраживањима готово по правилу „припадају“ женама. Међутим, ауторка уочава и како се од осамдесетих година прошлог века парадигма постепено помера у правцу укидања подела на „мушке“ и на „женске“ теме. Олга Атанацковић у свом тексту о доприносу жена развоју астрофизике и њеној популаризацији у свету од краја 19. века наомамо, поред осврта на значајне научнице са Харварда, детаљније представља рад три пионирке у овој области на Универзитету у Београду: Мирјане Вукићевић-Карабин, Јелене Милоградов-Турин и Јелисавете Арсенијевић, које су оставиле значајан научни и педагошки траг. Сенка Гавранов, Александра Изгарјан и Слободанка Марков кроз

анкету спроведену међу математичаркама из различитих крајева света истражују утицај различитих фактора на успех жена у математичким наукама. Ауторке идентификују недовољну заступљеност жена у математици и, уз недостатак системске подршке, као значајан проблем наводе перпетуирање родних стереотипа о „прикладним“ занимањима за дечаке и девојчице. Рад Зорице Мршевић „Стратегије актерки феминистичке јуриспруденције“ показује како је услед повећања броја професорки и истраживачица из области права од средине 20. века дошло до увезивања правне теорије и феминистичког активизма у циљу критичког промишљања правног положаја жена и стратегија за његово побољшање: од критичког преиспитивања наизглед неутралне јуриспруденције, изласка из „кавеза“ правног система који не препознаје родно засновано насиље и дискриминацију, стратегије „провокације“ овешталих патријархалних норми и отварања спорних питања, до рада на проширењу правних појмовника и факултетских курикулума. Поглавље закључује рад Свенке Савић о историјату рада и развоја Центра за родне студије Универзитета у Новом Саду, оствареним успесима и утицајима, али и изазовима са којима се суочавао од оснивања 2003. године до данас. Ауторка се нарочито фокусира на докторске студије: представља постигнућа студенткиња и студената током студија, анализира резултате анкете о њиховом даљем научном развоју и/или активизму, подвлачи тешкоће и пропусте како би изнела предлоге за промену постојећег стања.

У трећем одељку, три рада на енглеском језику омогућују да се повуку регионалне и глобалне паралеле у вези с препрекама на које наилазе научнице и студије рода, видљивошћу научног доприноса жена и родном равноправношћу у истраживачким и универзитетским круговима. Текст Ане Лулеве представља ситуацију у којој се последњих година налазе студије рода и жене запослене у високом образовању у Бугарској, у контексту јачања антифеминистичких дискурса и неотрадиционалистичких покрета, чије се последице огледају не само у оживљавању/укорењивању родних стереотипа и сексизма већ и патријархално устројених хијерархија на тржишту рада, укључујући и високо образовање. Мирјана Прошић-Дворнић истиче доприносе шест америчких антрополошкиња и/или активисткиња које су током двадесетог века истраживале категорију рода или представљале модел еманципованих жена. Њиховом заслугом, подсећа ауторка, род је почео да се сагледава као друштвени конструкт, а не као биолошка детерминанта. Истицале су и како многи антрополози због родног „слепила“ нису у своја истраживања уврстили женске културе и многе примитивне заједнице које би раскринкале тобож природне и универзалне датости на којима почива широко распрострањена подређеност жена. Владана Вукојевић анализира положај

научница у Шведској кроз рад у којем најпре сумира развој друштва и значајне тренутке у вези са равноправношћу полова. Иако се Шведска убраја међу државе са највишим степеном напретка у погледу постизања родне равноправности, неједнакости и даље постоје, те ауторка пружа примере стратегија помоћу којих се оне настоје превазићи.

Четврта тематска целина – „Феминистичко знање и образовање кроз историју“ – трасира образовни пут и професионални ангажман жена од међуратног периода до данас, сумира резултате увођења феминистичког знања и методологије у учионице и научно-истраживачке институције и разматра потенцијале за будућност. Јелена Батинић бави се програмима трансформације друштва, који укључују и женско питање, у послератној Југославији (1945–1953), нарочиту пажњу посвећујући културно-просветним активностима Антифашистичког фронта жена, али и контексту његовог (само)укидања. Рад Сање Петровић Тодосијевић хронолошки се надовезује на претходни текст, а акценат ставља на положај учитељица и њихову улогу у успостављању нове политике образовања и васпитања у периоду 1953–1958, тумачећи на који начин је њихово присуство и ангажовање оснаживало девојчице и мајке, али и како су поднеле највећи терет модернизације претежно сељачког друштва. Адриана Захаријевић анализира како су се на простору Југославије осамдесетих година 20. века преламали, тачније, сукобљавали феминистички дискурси са Запада и локалне социјалистичке еманципаторске политике. Ауторка хипотезу по којој је за југословенски феминизам управо искуство самоуправног социјализма било пресудан фактор поткрепљује, између осталог, поређењем тема и закључака Бледске конференције „Жене и развој“ из 1977. са чувеном конференцијом „Друг-ца жена, Женско питање – нови приступ?“ организованом наредне године. Станислава Бараћ представља развој и узлет феминистичких студија периодике у Институту за књижевност и уметност у Београду, од прегалачког рада Слободанке Пековић седамдесетих година 20. века, преко истраживања у Центру за женске студије и око часописа *ПроФемина*, до резултата удружених активности истраживачица на Институту и на Филолошком факултету Универзитета у Београду, захваљујући којима се предефинише, између осталог, доминантно виђење историје српске књижевности. Јелена Милинковић надовезује се на ову тему радом о савременом проучавању феминистичких часописа на примеру *Женског покрета*, најдугочечијег југословенског феминистичког часописа (1920–1938), у којем представља и задатке мултидисциплинарног пројекта *Женски покрет 2020*. Жарка Свирчев у свом тексту овај часопис посматра као „центар међуратне феминистичке контрајавности“ (стр. 301), у којем су се кроз жанр женског портрета промовисали

успеси научница у свету и земљи, али и истицале тешкоће с којима су се суочавале у академском свету, побијале стереотипне представе о њима, установљавао теоријски апарат и рађале алтернативне стратегије ширења феминистичког знања. Управо се начинима преношења феминистичког знања и педагогије у учионици, те увођењем женске и феминистичке периодике у наставу књижевности бави рад Ане Коларић. Ауторка представља силабусе неколико својих предмета на основним и постдипломским студијама на Филолошком факултету Универзитета у Београду како би потцртала да су ангажовано преиспитивање такозваног легитимног знања из историје друштва и историје књижевности и легализација феминистичког знања на универзитету неопходна карика у промишљању и остваривању промена на нижим образовним ступњевима. И Катарина Лончаревић рад посвећује феминистичком знању у високошколском образовању и научној периодици, анализирајући изазове институционализације студија рода у Европи и Америци, те на универзитетима у земљи и региону, њихов статус на факултетима Универзитета у Београду, као и значај часописа *Генеро* за производњу, прикупљање и ширење феминистичког знања и умрежавање научница.

У поглављу „Бити научница: интерпретације“ обједињено је десет радова који представљају друштвено-историјске оквире живота и рада знаменитих жена у различитим научним пољима, њихов научни и општедруштвени допринос и разлоге њиховог занемаривања или потискивања из историјског наслеђа. Полазећи од податка да је 1974. године Српска књижевна задруга објавила превод *Теорије о лепом у антици* Ернеста Грасија (Ernesto Grassi) уместо да прештампа научно неупоредиво вреднију *Античку естетику и науку о књижевности* Анице Савић Ребац из 1955. године, Светлана Слапшак дискутује о средини у којој је намерно потискивано у заборав њено капитално дело. Ивана Башић саставља портрет Ксеније Атанасијевић кроз својеврсни мозаик „портрета“ значајних књижевница, филозофкиња, али и светица које је прва жена доктор наука у Краљевини СХС изабрала да ослика у својим текстовима као примере одолевања наметнутим женским улогама и узлета креативности. Ивана Пантелић и Драгомир Бонцић представљају научни и педагошки рад, али и друштвени ангажман Смиљке Костић-Јоксић, и анализирају идеолошки контекст уклањања са Универзитета прве лекарке изабране у звање асистента на Медицинском факултету у Београду, одликоване француским орденом Легије части за резултате у сузбијању туберкулозе код деце. Маргарета Башарагин и Драга Гајић оживљавају причу о деловању и страдању лекарке, антифашисткиње и активисткиње женског покрета др Маргите Херцл. Професионални ангажман и тешка судбина бактериолошкиње и фармаколошкиње (али

и фолклористкиње, преводитељке и публицисткиње) Ане Цимер Грес, која је учествовала и у пионирским испитивањима антиоксидативног деловања флавоноида, предмет су истраживања Гордане Стојаковић. Сања Којић Младенов пише о иновативном приступу и интердисциплинарном научном и креативном путу Марице Радојчић, мултимедијалне визуелне уметнице, научнице и професорке Математичког факултета Универзитета у Београду, оснивачице Математичке уметничке радионице на матичном факултету и учеснице у оснивању првог програма за дигиталну уметност при Универзитету уметности у Београду. Ервина Дабижиновић настоји да ширем региону представи рад и научно наслеђе Милеве Филиповић, докторке политичких наука и зачетнице родног дискурса у Црној Гори, преводитељке значајних дела француске феминистичке литературе, нарочито из области социологије. Лариса Орлов Вилимоновић тежи да отргне од заборава неправедно запостављену а у светским круговима цењену византолошкињу Нинославу Радошевић осврћући се не само на њен животни пут и научне резултате у области византијске реторике и књижевности већ и на утиске многих студената о њеном преданом педагошком раду. Селена Ракочевић и Младена Прелић истичу залагање сестара Љубице и Данице С. Јанковић за успостављање етнокорологије као научне дисциплине у Србији и утицај који и данас у овој дисциплини има њихов систем нотације, као и огромна сума знања о традиционалним плесовима која су по земљи и региону прикупљале током три деценије. Најзад, указујући на заслуге етнологкиње Мирославе Малешевић, која је међу првима код нас увела родну димензију у етнологска и антрополошка истраживања, Соња Радивојевић истовремено реконструише и пут којим се крећу проучавања жена и рода у овој области од осамдесетих година до данас.

Завршни осврт – рад Мирославе Лукић Крстановић „Бити жена у науци – научница: проблеми и перспективе. О пројекту Етнографског института САНУ под покровитељством Унеска“ – сумира централна питања и осе око којих се одвијао пројекат *Положај научница у друштву и на тржишту рада у Србији*. Ауторка статистичким подацима подупире закључке штампаних радова о и даље присутном родном јазу у научном свету, што у иностранству, што у Србији, где око 51% научног кадра чине жене. Њихов критички глас значајан је за корените друштвене промене, њихов теоријски допринос проширује епистемолошка поља многих дисциплина, али је њихова свакодневица обележена сталном борбом за очување освојеног и доказивање сопственог присуства у друштву. Око три кључна стуба пројекта: научног семинара за докторанткиње и докторанте „Научнице за научнице – методологије феминистичких

истраживања“, темата „Наука и род: синхроне и дијахроне перспективе“ и конференције „Научнице у друштву“, праћене документарним филмом и изложбом, окупиле су се, по речима Свенке Савић, „бар четири генерације научница, које су се међусобно упознавале, препознавале, истраживале, оцењивале“ (стр. 448). После синтезе покренутих питања, Мирослава Лукић Крстановић текст закључује навођењем могућности и иницијатива за превазилажење уочених проблема.

Обим зборника и широк дијапазон обухваћених тема сведоче о активној мрежи научница у земљи и региону, а и шире, а изнети закључци упозоравају да се богато феминистичко наслеђе не сме предати забраву, као и да се на многим пољима за адекватнији положај феминистичког знања и родну равноправност треба и даље борити.

¹ Овај текст је настао у оквиру *Књиженства*.

Željka Janković
zeljka.jankovic@fil.bg.ac.rs
University of Belgrade
Faculty of Philology

Per aspera ad astra

Merima Omeragić
merima.omeragic@unsa.ba
Univerzitet u Sarajevu
Centar za interdisciplinarnu studije

Studija margine: udovice, stigma i društvena nepravda

O udovicama ili o jednoj društvenoj nepravdi / Mirjana Bobić, Slađana Dragišić Labaš. – Beograd: Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, 2020 – 198 str. – ISBN 987-86-6427-149-3

Knjiga *O udovicama ili o jednoj društvenoj nepravdi* (2020) autorki Mirjane Bobić i Slađane Dragišić Labaš utemeljena je na argumentu ispunjenja praznine u naučnom polju socioloških i sociodemografskih istraživanja. Pored činjenice da se zasniva na empirijskom istraživanju koje je sprovodila profesorka Anđelka Milić, kao i na profesionalnoj odgovornosti autorki knjige da dovrše započeto istraživanje, u prvi plan je istaknuta potreba za proučavanjem položaja društveno marginalizirane i/ili stigmatizirane kategorije žena – udovica. Druga značajna dimenzija je determinirana činjenicom da se Srbija po nivou obudovlosti nalazi u samom vrhu Evrope kao posljedica intenzivnog starenja stanovništva i s tim povezanog mortaliteta u braku. Prednost knjige je što je u cjelosti posvećena isključivo udovicama i njihovim jednoroditeljskim porodicama iz vizure samih žena kroz tri perioda: prije kritičnog događaja smrti, neposredno nakon njega i tokom procesa prelaza u novu životnu fazu restrukturacije i adaptacije. Društvena nejednakost udovica proističe iz feminizacije udovištva, jačanja njihove socijalne vulnerabilnosti, ekonomske nestabilnosti i isključenosti. Ciljna grupa studije su žene srednje i mlađe dobi (kada je društveno manje očekivano da će izgubiti partnere) s akcentom na dvije skupine: mirnodopske i ratne udovice. Poseban aspekt knjige *O udovicama* koji je također novi, jeste dimenzija *iščašene realnosti* za koju Mirjana Bobić i Slađana Dragišić Labaš tvrde da je emotivno uticala na interpretaciju i drugačije čitanje nalaza o životima ispitanica.

Knjiga se sastoji iz pet dijelova: uvoda, teorijskog okvira, interpretacije životnih priča mirnodopskih udovica, interpretacije životnih priča ratnih udovica i zaključka.

Mirjana Bobić i Slađana Dragišić Labaš u uvodnom dijelu mapiraju socioekonomske promjene s kraja 20. vijeka koje su se odrazile na nuklearnu porodicu. Tu su uticaji porasta siromaštva, pada zaposlenosti, pada prihoda i pogoršanja kvalitete života direktno odražene na polju bračne dinamike, modela rađanja, sklapanja braka, fertiliteta, alternativnih bračnih formi, te kontrole umiranja i rađanja kao dominantnih procesa modernizacije demografskih režima. Smrt kao društveni događaj u modernom društvu uzrokovana je bolestima, ekscesima i konzumacijom alkohola i

psihoaktivnih supstanci. Udovištvo nastaje kao posljedica mortaliteta lica u braku, što je u prvom redu visoko stresogen događaj. Reakcije koje on izaziva zahtijevaju snažnu društvenu podršku. Fokus studije o udovicama stavljen je na specifičnosti relacije udovištva s društvom, odnosno tradicionalnim normama povezanim sa stavovima prema udovicama. Također, autorke problematiziraju i niz faktora od bioloških, psiholoških, socijalnih, kulturoloških i ekonomskih koji utiču na proces transformacije od dijade ka single statusu.

Istraživanje obuhvaćeno knjigom *O udovicama ili o jednoj društvenoj nepravdi* uokvireno je metodom utemeljene teorije (*grounded theory*) koju odlikuje prednost pri otkriću procesualnosti pojava i subjektivnost u izvještavanju, pri čemu istraživačice imaju slobodu da kreiraju individualne i neponovljive, interpretativne analitičko-sintetičke sheme. Preduslov korištenju metode utemeljene teorije zasnovan je na zasićenom uzorku i bogatoj empirijskoj građi. Rasvjetljavanje koncepata društvene pravde i odvija se iz ugla istraživačica i samih akterki promjena koje su suočene s iskustvom klasnih, rodnih, starosnih, fizičkih, mentalnih nesposobnosti. Rezultati se interpretiraju postupno u fazama koje prate terenski rad (intervjuisanje). Ključna pitanja u istraživanju društvene ne/pravde odnose se na probleme resursa (lične i društvene prirode određuju djelovanja, interakcije i ishode); hijerarhija (na nivou pripadnosti grupe i odnosa struktura moći i individualnih akcija); i na to kako se reflektuju društvene prakse i politike na život pojedinke i zajednice. Studija o marginalizaciji udovica u odnosu na postavljene istraživačke probleme donosi prepoznavanje faza života udovištva kao očiglednog obrasca, procjene postojanja mreža za osnaženje i emancipaciju i proaktivnost udovica i na bazi intimnog iskustva. Analizu podataka zasnovane teorije podupire i tema akcije vs. ponašanja (rutina, strategija i pregovaranja). Autorke su analizirale uzorak na osnovu tri starosne kategorije (18–29, 30–39, 40–55 godina starosti), obrazovanja (osnovno, srednje, više i visoko) i socijalnog statusa. Istraživanje je obuhvatilo ukupno 30 ličnih priča, i to 15 mirnodopskih i 15 ratnih udovica. Glavni okvir koji koriste Mirjana Bobić i Slađana Dragišić Labaš je feministički i rodni jer istraživanje obuhvata žene, ne samo s aspekta opisivanja, već partikularno u kontekstu režima patrijarhata i svođenja žene na privatnu sferu i figuru materinstva. Ženska, pa i udovička figura je konstruisana kao nevidljiva i nebitna.

U centralnom dijelu studije zastupljeni su interpretirani intervjui podjeljeni u kategorije mirnodopske i ratne udovice. U obje grupacije autorke slijede ključne kodove: suočavanja s gubitkom, strategije prevazilaska stresa, socijalne mreže, reorganizaciju porodice, samožrtvovanja do samozanemarivanja, planove za budućnost i prekinute budućnosti, institucionalnu podršku i samoorganizovanje. Specifičan fokus predodčen je analizom doživljaja tugovanja, prelazne tačke, novog života (materijalni resursi, lični resursi, društveni resursi) i ponašanja, ali i odnosa s djecom, porodične mreže i društvene podrške, pritiska tradicije na ponašanja udovica, reorganizacije porodice i potencijalnog repartnerstva, promjene porodičnih uloga i hijerarhije.

U sklopu zaključnih razmatranja Mirjana Bobić i Slađana Dragišić Labaš na osnovu izvršene analize prikupljenih podataka potvrđuju pretpostavku stigmi i marginalizacije žene u represivnom društvu. Na primjeru dvije skupine udovica i njihovog diferenciranja autorke utvrđuju razlike između mirnodopskih i ratnih udovica, pri čemu se kao najveća razlika nameće migraciona komponenta iz koje proizlazi veća potreba ratnih udovica za brojnim resursima preživljavanja traume i nepravde i procesa izbjeglištva, ali i drugačiji uslovi transformacije porodice i uslova tugovanja, te suočavanja s diskriminacijom u novoj sredini. Komparacijom socioekonomskih statusa udovica, autorke studije su došle do sljedećih razlika: mirnodopske udovice imaju viši društveni položaj, one su više radno aktivne, imaju stabilnija primanja i efektivniji socijalni kapital. Utvrđeno je da na nivou hijerarhija nema jasne vertikalne diferencijacije među udovičkim grupama jer zanimanje, zaposlenost, prihodi ili socijalne mreže ili podrška porodice ne nude jasnu profilaciju položaja. Istovremeno, uz resurse i hijerarhije, politike društva ne prepoznaju udovice kao ranjive kategorije kojima bi trebalo usmjeriti mjere podrške. U odnosu na definirani okvir studije u knjizi *O udovicama ili o jednoj društvenoj nepravdi* identificiraju patrijarhalnu tradiciju kao glavni set vrijednosti obje skupine udovica (u većoj mjeri ratnih nego mirnodopskih) koje kroz norme uzrokuju niz ponašanja: odustajanje od novog partnerstva, vezanost za porodicu preminulog supruga, odgovornost za potomstvo i samožrtvovanje.

Sociološka studija *O udovicama ili o jednoj društvenoj nepravdi* donosi nova bitna saznanja o aspektima isključenosti i marginalizovanja udovica, posebno u smislu izostanka šire (porodične i/ili društvene i sistemske) podrške. Knjiga odgovara i na istraživački poriv profesorke Anđelke Milić da u društvenim kontroverzama pronađe subverzivne elemente za oslobođenje žene. Istraživanje o udovicama koje su knjiški predočile Mirjana Bobić i Slađana Dragišić Labaš predstavlja izuzetan doprinos zahtjevu za ženskom emancipacijom.

Merima Omeragić
merima.omeragic@unsa.ba
University of Sarajevo
Center for Interdisciplinary Studies

A Study of Margins: Widows, Stigma, and Social Injustice

Ивана Дејановић
idejanovic201730027@student.fil.bg.ac.rs
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

О знању, феминизму и активизму – Марина Благојевић Хјусон¹

Феминизам, активизам, политике: Производња знања на полупериферији: зборник радова у част Марине Благојевић Хјусон / ур. Сања Ћопић, Зорана Антонијевић. – Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања, 2021. – 620 стр. – ISBN 978-86-80756-42-4

Зборник радова *Феминизам, активизам, политике: Производња знања на полупериферији* настао је као синтеза академских текстова и рефлексивна на академски и активистички рад научнице, феминисткиње и активисткиње Марине Благојевић Хјусон (Hughson). Зборник отвара посвета из пера Филипе Благојевић, кћерке Марине Благојевић Хјусон, док су уреднице зборника Зорана Антонијевић и Сања Ћопић написале уводни текст. Зборник је обликован у шест тематских целина, од којих пет садрже 31 академски текст посвећен теорији, аспекту рода у теорији Марине Благојевић Хјусон и уделу активизма у академском раду научница. Последња област садржи интервјуе, говоре и колумне чија је ауторка сама Марина Благојевић Хјусон. Радови који сачињавају зборник осмишљени су као осврт на заоставштину и научна достигнућа Марине Благојевић Хјусон, али и као темељ за наставак теоријских истраживања и активистичких пракси у будућности. Зборником су отворена нова поља, како за истраживаче чији су радови укључени у зборник, тако и за нове истраживачице и истраживаче у областима социологије рода, феминистичке теорије и студија рода и маскулинитета. Последњи одељак зборника садржи кратке биографије ауторки и аутора радова.

У прво поглавље под називом „О теорији полупериферијалности, полупериферија и производња знања“ укључено је пет радова у којима је из различитих перспектива анализиран концепт полупериферије који је на простору бивше Југославије успоставила и за чију се институционализацију залагала Марина Благојевић Хјусон. У првом раду овог поглавља Џеф Херн (Jeff Hearn) се фокусира на индивидуалност и транснационалност како индивидуалних истраживача тако и научних области и

трансационалних друштава, с посебним акцентом на трансационалном уобличавању индивидуалних истраживача. При томе истиче Марину Благојевић као пример за истраживачицу која делује у пољу трансационалних научних области. Марија Бабовић анализира књигу *Сутра је било јуче*, објављену 2015. године као својеврсну интервенцију на сопствена првобитна истраживања која је Марина Благојевић Хјусон вршила осамдесетих година 20. века на тему професионално успешних жена у (бившој) Југославији, чему је придодала и ауторефлексију о развоју сопственог научног пута и академских достигнућа. Марија Бабовић се фокусира на теорију Марине Благојевић Хјусон о трансформацији патријархата у Србији као земљи коју карактерише полупериферијалност. Соња Авлијаш анализира је залагање Марине Благојевић Хјусон за постављање теоретских оквира неопходних за производњу знања на полупериферији. Ауторка рада указује на јединствени феминистички оквир у којем је Марина Благојевић Хјусон наглашавала да је неопходно стварати како би се избегло делимично и непотпуно знање које ће потом утицати на креирање нецеловите јавне политике. С проучавањем везе полупериферије и производње знања наставља Ивана Спасић у раду „Лоцираност знања: Новије критике слепих мрља друштвене теорије“. Узимајући као теоријски оквир теорију о полупериферијалности Марине Благојевић Хјусон, ауторка критички приступа неједнакостима у савременом друштву и његовој подели моћи, инсистирајући притом на производњи контекстуализованог знања као начину за расветљавање и смањење друштвених неједнакости. Прво тематско поглавље завршава рад Милице Ресановић на тему социолошких истраживања културне производње и потрошње из перспективе теорије полупериферијалности.

Другу целину, „Род, родне теорије и уродњавање знања“, сачињава шест радова на тему интегрисања родности у социолошка истраживања у Србији и контекста родне егалитарности, те заступљености мизогиније у институционализованом знању. Мирјана Бобић обрађује развој родне демографије у Србији, посебно се фокусирајући на пионирске кораке које је предузела Марина Благојевић Хјусон уводећи категорију рода у истраживања социјалне демографије. Ауторка истиче значај успостављања родне демографије као интерсекционалне дисциплине која осветљава неравноправни положај жена и мушкараца у друштву. У раду „Препреке и подстицаји за развој социологије рода“ Ана Пајванчић-Цизељ фокусира се на допринос Марине Благојевић Хјусон у формирању социологије рода на простору бивше Југославије и, у локалном контексту, на простору Србије. Ауторка још једном истиче значај контекстуализације знања, особито у земљама деликатног полупериферијалног положаја. Оливера Павићевић у

свом раду анализира личну аутономију кроз родну перспективу, повезујући феминистичку теорију и њену интерпретацију личне аутономије. Рад Јелене Пешић и Драгана Станојевића доноси резултате анализе истраживања из области родне поделе улога спроведених у току претходне три деценије (1989, 2003, 2012. и 2018). Контрастирањем резултата истраживања, аутори су добили увид у постепени раст отпора према традиционалним патријархалним родним поделама улога. О теми родне равноправности и родној подели улога пише и Слађана Драгишић Лабаш у раду на тему „Породичне праксе, професионални рад и брачна сатисфакција жена“. Ауторка емпиријским приступом односу мајке, професионално остварене жене и количине слободног времена посвећеном личним и брачним потребама анализира повезаност вишеструке улоге жене и незадовољства које прати овај контекст, посебно наглашен у земљама полупериферије. Последњи рад у другој целини анализира експлицитни пример дубоко увреженог мизогиног дискурса маскираног елементима који подстичу позитиван осећај националне припадности.

Трећи одељак, „Ка родној равноправности – институције, активизам и политике“, чини пет радова који тематизују интеграцију родне равноправности у институционалним и јавним сферама на подручју Србије и Босне и Херцеговине, задржавајући транснационални и интердисциплинарни карактер зборника. У првом раду у овој целини Маријана Пајванчић указује на допринос Марине Благојевић Хјусон приликом родног освешћивања институционалног дискурса, наводећи и активизам који је пратио њен академски рад. Утемељене у полупериферном положају Србије, Зорица Мршевић и Светлана Јанковић указују на међусобно зависни однос домаћих и страних институционалних модела. Ангажовањем Марине Благојевић Хјусон у изградњи знања о родној равноправности и њеним јавним политикама у Босни и Херцеговини бави се Јелена Милиновић, у раду на тему изградње и јачања институција о родној равноправности. Красимира Даскалова (Krassimira Daskalova) обрађује развој феминистичког покрета у социјалистичкој Бугарској током година Хладног рата, а кроз приватни живот и професионални развој Соње Бакиш, главне уреднице часописа *Жена данас* (1965–1980). Напоследку, Карен Габријел (Karen Gabriel) указује на негативан утицај пандемије Ковид-19 на положај жена у Индији кроз настанак нових и продубљивање постојећих разлика и родно неосетљивих политика.

Четврта тематска целина, „Ка позитивној историји: помирење, ненасиље и безбедност“, састоји се из четири текста. Весна Николић-Ристановић указује на праксе представљања насиља над женама током ратова на простору бивше Југославије,

истичући модел инструментализације жена и њихове хијерархизације, те последице ових пракси по феминисткиње које нису правиле дистинкције те врсте. Санела Бајрамовић анализира пренос знања са центра, који представљају активисткиње из Шведске, ка полупериферији коју у овом раду представља Босна и Херцеговина. У раду на тему „Рефлексије на насиље према женама у радовима Марине Благојевић Хјусон“ ауторка Невена Петрушић истиче ставове ове научнице о факторима који формирају структуралне узроке насиља према женама и предуслове неопходне за развијање јавних политика усмерених против опресије и дискриминације жена. На самом крају, Александра Булатовић усмерава пажњу на функционалан приступ образовању система безбедности који би укључивали и жене као једнаке и активне сараднице.

Пети одељак чине четири текста којима се анализирају критичке студије маскулинитета, тема која је окупирала Марину Благојевић Хјусон у најскоријем академском развоју и у чијем је оснивању активно учествовала. Лилијана Чичкарић се осврће на књигу Марине Благојевић Хјусон *Мушкарци у Србији, промене, отпори, изазови*, објављену 2018. године, истичући монографију као важан квантитативни и квалитативни основ из ког би могле проистећи даље активности на пољу родних политика и против родно засноване опресије и дискриминације. Супруг Марине Благојевић Хјусон, Џон Хјусон (John Hughson), указује на њена промишљања о транснационалним маскулинитетима и мушким институцијама рефлектованим на претежно маскулине спортове попут фудбала и крикета, што је резултирало њиховим заједничким радом. Прем Кумар Видајан (Prem Kumar Vijayan) проблематизује маскулину доминацију у институцијама, на примеру универзитета у Индији, заступајући став да је универзитет центар дисеминације знања који истовремено формира и преноси неравноправност полова. Драгана Јеремић Молнар и Александар Молнар анализирају настанак теорије аријевског мушког друштва – Männerbund, и процес промена који је доживела од оригиналне формулације до каснијег слабљења.

Шеста тематска целина носи назив „Маринина интелектуална кухиња: разговори и сећања“. Ова целина је сачињена од седам радова сећања на Марину Благојевић Хјусон, који синтетишу приватни и професионални живот ове научнице, њене идеје о теорији, науци, активизму, феминизму и уметности. Први је рад Џона Хјусона који доноси рефлексије на више од једне деценије заједничких јутарњих разговора уз кафу зачињених визијама будућих радова, критикама јавног дискурса у интелектуалним и социјалним сферама, као и разматрањима и одговорима на критике научног рада Марине Благојевић Хјусон. Биљана Дојчиновић исцрпно представља два пројекта сарадње са

Марином Благојевић Хјусон, проистекла из пријатељства двеју научница и сагласности да границе међу дисциплинама морају бити прекорачене како би се производило локално, аутономно знање. Зилка Спахић Шилјак осврнула се на три сусрета са Марином Благојевић Хјусон коју доживљава као велику ерудиткињу и истраживачицу, на сусрете у Сарајеву, Новом Саду и Београду из којих је проистекло њено охрабрење да настави са ангажовањем на пољу родне равноправности. Светлана Томић се у биографском, аутобиографском и мемоарском есеју фокусира на повезаност науке, уметности и креативности и њиховог доживљаја код Марине Благојевић Хјусон. Искрпним радом допуњеним електронском преписком, цртежом и позивницом ауторка приказује стваралачки процес кроз призму размишљања и ставова Марине Благојевић Хјусон. Бранислава Кнежевић се у кратком излагању опрашта од Марине Благојевић Хјусон речима: „Била је неко, не и неочекивано, више у свету него у нас“. Тања Ђурић Кузмановић у раду приказује развој истраживања на којима је радила Марина Благојевић Хјусон, њене мотиве и пориве, те указује на мотивацију и инспирацију које из њених достигнућа треба да црпе истраживачи и истраживачице. У завршној рефлексiji у шестој целини, Нина Лике (Nina Lykke) се осврће на свој први сусрет са Марином Благојевић Хјусон у Букурешту 1989. године, у периоду који су обележиле политичке и друштвене промене и превирања и дубоко интересовање Марине Благојевић Хјусон и њено разумевање положаја који су заузимале жене у истим.

Зборник завршава седми одељак у којем су интервју Марине Благојевић Хјусон са самом собом, говори на додели награде „Анђелка Милић“ из 2016. и 2017. године, као и две колумне ове научнице објављене у дневном листу „Политика“ током 2017. године. Завршни део карактерише, како наводе уреднице зборника, нада у промену и побољшање који могу бити постигнути ширењем и дељењем знања, повезивањем и истрајношћу у борби за „светло на крају тунела“.

У интервјуу са самом собом из 2013. године, Марина Благојевић Хјусон је рекла да њен живот има сувише „комплексну матрицу да би био редукован и смештен у једноставан и тривијалан, најчешће хронолошки ток“.² Опсег тема и разноврсност радова у зборнику *Феминизам, активизам, политике: Производња знања на полупериферији* то јасно показује. Зборник не само да представља омаж животу и раду Марине Благојевић Хјусон као научнице и активисткиње, већ отвара поља за нове генерације истраживача и истраживачица, истовремено их инспиришући и охрабрујући да крену тежим и мање познатим путем. По томе подсећа на два тома зборника о мизогинији које је Марина Благојевић с великим ентузијазмом и трудом уредила и

објавила. Зборник објављен као сећање на њу јесте признање важности њеног рада, дубоко емоционални опроштај, али и смерница за будуће генерације у свим научним областима којима се Марина Благојевић Хјусон бавила, као и онима за које су њена истраживања битна.

¹ Овај текст је настао у оквиру *Књиженства*.

² О знању, феминизму и активизму: моја животна прича, *Књиженство* 10, 2020 <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2020/intervju/u-spomen-marine-bлагоjevic-hjusion> (приступљено 12. 11. 2021).

Ivana Dejanović

idejanovic201730027@student.fil.bg.ac.rs

University of Belgrade

Faculty of Philology

On Knowledge, Feminism and Activism – Marina Blagojević Hughson

Биљана Миловановић Живак
mbiljana72@gmail.com
Пожаревачка гимназија

На брисаном простору живота и уметности

Као велики компас, Милена Павловић Барили – писма и портрети / Мирјана Митровић.
– Пожаревац: Фондација Миленин дом, Галерија Милене Павловић Барили, 2021, 161
стр. – ISBN 978-86-901636-3-2

Прва публицистичка књига Мирјане Митровић, *Као велики компас*, посвећена је животу и раду велике српске уметнице, сликарке, дизајнерке, модне креаторке и песникиње, Милене Павловић Барили. Интересовање ауторке за своју светски познату суграђанку датира још из ране младости. Наиме, овој публицистичкој књизи о Милени претходио је роман *Аутопортрет са Миленом*, објављен 1990. године, који је награђен Златном значком КПЗ Србије и нашао се у најужем избору за НИИН-ову награду. Није згорег нагласити да овај роман постоји, јер га ваља прочитати, свеједно пре или после *Великог компаса*. Обе књиге расветљавају и оживљавају лик уметнице, виђен очима исте ауторке, на различите начине. Она јој се враћа после тридесет година, али сада с документарном грађом (преписком, сликама и породичним фотографијама) која сведочи не само о Миленином животу, већ и о једном тешком, преломном времену како за Југославију тако и за читав свет.

Милена је рођена је у Пожаревцу 1909. године, као једино дете Данице Павловић и Бруна Барилија, а свој живот је прерано завршила подлегавши срчаним проблемима и последицама пада са коња, 1945. године у Њујорку. По мајци је била Српкиња, а по оцу Италијанка, те се још од детињства кретала између Пожаревца, где је провела рану младост, с мајком Даницом Павловић (1883–1965), и Парме, родног места њеног оца Бруна Барилија (1880–1952). Даница је припадала старој српској породици, потомцима најстарије Карађорђево кћерке Саве. Бруна је упознала студирајући клавир и певање на Конзерваторијуму у Минхену. Њихов брак је трајао кратко, али су се, разишавши се пре Првог светског рата, поново зближили после Другог светског рата, нарочито после Миленине смрти.

Током друге половине двадесетог века Миленино дело скоро да је било заборављено. У контексту тог времена, ратних и послератних година и бурних политичких превирања, интересантно је споменути писмо председнику Јосипу Броз Титу које сведочи о борби Миленине мајке Данице да сачува успомену на своју кћер. То је писмо с инвентарним бројем 129, послато 19. 7. 1953. године, које је, као и сва сачувана писама, у књизи *Као велики компас* наведено у целини. Она се обраћа лично председнику, „као оцу читаве препорођене Југославије и нашем врховном заштитнику уметности и културе“ (стр. 156–157), молећи га да прими поклон – Даничину кућу у центру Пожаревца с деветнаест ари плаца, од које би се направио стални музеј са поставкама Милениних радова:

Ја имам збирку радова моје кћери од њене треће до 23. године живота, који излазе на стотине. Та збирка би ишла заједно са кућом Вама. Остали познији њени радови налазе се у иностранству, које би ви лако добили. Информације о мојој кћерки и њеној уметничкој вредности може дати г-ђа Бета Вукановић, њена наставница, и Петар Лубарда, Лазар Линченоски и други наши сликари који су је познавали у Паризу. Међу својим критичарима имала је и Менотија и Жана Касуа. (стр. 156)

Из Кабинета председника Републике је стигао одговор који показује одговорност једне озбиљне државе према уметности, али из кога се чита и подозрење према Миленином двојаком пореклу, због кога је Даница, потомак династије Карађорђевића а удата за Италијана, и морала да се обраћа снисходљивим тоном „оцу препорођене Југославије“. У одговору у писму заведеним под инвентарним бројем 130 наводи се:

Ваш предлог, како сте га у писму саопштили, сматрамо родољубвим гестом, јер он пружа довољно уверења о Вашим осећањима према својој земљи и њеном народу. Сакупљање сликарских радова Ваше покојне кћери на једном месту пружило би, с друге стране, доста ликовној уметности наше земље, јер су њени радови, по мишљењу наших критичара, потпуно индивидуални, одишу свежином, пријатним колоритом, осећајношћу и богатством маште, а у развоју наше ликовне уметности употпунили би видну празнину, пошто из времена стварања Ваше кћери нема сличних креација код нас. (стр. 157)

Књига *Као велики компас* подељена је на четири дела, а ти делови су даље подељени на поглавља чији су наслови, попут новинских, сугестивни, и у најкраћим цртама наговештавају о којим ће ликовима и догађајима бити речи. Неки су ликови из Милениног живота уметничком фикцијом оживљени још у *Аутопортрету са Миленом*, док у *Великом компасу* Мирјана Митровић осликава читаву галерију ликова тога времена, обликујући њихове књижевне потрете. У роману се, осим Милениног оца и мајке, спомињу краљ Александар (на чијем је двору Милена живела), али и Мусолини, који је, наводно, подржавао уметнике и за кога Милена каже да је „потпуно другачији од мршаваг и нездравог, задртог краља Александра“ (мада Мусолинија пред крај тог поглавља, због надменог држања, а ниског раста, описује „као певца који пије воду“). Ту су Чедомиљ Мијатовић, Сибе Миличић, Миленина наставница Бета Вукановић, критичар Касу, композитор Ђан Карло Меноти, Брунов отац, затим Миленина велика љубав Родриго, њен муж Роберт, али и Даничин најстарији брат Михајло и остали чланови породице Павловић, чије породичне односе ауторка делимично обрађује и у роману.

О свим овим ликовима, нарочито о занимљивим ујацима, у публицистичкој књизи *Као велики компас* налазимо књижевне портрете засноване на документарној грађи. Михајло је био без слуха за уметност али је, како ауторка каже, од једног динара умео да направи четири, Воја је био најлепши, водио је Милену у Љубичево и учио ју је да јаше. Бора је учествовао у балканским ратовима и после рањавања код Куманова унапређен је у чин поручника. Драгољуб је био први Пожаревљанин који се професионално бавио фотографијом и најзаслужнији је за постојање десетина Милениних фотографија.

Милени је био најдражи ујак Божа, који јој је купио први блок и бојице, а о коме је књижевница Милица Јанковић, иначе рођака Павловића, написала одличну причу, са насловом „Колера“. Ту причу је у целости Мирјана Митровић уврстила у књигу, доделивши јој место у одељку „Једно писмо, једна прича и пет ујака“. Ауторка у једном од наредних поглавља наводи још један занимљив податак – да је на првом конкурс *Политике* за кратку причу победила управо та Миличина прича, која говори о Миленином најдражем ујаку. Божа је живео са својом сестром Даницом до краја живота у њиховој породичној кући. Завршио је права, једно време био управник Казнено-поправног дома у Забели, али је осим тога свирао и певао уз гитару и много времена проводио у кафани. Милену је обожавао и био је најбитнија мушка фигура у њеном детињству, будући да је свог оца врло ретко виђала, а Божа се није женио и није имао

деце. Између његовог књижевног портрета и приче „Колера“, у којој је описан тренутак његовог суочавања са смрћу, стоји фотографија из 1913. године. На њој је Милена с ујка Божом, који ју је умотао у свој официрски шињел, тако да јој вири само глава. Ова фотографија, једна од најлепших, приближава нам Миленино детињство и емотивне породичне односе, па се чини као да пред собом имамо сопствени породични албум из кога призивамо успомене.

Фотографије су, уз писма, још једна драгоценост коју нам доноси Књига *Као велики компас*. Значајне су и за структуру књиге јер оживљавају књижевне потрете којима служе као компас. Фотографија Жана Касуа, рецимо, отвара *Први део* и поглавље *Велики катализатор*, у коме је дат његов књижевни портрет. Ту је и његова преписка са Миленом. Касу је био Брунов пријатељ, а када га је Милена упознала имао је тридесет шест година. Написао је текст за каталог Миленине прве париске изложбе и већ тада постаје важна личност у Миленином животу и уметничком раду. Ауторка њихово пријатељство назива кармичким. Друга фотографија на којој је Жан Касу затвара поменуто поглавље. На њој је, поред Касуа, Даница Павловић Барили, а фотографија је настала у Галерији Милене Павовић Барили, у Пожаревцу, 1963. године.

Друго поглавље првог дела, *Професори и Минхен туђе младости*, отвара се фотографијом Хуга фон Хабермана, која је пропраћена одговором професора Хабермана на Миленино писмо, у коме јој жели успех и уметнички процват. Следи фотографија Франца фон Штука, пропраћена позивницом за Сликарску колонију 1828. године, а одмах потом и фотографија студената с класе професора Хуга фон Хабермана из 1927. године. Колико је и сама ауторка, док је проучавала грађу и писала ову књигу, била лично везана за Милену и осећала је као неког себи блиског, у најмању руку као своју духовну рођаку из прошлости, говори и лични коментар који јој се отргао када је описивала Миленино мукотрпно залагање како би студирала код Штука, а његова нарцисоидност угушила је све Миленине младалачке снове:

Прича о Милениним професорима овде би се могла завршити комфорно и без гриже савести, кад драматургија живота не би наметала једно хипотетичко, али сасвим основано питање: зашто, побогу, Даница није Милену уписала на Академију у Парми, на којој су се још сећали и високо поштовали успомену на свог почившег професора и директора Чекропеа Барилија, Милениног деду по оцу?! Академију у Парми завршио је и Миленин стриц, Брунов млађи брат Латино, који је у време кад је Милена студирала у Минхену, већ био признат и

запослен пармски сликар и који ће, само коју годину касније, и сам постати професор на истој Академији на којој је његов отац предавао сликање. (стр. 32)

Одговор, такође из личног угла, будући да и овај текст пише неко ко Милену сматра својом духовном рођаком из прошлости, можемо пронаћи у чињеници да је, између осталог, Даница прећутала у својим сећањима своје ангажовање око рањеника у болници (од јула 1914. до марта 1915. радила је добровољно у Војној болници у околини Пожаревца, о чему постоји документ), а на шта сама ауторка обраћа пажњу пишући о Милениним ујацима. Вероватно из чистог срца које не познаје непотизам и користољубље било које врсте, из веровања да би свако требало да сâм докаже свој таленат и избори се за своје место на уметничкој сцени, не користећи своје порекло, везе својих родитеља и предака, па чак ни име сопственог оца. Јер, постоји ли у малограђанској јавности нешто сумњивије, и у неку руку, етички нечасније, од тога да дете глумаца упише глуму, дете режисера режију, дете лекара медицину, дете писца постане писац, а дете из породице сликара постане сликар? Из разлога оног, на крају крајева, што би се данас назвало скромношћу по питању сопствених заслуга, талента и вредности, а што улази у карактеризацију лика Миленине мајке, па самим тим и Милене саме, јер је са мајком целог живота имала јак, емотиван и присан однос, препун љубави и поверења. Ако је захваљујући некоме постигла све што је постигла, било је то захваљујући њеној мајци Даници, која је повремено живела као пука сиротица не би ли Милени приуштила уметничку каријеру (дирљив и упечатљив пример имамо у роману *Аутопортрет са Миленом* – када мајка и ћерка у време Милениног студирања на смену излазе из изнајмљене собице, јер имају само један пар ципела за кишу).

Фотографија Ивана Мештровића отвара поглавље *Савети великог мештра*. Велики Мештровић, тада увелико познат и признат, био је пријатељ Милениног оца, а у то време, како из Мештровићевих писама сазнајемо, Милена и Даница нису имале никакав контакт с Бруном. Ово пријатељство између Милене и Мештровића испоставиће се значајно и с тачке проучавања Миленине биографије, на шта ауторка посебно скреће пажњу. Сва даља поглавља можемо пратити по репродукцијама слика или по фотографијама личности чијим ће се портретима ауторка бавити. Пошто књига нема садржај, овакво кретање кроз разноврсну и сложену грађу може бити путоказ, посебно за оне који имају визуелно памћење. Тако ћемо имати прилике да видимо како су на фотографијама изгледали Јелена Петровна Романов Карађорђевић, краљ Александар и Марија Карађорђевић, Рамон Новаро...

Поглавља *Сфингина трилогија* и *Женско братство и полурукавице* не отварају се фотографијама већ репродукцијама уља на платну. Прва је отворена Милениним портретом Чедомиља Мијатовића, а друга портретом Милице Јанковић који је урадио Миодрог Петровић. Од свих Милениних рођака, за писце, књижевне историчаре и теоретичаре, најинтересантнија је породична веза с Милицом Јанковић, чијем се књижевном делу тек у последње време придаје заслужени значај. Миленин деда Стојан Павловић и Даничина баба Живка, били су рођени брат и сестра. Милена је била доста млађа од Милице, па ју је звала тета Мица и дивила се њеним књижевним успесима. Тета Мица је у књижевност ушла исте године када се Милена родила, 1909, што је једна интересантна коинциденција.

Други део књиге ауторка отвара фотографијом Бруна Барилија, а после неколико писама налазимо и Даничину фотографију из младости, на којој је се види да је била права лепотица. Милена није наследила њену лепоту, о чему ауторка пише у *Аутопортрету*, где, приповедајући у првом лицу, у Миленино име, говори како је била ружна девојчица и како је због тога у своју лепу мајку гледала као у неко више, божанско биће.

Трећи део је насловљен *Post – mortem* и садржи преписку Милениних родитеља после њене смрти. Ово је најпотреснији део књиге. У четвртом делу налази се званична преписка која се такође тиче Миленине смрти, у којој се налазе писма Отправника послова Краљевске југословенске амбасаде, Роберта Томаса Госелина (Милениног супруга), Данице Павловић (која се потписује са ДПБ), Маргарет Малори, Одговор представника Кабинета председника Републике, Ђан Карла Менотија, Ива Андрића... У писму с инвентарним бројем 223, које Бруно пише Даници у Риму 6. августа 1949, стоји:

Миленица почива у миру, часно и заувек испод једног чемпреса на најлепшем гробљу на свету – на гробљу глумаца и сликара – Енглеза, Руса, Немаца – има свој мали гроб између два руска гроба. Руски свештеник говорио је и одржао опело, у капели на гробљу. Положена је на једну кломбу... и прекривена црним велом. (...) У урну од печене земље ставили смо Милену и унутра сам ставио твој и мој портрет, а затим ставио један цветак који је једна двогодишња девојчица (нама непозната) стојећи тамо случајно, држала у руци. Затим је урна затворена, покривена земљом, а затим камењем, а на камење стављен мали надгробни камен из мора са натписом, а затим је Татјана тамо ставила вазу с водом и пуно цвећа, и тамо смо ставили Милену. (стр. 142)

Писма у којима се родитељи, јадајући се једно другоме, поново зближавају над трагичном смрћу свог јединог детета, дају овој публицистичкој књизи сентименталну, поетску и драматичну ноту. Тако ће се чак и читалац који пре ове књиге није о Милени ништа знао, неминовно за њу везати, заволети је, и тако се укључити у велику, прекоокеанску пловидбу Милениним бродом до вечности.

Књига је писана вођена ауторкином љубављу према уметности, а о уметници која је живела за уметност и ради уметности. Милена није имала деце, а умрла је пре својих родитеља. Ништа у њеном животу није се одвијало редоследом који је предвиђен за смртнике. Уметност коју је она стварала остаће потоњим генерацијама, јер је ишла унапред, испред уметнице која ју је стварала.

„Нигде небо није тако плаво као изнад мог дворишта“, исписане су Миленине речи на улазу у Галерију, смештену у њеној родној кући, коју је њена мајка Даница поклонила граду Пожаревцу. Прелива се плаветнило са огромног мурала њеног *Аутопортрета са кистом* на десном зиду улаза, док слова о љубави према родној кући и дворишту стреме према плаветнику неба. Сведоче да је Милена имала домовину, иако је припадала целом свету. О њој се данас пише више него икада. Постала је инспирација сликара, музичара, мултимедијалних уметника. Носећи велики компас, усамљена у својој различитости, можда је била прва. Али није сама.

Biljana Milovanović Živak
mbiljana72@gmail.com
Požarevac High School

In No Man's Land between Life and Art

Зорана Ђукић

zdjukic201730006@student.fil.bg.ac.rs

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

Жене које су оставиле траг – рута словенских књижевница¹

Defiant Trajectories, Mapping out Slavic Women Writers Routes / Edited by Katja Mihurko Poniž, Biljana Dojčinović & Maša Grdešić. – Ljubljana: Forum of Slavic cultures, 2021, 96 стр, ISBN 978-961-94672-7-5.

Крај XIX и почетак XX века у феминистичкој култури представља период отпора према мушкој хегемонији праћен континуираним покушајима феминисткиња и феминиста да постигну дуго жељену либерализацију. Конструисање феминистичког идеала *нове жене* уноси радикалне промене у патријархатом оковано друштво. Женски интелект и таленат коначно долазе до изражаја, расте број независних, образованих жена које присвајају феминистички модел живљења, вреднују слободу и почињу да истражују нове, до тада непознате просторе.

Тема публикације *Defiant Trajectories, Mapping out Slavic Women Writers Routes*, чије су уреднице Катја Михурко Пониж, Биљана Дојчиновић и Маша Грдешић, упориште има управо у концепту *нове*, ослобођене жене и не представља конвенционални зборник научних студија. Радови обједињени у овом издању Форума словенских култура представљени су на конференцији *Women Writers Route* одржаној у априлу 2019. године у Љубљани, и резултат су успешно реализоване идеје о креирању својеврсне мапе путева изабраних словенских књижевница. Њихови животи и уметничко стваралаштво уско су повезани с друштвено-политичким приликама XIX и XX века, те пружање ширег историјског контекста чини саставни део сваке од студија. Бавећи се судбинама жена које су оставиле траг, ауторке у својим истраживањима оживљавају сећање на неке од најистакнутијих жена хрватске, црногорске, пољске, руске, српске и словеначке књижевности.

Маша Грдешић у свом раду под називом *The Gender of Croatian Modernity: Marija Jurić Zagorka and Ivana Brlić-Mažuranić* подробно анализира уметничке путеве двеју књижевница истовремено правећи осврт на развој и утицај феминистичке теорије и студија рода у Хрватској, као и питање интеграције жена у хрватски књижевни канон.

Савременице Марија Јурић Загорка, ауторка историјских романа, и Ивана Брлић-Мажуранић, која се прославила пишући бајке за децу, издвајају се као најистраживаније жене хрватске књижевности. Концепт студије је компарација тадашњих перцепција њиховог уметничког стваралаштва заснованих на различитим животним ставовима ауторки. Чврсти феминистички идеали, политички ангажман и тежња ка увођењу иновација у традиционални књижевни модел Марије Јурић Загорке, супротстављени су аристократском пореклу и прихватању улоге жене и мајке Иване Брлић-Мажуранић. Анализирајући околности под којима су стварале, ауторка истраживања истиче и оно што их повезује – стигму која је пратила Марију Јурић Загорку као феминистичку активисткињу и Ивану Брлић-Мажуранић као књижевницу чији је рад схваћен као мајчинска дужност, без уметничке вредности.

Културно-политичке прилике у Црној Гори с краја XIX и почетка XX века једна су од централних тема рада *Divna Veković – Our Heroine* ауторке Ксеније Ракочевић. Истраживање обухвата биографију Дивне Вековић, прве жене доктора наука у Црној Гори, познате по својим преводима *Горског вијенца*, поезије Јована Јовановића Змаја и приповедака Вука Караџића на француски језик. Баш као и у случају хрватских књижевница, изванредан таленат Дивне Вековић праћен је бројним критикама и оспоравањима, због чега не постоји довољно релевантних извора о њеном животу и раду.

Као једна од најистакнутијих жена пољске књижевности у зборнику се наводи Марија Конопничка. Ауторку светске класе, чија се дела пореде с делима Вирџиније Вулф и Томаса Мана, задесила је судбина слична оним које су проживеле и друге словенске књижевнице тог времена. Студија Монике Рудас-Гродске (Monika Rudaš-Grodzka), Катарзине Надане-Соколовске (Katarzyna Nadana-Sokolowska) и Емилије Колинко (Emilia Kolinko), која носи назив *Maria Konopnicka (1842–1910): In Search of Individual Emancipation*, открива појединости из живота славне књижевнице, борбу с патријархалним устројством, осудама свештенства и залагање за родну равноправност и права жена. У складу са самом идејом зборника, ауторке нам кроз своје истраживање представљају и путошћевне Марије Конопничке кроз европске земље окарактерисано као период личне слободе која је подстакла њену креативност и изнедрила нека од њених најпознатијих дела.

Из *сребрног доба* руске књижевности издвајају се светској јавности најпознатије словенске ауторке – Ана Ахматова, Марина Цветајева и Зинаида Гипијус. Екатерина Артемиук (Ekaterina Artemyuk) истиче да је циљ студије под називом *The Life and Literary Work of Russian Women Writers of the Early 20th Century: Their Artistic Merit, Cultural*

Contribution, and Meaning for the Present расветљавање непознатих података о животу и раду ових ауторки, као и укључивање савремених културних организација, библиотека, спомен-кућа, књижевних салона и других локација од значаја на мапу словенских књижевница.

Лик и дело Јелене Димитријевић, највеће српске књижевнице међу путницама и највеће путнице међу књижевницама, представља Биљана Дојчиновић у свом раду *The European Routes of Jelena J. Dimitrijević*. Централна тема истраживања почива на исцрпној анализи улоге путовања у животу, раду и перцепцији света ове књижевнице. Пишући о судбинама младих Туркиња у харемима, Јелена Димитријевић јача емпатију према женама, због чега феминистички дух постаје једна од главних карактеристика њене књижевности. Биљана Дојчиновић анализира најпознатија дела српске ауторке хронолошки пратећи њена путовања од Европе до Северне Америке, Африке и Азије. Жудња за откривањем непознатог Јелену Димитријевић наводи да помера границе женске слободе, упознаје нове светове и своје драгоцене искуство преноси на папир. Студија пружа шири контекст за схватање књижевног значаја ауторке чија се дела не свде на пуко описивање пејзажа и догађаја, већ третирају изузетно битна друштвено-политичка питања. Ослобођена свих врста предрасуда, проткана космополитским духом и мултикултуралношћу, дела Јелене Димитријевић непрестано преиспитују културне традиције, патријархална начела, положај жена у различитим друштвеним срединама и као таква представљају својеврсну критику европског начина живота.

Снажан феминистички идеал одредио је и стваралаштво словеначке књижевнице Зофке Кведер. Жена чији је рад оставио дубок траг на регионалној књижевној сцени XX века била је узор многим савременицима и изузетно цењена као ауторка прозе, драмских дела, позоришне и књижевне критике, али и као уредница женских часописа и боркиња за женска права. Катја Михурко Пониж, уз осврт на турбулентан живот и трагичан крај словеначке иконе феминизма, у студији *Zofka Kveder – Slavic Cultural and Feminist Icon of the Early 20th Century* детаљно испитује заслуге на основу којих је славна ауторка обезбедила значајно место не само у словеначкој, већ и у југословенској књижевности. Сећање на Зофку Кведер једнако је прожето њеним уметничким стваралаштвом као и залагањем за развој феминистичких идеала, будући да су њена дела често представљала одраз статуса жена тог времена. Активно преиспитујући питања женске инфериорности, родних стереотипа, фемицида, проституције, сексуалности, ванбрачног мајчинства, репродуктивних права, слободне љубави и других контроверзи, словеначка књижевница је упутила жустру критику на хипокризију савременог друштва и јасно одбацила

традиционалне парадигме, због чега се и према данашњим стандардима може сматрати ванвременском личношћу.

Сличност наизглед различитих животних путева поменутих словенских књижевница огледа се пре свега у чињеници да су биле жене у доминантно мушком свету, индивидуе слободног духа, жељне нових искустава и изазова, путовања и борбе за светлију будућност. Својом храброшћу Марија Јурић Загорка, Ивана Брлић-Мажуранић, Дивна Вековић, Марија Конопничка, Ана Ахматова, Марина Цветајева, Зинаида Гипијус, Јелена Димитријевић и Зофка Кведер прешле су пут који је утабао стазе новим генерацијама жена у књижевности. Студије обједињене у овом издању нису само део историјске и географске трајекторије, већ феминистичко завештање жена које су оставиле траг у словенској култури и, како саме ауторке наглашавају, храбро откривале нове просторе.

¹ Овај текст је настао у оквиру *Књиженства*.

Zorana Đukić

zdjukic201730006@student.fil.bg.ac.rs

University of Belgrade

Faculty of Philology

Women Who Have Left Their Mark – The Route of Slavic Women Writers

Zorana Đukić
zdjukic201730006@student.fil.bg.ac.rs
University of Belgrade
Faculty of Philology

Women Who Have Left Their Mark – The Route of Slavic Women Writers¹

Defiant Trajectories, Mapping out Slavic Women Writers Routes / Edited by Katja Mihurko Poniž, Biljana Dojčinović & Maša Grdešić. – Ljubljana: Forum of Slavic cultures, 2021, 96 pages, ISBN 978-961-94672-7-5.

In feminist culture, the end of the 19th and the beginning of the 20th century was a period of resistance to male hegemony, accompanied by continuous attempts on the part of feminists to achieve long-desired liberalization. The construction of the feminist ideal of the *new woman* introduced radical changes into a society fettered by the patriarchy. The female intellect and female talents finally gained prominence, and the number of independent, educated women who adopted the feminist lifestyle, who valued freedom and were beginning to explore new, hitherto uncharted territories, was on the rise.

The topic of the edition *Defiant Trajectories, Mapping out Slavic Women Writers Routes*, edited by Katja Mihurko Poniž, Biljana Dojčinović and Maša Grdešić, is rooted precisely in the concept of the *new*, liberated woman, and this is not a conventional scholarly book of proceedings. The papers combined in this edition of the Forum of Slavic Cultures were also presented at the conference *Women Writers Route*, held in April 2019 in Ljubljana, and they result from the successfully implemented idea of creating a sui generis route map of selected Slovene women writers. Their lives and artistic oeuvres are narrowly related to the socio-political circumstances of the 19th and 20th centuries, so the provision of a broader historical context is an integral part of each of the separate studies. Dealing with the fates of women who have left their mark, in their papers the authors revive the memories of some of the most renowned women of Croatian, Montenegrin, Polish, Russian, Serbian, and Slovene literature.

In her paper entitled *The Gender of Croatian Modernity: Marija Jurić Zagorka and Ivana Brlić-Mažuranić*, Maša Grdešić thoroughly analyzes the artistic routes of two women writers, while simultaneously paying attention to the development and impact of the feminist theory and gender studies in Croatia, as well as to the question of women's integration into the

Croatian literary canon. Coevals Marija Jurić Zagorka, author of historical novels, and Ivana Brlić-Mažuranić, who earned fame as a writer of fairy tales for children, stand out as the most thoroughly researched women of Croatian literature. The study is conceived of as a comparison of the then-current perceptions of these two women writers' artistic oeuvres, perceptions that were based on their different attitudes to life. Marija Jurić Zagorka's strong feminist ideals, political engagement, and striving for the introduction of innovations into the traditional literary model are juxtaposed with Ivana Brlić-Mažuranić's aristocratic origin and acceptance of the role of a woman and mother. Analyzing the circumstances under which they wrote, the author of the paper also points to the thing that connects them – the stigma that was attached to Marija Jurić Zagorka as a feminist activist and to Ivana Brlić-Mažuranić as a woman writer whose work was understood as a mother's duty, devoid of any artistic value.

The cultural and social circumstances of the late 19th and early 20th centuries in Montenegro were one of the central topics of the paper *Divna Veković – Our Heroine*, authored by Ksenija Rakočević. The paper includes the biography of Divna Veković, the first female Doctor of Philosophy in Montenegro, famous for her translations of *The Mountain Wreath*, Jovan Jovanović Zmaj's poetry, and Vuk Karadžić's stories into French. Just as in the case of the Croatian women writers, Divna Veković's extraordinary talent was accompanied by much criticism and denial of value, for which reason there are not enough relevant sources on her life and work.

As one of the most prominent women of Polish literature, the book of proceedings mentions Maria Konopnicka. A world-class author, whose works are compared with the works of Virginia Woolf and Thomas Mann, she experienced a fate similar to the ones that befell other Slavic women writers of that time. A study by Monika Rudaś-Grodzka, Katarzyna Nadana-Sokolowska and Emilia Kolinko, entitled *Maria Konopnicka (1842–1910): In Search of Individual Emancipation*, reveals details from the life of this famous woman writer, her struggle with the patriarchal order, her denunciations of the clergy, and her advocacy of gender equality and women's rights. In accordance with the very concept of the book of proceedings, in their paper the authors also present Maria Konopnicka's adventurous journey across European countries, which was characterized as a period of personal freedom that stimulated her creativity and engendered some of her best-known works.

From the *Silver Age* of Russian literature, the following Slavic women writers stand out as best known to the public – Anna Akhmatova, Marina Tsvetaeva, and Zinaida Gippius. Ekaterina Artemyuk points out that the goal of her study, entitled *The Life and Literary Work of Russian Women Writers of the Early 20th Century: Their Artistic Merit, Cultural*

Contribution, and Meaning for the Present, is to shed light on unknown data about the life and work of these women writers, and also to include contemporary cultural organizations, libraries, memorial houses, literary salons, and other locations of significance into the map of Slavic women writers.

The character and work of Jelena J. Dimitrijević, the greatest Serbian woman writer among women travelers and the greatest woman traveler among women writers, is presented by Biljana Dojčinović in her paper *The European Routes of Jelena J. Dimitrijević*. The central topic of this research rests on Dojčinović's exhaustive analysis of the role of traveling in this woman writer's life, work and worldview. Writing about the fates of young Turkish women in harems, Jelena J. Dimitrijević strengthens empathy for women, for which reason the spirit of feminism becomes one of the main characteristics of her literary oeuvre. Biljana Dojčinović analyzes the best-known works of this Serbian woman author while chronologically following her journeys from Europe to North America, Africa, and Asia. Dimitrijević's desire to reveal the unknown drives her to move the boundaries of women's freedom, to get acquainted with new worlds, and turn her valuable experience into literature. The study provides a broader context for understanding the literary significance of a woman writer whose works do not boil down to mere descriptions of landscapes and events but rather deal with very important socio-political issues. Freed from all kinds of prejudice, permeated with a cosmopolitan spirit and multiculturalism, the works of Jelena J. Dimitrijević incessantly question cultural traditions, patriarchal principles, the position of women in different social environments, and, as such, they are a sui generis criticism of European lifestyle.

A strong feminist ideal also determined the literary creation of the Slovene woman writer Zofka Kveder. A woman whose work left a deep mark on the regional literary scene of the 20th century was a role model for many of her contemporaries, and she was highly esteemed as a writer of prose works, dramatic and literary criticism, but also as an editor of women's magazines and a fighter for women's rights. Paying attention to the turbulent life and tragic end of this Slovene icon of feminism, in her paper entitled *Zofka Kveder – Slavic Cultural and Feminist Icon of the Early 20th Century*, Katja Mihurko Poniž thoroughly examines the merits of this famous woman writer, which secured her a significant place not only in Slovene but also Yugoslav literature. The memory of Zofka Kveder is as permeated with her artistic creation as it is permeated with her efforts towards the development of feminist ideals, given the fact that her works often reflected the status of the women of that time. With her active re-evaluation of the issue of women's inferiority, gender stereotypes, femicide, prostitution, sexuality, out-of-wedlock maternity, reproductive rights, free love, and other controversies, the Slovene woman

writer directed fiery criticism against the hypocrisy of contemporary society and blatantly rejected traditional paradigms, for which reason she may be regarded as a universal personality, even according to modern-day standards.

The similarity between the apparently different life paths of the aforesaid Slavic women writers is reflected primarily in the fact that they were women in a predominantly male world and individuals with a free spirit, yearning for new experiences and challenges, for journeys, and desiring to fight for a brighter future. With her courage, Marija Jurić Zagorka, Ivana Brlić-Mažuranić, Divna Veković, Maria Konopnicka, Anna Akhmatova, Marina Tsvetaeva, Zinaida Gippius, Jelena J. Dimitrijević, and Zofka Kveder traversed a path that paved the way for new generations of female literary figures. The studies combined in this edition are not only part of a historical and geographical trajectory, but rather a feminist legacy of women who have left their mark on Slavic literature and, as emphasized by the authors themselves, bravely discovered new spaces.

Translated by Goran Petrović

¹ This book review essay was written within *Knjiženstvo*.

Зорана Ђукић

zdjukic201730006@student.fil.bg.ac.rs

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

Жене које су оставиле траг – рута словенских књижевница

Милица Пупавац
milica.pupavac@tempus.ac.rs
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Књижевне преткиње

Literary Foremothers: Women Writers in Dialogue with Tradition of Their Own / Katja Mihurko Poniž. – Reviewed by: Prof. Emeritus Dr. Neva Šlibar, Prof. Dr. Biljana Dojčinović, English translation: Leonora Flis. Nova Gorica: University of Nova Gorica Press, 2021, ISBN 978-961-7025-19-4 (PDF)

Уџбеник *Књижевне преткиње: списатељице у дијалогу са сопственом традицијом*¹ (*Literary Foremothers: Women Writers in Dialogue with a Tradition of Their Own*) Катје Михурко Пониж (Katja Mihurko Poniž) настао је као део пројекта у оквиру онлајн менторског програма *Open Education for a Better World*, кроз који се финансира развијање образовних ресурса у отвореном приступу. Написан је на енглеском језику, а у уводној речи Михурко Пониж наводи да се „може користити као материјал за учење или за наставу на курсевима који се тичу историје женског писања“ (Mihurko Poniž 2020: viii). Она истиче три циља уџбеника: „да представи богатство и важност женског писања, да покаже како нам дигитални алати могу помоћи у истраживању и проучавању списатељица, посебно рецепције њихових дела, и да подигне свест читатељки и читалаца о томе да жене имају сопствену историју чији је допринос историји човечанства једнак историји мушкараца“ (Mihurko Poniž 2020: viii). Уџбеник убедљиво истиче јаку повезаност између женске књижевне историје и дигиталне хуманистике, настојећи да оне који буду користили уџбеник оспособи за даље самостално истраживање коришћењем дигиталних алата. Кроз сва поглавља јасна је кључна улога коју различите базе података (попут *VRE NEWW Women Writers*) имају за похрањивање и проналажење информација о ауторкама.

Уџбеник се састоји од осам поглавља која, осим текстова, садрже и по пет сати рада с другим садржајима (углавном су у питању документарци и епизоде подкаста) и осам сати даљег читања по поглављу. Кроз седам поглавља, Михурко Пониж укршта приче различитих списатељица користећи најразличитије мултимедијалне ресурсе – одломке из њихових дела у којима се дотичу својих књижевних претходница или

савременица, утиске једних о другима из других извора попут писама, документарце и подкасте у отвореном приступу који се баве њиховим животима и делима, биографије, прилоге из критика итд. Поред тога, свако од поглавља има структуру лекције – питања и задаци прате сваки прилог, уз већ поменуте спољне ресурсе који продубљују сваку од тема. На овај начин ауторка успева да се дотакне најважнијих теоријских појмова везаних за женско књижевно стваралаштво, (поново) представи више и мање познате ауторке и укаже на различите историјске контексте у којима су оне стварале.

У првом поглављу под називом „Размишљање о женској књижевној традицији“, ауторка креће од најважнијих питања везаних за ову тему – шта је то књижевна традиција а шта родни есенцијализам односно антиесенцијализам, успут дајући увид у важне феминистичке текстове који се овим баве. Кроз песму *Cecmpe (The Sisters)* америчке песникиње Ејми Лоуел (Amy Lowell) указује на то да промишљања списатељица о својим преткињама нису нашла замаха само у теорији, већ и у самим књижевним делима, што је нит која се провлачи и кроз сва каснија поглавља. Захтевајући од читалаца да у стиховима песме подвуку имена песникиња с чијим делима су се до сада сусрели, ауторка на самом почетку подстиче читаоце и читатељке да размисле о положају песникиња и уопште ауторки у књижевној традицији, суочавајући их са (вероватно малим) бројем ауторки којима су до тада били изложени.

У другом поглављу Михурко Пониж повезује Сапфо, Кристин де Пизан (Christine de Pisan) и Керолајн Нортон (Caroline Norton), указујући читаоцу да чак и Сапфо има преткињу у мање познатој сумерско-акадској песникињи Енхедуани (Enheduanna), која је „живела и стварала приближно пола века пре настанка Епа о Гилгамешу“ (Mihurko Poniž 2020: 46). Потом ауторка ствара везу између Вирџиније Вулф (Virginia Woolf) и Афре Бен (Aphra Behn), затим између Џорџ Елиот (George Eliot) и Шарлот Бронте (Charlotte Brontë), Џејн Остин (Jane Austen) и Марије Едворт (Maria Edgeworth), Џорџ Елиот и Емили Дикинсон (Emily Dickinson), Елизабет Берет Браунинг (Elizabeth Barrett Browning) и Жорж Санд (George Sand). Кроз одломке њихових писама, критичких текстова, песама и прозних дела, ове ауторке једне према другима исказују дивљење, а Михурко Пониж оваквом њиховом заједничком контекстуализацијом из поглавља у поглавље доказује своју тезу о неопходности сагледавања рада ауторки заједно с радом њихових претходница, које су њихови посредни или непосредни утицаји.

За Вирџинију Вулф важност претходнице попут Афре Бен је пре свега практична. Прва енглеска списатељица која је успевала да живи од свог писања за Вулф представља прекретницу за женско стваралаштво и охрабрење свим женама да зараде „пет стотина

(фунти) годишње својом памећу“ (Mihurko Poniž 2020: 58). У другим случајевима уз дивљење доминира емпатија, као што је случај са Керолајн Нортон према Сапфо и Емили Дикинсон према Џорџ Елиот, или солидарност када је у питању Џејн Остин која у сопственом роману стаје у одбрану Марије Едворт. Овај изразито емпатичан и солидаран став који прати дивљење (или му претходи) присутан је у готово свим везама које Михурко Пониж повлачи између списатељица. Однос Елизабет Берет Браунинг према Жорж Санд помало се издваја од осталих, јер је његова важна компонента и дивљење према ставу и стилу живота ове списатељице, а не искључиво опчињеност њеним књижевним талентом. Михурко Пониж читаоце суптилно наводи да ово примете, тражећи од њих да размисле којој списатељици би се они обратили на начин на који то чини Берет Браунинг, како би исказали своје речи хвале и да ли би похвалили њен начин писања, лични интегритет или нешто треће (Mihurko Poniž 2020: 166). Овим ауторка истиче важност оваквих примера за жене не само када је у питању њихово књижевно стваралаштво већ и свакодневни живот. Осим што активности у оквиру поглавља упућују читаоце на додатне ресурсе или постављају питања која би требало да им укажу на важне аспекте ових текстова или продубе њихово разумевање, неки од задатака попут овог су и креативни. У случају Афре Бен, на пример, ауторка позива читаоце да напишу есеј или песму, направе фотографију или видео снимак, или насликају слику на следећу тему: „Ово је цвет који бих ставила на гробницу Афре Бен“ (Mihurko Poniž 2020: 60).

Последње поглавље се помало разликује од претходних. Овде, наиме, Михурко Пониж представља мање познату скандинавску ауторку Лауру Мархолм (Laura Marholm) и њену књигу *Модерна жена*. Иако су идеје које је Мархолм у њој изнела сматране контрадикторним и наишле на различите реакције, а тадашња феминистичка јавност се дистанцирала од ње, Михурко Пониж је наводи као добар пример који илуструје важност поновног читања заборављених текстова. Занемарујући њене проблематичне ставове и објашњавајући их као карактеристичне за немачко друштво тог времена, Михурко Пониж истиче вредност овог текста која је у време његовог објављивања остала у сенци. Наиме, Мархолм је инсистирала на томе да „жена не може да створи ништа изнова, не може да почне испочетка, већ је веровала да је све нуспроизвод нечег другог или у вези са нечим што је створено пре њега“ (Mihurko Poniž 2020: 198). Њен рани уплив у дискурс о карактеристикама женског писања и значаја рада претходница је посебно упечатљив из данашње перспективе и завређује пажњу и подробну анализу. На овом примеру ауторка жели да истакне честу појаву разлике у

рецепцији дела ауторки у време када су она објављена и данас када бивају поново откривена. Овим на неки начин и затвара круг започет у првом поглављу, наводећи читаоце да размисле о томе зашто су бројне књижевне преткиње дуго биле жртве заборава.

У уводној речи Михурко Пониж прилично широко дефинише циљну групу овог уџбеника. Ово питање његове идеалне публике такође се намеће из поглавља у поглавље. Док је тачно да неки текстови захтевају детаљније бављење књижевном анализом и упућеност у књижевну теорију како би циљеви лекција у потпуности били постигнути, ресурси који су доступни и начин на који су питања и задаци формулисани остављају довољно простора да поглавља заинтересују, информишу и сензитивишу читатељке и читаоце који су мање упућени у ове теме. Осим самосталног читања и истраживања, стиче се утисак да би уџбеник с овако детаљно разрађеним поглављима и задацима лако нашао примену и у учионицама на различитим нивоима образовања, у зависности од курикулума и читалачких способности ученика и ученица односно студенткиња и студената. Додатна вредност концепта овог уџбеника огледа се у његовом ослањању на дигиталну хуманистику и дигиталне алате уопште, да не помињемо његову доступност. Базе података и други мултимедијални ресурси на којима се инсистира у задацима су вредни ресурси за даље истраживање, осим што су важна допуна текстовима који су садржани у уџбенику, а читатељке и читаоци су мотивисани да их самостално даље истражују и користе.

¹ Сви преводи су ауторкини.

Milica Pupavac
milica.pupavac@tempus.ac.rs
University of Belgrade
Faculty of Philology

Women Writers and Their Ancestors

Milica Pupavac
milica.pupavac@tempus.ac.rs
University of Belgrade
Faculty of Philology

Women Writers and Their Ancestors

Literary Foremothers: Women Writers in Dialogue with Tradition of Their Own / Katja Mihurko Poniž. – Reviewed by: Prof. Emeritus Dr. Neva Šlibar, Prof. Dr. Biljana Dojčinović, English translation: Leonora Flis. Nova Gorica: University of Nova Gorica Press, 2021, ISBN 978-961-7025-19-4 (PDF)

The textbook *Literary Foremothers: Women Writers in Dialogue with a Tradition of Their Own* by Katja Mihurko Poniž was created as part of a project within the framework of the mentoring program *Open Education for a Better World*, which funds the development of open access educational resources. It was written in English, and Mihurko Poniž states in the introduction that it “can be used as a learning or teaching material in the courses related to the history of women’s writing” (Mihurko Poniž 2020: viii). She highlights its three aims: “to present the richness and importance of women’s writing, to show how digital tools can help us in researching and studying women writers, especially their reception, and to make the recipients aware that women have a history of their own which is an equally important contribution to the history of humankind as the history of men” (Mihurko Poniž 2020: viii). The textbook is convincing in exposing the strong connection between women’s literary history and digital humanities, aiming to empower its readers to continue doing independent research by using digital tools. The key role different databases (such as *VRE NEWW Women Writers*) play in storing and finding information about female authors is clear throughout all chapters.

The textbook consists of eight chapters. Beside texts, each chapter includes five hours of work with other content (mostly documentaries and podcast episodes) and eight hours of further reading. Through seven chapters, Mihurko Poniž intertwines the stories of different women writers by using a variety of different multimedia resources – excerpts from their work that touch upon their literary predecessors or contemporaries, impressions of each other from other sources such as letters, open access documentaries and podcasts that are about their lives and work, biographies, critical contributions, etc. Furthermore, each of the chapters is structured like a lesson – questions and tasks accompany every piece, alongside other

previously mentioned external resources that deepen the readers' understanding of each of the topics covered. This way, the author manages to touch upon the most important theoretical concepts related to women's writing, (re)introduce lesser- or better-known women writers, and reveal the different historical contexts in which they wrote.

In the first chapter called "Thinking about female literary tradition", the author begins with the most important questions related to this topic – what literary tradition is and what concepts such as gender essentialism and antiessentialism are – while simultaneously providing insight into important feminist texts that cover these issues. Through *The Sisters*, a poem written by the American poet Amy Lowell, she points out that women writers contemplating their predecessors does not only occur in theoretical texts, but also the literary work itself, which is a common thread throughout all chapters. The author asks the readers to underline the names of female poets whose work they have come across so far. This way, she incites them to consider the poetesses and female authors as a whole and their position in the literary tradition, thereby confronting them with the (presumably small) number of female authors they had been exposed to up to that point.

In the second chapter, Mihurko Poniž intertwines the stories of Sappho, Christine de Pisan, and Caroline Norton, informing the reader that even Sappho has a foremother in the lesser-known Sumero-Akkadian poetess Enheduanna, who "lived and created approximately half a century before the creation of the most important work of the Sumero-Akkadian literature, namely, the *Epic of Gilgamesh*" (Mihurko Poniž 2020: 46). Then she draws the lines between Virginia Woolf and Aphra Behn, followed by George Eliot and Charlotte Brontë, Jane Austen and Maria Edgeworth, George Eliot and Emily Dickinson, Elizabeth Barrett Browning and George Sand. Through the excerpts of their letters, critical texts, poetry, and prose, these authors express their admiration for one another. By contextualizing them together like this, Mihurko Poniž proves her thesis of the necessity of appreciating the work of women writers in connection with the work of their foremothers, who are their indirect or direct influences.

The importance of a foremother like Aphra Behn is above all practical for Virginia Woolf. To her, the first English woman writer that succeeded in earning a living by writing represents a watershed for women's writing and an encouragement to all women to earn "five hundred (pounds) a year by their wits" (Mihurko Poniž 2020: 58). Other examples of admiration are dominated by empathy, as is the case with Caroline Norton towards Sappho, as well as Emily Dickinson towards George Eliot, or solidarity when it comes to Jane Austen who uses her own novel to stand up for Maria Edgeworth. This distinctly empathetic attitude of solidarity that comes on the heels of admiration (or precedes it) is present in all connections

Mihurko Poniž makes between the writers. The attitude of Elizabeth Barrett Browning towards George Sand differs somewhat from the others. Its important component is also admiration towards the attitude and lifestyle of this author, not simply enthrallment with her literary talent. Mihurko Poniž subtly nudges readers to notice this by asking them to think about the female author whom they would address in the manner that Barrett Browning uses to address Sand, how they would express their words of praise, and whether they would commend her way of writing, personal integrity, or something else (Mihurko Poniž 2020: 166). This way the author emphasizes the importance of such examples for women in general – not only when it comes to their literary work, but also their everyday life. Beside the fact that the activities within the chapters point the readers toward additional resources or ask questions that should point out important aspects of the texts or deepen their understanding, some of the tasks such as this one are also creative. In the case of Aphra Behn, for example, the author invites the readers to write an essay or a poem, take a photo or a video, or paint a picture with the following title: “This is a flower I would put upon Aphra Behn’s tomb” (Mihurko Poniž 2020: 60).

The final chapter differs slightly from the previous ones. Here, Mihurko Poniž presents the reader with the lesser-known Scandinavian author Laura Marholm and her book *Modern Woman*. Although the ideas that Marholm espouses in it were considered contradictory and warranted different reactions, with the contemporary feminist public distancing itself from her, Mihurko Poniž cites her as a good example that illustrates the importance of the repeated reading of forgotten texts. She disregards Marholm’s problematic ideas, explaining that they were typical of German society of the time, and points out the value of this text that remained unacknowledged at the time it was published. Namely, Marholm insisted on her view that “a woman cannot create anything anew, cannot make a fresh start, rather, she believed that everything is just a by-product of or a link to something previously created” (Mihurko Poniž 2020: 198). Her early efforts within the discourse about the characteristics of women’s writing and the importance of the work of predecessors is particularly impressive from today’s perspective and deserves attention and a thorough analysis. By using this example, the author wishes to highlight the common phenomenon of the disparity in the reception of women writers’ work at the time of publishing as opposed to today when they are being rediscovered. This somewhat closes the circle she began in the first chapter by leading the readers to consider why numerous literary foremothers long remained forgotten.

In the introduction, Mihurko Poniž defines the target audience of this textbook in quite broad terms. The question of its ideal audience also poses itself from chapter to chapter. While it is true that some of the texts require a more detailed foray into literary analysis and being

familiar with literary theory so that the lesson aims could be fully achieved, the available resources and the way the questions and the tasks are formulated leave enough space for the chapters to interest, inform, and sensitize readers that are less informed about these topics. Beside independent reading and research, it seems that a textbook with such carefully designed chapters and tasks could easily be integrated into classrooms at different educational levels, depending on the curriculum and the reading abilities of students. The added value of a textbook designed in this way is reflected in its heavy reliance on digital humanities and digital tools overall, not to mention its accessibility. Databases and other multimedia resources that the author insists on throughout the tasks are valuable resources for further reading, besides being an important supplement to the texts contained in the textbook, and readers are motivated to use them further in independent research.

Милица Пупавац
milica.pupavac@tempus.ac.rs
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Књижевне преткиње

Зорана Ђукић

zdjukic201730006@student.fil.bg.ac.rs

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

Све што је велико, увек је на корист других¹

Све што је велико увек је на корист других, Кратак преглед изумитељки у Србији XX века / Александар Петровић, Андријана Васиљевић. – Београд: Завод за интелектуалну својину Републике Србије, 2020, 99 стр, ISBN-978-86-7811-054-2.

*Нема разлога да не прихватимо женски проналазачки ум
као могућу зору цивилизације.*

(Петровић, Васиљевић 2020: 19)

Недостатак извора који сведоче о успеху жена у науци не сме да негира његово постојање. Будући да су у животима знаменитих мушкараца жене одувек истицане као извори надахнућа и покретачке енергије, намеће се питање: због чега се вековима оспоравала њихова способност да активно учествују у обликовању савременог света? Аутори књиге *Све што је велико увек је на корист других, Кратак преглед изумитељки у Србији XX века*, Александар Петровић (професор Филолошког факултета Универзитета у Београду) и Андријана Васиљевић (графичка дизајнерка на Филолошко-уметничком факултету Универзитета у Крагујевцу) овом публикацијом не само да одају признање женском проналазачком уму, већ указују и на погрешну интерпретацију науке као искључиво мушке дисциплине.

Премда је познато да иза великог броја изума и достигнућа који су драстично утицали на наше животе стоје управо жене, њихов гениј, труд, рад, одрицање и храброст до данас често остају у сенци. Главна замисао аутора била је да српске научнице отргну од заборава и да направе кратак преглед њихових биографија и научних достигнућа. Књига је објављена поводом једног века постојања Завода за интелектуалну својину Републике Србије (1920–2020) и посвећена је Благоти Жарковићу, некадашњем директору југословенског Завода за патенте и Завода за интелектуалну својину, који је цео живот посветио науци, проналазачима и проналазачицама.

У уводном делу наглашена је опште уврежена тенденција формирања

субверзивног односа према женским остварењима настала као резултат патријархалних конструката, услед које је истраживачки рад српских научница остао изван увида јавности, без довољно валидних докумената. Бавећи се овом темом, Александар Петровић и Андријана Васиљевић чине пионирски подухват и стварају прву студију посвећену женском генију у Србији. Претрагом патентних списа четири Југославије – Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Краљевине Југославије, Социјалистичке федеративне републике Југославије и Савезне републике Југославије, утврђено је да се Србија истиче као једна од утемељивача светског поретка интелектуалне својине. У складу с концептом студије, обухваћене су само биографије изумитељки које су живеле и радиле на територији Србије – Катарине Младеновић (поступак и смеса за осликавање тканина), Марије Остелецки (метални запушач за боце), Данице Тарабић (апарат за кување течности), Валентине Каргаљскаје и Едидије Каљф (поступак за прављење средства за скидање кожице и нечистоће са ноктију), Андреје Илић (врста календара), Татјане Кудасеве (поступак за израду рељефних шара за ношење на разне предмете), Јелене Шонфелд (билијарски сто, где се трајање игре може унапред одредити новчаним улогом), Данице Гајић (поступак за стимулацију раста и развића биљака алантоинске врсте – *Агростемин*), Виде Поповић (поступак производње термоизолационог материјала отпорног на високим температурама – *Видасил*) и Душанке Мандић (закривљена савитљива магнетна клопка за неинвазивно измештање гвожђевитих страних тела из људског организма и поступак за њену употребу). Свако поглавље уређено је тако да садржи основне биографске податке о научници или изумитељки, њену фотографију (уколико постоји), као и фотографије (нацрте) патената и званичних патентних списа. Научне методе детаљно су анализирани и прилагођене читаоцима, без обзира на то да ли имају додира с науком.

Иако се с научног аспекта изуми умногоне разликују, ипак постоји извесна нит која их повезује. Они нам пре свега откривају женску перцепцију живота и антропологију женске психе. Већина изумитељки поменутих у овој студији делила је сличну судбину. Од Катарине Младеновић, која је још пре Другог светског рата дала свој допринос у области примењене уметности, преко Данице Гајић, чији је рад Благота Жарковић окарактерисао као понос целог нашег народа и упоредио с Теслиним достигнућима, све до Душанке Мандић, која услед свакодневног рада с рањеницима током ратног периода деведесетих долази до идеје о патенту који касније добија клиничку примену. У свом раду и истраживању хероине српске науке неизоставно су се сусретале с оспоравањима, предрасудама, неразумевањем, трпеле су извесне материјалне штете, одлазиле и враћале

се у своју домовину. Међутим, упркос наградама и признањима, остаје питање шта су изумитељке добиле заузврат. Суровост која влада светом науке утицала је и на бројне проналазаче чији су изуми више користи донели другима него њима самима. Какве су биле судбине жена без институционалне подршке и реномираног имена, можемо само наслути. Благота Жарковић најбоље је исказао суштину тих недаћа тврдећи да „све што је велико, увек је на корист других“.²

Издање које су приредили Александар Петровић и Андријана Васиљевић својеврсна је захвалница, сведочанство о трновитом путу ка успеху српских научница прошлог века, које првенствено има за циљ да исправи неправду и подигне вео заборава с њихових имена, а затим и да створи темељ за даље проучавање и афирмацију жена у науци. Сећање на ове велике изумитељке потврда је способности и умећа наших жена, а уједно и нада да ће њиховим путем кренути и будуће генерације.

¹ Овај текст је настао у оквиру *Књиженства*.

² Александар Петровић и Андријана Васиљевић, *Све што је велико увек је на корист других, Кратак преглед изумитељки у Србији XX века* (Београд: Завод за интелектуалну својину Републике Србије, 2020), 94.

Zorana Đukić

zdjukic201730006@student.fil.bg.ac.rs

University of Belgrade

Faculty of Philology

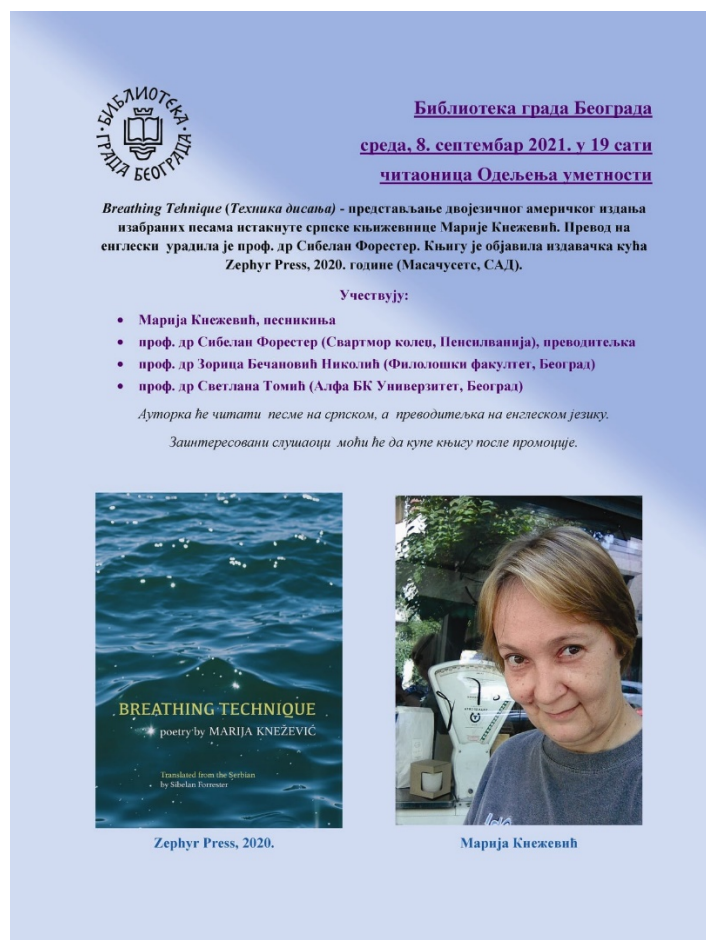
Everything That Is Great Is Always for the Benefit of Others

Једно „неовдашње“ књижевно вече

У Библиотеци града Београда 8. септембра одржано је вече посвећено поезији Марије Кнежевић. Повод је двојезично издање одабраних песама под насловом *Техника дисања*, односно, *Breathing Technique* (Zephyr Press 2020), у сјајном преводу Сибелан Форестер.

На овој „неовдашњој“ вечери, како је сама ауторка касније описала сусрет уживо с публиком, на коме је с преводитељком читала поезију у два гласа и на два језика, говориле су и др Зорица Бечановић Николић и др Светлана Томић.

Овим поводом подсећамо вас на текст „Симболичко посредовање женског доживљаја света и женског стваралаштва у поезији Марије Кнежевић“ из пера др Бечановић Николић, објављен у *Књиженству* број 5 (<http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2015/zenska-knjizevnost-i-kultura/simbolicko-posredovanje-zenskog-doživljaja-sveta-i-zenskog-stvaralastva-u-poeziji-marije-knezevic>).

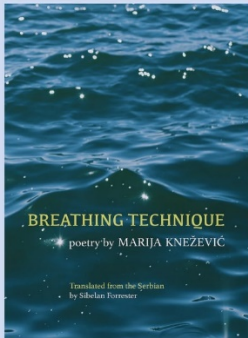
Библиотека града Београда
среда, 8. септембар 2021. у 19 сати
читаоница Одељења уметности

Breathing Technique (Техника дисања) - представљање двојезичног америчког издања изабраних песама истакнуте српске књижевнице Марије Кнежевић. Превод на енглески урадила је проф. др Сибелан Форестер. Књигу је објавила издавачка кућа Zephyr Press, 2020. године (Масачусетс, САД).

Учествују:

- Марија Кнежевић, песникња
- проф. др Сибелан Форестер (Свартмор колеџ, Пенсилванија), преводитељка
- проф. др Зорица Бечановић Николић (Филолошки факултет, Београд)
- проф. др Светлана Томић (Алфа БК Универзитет, Београд)

Ауторка ће читати песме на српском, а преводитељка на енглеском језику.
Заинтересовани слушаоци моћи ће да купе књигу после промоције.

Zephyr Press, 2020.

Марија Кнежевић

Светлана Томић, Зорица Бечановић Николић, Марија Кнежевић и Сибелан Форестер
Фото: *Књиженство*

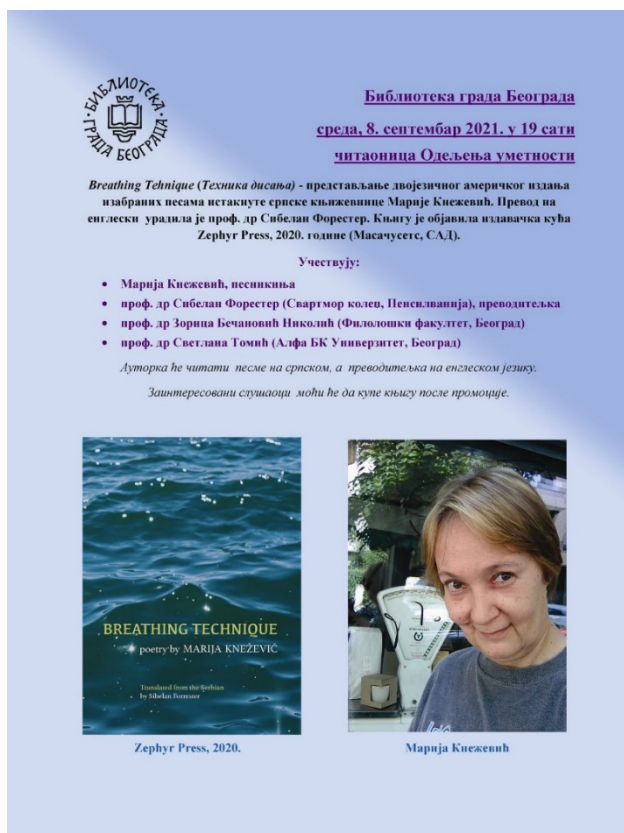
An “Outlandish” Poetry Reading

On September 8, a reading dedicated to the poetry of Marija Knežević was held at the Belgrade City Library. It was organised to mark the bilingual edition of selected poems called *Breathing Technique* (Zephyr Press 2020), exceptionally translated by Sibelan Forrester.

Dr Zorica Bečanović Nikolić and Dr Svetlana Tomić also spoke at this “outlandish” reading, as Marija Knežević herself described her meeting with the audience. Knežević’s poetry was read in two voices and in two languages, in Serbian by the author, and in English by the translator.

We would like to remind you of the text *The Symbolic Mediation of the Female Experience of the World and Women’s Creativity in the Poetry of Marija Knežević* written by Dr Bečanović Nikolić, published in *Knjiženstvo*, vol. 5 (<http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2015/zenska-knjizevnost-i-kultura/simbolicko-posredovanje-zenskog-dozivljaja-sveta-i-zenskog-stvaralastva-u-poeziji-marije-knezevic>).

Translated by Radojka Jevtić

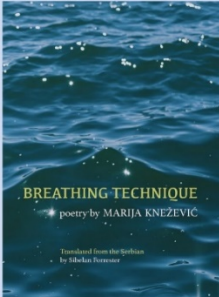
Библиотека града Београда
среда, 8. септембар 2021. у 19 сати
читаоница Одељења уметности

Breathing Technique (Техника дисања) - представљање двојезичног америчког издања изабраних песама истакнуте српске књижевнице Марије Кнежевић. Превод на енглески урадила је проф. др Сибелан Форрестер. Књигу је објавила издавачка кућа Zephyr Press, 2020. године (Масачусетс, САД).

Учествују:

- Марија Кнежевић, песникња
- проф. др Сибелан Форрестер (Свајтмор колеџ, Пенсилванија), преводитељка
- проф. др Зорика Бечановић Николић (Филолошки факултет, Београд)
- проф. др Светлана Томић (Алфа БК Универзитет, Београд)

Ауторка ће читати песме на српском, а преводитељка на енглеском језику.
Заинтересовани слушаоци моћи ће да купе књигу после промоције.

Zephyr Press, 2020.

Марија Кнежевић

Svetlana Tomić, Zorica Bečanović Nikolić, Marija Knežević and Sibelan Forrester

Photo: *Knjiženstvo*

Откривена спомен плоча Јелици Беловић Бернациковској у Новом Саду

Спомен плоча Јелици Беловић Бернациковској постављена је 22. септембра ове године на Успенском гробљу у Новом Саду. Том приликом су о Јелици Беловић Бернациковској говориле Душанка Марковић, кустоскиња и музејска саветница у Музеју Града Новог Сада, Светлана Прокић, председница Кола српских сестара и др Гордана Стојаковић.

Иницијативу за подизање Спомен плоче, на предлог Душанке Марковић, покренуло је Коло српских сестара Епархије бачке 2016. године. Планирано је да се плоча постави 2020. године, поводом 150 година од рођења Јелице Беловић Бернациковске, али је рок померен услед пандемије. Овогодишњим постављањем плоче обележено је 75 година од смрти значајне етнографкиње и књижевнице, педагошкиње и уреднице алманаха *Српкиња* из 1913. године.

Нови Сад је тиме још једном одао признање својој великој суграђанки, по којој је названа и једна улица у овом граду. То је не само пример за остале градове у којима је Јелица Беловић Бернациковска радила, попут Бања Луке, Сарајева, Загреба и Осигека, већ и чин за угледање у вези са другим великим женама које су задужиле нашу културу.

О Јелици Беловић Бернациковској у бази и часопису *Књиженство*: <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/autorke/jelica-belovic-bernadzikovska>.

Фотографија: Д. Марковић

Commemorative Plaque to Jelica Belović-Bernadzikowska Unveiled in Novi Sad

The commemorative plaque dedicated to Jelica Belović-Bernadzikowska was unveiled on September 22 this year at the Uspensko cemetery in Novi Sad. Dušanka Marković, the curator and museum advisor of the City Museum of Novi Sad, Svetlana Prokić, the president of the Circle of Serbian Sisters and Dr Gordana Stojaković spoke on the occasion.

The initiative to put up the plaque was launched by the Circle of Serbian Sisters of the Eparchy of Bačka in 2016, at the suggestion of Dušanka Marković. The plan was to put up the plaque in 2020, on the 150th anniversary of Jelica Belović-Bernadzikowska's birth, but the deadline was moved due to the pandemic. This year's unveiling of the plaque marks 75 years since the death of the renowned ethnographer and author, pedagogue and editor of the *Srpkinja* (*The Serbian Woman*) almanac from 1913.

Thus, Novi Sad once again paid respect to its esteemed resident, who even has a street named after her in this city. This sets an example for other cities in which Jelica Belović-Bernadzikowska worked, such as Banja Luka, Sarajevo, Zagreb and Osijek, and represents a role-model regarding possible plaques dedicated to other great women that our culture is indebted to.

On Jelica Belović-Bernadzikowska in the database and journal *Knjiženstvo*: <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/en/authors/jelica-belovic-bernadzikovska>.

Translated by Radojka Jevtić

Photo: D. Marković

Белешке о ауторкама и аутору

Драгана Грујић (1976) је ванредна професорка на Катедри за библиотекарство и информатику Филолошког факултета Универзитета у Београду. Од 2016. главна и одговорна уредница часописа за теорију и праксу библиотекарства – *Библиотекар*. Чланица је редакције часописа *Књиженство*. Чланица Одбора *Сусрета библиографа у спомен на др Георгија Михаиловића*. Председница Комисије за стицање лиценце за школског библиотекара.

Ивана Дејановић (Београд, 1993) је докторанткиња на Филолошком факултету Универзитета у Београду. Основне студије је завршила на Филолошком факултету, на Катедри за оријенталистику, Турски језик, књижевност и култура. Мастер студије завршила је 2017. године одбраном мастер рада на тему *Основно образовање у Османском царству*. Добитница је стипендије Фонда за младе таленте – Доситеја, за академску годину 2015/16. Филолошки факултет уручио јој је похвалу за изванредан успех у академском образовању. Бави се проучавањем српско-турских књижевних веза, женске књижевности и женске и феминистичке периодике у Османском царству. Као стипендисткиња Министарства просвете, науке и технолошког развоја, ангажована је на Филолошком факултету на пројекту *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

Биљана Дојчиновић (1963) је редовна професорка на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности Филолошког факултета Универзитета у Београду. Једна је од оснивачица Центра за женске студије у Београду као и Индок центра Асоцијације за женску иницијативу. Главна уредница *Генера*, часописа за феминистичку теорију, од 2002. до 2008. Од 2009. чланица управног одбора COST Action IS0901, *Women Writers in History: Toward a New Understanding of European Literary Culture* (2009–2013). Од 2011. руководитељка истраживачког пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*. Оснивачица и главна и одговорна уредница часописа *Књиженство* од 2011. године. Објавила је књиге *Гинокритика: Род и проучавање књижевности коју су писале жене* (1993); *Одабрана библиографија радова из*

феминистичке теорије/женских студија 1974–1996 (1997); *Градови, собе, портрети* (2006); *GendeRingS: Gendered Readings in Serbian Women's Writing* (CD) (2006); *Картограф модерног света* (2007); *Сусрети у тами: увод у читање Вирџиније Вулф* (2011) и *Право сунца: Другачији модернизми* (2015). Издања која је уредила, самостално или у сарадњи, у оквиру пројекта *Књиженство* налазе се на линку: <http://www.knjizenstvo.rs/sr/izdanja>.

Website: <https://biljanadojcinovic.net>

Гордана Ђоковић (1976) ванредна је професорка на Катедри за библиотекарство и информатику Филолошког факултета Универзитета у Београду. Предаје на семинарима за школске библиотекаре, акредитованих од Завода за унапређење образовања Републике Србије. Чланица је редакције часописа *Преводилац* (издавач Удружење научних и стручних преводилаца Србије). Чланица је Одбора Рукописног одељења и уредништва едиције Библиографије Матице српске. Чланица је Комисије за полагање стручног испита у Народној библиотеци Србије, испитивач за предмет *Основе библиотекарства*. Учествоје на пројекту *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

Зорана Ђукић (Београд, 1992) основне и мастер студије завршила је на Филолошком факултету Универзитета у Београду, на Катедри за романистику, Румунски језик, књижевност и култура, након чега је на истом факултету уписала докторске студије. Бави се проучавањем српско-румунских културних односа и питањем румунске националне мањине у Србији, с посебним освртом на положај и права жена. Ауторка је неколико објављених радова из области књижевности и културе. Као стипендисткиња Министарства просвете, науке и технолошког развоја, од 2019. године ангажована је на Филолошком факултету, на пројекту *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

Љана Јанакопулу предаје модерну грчку књижевност на Факултету за модерне и средњевековне језике и лингвистику Универзитета у Кембриџу. Објавила је књигу *The Power of Pygmalion. Ancient Greek Sculpture in Modern Greek Poetry* (Peter Lang, 2007) (Пигмалионова моћ. Античка грчка скулптура у модерној грчкој поезији), као и антологију

Партедон у поезији на грчком језику (ELIA 2009). Такође је била коуредница издања *Culture and Society in Crete. From Kornaros to Kazantzakis* (Cambridge Scholars, 2017) (Култура и друштво Крита. Од Корнароса до Казанцакиса), које представља избор реферата с међународне конференције одржане у Кембриџу. У бројним радовима бави се поезијом великих грчких писаца као што су Сеферис, Кавафи, Риџос и Енгонопулос, између осталих. Тренутно истражује употребу мита код модерних грчких песникања. Председница је Друштва за студије модерног грчког језика, књижевности, историје и културе.

Ингеборг Јандл похађа постдокторске студије јужнословенских књижевности и култура на Одсеку за славистику Универзитета у Бечу. Управо пише своју трећу књигу (за хабилитацију) о приповестима посвећеним траумама и о фотографији у савременој босанској, хрватској, црногорској и српској књижевности. Одбранила је докторску дисертацију о перцепцији и емоцијама у делу Гајта Газданова, руског писца и емигранта, на Институту за студије славистике на Универзитету у Грацу, где је радила као истраживач у области руске литературе и културе. За тај пројекат добила је докторску стипендију Академије наука Аустрије, а за саму дисертацију награду Славистичког друштва Аустрије. Њена интердисциплинарна истраживања усмерена су на јужнословенске књижевности, руску и компаративну књижевност, а укључују психологију, природне науке, интермедијалност, наратологију, теорију стиха, као и књижевност, културу и етику. Дипломирала је руски и француски језик, психологију и филозофију. Поред Граца, истраживачким радом бавила се у Одеси, Москви и Сарајеву.

Жељка Јанковић (Крагујевац, 1989), доценткиња за Француску књижевност на Катедри за романистику Филолошког факултета Универзитета у Београду. После дипломирања и одбране мастер рада, на матичном факултету је 2020. године одбранила и докторску дисертацију *Приступ делу госпође Де Лафајет из угла женских студија*. Носилац је више од 20 награда и признања из области језика и књижевности које су јој донеле и стручна усавршавања у иностранству (Француска, Белгија, Чешка, Кина, Румунија). Аутор је преко 30 радова и превода у домаћим и међународним часописима и зборницима, као и једне двојезичне монографије. У фокусу њених истраживања налазе се класична и савремена француска и франкофонска књижевност, женске студије, српско-француске књижевне и

културне везе. Од 2014. године чланица је пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

Детаљни библиографски подаци доступни су на линку: http://www.fil.bg.ac.rs/wp-content/uploads/zaposleni/romanistika/francuski/Jankovic_Zeljka_2020.pdf

Верка Г. Карић рођена је у Крагујевцу 1996. године. Основне и мастер студије завршила је на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу, на Катедри за шпански језик и хиспанске књижевности. Одбранила је мастер рад на тему *Слика жене у романима Мораш да се смешкаш и Росарио Маказе*. Од 2020. године похађа докторске академске студије из филологије, модул Књижевност на Филолошко-уметничком факултету, Универзитета у Крагујевцу. На истом факултету, од марта 2021. запослена је као истраживач-приправник. Похађала је Интернационалну летњу школу латиноамеричких студија Šrañoléo 2020. и 2021. године, где је наставила да се усавршава и надограђује своје знање када је реч о латиноамеричкој феминистичкој књижевности. Области интересовања су јој феминистичка теорија, савремена хиспаноамеричка књижевност с акцентом на колумбијску и аргентинску књижевност.

Сања Кобил Ђуић (Бања Лука, 1984). Гимназију у Бањалуци завршила је 2003. и исте године започела студиј на Одсеку за италијански и српски језик и књижевност на Филозофском факултету Универзитета у Бањалуци. Дипломирала је у јулу 2007. Исте године уписује истраживачки докторат у Сијени, у Италији. Тема докторске дисертације је *Однос мајке и кћерке у дјелима женских писаца од друге половине XX вијека до данас*. У фебруару 2011. успјешно брани докторску дисертацију. На Филолошком факултету ради од новембра 2007. на предметима Италијанска књижевност I, IV и V и Италијански језик (изборни предмет). У марту 2014. отвара Школу страних језика *Бабел* која нуди курсеве за одрасле и дјецу. 2018. године постаје доцент на Филолошком факултету и држи курсеве из Увода у италијанску књижевност, Италијанска књижевност XIV вијека и Женска књижевност.

Биљана Миловановић Живак (1972) је дипломирала на Катедри за српску књижевност и језик са општом књижевношћу на Филолошком факултету у Београду, а на истом факултету

је и одбранила мастер рад. Била је дугогодишња уредница књижевног часописа и едиције *Браничево*. Уредница је едиције *Златна струна* на Међународном песничком фестивалу „Смедеревска песничка јесен“ који је 2020. године обележио пола века постојања. Бави се и приређивачким радом. Објавила је збирке приповедака *Два дана без Марте* (2008) и *Лосос плови узводно* (2013), драму „Непотребни трач“ (2012), студију ”The Meaning of Writing in the New Century, or Will Internet Kill the Book” (Смисао писања у новом веку или да ли ће интернет убити књигу) у *Transcultural Studies*, BRILL: 40–60, Articles and Book reviews, LEIDEN, The Netherlands 2015), збирке песама *А где сам ја, и зашто ту?* (2017) и *Лирско копице и баба-тетке* (2019), *Грмљавина је дуго трајала* (2020) и *Гробно место за ненаписане песме*, двојезично издање – избор из поезије на српском и руском језику (2020). Добитница је десетак домаћих и међународних награда и признања за књижевни и уреднички рад, као и за рад у просвети и култури. Превођена на енглески, француски, немачки, грчки, македонски, бугарски, руски, украјински, румунски, пољски, влашки и словеначки језик.

Мерима Омерагић (Сарајево, 1988) научна је истраживачица на Универзитету у Сарајеву при Центру за интердисциплинарне студије и докторанткиња на Филолошком факултету у Београду. Ауторка је низа научних и стручних радова објављених у часописима, зборницима и публикацијама у постјугословенском простору. Фокус њених истраживања је на женској књижевности, филму и историји женске уметности. Бави се феминистичким, родним и *queer* студијама, транснационалним студијама, као и теоријом интерсекционалности. Такође се бави и превођењем.

Мирјана Павловић (1969) ванредна је професорка кинеског језика и књижевности на Филолошком факултету Универзитета у Београду. Ауторка је књиге *Модерна кинеска драма и Хенрик Ибзен* (Геопоетика, 2014) и коауторка с Гу Ћинг универзитетског уџбеника *Кинески језик 3* (Филолошки факултет, 2006). Такође се бави и књижевним превођењем. С кинеског језика превела је дела А Ченга, Су Тонга, Мо Јена, Џанг Аилинг, Џао Јуа и других аутора. За превод Су Тонговог романа *Бину* од Удружења књижевних преводилаца Србије добила је престижну награду „Милош Ђурић“ за најбољи превод прозног дела 2006. године. Заједно с професором Зораном Скробановићем уредила је две антологије модерне и

савремене кинеске приче: *Антологија модерне кинеске приче* (Геопоетика, 2014) и *У првом лицу: антологија савремене кинеске приче* (Геопоетика, 2015). Чланица је Европског удружења кинеских студија (EACS) и Удружења књижевних преводаца Србије. Области њеног истраживања су модерна и савремена кинеска књижевност, теорија превођења, кинески филм.

Наталиа Панас (1994, Познањ, Пољска) – завршила је основне студије хрватске филологије (2016) и мастер студије балканистике (2018) у Институту словенске филологије на Универзитету „Адам Мицкијевич“ у Познању. Докторанткиња је у Радионици за родне и транскulturолошке балканистичке студије (ИСФ, УАМ). Тренутно ради на докторској теми *Култура памћења и српски еманципацијски дискурс у аутобиографским текстовима женског ауторства (19–20. век)* под менторством проф. Магдалене Кох. Овај пројекат финансира Национални научни центар у Пољској. До сада је истраживала *Успомене* Делфе Иванић и *Дневник* Теодоре Крајевске, а излагала је и на конференцијама радове о овим делима.

Милица Пушавац је дипломирала на Катедри за енглески језик, књижевност и културу Филолошког факултета у Београду 2013. године и на истом факултету одбранила мастер тезу под насловом *Пинчонове хероине: феминистичка критика Објаве броја 49 и Bleeding Edge Томаса Пинчона*. Докторске студије је уписала 2018. године на Филолошком факултету у Београду на модулу Књижевност. Бави се студијама књижевности, рода и културе.

Прадипта Сенгупта је ванредни професор енглеског језика и књижевности на Женском колеџу у Бурдвану, у Западном Бенгалу, Индија. Његова докторска дисертација, одбрањена на Универзитету у Бурдвану, посвећена је хоторновским романима Џона Апдајка. Као постодокторски истраживач Центра за међународни програм на Универзитету Османија у Хидерабаду написао је рад “Recasting Contemporary America: A Study of John Updike’s ‘Rabbit Tetralogy’” (Преобликовање савремене Америке: Студија о тетралогiji о Зеки Џона Апдајка). Његови текстови о Китсу, Хоторну, Тагору, Дикенсу, Роберту Фросту, Питеру Керију, Џозефу Келеру, Јејтсу, Емерсону и Апдајку објављивани су не само у Индији већ и

у иностранству, између осталог у часописима *The Belgrade BELLS* са Универзитета у Београду и *The John Updike Review* са Универзитета у Синсинатију, као и у зборнику њујоршког издавача Lexington Book.

Биљана Скопљак је рођена 1993. године у Београду. Основне и мастер студије је завршила на Филолошком факултету у Београду, где је тренутно уписана на докторске студије. Током основног и мастер образовања је била стипендисткиња Министарства просвете, науке и технолошког развоја и Министарства омладине и спорта. На докторским студијама је стипендисткиња Министарства просвете, науке и технолошког развоја и укључена је у рад пројекта *Књижевство: теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

Светлана Стефановић је дипломирала историју на Филозофском факултету Универзитета у Београду, где је одбранила и магистарски рад *Женско питање у београдској штампи и периодици 1918–1941*. Докторски рад на тему *Нација и род – Жене у Србији од средине 19. века до Другог светског рата* (<http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bsz:15-qucosa-203559>) одбранила је на Универзитету у Лајпцигу. Ауторка више радова објављених у научним часописима и зборницима. Фокус истраживања: историја жена и рода у Србији и Југославији (у 19. и првој половини 20. века). Ради у Архиву Југославије.

Ана Столић рођена је 1962. године у Београду. Дипломирала је и магистрирала на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду. Докторирала је на Факултету политичких наука у Београду. Бави се друштвеном историјом у 19. и почетком 20. века а посебно родном и историјом феминизма. Ауторка је, између осталог, монографија *Краљица Драга Обреновић* (треће издање 2019), *Сестре Српкиње – појава покрета за еманципацију жена и раног феминизма у Краљевини Србији* (2015). Ауторка је и уредница Портала за женску и родну историју (<https://zristorija.iib.ac.rs/>) и чланица Савета Центра за женске студије.

Оана Фотаке Дубалару (1973) је професорка књижевне теорије на Универзитету у Букурешту. Предаје и пише о темама из следећих области: модерна књижевна теорија,

компаративна књижевност, историја књижевних идеја и студије егзила. Учествовала је у истраживачким пројектима у Румунији и иностранству, а гостовала је као предавачица у Италији, Јужној Кореји и Румунији. Чланица је научног одбора часописа *Romania Orientale* из Италије, *Dacoromania litteraria* који објављује Румунска академија из Клужа, и *Annals of the University of Bucharest – Philology series*. Међу њеним новијим публикацијама на румунском су зборник *Mana и легенда: 22 есеја о Мирчи Капратескуу* (из 2020. у ком је коуредница) и *Повратна путовања: књижевнотеоријске руте у постмодернизму* (из 2016. у ком је коуредница). У часопису *Journal of World Literature*, 3:1, 2017, објавила је чланак „Did Romania Move South? Representations of Geocultural Identity“ (Да ли се Румунија преселила на југ? Представе геокултуролошког идентитета).

Notes on Contributors

Ivana Dejanović (Belgrade, 1993) is a PhD candidate at the Faculty of Philology, University of Belgrade. She obtained her BA at the Department of Oriental Studies, Department of Turkish Language, Literature and Culture at the Faculty of Philology, University of Belgrade. In 2017, she defended her master thesis – *Elementary Education in the Ottoman Empire*. She was awarded the Scholarship for Young Talents - *Dositeja* for the academic year 2015/16, and the Faculty of Philology honoured her for her outstanding academic achievement. She is a scholarship holder of the Ministry of Education, Science and Technological Development, on the project *Knjiženstvo – Theory and History of Women’s Writing in Serbian until 1915*. Areas of her interest include Serbian-Turkish literary liaisons, female literature and feminine and feminist periodicals of the Ottoman Empire.

Biljana Dojčinović (1963) is a full professor at the Department of Comparative Literature and Theory of Literature, Faculty of Philology, University of Belgrade in Serbia. She was one of the founders of the Women’s Studies Center in Belgrade, as well as the Indoc Center in the Association for Women’s Initiative. Between 2002 and 2008, she was the editor-in-chief of *Genero*, a Serbian journal of feminist theory. She has been a member of the Management Committee of the COST (European Cooperation in the field of Science and Technical Research) Action IS 0901 “Women Writers in History: Toward a New Understanding of European Literary Culture” since 2009 and a member of its core group (www.costwih.net) since 2011. She is the director of the national project *Knjiženstvo – Theory and History of Women’s Writing in Serbian until 1915* (www.knjizenstvo.rs) and the editor-in-chief of *Knjiženstvo, Journal for Studies in Literature, Gender and Culture* (www.knjizenstvo.rs/magazine.php). She has also been a member of John Updike Society since its founding, one of the editors of *John Updike Review* since 2010, and one of the JUS directors since 2015. She has published seven academic books. The books she edited, independently or in cooperation within the *Knjiženstvo* project, can be found at the link <http://www.knjizenstvo.rs/sr/izdanja>.

Website: <https://biljanadojcinovic.net>

Gordana Đoković (1976) is an Associate Professor at the Department for Library Studies and Information Science, Faculty of Philology, University of Belgrade, where she graduated and completed her master’s studies. She also holds seminars for school librarians, accredited by the

Institute for the Advancement of Education of the Republic of Serbia. She is a member of the editorial board of the journal *Prevodilac* (publisher – the Association of Scientific and Professional Translators of Serbia). She has been a member of the Board of the Manuscript Department and Lexicography Department at Matica Srpska; a member of the Commission for the professional exam at the National Library of Serbia; an examiner for the subject of the Fundamentals of Library Science. Đoković is a member of the project *Knjiženstvo, Theory and History of Women's Writing in Serbian until 1915*.

Zorana Đukić (Belgrade, 1992), received her BA and MA at the Department of Romance Studies, Romanian Language, Literature and Culture at the Faculty of Philology, University of Belgrade, after which she started her PhD studies at the same faculty. She studies Serbian-Romanian cultural relations and the question of the Romanian national minority in Serbia, with a special focus on the position and rights of women. She is the author of several published papers in the field of literature and culture. As a scholarship holder of the Ministry of Education, Science and Technological Development, she has been on the project *Knjiženstvo, Theory and History of Women's Writing in Serbian until 1915* at the Faculty of Philology since 2019.

Oana Fotache Dubălaru (b. 1973) is a professor of literary theory at the University of Bucharest (Romania). She has taught courses and published on modern literary theory, comparative literature, history of literary ideas, and exile studies. She has been a member in several research projects in Romania and abroad, and has delivered talks at universities in Italy, South Korea, and Romania. She is a member of the scientific boards of the journals *Romania Orientale* (Italy), *Dacoromania litteraria* (Romanian Academy, Cluj-Napoca), and *Annals of the University of Bucharest – Philology Series*. Her recent publications include: *The Map and the Legend. 22 Essays on Mircea Cărtărescu* (in Romanian; coedited, 2020); “Did Romania Move South? Representations of Geocultural Identity”, in *Journal of World Literature*, 3:1, 2017; *Round Trips. Literary Theory Routes in Postmodernity* (in Romanian; coedited, 2016).

Dragana Grujić (1976) is an Associate Professor at the Department for Library Studies and Information Science, Faculty of Philology, University of Belgrade. Since 2016, she has been the editor-in-chief of the journal for the theory and practice of librarianship – *Bibliotekar (Librarian)*. She is a member of the editorial board of the journal *Knjiženstvo, Journal for Studies in Literature, Gender and Culture*. She is also a member of the Organizing Committee

of *Meetings of Bibliographers in the Memory of Dr. Georgije Mihailović*, and the president of the commission for acquiring a school librarian license.

Liana Giannakopoulou teaches Modern Greek Literature at the Faculty of Modern and Medieval Languages and Linguistics, University of Cambridge. She is the author of *The Power of Pygmalion. Ancient Greek Sculpture in Modern Greek Poetry* (Peter Lang 2007) and *The Parthenon in Poetry. An Anthology* (in Greek, ELIA 2009). She has also co-edited *Culture and Society in Crete. From Kornaros to Kazantzakis* (Cambridge Scholars 2017), a selection of papers presented at an international conference held in Cambridge. She has published extensively on the poetry of major modern Greek writers (Seferis, Cavafy, Ritsos and Engonopoulos among others) and her current research project focuses on the use of myth in the work of modern Greek women poets. She is the current Chair of the Society for Modern Greek Studies.

Ingeborg Jandl is a postdoctoral researcher for South Slavic Literatures and Cultures at the Department of Slavonic Studies at the University of Vienna. She is writing her third book (habilitation) about trauma narratives and photography in contemporary Bosnian/Croatian/Montenegrin/Serbian literature. Ingeborg completed her dissertation on perception and emotion in the works of the Russian émigré author Gaito Gazdanov at the Institute of Slavic Studies, University of Graz, where she worked as a research fellow for Russian Literature and Culture. For this project, she won the DOC fellowship by the Austrian Academy of Sciences (OeAW) and the dissertation award by the Austrian Society of Slavistics (ÖGSl). Ingeborg's research focuses on South Slavic, Russian and comparative literature. Her research interests include interdisciplinarity with psychology and natural sciences, intermediality, narratology, verse theory, as well as literature/culture and ethics. Ingeborg graduated in Russian and French Philology, Psychology and Philosophy, pursuing these subjects in Graz, Odessa, Moscow and Sarajevo.

Željka Janković (Kragujevac, 1989) is an assistant professor at the Department of Romance Languages at the Faculty of Philology, University of Belgrade. She graduated from the same Department (2011) and defended her master's thesis in 2012, as well as her doctoral dissertation (*An Approach to the Work of Madame de Lafayette from the Perspective of Women's Studies*) in 2020. She has received over twenty awards and recognitions in the area of language and literature, which also led to various specializations abroad (France, Belgium,

the Czech Republic, China, and Romania). She is the author of more than 20 papers in Serbian and international journals and proceedings and one bilingual monograph. The main focus of her work is on stylistics, comparative literature, classical and contemporary French literature, gender studies, and Serbian-French literary and cultural liaisons. Since 2014, she has been a member of the project *Knjiženstvo – Theory and History of Women’s Writing in Serbian until 1915*. More detailed biobibliography can be found here http://www.fil.bg.ac.rs/wp-content/uploads/zaposleni/romanistika/francuski/Jankovic_Zeljka_2020.pdf

Verka G. Karić was born in Kragujevac in 1996. She completed her bachelor and master studies at the Department of Spanish Language and Hispanic Literature at the Faculty of Philology and Arts in Kragujevac. She defended her master thesis *The Image of Woman in the Novels You Have to Smile and Rosario Scissors*. Since 2020, she has been a PhD candidate at the Faculty of Philology and Arts in Kragujevac, Literature module. She has been a junior researcher at the faculty since March 2021. She attended the International Summer School of Latin American Studies *Špañoléo* in 2020 and 2021, where she continued to gain knowledge on Latin American feminist literature. Her areas of interest include feminist theory, contemporary Hispanic American literature, with a focus on Columbian and Argentinian literature.

Sanja Kobilj Ćuić was born in 1984 in Banja Luka. She graduated from the Banja Luka High School in 2003. That same year, she began her studies at the Department of Italian and Serbian Language and Literature at the Faculty of Philosophy, University of Banja Luka. She graduated in July 2007, and that same year, she enrolled in a PhD course in Siena, Italy. The topic of her doctoral dissertation was *The Relations between Mother and Daughter in Work of Women Writers from the Second Half of the XX Century until Today*. She successfully defended her doctoral dissertation in February 2011. She has been working at the Faculty of Philology in Banja Luka since November 2007, teaching the following classes: Italian Literature I, IV and V and the Italian Language (as an elective course). In March 2014, she opened the “Babel” foreign language school, which offers courses for adults and children. In 2018, she became an assistant professor at the Faculty of Philology, teaching the following courses: Introduction to Italian Literature, Italian Literature of the XIV Century and Women’s Literature.

Biljana Milovanović Živak (1972) graduated at the Department of Serbian Language and Literature with Comparative Literature at the Faculty of Philology in Belgrade, where she

defended her master thesis. She was a long-time editor of the literary journal *Braničevo* and she edited the publication series *Zlatna Struna* at the International Festival of Poetry “Smederevo’s Poet Autumn”, which marked its 50th anniversary in 2020. She is also an editor. She published short story collections *Two Days without Marta* (2008) and *Salmon Swims Upstream* (2013), the drama “Unnecessary Gossip” (2012), the study “The Meaning of Writing in the New Century, or Will the Internet Kill the Book” in *Transcultural Studies* (BRILL: 40-60, Articles and Book reviews, LEIDEN, the Netherlands 2015), as well as several poetry collections. She has won about a dozen domestic and international awards and recognitions for her literary and editorial work, as well as her work in education and culture. Her work has been translated into numerous languages.

Merima Omeragić (1988, Sarajevo) is a researcher at the Centre for Interdisciplinary Studies, University of Sarajevo, and a PhD candidate at the Faculty of Philology in Belgrade. She is the author of a string of scientific and expert papers published in journals, proceedings and publications in the post-Yugoslav space. The focus of her research is on women’s literature, film, and the history of women’s art. She deals with feminist, gender and queer studies, transnational studies, as well as the intersectional theory. She is also a translator.

Natalia Panas (1994, Poznań, Poland) completed her bachelor studies in Croatian philology (2016) and master studies in Balkan studies (2018) at the Institute of Slavic Philology at the “Adam Mickiewicz” University in Poznań. She is a PhD student at the Workshop for Gender and Transcultural Balkan Studies (ISPh, UAM). She is currently working on her doctoral thesis: *Cultural Memory and the Serbian Emancipatory Discourse in Autobiographical Texts by Female Authors (19th-20th Century)* under the mentorship of Professor Magdalena Koch. This project is funded by the National Science Center in Poland. So far, she has researched mainly *The Memories* of Delfa Ivanić and *The Diary* of Teodora Krajevska, presenting papers about these two authors at conferences.

Mirjana Pavlović (1969) is an Associate Professor of Chinese Language and Literature at the Faculty of Philology, University of Belgrade. She is the author of the book *Moderna kineska drama i Henrik Ibsen (Modern Chinese Drama and Henrik Ibsen, 2014)*, as well as a co-author with Gu Qing of the textbook *Kineski jezik 3 (Chinese Language 3, 2006)*. She is also a literary translator. From the Chinese language, she translated the works of Ah Cheng, Su Tong, Mo Yan, Zhang Ailing, Cao Yu, etc. For the translation of Su Tong’s novel *Binu*, she was awarded

the prestigious “Miloš Đurić” Reward for the Best Translation of Fiction in 2006 by the *Association of Literary Translators of Serbia*. Together with Professor Zoran Skrobanović, she co-edited two anthologies of modern and contemporary Chinese short fiction: *Antologija moderne kineska priče* (2014) and *U prvom licu: antologija savremene kineske price* (2015). She is a member of the European Association of Chinese Studies and the *Association of Literary Translators of Serbia*. Her research fields include modern and contemporary Chinese literature, theory of translation, Chinese film.

Milica Pupavac graduated at the Department of English Language, Literature and Culture at the Faculty of Philology in Belgrade in 2013 and defended her master thesis titled *Pynchon's Heroines: Feminist Criticism of Thomas Pynchon's The Crying of Lot 49 and Bleeding Edge*. She started her PhD studies in 2018 at the Faculty of Philology in Belgrade, module Literature. Her work focuses on the studies of literature, gender, and culture.

Pradipta Sengupta is an Associate Professor of English at M.U.C. Women's College, Burdwan, West Bengal. He did his PhD *The 'Hawthorne Novels' of John Updike* at the University of Burdwan. He also completed a postdoctoral research project on “Recasting Contemporary America: A Study of John Updike's ‘Rabbit Tetralogy’” as a Postdoctoral Research Fellow from Osmania University Center for International Program, Hyderabad during September-October 2013. He has published national and international articles on Keats, Hawthorne, Tagore, Dickens, Robert Frost, Peter Carey, Joseph Heller, W. B. Yeats, Emerson and Updike, including publications in such journals as *The Belgrade BELLS* (University of Belgrade), *The John Updike Review* (University of Cincinnati) and Lexington Book Series (New York). His name is featured in the Updike Bibliography, 2009-2015, prepared by the Updike critic James Schiff, and published by the University of Cincinnati.

Biljana Skopljak was born in 1993 in Belgrade. She completed her bachelor and master studies at the Faculty of Philology in Belgrade, where she is currently enrolled in a doctoral program. Throughout her undergraduate and graduate studies, she was a scholarship holder of the Ministry of Education, Science and Technological Development, as well as the Ministry of Youth and Sports. As a doctoral candidate, she now participates in the work of the project *Knjiženstvo: Theory and History of Women's Writings in Serbian until 1915*. She speaks English, Spanish, and Russian.

Svetlana Stefanović majored in history and received an MS at the University of Belgrade, defending her thesis *Žensko pitanje u beogradskoj štampi i periodici 1918–1941* (*The Woman Question in Belgrade's Press and Periodicals 1918–1941*). She defended her dissertation *Nation und Geschlecht – Frauen in Serbien von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum Zweiten Weltkrieg* (*Nation and Gender – Women in Serbia from the Mid-Nineteenth Century until World War II*, <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bsz:15-qucosa-203559>) at the University of Leipzig. She is the author of articles published in academic journals and conference proceedings. Her research focus includes women's history and gender. She is currently working at the Archives of Yugoslavia.

Ana Stolić was born in 1962 in Belgrade. She completed her bachelor and magister studies at the Department of History at the Faculty of Philosophy in Belgrade. She earned her PhD at the Faculty of Political Sciences in Belgrade. Her work focuses on social history in the 19th and at the start of the 20th century, particularly on gender history and the history of feminism. She is the author of works such as the monograph *Kraljica Draga Obrenović* (*Queen Draga Obrenović*, third edition 2019), *Sestre Srпкиnje – pojava pokreta za emancipaciju žena i ranog feminizma u Kraljevini Srbiji* (*Serbian Sisters – The Emergence of the Women's Emancipation Movement and Early Feminism in the Kingdom of Serbia*, 2015). She is the author and editor of the Portal for Women's and Gender History (<https://zristorija.iib.ac.rs/>) and the member of the Council of the Centre for Women's Studies.

Књиженство, часопис за студије књижевности, рода и културе

Година XI, број 11

УДК 82 ISSN 2217-7809 (Online) (електронски часопис)

Излази једном годишње – у децембру

Часопис финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

Главна и одговорна уредница

Др Биљана Дојчиновић, редовна професорка на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Заменице главне уреднице

Др Зорица Бечановић Николић, ванредна професорка на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Др Ана Коларић, доценткиња на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Гостујуће уреднице

Др Миглена Дикова-Миланова, наставница бугарског језика и културе на Катедри за језике и културе Универзитета у Генту

Др Аделина Ангушева-Тиханов, истраживачица на Универзитету у Манчестеру

Редакција

Др Александра Вранеш, редовна професорка на Катедри за библиотекарство и информатику Филолошког факултета Универзитета у Београду

Др Славица Гароња Радованац, редовна професорка на Катедри за српску књижевност, Филолошко уметнички факултет Универзитета у

Крагујевцу

Др Драгана Грујић, ванредна професорка на Катедри за библиотекарство и информатику Филолошког факултета Универзитета у Београду

Др Гордана Ђоковић, ванредна професорка на Катедри за библиотекарство и информатику Филолошког факултета Универзитета у Београду

Др Дубравка Ђурић, редовна професорка на Факултету за медије и комуникације Универзитета Сингидунум, Београд

Др Жељка Јанковић, доценткиња на Катедри за романистику, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Др Снежана Калинић, доценткиња на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Др Јелена Милинковић, научна сарадница, Институт за књижевност и уметност, Београд

Др Ивана Пантелић, научна сарадница, Институт за савремену историју, Београд

Др Слободанка Пековић, научна саветница, Институт за књижевност и уметност, Београд

Др Славко Петаковић, редовни професор на Катедри за српску књижевност са јужнословенским књижевностима Филолошког факултета Универзитета у Београду

Др Јелена Пилиповић, редовна професорка на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Др Светлана Томин, редовна професорка на Одсеку за српску књижевност Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду

Међународни редакцијски одбор

Проф. др Гвен Александер, Државни универзитет Емпорија

Др Сузан ван Дијк, Институт Хајхенс за холандску историју Краљевске академије наука и уметности, Хаг

Проф. др Магдалена Кох, Универзитет „Адам Мицкијевич“, Познањ

Проф. др Јасмина Лукић, Централноевропски универзитет, Будимпешта

Проф. др Бони С. Мекдагал, Универзитет у Сиднеју

Проф. др Зоран Милутиновић, Универзитетски колеџ Лондон

Проф. др Рита Монтичели, Универзитет у Болоњи

Проф. др Дејвид Норис, Универзитет у Нотингему

Др Нина Сирковић, ванредна професорка на Факултету електротехнике, стројарства и бродоградње Свеучилишта у Сплиту

Лектура, коректура и техничко уређење

Мср Марија Булатовић, истраживачица сарадница, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Мср Теодора Тодорић Милићевић, истраживачица сарадница, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Обрада текстова на енглеском

Мср Радојка Јевтић, истраживачица приправница, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Др Горан Петровић, истраживач сарадник, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Сараднице

Мср Ивана Дејановић, стипендисткиња, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Мср Зорана Ђукић, стипендисткиња, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Ликовна уредница

Проф. др Наташа Теофиловић, Факултет за медије и комуникације
Универзитета Сингидунум, Београд

Веб дизајн

MINTEK и *Књиженство*

Насловна страна

Мср Јована Митровић, Факултет ликовних уметности Универзитета
Уметности у Београду

Савет редакције часописа

Проф. др Љиљана Бањанин, Универзитет у Торину

Проф. др Владислава Гордић Петковић, Универзитет у Новом Саду

Проф. др Доналд Грајнер, Универзитет у Јужној Каролини, емеритус

Проф. др Катерина Далакура, Универзитет на Криту

Проф. др Красимира Даскалова, Универзитет у Софији

Проф. др Тамара Ђермановић, Универзитет Помпеу Фабра, Барселона

Проф. др Богуслав Зјелињски, Универзитет „Адам Мицкијевич“,
Познањ

Проф. др Љиљана Марковић, Универзитет у Београду

Др Весна Матовић, Институт за књижевност и уметност, Београд

Проф. др Драгана Поповић, Универзитет у Београду

Проф. др Ангела Рихтер, Универзитет у Халеу

Проф. др Драган Стојановић, Универзитет у Београду

Рецензенти

Проф. др Љиљана Бањанин, Универзитет у Торину

Др Станислава Бараћ, Институт за књижевност и уметност, Београд

Проф. др Татјана Бјелић, Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет

Др Владимир Бошковић, Државни универзитет у Сан Франциску

Проф. др Ивана Вучина Симовић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет

Проф. др Владислава Гордић Петковић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

Доц. др Маша Грдешић, Свеучилиште у Загребу, Филозофски факултет

Доц. др Мирјана Даничић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет

Проф. др Дипанита Дата, Универзитет Неотија, Западни Бенгал, Индија

Проф. др Људмил Димитров, Факултет за славистику, Универзитет „Свети Климент Охридски“, Софија

Др Кармен Дуту, Хришћански универзитет „Димитри Кантемир“, Факултет за стране језике и књижевности, Букурешт

Доц. др Владимир Ђурић, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет

Проф. др Ана Јовановић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет

Проф. др Магдалена Кох, Универзитет „Адам Мицкијевич“, Познањ

Проф. др Ана Кузмановић Јовановић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет

Др Јасмина Милановић, Институт за савремену историју, Београд

Проф. др Зоран Скробановић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет

Проф. др Гордана Стокић Симончић, Универзитет у Београду,
Филолошки факултет

Проф. др Јелена Филиповић, Универзитет у Београду, Филолошки
факултет

Издавач

Филолошки факултет Универзитета у Београду

Студентски трг 3 +381 11 2638622 лок. 115

knjizenstvo@fil.bg.ac.rs

knjizenstvo@gmail.com

www.knjizenstvo.rs

Часопис је доступан и у базама EBSCO, CEEOL и на ERIH PLUS листи.

Knjiženstvo, Journal for Studies in Literature, Gender and Culture

Volume 11, Number 11

UDC 82 ISSN 2217-7809 (Online) (electronic journal)

Published annually, in December

The journal is financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia

Editor-in-Chief

Biljana Dojčinović, University of Belgrade

Deputy Editors

Zorica Bečanović Nikolić and Ana Kolarić, University of Belgrade

Guest Editors

Miglena Dikova-Milanova, University of Ghent

Adelina Angusheva-Tihanov, University of Manchester

Editorial Board Members

Gordana Đoković, University of Belgrade

Dubravka Đurić, Singidunum University, Belgrade

Slavica Garonja Radovanac, University of Kragujevac

Dragana Grujić, University of Belgrade

Željka Janković, University of Belgrade

Snežana Kalinić, University of Belgrade

Jelena Milinković, University of Belgrade

Ivana Pantelić, Institute of Contemporary History, Belgrade

Slobodanka Peković, Institute for Literature and Arts, Belgrade

Slavko Petaković, University of Belgrade

Jelena Pilipović, University of Belgrade

Svetlana Tomin, University of Novi Sad

Aleksandra Vraneš, University of Belgrade

International Editorial Board

Gwen Alexander, Emporia State University

Suzan van Dijk, Huygens Institute for Dutch History of the Royal Dutch Academy of Arts and Sciences, The Hague

Magdalena Koch, “Adam Mickiewicz” University, Poznan

Jasmina Lukić, Central European University (CEU), Budapest

Bonnie S. McDougall, University of Sydney

Zoran Milutinović, University College London

Rita Monticelli, University of Bologna

David Norris, University of Nottingham

Nina Sirković, University of Split

Copy Editors

Marija Bulatović, Teodora Todorović Milićević, University of Belgrade

Copy Editors for English

Radojka Jevtić, Goran Petrović, University of Belgrade

Assistance

Ivana Dejanović, Zorana Đukić, University of Belgrade

Design

Nataša Teofilović, Singidunum University

Web design

MINTEK and *Knjiženstvo*

Cover Page

Jovana Mitrović, University of Belgrade.

Advisory Board

Ljiljana Banjanin, University of Torino

Katerina Dalakoura, University of Crete

Krassimira Daskalova, University of Sofia

Tamara Đermanović, University Pompeu Fabra, Barcelona

Vladislava Gordić Petković, University of Novi Sad

Donald Greiner, South Carolina University, emeritus

Ljiljana Marković, University of Belgrade

Vesna Matović, Institute for Literature and Arts, Belgrade

Dragana Popović, University of Belgrade

Angela Richter, University of Halle

Dragan Stojanović, University of Belgrade

Boguslaw Zielinski, “Adam Mickiewicz” University, Poznan

Reviewers

Ljiljana Banjanin, University of Torino

Stanislava Barać, Institute for Literature and Arts, Belgrade

Tatjana Bjelić, University of Banja Luka

Vladimir Bošković, San Francisco State University

Mirjana Daničić, University of Belgrade

Dipannita Datta, The Neotia University, West Bengal

Ljudmil Dimitrov, University “St. Kliment Ohridski”, Sofia

Carmen Dutu, “Dimitrie Cantemir” Christian University, Bucharest

Vladimir Đurić, University of Niš

Jelena Filipović, University of Belgrade

Vladislava Gordić Petković, University of Novi Sad

Maša Grdešić, University of Zagreb

Ana Jovanović, University of Belgrade

Magdalena Koch, “Adam Mickiewicz” University, Poznan

Ana Kuzmanović Jovanović, University of Belgrade

Jasmina Milanović, Institute for Contemporary History, Belgrade

Zoran Skrobanović, University of Belgrade

Gordana Stokić Simončić, University of Belgrade

Ivana Vučina Simović, University of Belgrade

Publisher

Faculty of Philology, University of Belgrade

Studentski trg 3

Belgrade

Serbia

+381 11 2638622 / 115

knjizenstvo@fil.bg.ac.rs

knjizenstvo@gmail.com

www.knjizenstvo.rs

Also accessible in Ebsco, CEEOL and ERIH PLUS data bases.